

Kodak in Amsterdam. De opkomst van de amateurfotografie in Nederland 1880-1910

Mattie Boom

Kodak in Amsterdam
De opkomst van de amateurfotografie in Nederland 1880-1910

Kodak in Amsterdam
The Rise of Amateur Photography in the Netherlands 1880-1910

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
rector magnificus

Prof.dr. H.A.P. Pols

en volgens besluit van het College voor Promoties.
De openbare verdediging zal plaatsvinden op

6 oktober 2017 om 9.30 uur

door

Martina Maria Boom
geboren te Delft

Promotiecommissie:

Promotoren: Prof.dr. M.E. Halbertsma
Prof.dr. A.M. Bevers

Overige leden: Prof.dr. S.L. Reijnders
Prof.dr. C.J.M. Zijlmans
Dr. M. Kleppe

Kodak in Amsterdam. De opkomst van de amateurfotografie in Nederland 1880-1910

Dankwoord	1
Inleiding: Op zoek naar een geschiedenis van de amateurfotografie: het veld, de spelers en de regels	5
1.1 Amateurfotografen: de eerste vijftig jaar	21
1.2 De verenigingen voor amateurfotografie	35
1.3 Habitus en cultureel kapitaal van een nieuw medium	49
1.4 De ondernemers-amateurs	62
2.1 Ernst Sillem: fotograaf bij toeval	79
2.2 Kodak aan de Herengracht	85
2.3 Kunstenaars en fotografische beeldkwaliteiten in de late 19 ^{de} eeuw	95
2.4 Fotoalbums en een nieuwe beeldtaal	107
Conclusies	125
Abstract	132
Bijlagen	
Lijst van Nederlandse amateurfotografen en hun kring vóór 1900	143
Lijst verenigingen voor amateurfotografie in Nederland 1887-1901	241
Overzicht tentoonstellingen 1888-1908	243
Lijst Fotoalbums/oeuvres op naam 1880-1940 in Nederlandse instellingen	246
Literatuur	269

Dankwoord

Een proefschrift schrijven is voor de buitenpromovendus een prettige onderdompeling. Het vak waar je voor doorleerde en veel passie voor voelt, raak je immers in de dagelijkse beslommeringen van het werkzame leven geregeld kwijt, zelfs als je het mag beoefenen in 's lands grootste nationale museum. Het proefschrift houdt de lessen van weleer levend en biedt gelegenheid tot langlopend onderzoek en studie van materie waarvan je vindt dat die dringend aandacht behoeft. In mijn geval betrof dat een vergeten gebied: de wortels van de amateurfotografie. Mijn onderneming was een spannende zoektocht: het afpellen van de lagen om beter tot de kern door te dringen. Dat volbrengt een mens nooit alleen, maar alleen dankzij de genereuze hulp van vele anderen.

Mijn dank gaat daarbij in de eerste plaats uit naar mijn promotor prof. dr. Marlite Halbertsma die mij dreef, hielp, stuurde, kritiseerde maar bovenal stimuleerde. Vaak was ik maanden 'afwezig', omdat iets anders eerst af moest. Maar de lange, inspirerende gesprekken over de 19de eeuw en over het 'onleesbare, onbegrijpelijke' fotoalbum hielden me scherp en zetten mij telkens weer stevig terug op het pad. Ook prof. dr. Ton Bevers ben ik zeer erkentelijk. Hij legde mij de wereld van het culturele veld uit, voor dit onderzoek zo van belang. Mijn uitvalsbasis van oudsher is de Leidse Universiteit waar ik mij vlakbij huis mag laven aan de documentatie, de boekerij en de fotocollectie. En zonder de fantastische bibliotheek van het Rijksmuseum, en de stevige 'schouders' van de verzamelaar Bert Hartkamp, op wiens collectie de fotocollectie van het Rijksmuseum rust, zouden we op het punt van de amateurfotografie in Nederland nog steeds in het donker tasten. Andere belangrijke hoeders en bewaarders waren de schenkers en bemiddelaars van albums en series. Zij waren net zo eigenwijs om dit erfgoed te willen bewaren, en gelukkig maar. Zonder hen had dit verhaal nooit verteld kunnen worden. Het Rijksmuseum heeft mij altijd de ruimte geboden om naast mijn werk dit gebied te exploreren. Mijn collega Hans Rooseboom ben ik zeer erkentelijk voor zijn suggesties, en het kritisch lezen van dit manuscript.

Daarnaast wil ik mijn collega's in het fotografeerveld bedanken: in het bijzonder Loes van Harreveld (Nederlands Fotomuseum), Elwin Hendrikse (Nationaal Archief), Joke Pronk (Universiteitsbibliotheek Leiden) en Anneke van Veen (Stadsarchief Amsterdam) die albums en informatie bleven aandragen. Anneke Groeneveld (Nederlands Fotomuseum), Erik Schmitz (Stadsarchief Amsterdam), Jacques van Gerwen (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis), Wilma van Giersbergen (Stadsarchief Rotterdam), Mieke Jansen (Koninklijk Verzamelingen), Sara Keijzer (Scheepvaartmuseum) waren op andere momenten behulpzaam. Jesse Peers en Todd Gustavson maakten mij bij het George Eastman House in Rochester wegwijs in de brieven en documenten van George Eastman, de oprichter van Kodak. Bij het onderzoek in het buitenland waren Françoise Heilbrun (Musée d'Orsay, Parijs); John Falconer (British Library, Londen); Martin Barnes (Victoria & Albert Museum, Londen) behulpzaam. Michael Pritchard (Royal Photographic Society, Bath) dank ik voor de inzage in zijn proefschrift over de Britse detailhandel in de 19de eeuw.

Lang is de lijst van degenen die me op enig moment hebben geholpen, informatie hebben verstrekt, bouwstenen hebben aangereikt of nieuw onderzoek in gang hebben gezet: Malika M'rani Alaoui, Saskia Asser, Vera Asser-Stahl, Freek Baars, Jet Baruch, Alexander Beelaerts van Blokland, Norbert van den Berg, Dirk Jan Biemond, Flip Bool, Rixt Bosma, Niels Coppes, Pim Brikkenaar van Dijk, Pieter Eckhardt, Ingrid Evers, Rakia Faber, Menno Fitski, de familie Fitzlin, Wilma van Giersbergen, Ludo van Halem, Gijs van der Ham, Richard Harmanni, Freek Heijbroek, Jérôme Heldring, Renny van Heuven-

van Nes, Marie-Jeanne van Hövell tot Westerflier, Ruud Hoff, Maria Holtrop, Jan de Hond, Micky Hoyle, Lodewijk Imkamp, Steven F. Joseph, Wim van Keulen, Klaas Konijn, Annelien Keen, de familie Kessler, Beppe Kessler, Wim ter Keurs, Aart Kinds, Erik Kessels, Geert Jan Koot, B. Kristensen, Christiane Kuhlmann, Barbara van der Laan, Joan Labouchere, Mevr. M. van Loon-Labouchere, Ingeborg Th. Leijerzapf, Richard Loontjens, Marlof Maks, Marita Mathijssen, Bruno van Moerkerken, Carla Mulder, Emilie Nord, Saskia Ooms, Pierre van der Pol, Laura Roscam Abbing, Liesbeth Ruitenbergh, Peter Schatborn, Mevr. Agnes Scholten van Aschat-Sillem, Roos Schouw, Marja Stijkel, Nina Svenson, Jane Turner, Patricia van Ulzen, Annemarie Vels-Heijn, Luc Verkoren, Corien Vuurman, Durkje van der Wal, Doris Wintgens Hötte, Johan de Zoete.

Acht jaar geleden, in 2009, schreef ik mijn eerste hoofdstukken. Maar de interesse voor de geschiedenis van de fotografie gaat veel verder terug en is in de eerste plaats gestimuleerd door mijn ouders die altijd meekeken, meezochten en enthousiasme en belangstelling toonden. Mijn kinderen staan inmiddels op eigen benen. Zij zijn er altijd bij geweest en ondanks hun werkende moeder vrolijk gebleven. Dat heb ik vooral te danken aan Marcel ten Hooven die ook hier weer mijn beste partner mogelijk is. Samen schrijven, nadenken, praten en samen onderdompelen, dat is toch het prettigst en het handigst.

‘.....to admit to their endeavor a multitude of anonymous collaborators’ Thomas Crow

Inleiding: Op zoek naar een geschiedenis van de amateurfotografie. Het veld, de spelers en de regels

Het vak van conservator fotografie zit vandaag de dag vol tegenstrijdigheden. 's Avonds kun je in een galerie een vintageprint – een afdruk uit de tijd zelf - van de bekende Amerikaanse fotograaf Walker Evans van ruim 300.000 dollar in handen hebben, en de volgende ochtend in de New Yorkse vlooiemarkt The Garage zie je een interessant beeld van een anonieme amateurfotograaf dat daar niet eens voor onder doet: voor het luttele bedrag van 99 dollarcent. Je staat zozeggd met één been in de kunst: museum en veilinghuis, en met het andere in de rommel: de vlooiemarkt vol vergeten en verdwaalde zaken. In deze spagaat moet ik altijd denken aan het fotoalbum van de Amsterdamse familie Piek met de springende jongens (afb.1). Zij springen vrolijk over dit dilemma heen, zorgeloos en lenig. In 1969 lag het Piek-album nog op het Waterlooplein. Tegenwoordig weten we dat dit het enige bewaard gebleven Nederlandse Kodakalbum uit de 19de eeuw is. Het wordt beschouwd als een sleutelstuk. Het is een vroeg voorbeeld. Het album staat voor een belangrijke omslag in de beeldcultuur, sneller en dynamischer. Vervolgens denk ik aan alles wat over Walker Evans wél is geschreven, maar over deze omslag niet. Ik weet als conservator fotografie niet eens wanneer de amateurfotografie van de late 19de eeuw precies begint.

In de museale wereld is het in de laatste veertig jaar meer en meer om de bekende fotografen gaan draaien: Walker Evans, Diane Arbus, Brassai, Man Ray, Bill Brandt, Alfred Stieglitz, Edward Steichen, Robert Capa, Henri Cartier-Bresson. Diane Arbus staat garant voor lange rijen bezoekers, net als Walker Evans en Richard Avedon, of in ons land Ed van der Elsken. Sommigen van deze fotografen kunnen zich meten met de grote namen in de kunst. Rembrandt en Van Gogh zijn net iets te hoog gegrepen, maar in de categorie daaronder kunnen ze goed meedraaien. Veel van de inrichting van de musea is op deze namen en hun meesterwerken aan de muur gericht. Voor elke tijd en elke periode zijn wel een paar fotografen te vinden die het museum als tentoonstellingsbedrijf aan de gang houden. Daarbij wordt geput uit de canon van de fotografie. Onbegrijpelijk is die focus op markante makers niet wanneer we de expansieve beeldcultuur van nu erin betrekken. Het gaat er immers om op te vallen in een tijdvak waarin we letterlijk overspoeld worden met beeld en informatie. Hoe meer mythe en verhaal, hoe beter de kunst verkoopt.

Toen ik Bill Brandts fotoserie voor zijn beroemde fotoboek *The English at home* (1936) voor het eerst in zijn oorspronkelijke context zag, begreep ik uit welke traditie de belangrijke werken uit de fotografiegeschiedenis kunnen voortkomen. Dezelfde foto's zaten als kleine plaatjes in zijn privé fotoalbum geplakt (afb.2).¹ Dat stelde hij samen als jongeman – hij heette nog Wilhelm Brandt – nadat hij in 1932 vanuit Duitsland naar Londen was geëmigreerd. Dat wat later Bill Brandts oeuvre is gaan heten, was dus in de kern in dat fotoalbum aanwezig. Dat roept de vraag op wanneer en hoe Brandt de amateurfotograaf overgaat in Brandt de kunstenaar.

Een ander voorbeeld sluit hierop aan. Een dubbelportret *en profil* van Theo en Nelly van Doesburg ging al jaren door voor een voorstudie voor de foto's *en profil* die de bekende Bauhausfotografe Lucia Moholy in 1924 van het tweetal maakte (afb 3). Het dubbelportret zou ook van haar hand zijn. De bekende profielportretten zaten met de voorstudie in hetzelfde veiling lot en waren als groepje afkomstig uit de nalatenschap van Nelly van Doesburg. Het dubbelportret was op een zwart fotoalbumblad geplakt. In inkt had Nelly er destijds bij genoteerd: 'Weimar 1921'. Toen ik een artikel schreef dat ging over hoe kunst tot stand komt, koos ik het bekende portret *en profil* van

Nelly door Lucia Moholy, en de daarbij horende voorstudie.² Toen pas bleek dat Lucia Moholy en het paar elkaar in 1921 (nog) niet kenden. Lucia kon dus niet de maker van het dubbelportret zijn en het was helemaal geen voorstudie. Sterker nog: uit brieven bleek dat Van Doesburg zélf (met Nelly samen) de bedenker en uitvoerder van deze ‘moderne in de zon genomen kiek’ was. Dat leidde tot nader onderzoek naar de fotografie aan het Bauhaus en dat maakte de kiek van de Van Doesburgs tot een Bauhausfoto *avant la lettre*. Daarmee is het een intrigerend werk: kiek of kunstwerk? Of deze foto ooit zal worden opgenomen in een volgende oeuvrecatalogus van duizendpoot Van Doesburg is de vraag. Want de kunstgeschiedenis van de moderne tijd weet zich nauwelijks raad met amateurfoto’s. Net zo min als de fotografiegeschiedenis overigens. En in de museale wereld zijn we vooral gewend aan hoogwaardige eindproducten. We weten te weinig over de oorsprong noch over het proces van vervaardiging

De genoemde voorbeelden geven aan dat de amateurfotografie allerlei impulsen gaf: zowel aan de fotografie en de beeldcultuur, als ook aan de beeldende kunst van de 20ste eeuw. De foto’s van Van Doesburg en Bill Brandt – de een behorend tot de canon van de moderne kunst de ander tot de canon van de 20ste-eeuwse fotografie – staan dicht bij elkaar, en samen staan ze dicht bij de onbeholpen Kodakfoto’s van de Pieks van rond 1890. Ze komen voort uit een en dezelfde tak van beeldproductie met alle specifieke eigenschappen van dien.

Er is nog een reden om meer te willen weten over de wordingsgeschiedenis van de amateurfotografie. Er zijn opvallende overeenkomsten tussen de ontwikkelingen in de beeldproductie van de late 19de eeuw en die van ons in het digitale tijdperk. Net als nu raakte toen de technologie in een stroomversnelling. Verbeterde camera’s volgden elkaar net zo snel op als nieuwe modellen laptop, notebook, iPad en iPhone in onze tijd. De foto-industrie had het primaat: camera’s werden in alle soorten en maten ontworpen en geproduceerd voor een wereldwijde markt. Hoe ging de technologische ontwikkeling in de late 19de eeuw in zijn werk? De moderne technologie maakte het voor ongeoefende nieuwkomers voor het eerst mogelijk om zelf foto’s te maken. En daar maakten ze op grote schaal gebruik van. De op nieuwigheden beluste gebruikers stonden er voor open omdat de nieuwe beeldmiddelen iets te bieden hadden. Wat was dat precies? ‘Iedereen fotografeert’, zo luidde in 1901 de slogan waarmee de Amsterdamse fotohandelaar Joan Guy de Coral op een affiche deze ontwikkeling in reclametaal verwoordde.³ De amateurfotografie was niet alleen in opkomst, maar was niet te stuiten. Het werd aan het eind van de 19de eeuw steeds makkelijker om zelf foto’s te maken en die aan anderen te laten zien, te delen en uit te wisselen.

Dat maakt het vraagstuk van de oorsprong en vroege ontwikkeling van de amateurfotografie tot een uitnodigend en een noodzakelijk thema. Niet alleen is het een omslagpunt in de prille fotografiegeschiedenis (die bestond tot dan slechts een halve eeuw). Ook in de kunstgeschiedenis en de beeldcultuur is de opkomende amateurfotografie van belang. Want ze is onlosmakelijk verbonden met de komst van het modernisme en de inbreng van de gewone beeldcultuur die als een rode draad door de kunst van de 20ste eeuw loopt. Zowel Thomas Crow’s *Modern Art in the Common Culture*, als Kirk Varnedoe’s *High and Low* en *A Fine Disregard* behandelen deze inbreng op inspirerende wijze.⁴ Ik zou daar graag op doorgaan en zoeken naar een nieuw perspectief op de vroege geschiedenis van de amateurfotografie van de late 19de eeuw.

Ongrijpbaar

Er is door fotohistorici nog weinig aandacht besteed aan die ingrijpende transformatie. In de handboeken over de fotografiegeschiedenis wordt de komst van de Kodak altijd wel gememoreerd. Eastmans camera ontbreekt in geen enkel overzicht van de fotografiegeschiedenis: vanaf Beaumont

Newhalls *Photography: a short critical history* uit 1938 en Gernsheims standaardwerk *The history of photography: from the camera obscura to the modern era* uit 1955, tot de handboeken van nu. Maar ver gaat de behandeling van het onderwerp vervolgens niet. In 1939 nodigde de uitgever Penguin de eerder genoemde fotografe Lucia Moholy uit om een geschiedenis van de fotografie in pocketvorm te schrijven, voor een groot publiek. De fotografe benadrukte in *A Hundred Years of Photography* (1939) als een van de eersten de 'bevrijdende' invloed van de amateurfotografie op de moderne samenleving, echter zonder dit verder uit te leggen. Als we de uitgave van Penguin en de geschiedoverzichten van daarna erbij nemen, dan blijkt dat de komst van de handcamera en de daarmee samenhangende groei van de amateurfotografie iedere keer wordt aangestipt maar uiteindelijk niet wordt behandeld.⁵ De onwetendheid over wat amateurfotografie rond 1900 precies was, blijft.

Een complicerende factor is gek genoeg dat foto's uit de traditie van de amateurfotografie op dit moment zo'n grote aantrekkingskracht uitoefenen. Je komt ze overal tegen: in het werk van hedendaagse kunstenaars; in particuliere fotoverzamelingen; op de kunstmarkt; op websites, in museumcollecties en af en toe aan de muur in het museum. Oude foto's kunnen, zodra ze via het internet beschikbaar komen, ineens springlevend zijn. De groeiende aandacht voor deze objecten kan gedeeltelijk worden verklaard uit de expansie van de fotografiemusea en fotografiedeskundigen in de museumwereld. Tentoonstellingen volgen elkaar in snel tempo op en de smaak verschuift. Het zogeheten 'vernacular', de gebruiksfotografie waar ook de amateurfotografie toe behoort, is daar rond het jaar 2000 steeds vaker deel van uit gaan maken. Het anonieme snapshot verheugt zich de laatste jaren bijna in een te ruime belangstelling. Hoe anoniemer, hoe beter. Er zijn websites waar verzamelaars alleen foto's mogen inbrengen als ze anoniem zijn en als degenen die op de foto staan geen naam hebben. De anonimiteit van het materiaal spreekt zo tot de verbeelding van verzamelaars en kunstenaars, dat zij onderdeel is gaan uitmaken van de hedendaagse kunstpraktijk. Erik Kessels en Joachim Schmid zijn maar enkele van de vele verzamelaars en kunstenaars die tegenwoordig iets doen met 'gevonden' foto's.⁶ Zij maken er nieuwe kunstwerken, fotoprojecten, verhalen, boeken en (re)constructies van. Galeriers leggen zich er op toe en verzamelaars treden op als curator. Deze benadering vindt gemakkelijk zijn weg naar fotofestivals en musea.

In 2005 verscheen bij de tentoonstelling *Snapshots* in het Museum für Angewandte Kunst (MAK) in Wenen, een fraai uitgegeven boek met alleen maar anonieme snapshots.⁷ Het concept 'anoniem' wordt in deze uitgave wel erg ver doorgevoerd, namelijk 544 bladzijden lang. Op elke pagina prijkt één foto, zonder uitleg. In niets – ook niet in tekst – zijn de gekozen foto's met elkaar verbonden. Het project gaat over het verschijnen en verdwijnen van het snapshot in het museum, zeggen vooraf een paar summiere inleidingen van elk twee bladzijden:

'The makers are anonymous, as are the photographed persons. We do not know their names, we do not know how old they were when the photo was made, where they came from, what their profession was, or what their social position was. Even the photos themselves are "anonymous": the location and the time of their creation often are unknown; we know nothing about the motives of the maker or about those who gave ... We can only wonder at this and be amazed'.⁸

'We know nothing': waarom zo snel aangenomen dat de identiteit van de maker niet te achterhalen is? Sterker nog: het lijkt een vast en onmisbaar gegeven. Want als je weet wie de foto maakte, zou de glans er zomaar af kunnen gaan. Het is alsof 'anonymus' mythische proporties aanneemt en een grote nog onbekende en nieuw ontdekte kunstenaar representeert, (maar dan een die vele makers in zich

verenigt). De amateurfoto, het toeval en de anonimiteit worden gecultiveerd: het niet weten en de geschiedenis van de amateurfotografie zijn zo één geworden. Door de populariteit van dit soort foto's staart ons een rij prachtige kijkboeken/studies/publicaties aan: meer fraaie platenboeken dan het resultaat van gedegen wetenschappelijk onderzoek.⁹ Vaak zijn ze het initiatief van de kunsthandel of van een verzamelaar.

De populariteit is precies de oorzaak van de ongrijpbaarheid van de amateurfotografie als historisch verschijnsel. Foto's van amateurs worden volop bekeken en geconsumeerd. Dat zuigt ze mee in de fragmentarische postmoderne 'wetenschap' van de laatste twintig jaar.¹⁰ Het boek *anonymous* dat bij de tentoonstelling in het MAK verscheen, is hier een goed voorbeeld van. De samenstellers gaan een heel eind mee in de acceptatie van de amateurfotografie als interessant cultureel verschijnsel, maar de functionaliteit, de (historische) context en daarmee de dynamiek van het fenomeen, is niet van belang. De liefde voor het anonieme snapshot is voor het onderzoek naar deze tak van fotografie dus niet zonder consequenties gebleven. Het zicht op de geschiedenis van de vroege amateurfotografie is in belangrijke mate verloren geraakt. De relatie tussen de fotografie en de daarmee samenhangende objecten zoals de foto's en fotoalbums waarmee wij in de museumwereld werken en een zinvolle daarop geënte discussie over noodzakelijk onderzoek is ver weg.

De middelmatige kunst

Er is eerder een groot en bekend onderzoek naar het verschijnsel amateurfotografie gedaan. De Franse socioloog Pierre Bourdieu heeft zich er al in 1964 over gebogen. Aanleiding was een enquête onder een grote groep Franse fotografiebeoefenaren, in opdracht van de firma Kodak-Pathé, de Franse tak van Kodak.¹¹ Het was midden jaren '60. De Agfa Clack (1954) en de Kodak Instamatic (1963) rukten op. Er zullen maar weinigen in het westen niet over een fotoapparaat hebben beschikt. In 1965 kwam de bundel *Photographie un art moyen* uit, waarin Bourdieu en zijn medewerkers hun bevindingen over alle mogelijke functies van de fotografie van hun tijd op een rij zetten.¹² Ze keken naar het algemene gebruik van een vooral *functionele* kunst. Fotografie bleek een belangrijk instrument, zo niet het belangrijkste, in het familieleven. Familiefoto's benadrukten en bevestigden de familiale eenheid en het sociale verband. Ze konden de tijd stilzetten en helpen de meer of minder plechtige momenten uit een mensenleven vast te leggen en te bestendigen. Bourdieu benoemde voor het eerst die specifieke momenten, zoals huwelijken, een plaatselijk feest, een eerste heilige communie, het examenfeest of een vakantie. Hij signaleerde daarnaast voor deze categorie een gebrek aan esthetisch besef. In de optiek van zijn onderzoeksgroep was de camera een huishoudelijk apparaat en de fotografie een functioneel hulpmiddel bij sociale rituelen en gewoontes. Fotografie was daarmee een volkse, conformistische middelmatige kunst: 'halfway between vulgar and noble practices'.¹³ De Franse onderzoekers citeerden veelvuldig uit interviews met de deelnemers aan de Kodakenquête: van beide geslachten, uit alle leeftijdsgroepen, van het platteland en uit de stad. De kracht van Bourdieus onderzoek is dat het zo precies het gebruik van dat moment – jaar 1964 - benoemt. De zwakte is dat de socioloog de gebruikersgroep van de nieuwe ongeoefende kopers van camera's – die waar het Kodak-Pathé om te doen was - niet ondervroeg. In dit onderzoek zijn alleen amateurfotografen die lid waren van een vereniging voor amateurfotografen geïnterviewd en geraadpleegd.¹⁴ En dat is een belangrijk verschil. Er werd ook niet naar de producten, de foto's, *gekeken*.

De Duitse foton historicus Timm Starl plaatste als een van de weinigen kanttekeningen bij de uitgangspunten van *un art moyen*.¹⁵ De vraag wie de foto's maakte, het gegeven van het wisselend gebruik van de familiecamera en wie de samensteller van het album was en de keuzes deed, was niet aan de respondenten voorgehouden. Ook was te gemakkelijk de noemer 'familiefotografie' voor

andere veel voorkomende categorieën in fotoalbums gebruikt. Starl stelde ook dat de bevindingen van de sociologen voor 1964 voor andere historische periodes niet opgingen. Bourdieus *un art moyen* kan zich tot op de dag van vandaag in grote belangstelling verheugen, vooral in de inleidingen van de genoemde modieuze platenboeken, maar ze biedt de fotohistoricus, behalve de rake typering *un art moyen*, geen concrete informatie over de vormingsperiode van dit type fotografie, noch over de rol en de betrokkenheid van de industrie.¹⁶ We weten nog altijd niet hoe de amateurfotografie in haar huidige vorm ontstond en welke factoren daarbij een rol speelden.

Fotohistoricus Geoffrey Batchen deed in 2008 een vergeefse poging de theorie en het onderzoek van Bourdieu een stap verder te brengen.¹⁷ Hoe kon van kunsthistorici verwacht worden de geschiedenis van de populaire, maar vaak ‘vervelende’ en ‘onvermijdelijke’ snapshots te schrijven? Hij maakte zich bezorgd over wat de musea deden met de ‘lelijke’ snapshots die ook tot het erfgoed horen. Een jaar nadat de National Gallery of Art in Washington een uitstekende studie en tentoonstelling over *The Art of the American Snapshot* maakte, prees Batchen de makers met het resultaat om daarna te concluderen dat hun (vooral esthetische) selectie uit een berg snapshots niet werkte want daarmee was deze studie niet representatief.¹⁸ Waarom waren de uitzonderlijke foto’s tot uitgangspunt van deze catalogus genomen en de middelmatige die immers in deze categorie overheersten, weggelaten? In andere disciplines zoals de antropologie, de sociologie en de vrouwengeschiedenis vond Batchen benaderingen die wel geschikt waren om grote aantallen (middelmatige) foto’s te onderzoeken. Op welke manier kon de kunstgeschiedenis hier de ‘etnografische draai’ maken, zoals hij het noemde? Batchen keerde daarvoor via de socioloog Bourdieu – alle snapshotfotografie is familiefotografie en rituele handeling - terug in de onvermijdelijke schoot van die andere Franse filosoof Roland Barthes.¹⁹ Die alleen leverde de mogelijkheid tot het ‘lezen’ en begrijpen van een individuele foto. Op zijn eigen vraag hoe de grote aantallen en middelmatige foto’s in het onderzoek mee te nemen, bleef Batchen dus het antwoord schuldig. Feitelijk zaten Barthes en Batchen op dezelfde lijn: elke foto dient als apart beeld gezien en begrepen te worden. Ook theoreticus Batchen wilde in snapshots kennelijk liever een spannend verhaal lezen (en fantaseren) dan een poging doen het verschijnsel of de groep eens in zijn historische context te onderzoeken.

Een ongebruikelijk terrein met ongebruikelijke spelers

De industrie, met name de firma Kodak Eastman – ‘You press the button, we do the rest’ – was een belangrijke aanjager van deze tak van de beeldcultuur. Het bedrijf streefde ernaar iedereen aan het fotograferen te krijgen en slaagde er geleidelijk aan in niet één Kodakbox per gezin af te zetten, maar meer: voor elk lid van het gezin één, en dat liefst overal ter wereld. Voor Amerika-specialist Maarten van Rossem zijn Kodak en het land van de onbegrensde mogelijkheden synoniem. Hij herinnerde zich zijn verbazing toen zijn Amerikaanse nichtjes in de jaren vijftig op bezoek kwamen:

‘ze bleken ieder een eigen fototoestel te hebben. Het waren eenvoudige Kodakjes, maar een kind met een eigen fototoestel was in het Nederland van de vroege jaren vijftig onvoorstelbaar’.²⁰

Kodak was niet de enige: het bedrijf was onderdeel van een foto-industrie die veel en veel meer bedrijven en cameramerken omvatte. Deze industrie, met haar snel veranderende technologie, met haar concurrentie, met de wereldwijde afzetmarkten én handige marketing zorgde voor de groeiende en aanstekelijke activiteit en productiviteit. Vanaf 1890 telde de wereld meer fotografiebeoefenaren dan ooit, lang niet alle serieus of getalenteerd. Mensen die nooit eerder hadden gefotografeerd,

gingen dat nu wel doen: nieuwkomers. Liever noem ik ze doe-het-zelvers, ze waren ongeorganiseerd, fotografeerden voor zichzelf en zonder nadrukkelijke artistieke ambitie (wat overigens niet wil zeggen dat sommigen geen talent hadden). Voor hen hoorde fotograferen bij het dagelijks leven en was de fotografie het middel om geboortes van en het opgroeien van kinderen, feestjes, verjaardagen, uitjes, vakanties en reizen te volgen. Deze foto's waren strikt privé en bereikten nooit het publieke domein. Ze kozen soms dezelfde onderwerpen als voorheen de vakfotografen maar soms ook nieuwe onderwerpen, vaak met verrassende uitkomsten. Niet alleen nam het aantal mensen dat fotografeerde exponentieel toe. Maar dit bracht ook verandering in oude gewoonten en gevestigde beeldende tradities teweeg. Er kwam meer snelheid, spontaniteit en directheid in de beeldvoering, maar ook meer slordigheid.

Rond 1900 was de zorg over de ongeoefende en ongebonden nieuwkomers en hun fotoproductie groot. Niet eerder was er zoveel discussie over wat een fotografisch beeld wel of niet moest zijn. Een relatief kleine groep 'serieuze' amateurfotografen – degenen die zich in verenigingen hadden georganiseerd – wilde de status van het nieuwe en jonge medium opkrikken en kwam met een constructief tegenoffensief. In het 'picturalisme' of de kunstfotografie (de eerste echte stroming in de fotografie) vonden ze daartoe een nuttig instrument. Ze vormden een (internationale) groep gelijkgezinden met een hecht verenigingsleven, en veel uitwisseling. Deze verenigingsfotografen organiseerden in de Europese landen en Amerika tentoonstellingen waarop ze hun mooiste fotografische werken exposeerden. Die waren in sterke mate gemodelleerd naar voorbeelden uit de schilderkunst.²¹ Er was daarmee min of meer een programma: scholing, faciliteiten, competitie en wedstrijden met spelregels en afspraken. De inzendingen pasten in categorieën zoals landschapjes, genrevoorstellingen, portretten en studies van mensen en voorwerpen in beweging. Bij voorkeur waren zij schilderachtig en stemmig. Opvallend genoeg noemde deze op verfijning en verbetering gerichte groep verenigingsfotografen zich met trots 'amateurfotograaf' of 'amat.fot'. Amateur was voor hen een geuzennaam. Zij stelden zich ten doel de smaak en kwaliteit te verbeteren. Door hun activiteiten en het (internationale) debat dat in de fototijdschriften breed werd uitgemeten, hebben fotohistorici van meet af aan de meeste aandacht aan deze (relatief kleine) groep besteed. Vaak wordt de stroming van het picturalisme die sterk verweven was met de verenigingsfotografie als *pars pro toto* genomen. Zij staat dan voor alle uitingen van (amateur)fotografie in de late 19de eeuw.

Er was dus op dat moment sprake van op zijn minst twee verschillende soorten amateurfotografie. De picturalisten liepen op de kunstzinnige weg. De doe-het-zelvers (veel groter in aantal en al maar groeiend) waren vooral praktisch gericht. Ze stonden haaks op elkaar. De bewerkelijke fototechniek die aanvankelijk nog een uitwijkmogelijkheid naar exclusiviteit, artistiekheid en vakmanschap bood, werd uiteindelijk definitief uit het productieproces geschrapt. De drempel werd al maar lager. Zo vormde zich een brede categorie ongeschoolde doe-het-zelf fotografen, los van tradities en beroepseer, en niet gehinderd door beeldconventies of ingewikkeld donkere kamer-werk. Fotograferen kwam voor hen meer in de richting van consumeren. De aanwas van doe-het-zelvers is in de loop van de 20ste eeuw alleen maar massaler en omvangrijker geworden en heeft allerlei takken van de vak fotografie links en rechts ingehaald. Dat is een proces dat zich tot in ons digitale tijdperk voltrekt waarin de krant amateurfoto's plaatst en de televisie en YouTube amateurfilmpjes. De laatste jaren is het worldwide web het vrije domein van amateurs geworden – of dat nu journalisten, fotografen, filmers, bloggers of vloggers zijn.²² Uiteindelijk bleek de fotografie van de doe-het-zelvers de langste adem te hebben.

Is het niet Bourdieus *un art moyen* dan is het wel zijn beeld van een culturele ruimte of veld vol grote en kleine spanningen en tegenstellingen die mij bij mijn korte schets van de ongebruikelijke

hoofdrólspelers in de wereld van de opkomende amateurfotografie telkens weer voor ogen komt. De socioloog paste zijn theorie toe op de wereld van de literatuur, maar die zou net zo goed een model kunnen zijn bij mijn zoektocht naar een geschiedenis van de amateurfotografie.²³ Volgens Bourdieus theorie zouden we dan moeten kijken naar het afgebakende veld van de fotografie in de periode 1880-1910 en naar zijn spelers. De amateurfotografie is daar op dat moment een opvallend onderdeel van, getuige de discussie over insluiting en uitsluiting en de neiging tot conformisme en distinctie in de houding en het gedrag van de spelers van dit veld. De spelers zijn in dit geval de verenigingsfotografen, de kunstfotografen, critici, journalisten, maar ook de industrie en de leveranciers, de vakfotografen en tenslotte de snel groeiende groep doe-het-zelvers. Elk heeft eigen strategieën, benaderingen of uitgangspunten. In het veld van de productie, verspreiding en receptie van fotografie onderscheiden deze spelers zich van elkaar in posities en de daarbij horende houding en gedrag, ook wel disposities genoemd. Het culturele kapitaal – in dit geval kennis, vaardigheid, talent en smaak – is de inzet waarover betrokkenen met elkaar samenwerken of concurreren en waarmee ze zich van elkaar onderscheiden, want het kapitaal is ongelijk verdeeld. Voor nieuwkomers geldt dat zij een positie moeten veroveren binnen het veld waar posities al zijn gevestigd. En het was voor de staande traditie nog niet makkelijk – om met Thomas Crow te spreken – ‘.....to admit to their endeavor a multitude of anonymous collaborators’.²⁴ Een enorm publiek van ongeoefende gebruikers stond klaar om te gaan fotograferen, om het veld te betreden. De amateurfotografie zou dus in al zijn diversiteit en beweeglijkheid als een onderdeel van het fotografieveld bestudeerd moeten worden, waarmee een vraag is wie nu eigenlijk de bepalende spelers waren en hoe ze zich in deze periode tot elkaar verhielden. Dat zal ik verderop in mijn opzet van deze studie nader uitleggen. Eerst wil ik ingaan op de bevindingen uit eerder onderzoek die mijn zoektocht verder richting kunnen geven.

Bouwstenen uit de fotografiëgeschiedenis

Een aantal fotohistorische studies is bij de uitwerking van dit vraagstuk zeer bruikbaar. In de jaren ‘60 en ‘70 van de 20ste eeuw werd de relatie tussen kunst en maatschappij een belangrijk thema binnen de kritische kunstgeschiedenis. Daarbij was er oog voor de zo lang vergeten sociaal-maatschappelijke betekenissen van visuele uitingsvormen. Dan kon het gaan om status, macht, representatie, opkomende massamedia, fotojournalistiek en politieke beïnvloeding, maar ook over fotografie als industrie met een sociale functie. In het overzicht *Photographie et Société* (1974), inventariseerde fotografe Gisèle Freund de onderdelen van het fotografiedomein, in de geschiedenis én in haar eigen tijd. Ook de amateurfotografie kreeg een kort eigen hoofdstuk, het was het slot van haar boek.²⁵ De opkomst van de handcamera in 1888 zorgde voor een grote expansie en verschuivingen in de markt. Kodak luidde een periode van popularisering in, en tegelijk een periode van artistiek verval, stelde zij. Vooral in het toerisme vierde en viert de amateurfotografie hoogtij. Freund kwam met productiecijfers, gebruikers en omzetbedragen. Ze haalde het zogeheten Wolfman Report aan, dat concludeerde dat in 1974-75 Amerikaanse amateurfotografen in dat jaar 6 miljard foto’s maakten, waarvan 87 procent in kleur. Eén op de twee Fransen had op dat moment een camera in bezit. Verder ging ze in op de groei van de Japanse en Duitse camera-industrie. Haar analyse van de amateurfotografie wees voor het eerst naar de rol van de fotografische industrie, maar Freund ging er verder niet op door.

Wie dat wel deed, was de Amerikaan Reese V. Jenkins in een belangrijk boek dat in 1975 verscheen: *Images and Enterprise. Technology and the American Photographic Industry 1839-1925*. Hij bekeek de firma Kodak als een belangrijke speler in de 19de-eeuwse fotografische industrie.²⁶ Zijn onderzoek is een verfrissende verrijking van de kunsthistorische blik, omdat het zo nadrukkelijk de

industrie tot hoofdonderwerp neemt. Jenkins beziet het fenomeen fotografie van de kant van de geschiedenis van de technologie, de bedrijven en de groeiende afzetmarkten in de late 19de eeuw.

Uit Jenkins' onderzoek komt naar voren hoe vooral de firma Eastman zijn eigen markt creëerde en die al maar wist te vergroten. Cijfers zeggen in dit geval veel. In 1888 en 1889 verkocht het bedrijf 3250 Kodak No. 1-camera's. Van de Kodak No. 2-camera in de volgende jaren werden er 7000 aan de man of vrouw gebracht. In 1895 kwam de 'folding pocket camera' op de markt voor een aanschafprijs van 5 dollar. In 1898 verkocht Eastman 100.000 camera's. In 1900 zette Eastman van de Brownie, die een dollar kostte, 150.000 exemplaren af in een jaar.²⁷ De recente studie van Nancy West *Kodak and the Lens of Nostalgia* uit 2000 over de marketing van het bedrijf sluit daar op aan.²⁸ Aan de hand van de reclamecampagnes laat zij zien op welke (nieuwe) gebruikersgroepen Eastman zich richtte, hoe hij de verkoop van zijn producten aanpakte met de fameuze Kodak-girl. Het is verbazingwekkend hoe de reclames in de vorm van affiches, advertenties, pamfletten, leerboekjes bijdroegen aan het succes van het bedrijf. Uitstapjes, reizen waren al pleziertjes, met de Kodak erbij werd het nog veel leuker, zo was de suggestie.²⁹ Belangrijk hierbij is de wetenschap dat de industrie de ontwikkeling van de (beeld)cultuur in hoge mate kon sturen. Het recente en nog niet gepubliceerde onderzoek van de Engelsman Michael Pritchard over de ontwikkeling van fotografische productiebedrijven in Engeland - van de vroegste ateliers tot en met de detailhandel en groothandel in de late 19de eeuw - laat zien hoe dit proces en de toenadering tot de consument verliep.³⁰ Hier liggen ook antwoorden op de vraag wanneer en hoe fotograferen consumeren werd.

In de jaren '90 werd de eerste cultuurhistorische studie over het onderwerp geschreven. Daarbij werden alle uitgangspunten: van industrie, sociologie en fotografiegeschiedenis eindelijk met elkaar in verband gebracht. De foton historicus Timm Starl publiceerde in 1995 het eerder ter sprake gekomen boek *Knipser. Bildgeschichte der privaten Fotografie 1880 -1980*, een geschiedenis van de amateurfotografie voor het Duitse taalgebied. Dit boek combineerde onderzoek naar geschreven bronnen met een rijk gebruik en een interpretatie van de beelden. Deze studie is de eerste die van foto's zelf gebruik gemaakt. Fotografen met en zonder naam worden opgevoerd. Het bereik is echter beperkt tot familiebeelden: huis-, tuin- en keuken- en slaapkamerfotografie. En het boek bestrijkt een naar mijn smaak iets te lange periode - 100 jaar – van de oorsprong tot in de jaren '70 van de 20ste eeuw. Er was veel aandacht voor de periode van de Tweede Wereldoorlog waarin vooral door Duitse soldaten op grote schaal in het buitenland is gefotografeerd. Starl keek ook kritisch naar de tendens om de opmars van de amateurfotografie altijd exclusief te willen koppelen aan de Amerikaanse firma Kodak. De geschiedenis van de fotografie-industrie was veel breder dan dat.

In de nieuwste handboeken over de geschiedenis van de fotografie is getracht meer plaats in te ruimen voor de verschuivende sociale betekenissen van de nieuwe beeldtaal. Maar het was daarbij kennelijk moeilijk loskomen van oude inzichten. In Michel Frizots (Sorbonne) *Nouvelle Histoire de la Photographie* (1995) kreeg in het onderdeel amateurfotografie vooral het verhaal van de ontwikkeling van de handcamera in de jaren '80 aandacht, met als nieuw gegeven de frisse blik van de kunstenaars-fotografen zoals Edgar Degas en George Hendrik Breitner.³¹ Maar het grote leger van de snapshot-amateurs uit deze periode en hún onbevangen benadering laat hij onaangeroerd. Het interessantst van de recente handboeken zijn de thematische hoofdstukken over amateurfotografie in *L'art de la photographie* van André Gunthert en Michel Poivert (2007). Zij duiden het begrip 'amateurfotograaf' beter en volgden dat in een afgebakende periode - vanaf de vroege jaren '80 van de 19de tot in het eerste decennium van de 20ste eeuw.³² Als eersten werkten deze onderzoekers het onderscheid tussen de amateur als expert, én de amateur als eenvoudige gebruiker en consument uit. Het genre

amateurfotografie uit de late 19de eeuw werd door hen geduid als een gezelschapsspel voor de hogere klassen.³³

Hetzelfde onderscheid is te vinden in een in 2003 verschenen monografie over een andere mythe uit de fotografiegeschiedenis: Jacques Henri Lartigue. De Amerikaan Kevin Moore schreef in opdracht van het Lartigue-archief een eerste historische studie over deze wereldberoemde amateurfotograaf uit de vroege periode.³⁴ Moore keerde de zaken op een spannende manier om. Want, vroeg hij zich af, wat zijn eigenlijk de wortels van het werk van deze 'kunstenaar' die allang tot de canon is gaan behoren? Moore gaf een analyse van het fenomeen aan de hand van de fotografie van de vader – een serieuze verenigingsamateur - en van de zoon Lartigue, de 'nieuwe' en onbevangen amateur die zijn foto's ook af en toe aan de geïllustreerde pers verkocht. Moore onderzocht handboekjes en richtlijnen die in de decennia vlak voor en na 1900 voor amateurfotografen te vinden waren. Als eerste betrok hij stelselmatig bronnen uit de tijd zoals tijdschriften en instructieboekjes in het onderzoek en bekeek hij de foto's en albums. Zo liet hij heel eenvoudig zien in welke traditie Lartigue stond en waar de amateurfotografie op stoelt. Dit gelaagde onderzoek biedt veel interessante aanknopingspunten voor een nieuwe analyse van het fenomeen.

Moore sprong ook over de tijd heen. Het slot van zijn studie bestond uit een zakelijke, maar onthullende analyse van het tweede leven van Lartigue's foto's: vanaf de jaren '60 van de 20ste eeuw. De amateur werd op latere leeftijd herontdekt en zijn werk werd vervolgens in 1963 opnieuw afgedrukt op groot formaat en door fotoconservator John Szarkowski tentoongesteld in het Museum of Modern Art in New York.³⁵ Lartigue's foto's werden gekoesterd en bewonderd, en ze oefenden een grote invloed uit op het werk van de dan levende jonge generatie Amerikaanse fotografen, zoals Garry Winogrand en Lee Friedlander. Zij verwerkten elementen van de beweeglijke snapshotfotografie uit de vroege 20ste eeuw in hun werk. Dat zijn de interessante doorgeefluiken in de kunstgeschiedenis.

In de Verenigde Staten mag het zogeheten 'vernacular' in de fotografie, de gewone gebruiksfotografie, zich in de meest ruime aandacht verheugen. De bestudering van het inheemse en van populaire beeldvormen kan soms de waardeloze zaken naar boven halen. En die kunnen betekenisvoller zijn dan lang is gedacht.³⁶ Het genoemde *The Art of the American Snapshot 1888-1978*, de tentoonstellingscatalogus die de National Gallery of Art in 2007 naar aanleiding van de verwerving van een collectie anonieme snapshots maakte, lag in deze lijn.³⁷ Deze catalogus bevat goede historische analyses over een eeuw snapshotfotografie. In de inleiding zette conservator Sarah Greenough haar argumenten bij deze - in de museumwereld ongebruikelijke - keuze uiteen: 'they [snapshots, MB] call into question our most basic ideas about the medium – its ontology, its history, and its place within twentieth century culture'. Alle kwesties die ermee samenhangen worden aangestipt: de verwantschap met de Amerikaanse stijl van leven; de vorm en de beeldtaal ('the language of the snapshot became the medium's universal parlance') en de omvang van het gebruik. De auteurs vonden in het eindjaar 1978 dat zij zich stelden, het niet te bevatten productiecijfer van 9 miljard foto's in de Verenigde Staten alleen. Voor de hele periode van 100 jaar werden uit een particuliere verzameling van 8000 snapshots er 150 gekozen en voor deze gelegenheid gelegd naast het oude bezit dat al in de National Gallery was: 'a small drop in a vast sea'. Een beredeneerde en representatieve keuze moest genoeg zijn om het verhaal van dit aspect van een Amerikaanse (beeld)geschiedenis beter te kunnen duiden.

De schamele kennis die we over het fenomeen amateurfotografie hebben wordt dus gedomineerd door Amerikaanse, Duitse, Engelse en Franse voorbeelden. Is het denkbaar dat een studie over de Nederlandse amateurfotografie een zinvolle bijdrage kan leveren? Dat heeft als voordeel dat we bijna met een schone lei kunnen beginnen. Want in wetenschappelijke Nederlandse

studies is het onderwerp van de laat 19de-eeuwse amateurfotografie nauwelijks aangeroerd. In de doctoraalscriptie (UVA) van Naomi Boas worden de leden en achtergronden van twee amateurfotografenverenigingen weliswaar bestudeerd: de Amsterdamse (AFV) en de Arnhemse *kunstzinnige* amateurfotografen (Geldersche AFV). Maar de overige dertien verenigingen doen niet mee. Ook is vreemd genoeg de ontstaansperiode van de Amsterdamse AFV weggelaten.³⁸ Dat vraagt dus om revisie. In de in 1979 uitgekomen publicatie *Fotografie in Nederland 1920-1940* waren amateurfoto's en albums wél als hoofdstuk en categorie aanwezig, met een analyse die op Bourdieus studie uit 1965 gebaseerd was.³⁹ In de nieuwste Nederlandse geschiedenis van de fotografie *Dutch Eyes* (2007) ontbreekt de historische amateurfotografie op enkele voorbeelden na en is het picturalisme wederom de belangrijkste noemer voor deze periode.⁴⁰ Dat kon ook bijna niet anders omdat er zo weinig onderzoek naar het werk van laat 19de-eeuwse amateurfotografen is gedaan. De studie over Jacob Olie Jbnz vormt een uitzondering.⁴¹ In Leijerzapfs Lexicon – *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen* - zijn tien van de ruim 400 monografische artikelen aan amateurfotografen uit deze periode (1880-1920) gewijd.⁴² Daarbij reken ik ook de Leidse semi-amateur Israël David Kiek (werkzaam vanaf 1888) naar wiens rommelige studentenportretten het 'kiekje' is genoemd.⁴³ De *Rijksmuseum Studies of Photography* reiken in de personen van amateurfotografen Louis Heldring (1898), Christiaan Snouck Hurgronje (actief c. 1885), Jacob Olie Jr (actief c. 1900), Richard Tepe (actief c. 1910) en Dolph Kessler (actief in 1908) nieuwe figuren en benaderingen aan. Verder is er een thematische studie over vrouwen en fotografie in de periode rond van Altena.⁴⁴ Deze handelt vooral over beeldvorming en niet zozeer over fotografieactiviteit door de brede groep vrouwen. Ook zijn er verschillende monografieën verschenen over de fotograferende schilders van de late 19de eeuw Breitner en Witsen en over de fotografen Bernard Eilers en Henri Berssenbrugge die kort na 1900 voor de beroepsfotografie kozen.⁴⁵ Het mag duidelijk zijn dat deze verspreide en veelal monografische informatie nog geen diepgravend onderzoek naar het gebied als geheel oplevert. Maar het zijn zeker bouwstenen die staan.

De hang naar monografieën heeft overigens een logische achtergrond. In de grote fotografie-'boom' van de jaren '70 en '80 en in aanloop naar het volgend jubileumjaar van de fotografie in 1989 vierde de snel emanciperende fotografie en haar geschiedenis triomfen. De van de kunstgeschiedenis geleende monografie leende zich goed voor het doel 'fotografenlevens' in de traditie van de kunstgeschiedenis te onderzoeken en beschrijven. In de jaren '80 en '90 werd het werk van enkele grote fotografen, Gustave Le Gray, Brassai, Walker Evans, André Kertész of Edward Weston minutieus onderzocht. Voor de grote namen kwam het serieuze kunstmuseum nu definitief binnen bereik. Het thematisch onderzoek schoot er echter bij in. De Canadese fotohistorica en hoogleraar Elisabeth Anne McCauley kon in 1997 over het onderzoek naar de geschiedenis van de fotografie constateren dat:

'its functionality, its reason-for being in the world, has diminished. One could begin to look at the medium's history not as the march towards the doors of the Louvre but at its gradual abandonment of the roles of illustration, reportage and verification that it served for many years'.⁴⁶

Ergens was in deze jaren een keerpunt bereikt. McCauley vond de kunsthistorische impuls nu wel voldoende aanwezig, het werd tijd voor nieuwe invalshoeken. De fotohistoricus kon zich beter verdiepen in

‘the causes for photography’s shifting social roles, which entails a much more profound awareness of a tiny medium’s contribution to a much larger field of human activity, a kind of sociology of photographic knowledge. It is this kind of integrated history of photography that awaits a new generation of scholars’.⁴⁷

De geschiedenis van de laat 19de-eeuwse amateurfotografie staat precies op dit fascinerende kruispunt van wegen of beter gezegd op het snijvlak van wetenschappen met ieder een eigen dynamiek. Bourdieus constatering dat deze uiting van fotografie zich tussen wal en schip bevindt is maar al te waar. En het gaat net zo goed op voor de bestudering ervan. In de amateurfotografie schuiven aspecten van fotografie-, cultuur- en kunstgeschiedenis, van sociologie en economische geschiedenis over elkaar heen. De economische impuls lijkt behoorlijk bepalend in de zin dat de industrie de beeldcultuur aanjaagt. De socioloog kijkt met belangstelling naar het sociale functioneren van een beeldend middel, en naar het gebruik door en de verhouding tussen de verschillende groepen. De econoom en socioloog kijken niet naar het artistieke proces. En hoe benadert de kunsthistoricus de amateurfotografie? De doe-het-zelvers (of naïeven) zijn in de kunstgeschiedenis altijd genegeerd. Zelfs fotonhistorici die gewend zijn ruim te denken en ook naar andere dan kunstzinnige toepassingen te kijken, hebben zoals we zagen dit terrein links laten liggen. Ergens moeten al deze aspecten in een nieuw onderzoek wel op een zinvolle manier worden samengebracht.

Vooruitblik

In de volgende 8 hoofdstukken wil ik trachten dichter te komen bij de oorsprong en essentie van de amateurfotografie, waarbij de Nederlandse situatie het proefstation zal zijn. Het veld van de fotografie was in de late 19de eeuw sterk in beweging. Elke keer kijk ik er naar vanuit een ander perspectief, gebruikmakend van de posities en daarbij horende voorbeelden en verhalen. Mijn uitgangspunt hierbij is – zoals ik heb uitgelegd – Bourdieus theorie van het culturele veld met de verschillende posities die zich tot elkaar verhouden, samenwerken en concurreren. De posities die ik wil onderzoeken, zijn er drie: die van de verenigingsfotografen (en met hen de kunstfotografie en het debat); de ondernemers/amateurs (en met hen de vakfotografen) en de doe-het-zelvers. Om beter te kunnen zien hoe de lijnen en verbanden lopen, blijf ik voor wat betreft deze categorieën binnen het voornoemde tijdvak 1880-1910. Mijn leidende vraag is wat in deze periode in de culturele ruimte (in feite een spanningsveld) gebeurt en wat de dynamiek bepaalde: wie maakten het spel, hoe werd het gespeeld en wat waren de achtergronden van de verschillende spelers?

Maar eerst wil ik ingaan op de aanzetten en op wat amateurfotografie was in de eerste vijftig jaren van de fotografie. Hoofdstuk 1.1 geeft een omschrijving van het begrip amateurfotograaf zoals dat in de wereld van de fotografie in de 19de eeuw – tot 1889 - werd gehanteerd. Wat waren in deze periode de betekenissen van het begrip? Het begrip bestaat dan al veel langer, maar het is fluïde, niet eenduidig. Ik wil proberen om aan de hand van voorbeelden een meer pragmatische schets te geven van wie zich in deze periode als amateur aan de fotografie wijdde. Ik volg daarbij een historische lijn naar de jaren '90. Wat zijn achtergronden en motieven, en hoe verhouden amateurs zich tot vakfotografen in deze periode? Ik wil dit verbinden met de niet onbelangrijke technische ontwikkelingen in de fotografie in deze periode.

Hoofdstuk 1.2 gaat in op de opkomst – rond 1890 - van de organisaties (verenigingen) in Nederland die de amateurfotografie bevorderen. De individuele amateurfotograaf uit het eerste hoofdstuk vormt nu een groep, een eigen entiteit met een eigen organisatie en eigen tijdschriften. De vorming en de aanwas van deze organisaties in Nederland is niet eerder onderzocht. Wie zetten

wanneer de verenigingen op, waar en voor wie doen ze dat, en zijn er verschillen tussen de verenigingen? En hoe breed is het verschijnsel in Nederland? Hierbij moet tegelijkertijd het grondwerk nog ter hand worden genomen. De populatie moet systematischer in kaart worden gebracht. Uit de eerste onderzochte Nederlandse amateurfotografen uit de late 19de eeuw blijkt dat de fotografie op dat moment vooral een tijdverdrijf voor hoger opgeleiden en welgestelden was. De laat 19de-eeuwse amateurfotografie lijkt een typisch klassenverschijnsel: voor heren van stand, jonkheren, freules en een jonge koningin. Moeten we daar verder zoeken, in de hogere kringen, klopt dat vertrekpunt? En hoe zou een meer stelselmatige archeologie van het veld eruit kunnen zien? Kan ik gericht onderzoek doen naar de fotografenpopulatie (de verschillende groepen fotografen, de verenigingen) gebonden aan plaats (Nederland) en tijd (de periode 1880-1900)? Is via de ledenlijsten of vergaderverslagen van de verenigingen (gepubliceerd in de fototijdschriften) meer over de achtergronden van de verenigingsleden te achterhalen?

Hoofdstuk 1.3 onderzoekt vervolgens de habitus van de verenigingsfotograaf, zijn gedachtewereld en daarmee zijn 'culturele kapitaal'. Dat doe ik door vooral in te gaan op de tentoonstellingen die de verenigingen organiseerden en op de receptie daarvan: welke ideeën over fotografie werden naar voren gebracht. Waar spiegelen de verenigingsamateurs zich aan, hoe onderscheiden ze zich, hoe vormt zich hun smaak en hoe bouwen ze aan hun status? Wat zijn precies de activiteiten die verenigingen ontplooiën, zoals onderlinge wedstrijden, bijeenkomsten, excursies, demonstraties, uitwisselingen en presentaties? Wat zijn de doelstellingen, wat zijn de meningen en hoe waren de artistieke ambities geformuleerd? Wie waren schrijvers en critici?

Hoofdstuk 1.4 introduceert een nieuwe, relatief onbekende groep van (semi)amateurfotografen: die van de handelaren en winkeliers in fotoartikelen, de leveranciers. Ik veronderstel dat zij een belangrijke schakel vormen tussen de organisaties/verenigingen en de grote groep van de amateurs-doe-het-zelvers. Het kapitaal van deze ondernemers-amateurs bestaat uit interesse voor, kennis van en toegang tot de nieuwste technologie. De verenigingen zijn voor hun promotie een belangrijk instrument. Wat is de positie van de detailhandelaren: hoe ziet hun strategie eruit, op welke groep(en) amateurfotografen richten zij zich? Dit hoofdstuk vormt de afsluiting van mijn onderzoek naar het deel van het veld van de amateurfotografie dat we het georganiseerde deel kunnen noemen. In bijlagen zal dit veld, voor zover wij het uit de verenigingstijdschriften en uit de nagelaten foto's kennen, in kaart worden gebracht. In deel 1 zijn daarmee de twee belangrijke zichtbare posities in het veld behandeld.

Maar groot is vervolgens mijn nieuwsgierigheid naar de derde categorie, de vooralsnog 'onzichtbare' positie, de doe-het-zelvers en hun nieuwe beeldtaal. Voor dit deel van de fotografenpopulatie ligt het onderzoek lastiger. Kan ik voldoende voorbeelden vinden (albums, foto's of geschreven bronnen) om te onderzoeken welke benadering zij hadden, wat hun achtergrond was en hoe hun 'fotografiepraktijk' eruitzag, vooral in de vroegste periode 1880-1900? Of zijn we op het punt van de bestudering van de geschiedenis van de amateurfotografie voor deze categorie inderdaad veroordeeld tot de anoniemen? Dat deze groep uitdijde, was al duidelijk geworden uit de groei van de winkels voor fotoartikelen. Maar wanneer de groei inzette, wie de doe-het-zelvers waren en wat de aantrekkingskracht was van het soort foto's dat zij maakten, is nog heel onduidelijk. Mijn stelling is dat in de kracht van hun beeldtaal de sleutel naar de toekomst ligt en ook dat wil ik nader onderzoeken. Want deze beeldtaal vertoont grote overeenkomsten met de beeldtaal van nu. Met de handcamera werd een oud onderwerp - de meest persoonlijke verbeelding van ons dagelijks leven - nieuw leven ingeblazen. Wie waren de nieuwe gebruikers? Meer en meer vrouwen namen de camera ter hand.

Vrouwen, jongeren en kinderen: iedereen werd door de industrie verleid om te gaan fotograferen. Deel 2 is in zijn geheel gewijd aan dit vraagstuk.

In hoofdstuk 2.1 wordt als pars pro toto genomen het verhaal van de jonge Amsterdammer Ernst Sillem die op wereldreis in 1888 min of meer bij toeval aan een camera kwam, en ging fotograferen. Brieven en documenten zijn vaak de enige bron van onderzoek die iets over deze fotografiepraktijk vertellen. Want de amateurfoto's die in deze jaren werden gemaakt, zijn vaker niet dan wel bewaard gebleven. Het geschreven reisjournaal van Sillem is een vroege bron die aangeeft hoe toeval, kapitaalcracht, de reis en de afwezigheid van huis aanleidingen zijn om te gaan fotograferen. Het gemak van de techniek maakt aan de ene kant van de fotografie een laagdrempelig medium. Tegelijk was het bezit van een camera in deze periode nog een statussymbool, een gadget en alleen bereikbaar voor hen die het konden betalen. De resultaten waren voor wie foto's uit de periode ziet, vaak van slechte technische kwaliteit. Deze vorm van fotografie conformeerde zich niet aan welke kunst dan ook. Er was geen compositie, geen genre, geen literaire titel, maar slechts een snelle, vluchtige beeldnotitie die alleen voor de maker betekenis had. Precies om deze reden was Sillem ook van belang en een bijzonder en vroeg voorbeeld. Hij vond het niet de moeite waard zijn snelle beeldnotities te bewaren. Zijn beeldproductie kennen we alleen uit zijn reisbrieven.

Een nieuwe gebruikersgroep kreeg toegang tot de fotografie en gaf daar op eigen wijze vorm aan. Als we meer over deze categorie en hun foto's weten, begrijpen we ook beter hoe en wanneer de fotografie de vorm aannam waarin wij haar nu kennen. In de weinige gevallen dat de foto's of een heel album wel bewaard zijn gebleven, hoe werkte het dan? Het hoofdstuk 'Kodak aan de Herengracht' gaat in op een Nederlands voorbeeld van Kodakfotografie in de late 19de eeuw en houdt het genoemde album van de Amsterdamse familie van Willem Frederik Piek Sr met de springende jongens tegen het licht. Daarmee behandel ik in het kort ook de geschiedenis van Eastman Kodak en de strategie van dit bedrijf.

In hoofdstuk 3 komen in aanvulling hierop vervolgens de eigenheid en de intrinsieke kwaliteiten van het nieuwe beeld aan bod. Waarom kozen mensen voor de fotografie van de wendbare camera's, snelle lenzen en snelle platen? Dit hoofdstuk behandelt nieuwe beeldkwaliteiten die met de komst van de handcamera hun intrede doen. Ook kunstenaars, zoals de Nederlanders Breitner en Witsen gingen met de fotografie experimenteren.⁴⁸ Is er een mogelijkheid om deze beeldkwaliteiten die in hun tijd nooit werden benoemd, hier wel te benoemen, en hoe breng ik ze in verband met hun tijd? Het gaat er ook om kenmerken van de nieuwe visuele taal te analyseren: de structuur, de eigenschappen. Wat was de inbreng van kunstenaars als Witsen en Breitner hierbij? In de kunstwetenschap hebben de kunstenaars die in deze periode gingen fotograferen (de *peintre-photographes*) nagenoeg een status aparte. Zij hanteerden de handcamera als visueel notitieblok. Hun fotografie is tot dusver alleen behandeld in samenhang met de uitkomsten van hun erkende eindproducten: de etsen, schilderijen of tekeningen. Het is in deze studie van belang het werk van de 'peintre -photographes' van hun andere werk los te koppelen en te kijken naar de nieuwe beeldkwaliteiten die vooral zij in de amateurfotografie van de late 19de eeuw ontdekten.

Niet alleen is er sprake van nieuwe apparaten en een nieuwe groep gebruikers. Maar er komt ook een compleet nieuwe presentatievorm bij. Want amateurfoto's staan niet op zichzelf, maar bevinden zich doorgaans in een album dat de eigenaar heeft ingericht, versierd, en van bijschriften heeft voorzien. Met het fotoalbum dient zich een object aan zoals we dat in de kunstgeschiedenis nog niet eerder kenden. Een inventarisatie en analyse van fotoalbums in Nederlandse instellingen vormt het slot van mijn onderzoek en het laatste hoofdstuk. Rond 1900 ontwikkelde zich met het album een manier van fotograferen, vertellen, bewaren en herinneren die tamelijk universeel is geworden. Foto's

in albumsets zijn de belangrijke bronnen. Maar hun aantal lijkt oeverloos en dit deel van de fotoproductie is eveneens een compleet terra incognita. Tot nu toe zijn Nederlandse fotoalbums nooit nauwgezet bekeken - in de volle breedte en in historisch perspectief. Een eerste poging wil ik hier doen. Want daarna kunnen we pas weten wie de beoefenaren waren, wat ze fotografeerden, waarom en uit welke sociale lagen ze afkomstig waren. Dit materiaal is slapend aanwezig in musea en archieven en is lang niet altijd anoniem. Als dat wel zo is, kan de identiteit van eigenaar, samensteller en fotograaf in een aantal gevallen zeker achterhaald worden. Het Piekalbum is er een schoolvoorbeeld van. In een flink aantal gevallen kennen we de naam van de samensteller en/of fotograaf wél.

De functionaliteit van het album is een belangrijk gegeven. Een album staat ergens voor. Het doet verslag van een uitstapje, een vakantie of een wereldreis. Ook tijdens het verblijf in de koloniën wordt het nieuwe leven en de (ongewone) woonsituatie gefotografeerd. De geboorte van kinderen luidt vaak een nieuwe levensfase in die erom vraagt om vastgelegd te worden voor het fotoalbum. Zo kunnen de sets albums worden benoemd, gegroepeerd en geclassificeerd. Niet alleen de gangbare praktijk, maar ook de afwijkingen worden daarbij zichtbaar. Over middelmatigheid of kwaliteit van de foto's moeten wij ons het hoofd niet eens willen breken. Alle albums waarvan we de maker bij naam kennen, doen in het onderzoek mee. Door een ordening van de albums tekenen zich vanzelf patronen af. Onderzoek betekent deze 'oeuvres' of albumsets bekijken, ze met elkaar vergelijken, én ze in de tijd plaatsen. We kunnen ons zo beter rekenschap geven van de historische periode. Het is een verschil of een album in 1885, 1890, 1900, 1910 of 1920 gemaakt werd (Bijlage 2). (Foto)historisch onderzoek geeft daarbij vanzelf invulling. De informatie over fotografen en fotograferen bevindt zich in foto's, albums, brieven, dagboeken, notitieboekjes, registers, familiearchieven en bestaande literatuur. De samenhang van dit alles weegt ook ruimschoots op tegen de beperking ervan tot Nederlandse voorbeelden. Alleen dicht bij de bron zijn nu eenmaal de ingrediënten voor nuanceren in zowel de diepte als de breedte aanwezig. Een dergelijk onderzoek naar de Nederlandse situatie kan daarom in internationaal verband juist van belang zijn.

Er ligt met deze opzet voor zover ik het zie een serie goede handvaten voor om tot een zinvolle eerste duiding van het veld van de amateurfotografie te komen. Dat is wat ik allereerst met deze studie beoog. Maar hierin besloten liggen andere bouwstenen, zoals ze straks nodig zijn bij de belangrijke analyse van de ingrijpende transformatie in de fotografie, de beeldcultuur en de beeldende kunsten van rond 1900. Hoe vond de amateurfotografie in de vroeg 20ste-eeuwse beeldcultuur een plek? Zij past in een complex aan verschijnselen die te maken hebben met de wording van wat in de (kunst)geschiedenis met de term 'modernisme' wordt aangeduid.⁴⁹ In de 20ste eeuw kon de fotografie zich tot een serieuze tak van de moderne kunst ontwikkelen en zonder de fotoamateurs zou deze er anders hebben uitgezien. Het lijkt er op dat nu juist in de fotografie van de huis-, tuin- en keukenamateurs nieuwe wegen en benaderingen besloten lagen. Zo kon aan het begin van de 20ste eeuw de grondslag worden gelegd voor nieuwe, veel vrijere vormen van fotografie én kunst.⁵⁰ Met name de Eerste Wereldoorlog werkte als een katalysator voor nieuwe ontwikkelingen. Na 1920 werden nieuwe media als film en fotografie in Europa onderdeel van lesprogramma's op de academies die wars waren van traditie en op zoek gingen naar nieuwe manieren van uitdrukken die beter bij hun tijd pasten. De lijnen van de amateurfotografie naar de avant-garde die in de jaren twintig met fotografie ging experimenteren, zouden wel eens korter geweest kunnen zijn dan wij vermoeden. Dit is geen exclusief Nederlandse, maar een internationale aangelegenheid.

-
- ¹ Victoria & Albert Museum, Londen, Photography Collections, inv. nrs. E.983:88-2003, E.983:152-2003. Zie ook Delany (2004).
- ² Boom (2008c).
- ³ Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-P-1912-2440.
- ⁴ Varnedoe (1990); Varnedoe/Gopnik (1991) en Crow (1996).
- ⁵ Zie bijvoorbeeld Rosenblum (1984).
- ⁶ Onder andere Schmid (2007). Er is inmiddels sprake van een hele groep fotografen die zich inspireert op 'Found Photography' in de zin van een vergeten geheugen, maar ook in de zin van hergebruik, zie voor een uitgebreide behandeling van dit uitgangspunt in de hedendaagse fotografie: Parr/Badger (2014), pp. 242-311.
- ⁷ Skrein (2004).
- ⁸ Gierstberg (2004), pp. 11-13.
- ⁹ Kessels (2012), zie ook Johnson (2004).
- ¹⁰ Crow (1996), pp. 3-37.
- ¹¹ Zie voor een verantwoording van het onderzoek Bourdieu (1965), p. 9 en p. 38, nt 7, pp. 334-356.
- ¹² Bourdieu behandelt de familiefotografie, de persfotografie, de reclamefotografie en de kunstzinnige fotografie.
- ¹³ Bourdieu (2003), p. vii; 'à mi-chemin entre les pratiques vulgaires et les pratiques nobles, zie Bourdieu (1965), p. 12.
- ¹⁴ Zie voor een uitgebreide verantwoording van de ondervraagde verenigingen Bourdieu (1965), pp. 144-172.
- ¹⁵ Starl (1995), pp. 142-147. Zie voor kanttekeningen ook Chalfen (1987) die de thema's van de amateurfotografie van de periode 1960-1980 onderzocht.
- ¹⁶ Zie ook de analyse van Bajac (2010), pp. 17-19.
- ¹⁷ Batchen (2008).
- ¹⁸ Greenough/Waggoner (2007).
- ¹⁹ Batchen (2008), pp. 32-34. Hij refereert aan Roland Barthes' studie *La Chambre claire*.
- ²⁰ Van Rossem (2009), p. 10.
- ²¹ Over picturalisme zie Harker (1983).
- ²² Seijdel (2010).
- ²³ Bourdieu (1993); zie ook Janssen (1994).
- ²⁴ Crow (1996), p. viii.
- ²⁵ 'Les Photomateurs', Freund (1974), pp. 192-204.
- ²⁶ Jenkins (1975a).
- ²⁷ Zie voor deze ontwikkeling Jenkins (1975a), pp. 188-245 en Waggoner (2007), p. 14.
- ²⁸ West (2000).
- ²⁹ Ibidem.
- ³⁰ Pritchard (2010). Met dank aan Michael Pritchard voor het inzien van zijn proefschrift.
- ³¹ Perego (1995) en Frizot (1995a), pp. 334-345.
- ³² Gunthert/Poivert (2007), pp. 222-506. Deze hoofdstukken zijn van de hand van Chéroux.
- ³³ Zie Aubenas/Gunthert (1996); de dissertatie over amateurfotografie in Frankrijk van Gunthert (1999) en Chéroux (2007).
- ³⁴ Moore (2004).
- ³⁵ Lartigue (1963).
- ³⁶ Batchen (2008).
- ³⁷ Bijvoorbeeld de albums van Charles Walter Amory en zijn familie, en die van Uriah Hunter (Library of Congress, Washington).
- ³⁸ Boas (1999).
- ³⁹ Jonker/Rook (1979), pp. 110-117.
- ⁴⁰ Bool/Boom/Gierstberg/Leijerzapf/Martis/Van Veen/Visser (2007). Ik heb een kleine poging gedaan de fotografie in het algemene bestel van de kunsten te plaatsen onder de noemer van 'een nieuwe beeldtaal', zie Boom (2009b).

---

⁴¹ Van Veen (2000). Olie is een interessant voorbeeld in die zin dat hij in twee tradities past: die van de vroege en de late 19de-eeuwse amateurfotografie. In de late 19de eeuw gaat hij opnieuw de mogelijkheden van de handcamera-fotografie exploreren.

⁴² Sub Jacob Olie Jbzn; Katharina Behrendt, George Hendrik Breitner, Theo van Doesburg, Israel David Kiek, Theodore van Lelyveld, Bram Loman, Henry Pauw van Wieldrecht, Richard Tepe, Willem Witsen, zie <http://journal.depthoffield.eu/> .

⁴³ Leijerzapf (1997).

⁴⁴ Altena (2003).

⁴⁵ Zie Van Veen (1997); De Groot/Heijbroek/Peters/Reynaerts (2003); Van Veen (2003).

⁴⁶ McCauley (1997), p. 85.

⁴⁷ Ibidem, p. 86.

⁴⁸ Zie Easton (2011).

⁴⁹ Zie Varnedoe/Gopnik (1991), Edwards (1999) pp. 70-90 en Foster (2007).

⁵⁰ Zie Baldassari (1995) en Le Bon (2005).

1.1 Amateurfotografen: de eerste vijftig jaar

Wie in de beginjaren van de fotografie foto's wilde maken, kon niet zonder technische handleiding waarin het procedé stap voor stap werd uitgelegd. Van dergelijke gedrukte uitgaven waren er in de jaren '40 en '50 – kort na de uitvinding van de fotografie in 1839 – al enkele honderden in omloop. De Leipziger boekwetenschapper Ernst Amandus Zuchold somde in 1860 in zijn boekje *Bibliotheca Photographica* de 205 Europese publicaties op die tot dan waren verschenen.¹ Het biedt een rondgang langs de complexe procedés en recepten die toen nodig waren om een foto te kunnen maken. Iemand die de fotografie in de praktijk wilde brengen diende over apparatuur - camera's en lenzen - te beschikken maar ook over chemicaliën, zoals jodiumzout, 'acide acétique' (azijnzuur), en goud, zilver en kwik. Kennis van chemie en natuurkunde was een eerste vereiste. Maar er kwam nog meer bij kijken, zoals inzicht in techniek; begrip van de werking van het licht; handigheid in de vervaardiging van lichtgevoelige papieren of het polijsten en bewerken van zilveren platen en zo meer zaken. Wie fotografeerde maakte letterlijk vuile handen en moest altijd oplossingen op problemen en onvolkomenheden weten te bedenken. Vroege fotografie was zwoegen en zweten, vallen en opstaan met vele proeven en experimenten. De resultaten waren wisselend: de eerste fotografen beleefden meer mislukkingen dan successen. Fotografie was in de begintijd niet voor iedereen. Vroege fotografie was een hobby voor vasthoudende amateurs.

De geschiedenis van de fotografie begint bij de experimenten en het doorzettingsvermogen van amateurs. In de ontstaanstijd nemen zij de belangrijkste positie in het fotografeveld in, zij waren bepalend.² Pas daarna treden de beroepsfotografen naar voren. De komst van beroepsfotografen betekent echter niet dat de amateurs verdwijnen. Zij blijven al die tijd aanwezig om aan het eind van de 19de eeuw, na 1890, helemaal terug te zijn, echter nu in veel groter aantal. Zij vormen dan een duidelijke categorie in het fotografeveld. In dit hoofdstuk zal ik in een historische lijn het begrip 'amateurfotograaf' tot 1890 behandelen en nader uitwerken. Dit wil ik doen door een aantal voorbeelden te nemen en die te bezien in samenhang met de (technische) ontwikkelingen van het nieuwe medium fotografie tussen het moment van ontstaan in 1839 tot in de late 19de eeuw. Deze periode omspannt precies een halve eeuw, 50 jaren waarin de fotografie zich voor het eerst manifesteert en een plek zoekt in tal van sectoren van het maatschappelijk leven. Bij mijn gang langs het begrip amateurfotograaf is het van belang de stadia in de geschiedenis van de fotografie in de tweede helft van de 19de eeuw te verbinden met de specifieke eigenschappen van de amateurfotografen in de betreffende periode. De positie van de amateur lijkt met de technische ontwikkelingen mee te veranderen.

In dit hoofdstuk en verderop in deze studie onderscheid ik verschillende typen (amateur)fotografen. Dat onderscheid vraagt om een nadere uitleg. Als ik spreek over pioniers bedoel ik de uitvinders en de amateurfotografen die zich tussen 1839 en 1845 met hulp van traktaten en handleidingen – vanuit een belangstelling voor natuurkunde en chemie - varianten van de procedés eigen maakten, en foto's leerden maken. Dit gebeurde meestal in hun eigen directe omgeving. Daarna volgden de gentlemen-fotografen die tijd en geld hadden om zich vrijblijvend met fotografie bezig te houden, thuis maar ook op reis. Dit mondde nogal eens uit in kostbare, monumentale publicaties voor een select publiek. Vanaf 1842 komen daar geleidelijk aan meer beroepsfotografen bij. Eerst was dat een enkele rondreizende fotograaf die (zeer bewerkelijke) daguerreotypieportretten maakte en

verkocht. Vanaf circa 1850 zette met de vinding van het goedkopere natte collodiumglasnegatief de commercialisering van de fotografie pas goed door. Vanaf dat moment dienden zich steeds meer beroepsfotografen aan die hun werk deden vanuit een vast atelier en voor wie de fotografie het belangrijkste middel van bestaan was.

De term amateur waarvan in deze studie vaak sprake zal zijn, is niet eenduidig en kan meer (en tegenstrijdige) betekenissen hebben. Daarom is het goed daar vooraf wat woorden aan te wijden. Als we de amateur opvatten als een ongeoefende beginnening hoeft dat niet te betekenen dat hij of zij onwillig is om bij te leren, te oefenen en te experimenteren en van de fotografie een serieuze liefhebberij te maken. Bij veel van de verenigingsfotografen waarover we in het volgende hoofdstuk komen te spreken was dat het geval. Hun resultaten hoeven niet onder te doen voor die van een beroepsfotograaf. Het begrip amateur krijgt en dat zullen we verderop in deze studie zien ook een negatieve lading waarbij het tegendeel van professioneel wordt bedoeld, in de zin van amateuristisch, oppervlakkig, knullig en onprofessioneel. Deze kant van de amateurfotografie zal nog niet in dit hoofdstuk, maar pas in deel 2 van deze studie, aan de orde komen. Daar zullen we vooral spreken over de doe-het-zelvers en huis-, tuin- en keukenfotografie. En dat brengt mij bij een volgende betekenis die meespeelt als gevolg van de huidige waardering voor de spontane, directe en snelle voortbrengsels van de groep doe-het-zelvers (die we ook onbekommerd, onbevangen of vrij zouden kunnen noemen en waarnaar ik ook in mijn inleiding refereer). Het gaat dan om beeldkenmerken van de amateur – (of snapshot)fotografie die tegemoetkomen aan een voorkeur voor speelsheid en spontaniteit waarbij de uitvoering van de afdruk er niets toe doet, en die het tegendeel zijn van traditionele en conventionele beeldkwaliteiten.

De pionierstijd

Het begrip 'amateur' kwam niet uit de lucht vallen. Het kende op dat moment al een lange geschiedenis die terug gaat tot het oude Rome. In het Latijn betekende 'amator' minnaar of vereerder. In het Frans werd het 'amateur', wat letterlijk 'liefhebber' betekent en betrekking had op een serieuze liefhebberij: men kende de 'amateur d'art' of de 'amateur d'astronomie'. De term was met name in gebruik aan het eind van de 17de en het begin van de 18de eeuw.³ Een amateur behoorde in deze periode veelal tot de aristocratie en had doorgaans een goede smaak. Er was sprake van liefhebbers-verzamelaars met belangstelling voor schilderijen, tekeningen, gravures en kunst- en oudheidkundige voorwerpen van allerlei aard. Soms was een amateur ook een begunstiger of een mecenas. De Nederlandse term die er het dichtst in de buurt komt is 'konstliefhebber'. In de 18de eeuw waren met het begrip 'amateur' ook andere noties verbonden, zoals belangstelling voor kunst en oudheidkunde, kennis, geld, tijd en studie. Het object van de belangstelling kon van alles zijn, maar steeds betrof het mooie, bijzondere, zeldzame en kostbare zaken. Er was vaak de associatie met schoonheid en goede smaak. Tot ver in de 19de eeuw werd de term amateur op deze manier gebruikt voor kenners en specialisten op allerlei terreinen. Een amateur kon zijn een verzamelaar van antiquarische boeken, van oude tekeningen of schilderijen, van glas of porselein.⁴ Maar we vinden in de 19de eeuw ook verwijzingen naar een 'amateur du théâtre' of zoals bij Zuchold naar een amateur in de fotografie.⁵ De amateur was een kenner, met een bijna wetenschappelijke kennis, met smaak en passie. Maar hij kon ook zijn een liefhebber die zich wierp op een nieuw specialistisch terrein. In haar vroege jaren was de fotografie niet helemaal, maar wel voor het grootste deel het domein van deze groep: de amateurs-liefhebbers.

Voor wat betreft de fotografie kwam daar een andere, meer praktische traditie bij. De meeste jongemannen uit hogere sociale kringen waren in het bezit van een verzameling natuurkundige instrumenten en ze voerden daarmee zelf experimenten uit. Het hoorde bij hun opvoeding om zich op

deze manier in de exacte wetenschap en de techniek te verdiepen. Sinds de Verlichting hielden ze zich in breder verband, in genootschappen en academies van wetenschappen bezig met dit onderzoek naar natuurkundige verschijnselen. Zo was voor de Britse aristocraat William Henry Fox Talbot (1800-1877) de uitvinding van de fotografie maar één van zijn vele ontdekkingen op het gebied van de natuur- en scheikunde. In 1839 stuurde hij met *Some account on the art of photogenic drawing*, zijn zoveelste verslag naar de Britse Royal Academy.⁶ Hij was geïnteresseerd in wiskundige vraagstukken en in optiek. De Franse uitvinder van de fotografie Louis Jacques Mandé Daguerre (1787-1851) was weliswaar meer een kunstenaar-entrepreneur dan een 'gentleman', maar ook zijn uitvinding was de uitkomst van een lang wetenschappelijk onderzoeksproces geweest. Hij had er met anderen ruim tien jaar over gedaan om tot zijn vinding van foto's op verzilverde koperplaten te komen. De Académie des Sciences in Parijs was de plek waar hij met zijn uitvinding naar toe ging. In Nederland was de Amsterdamse vereniging Felix Meritis in deze tijd een belangrijke ontmoetingsplek, met afdelingen natuur- en scheikunde. Een van de eerste fotografen in Nederland, de Amsterdammer Eduard Isaac Asser (1809-1894) combineerde in de fotografie twee van zijn hobby's: het tekenen en schilderen én de natuur- en scheikunde. Op een van zijn fotografische zelfportretten zien we Asser poseren voor zijn kast met natuurkundige instrumenten (afb. 4). De uitvinding van de fotografie kwam enerzijds voort uit de wereld van de amateurs in de klassieke zin van het woord, én anderzijds uit de wereld van de exacte wetenschapsbeoefening uit de late 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw. Het begrip amateur had toen een duidelijk positieve betekenis.

De in Frankrijk en Engeland tegelijkertijd ontwikkelde fotografische procedés werden al in 1839 in de dagbladen en tijdschriften bekend gemaakt. Dat bracht na de vrijgave van Daguerre's methode door de Franse regering experimenten en proefnemingen over de hele wereld op gang. De meeste vroege fotografen beoefenden fotografie als liefhebberij naast hun beroep van advocaat of ondernemer, of ze waren zo rijk dat zij zich de dure hobby konden veroorloven. Het ging hier voornamelijk om de zogeheten *gentleman*-fotografen. Dit waren precies de jongemannen die hadden geëxperimenteerd met natuurkundige instrumenten. De meesten waren zoals Asser in het bezit van een kast vol met apparaten waarmee ze proeven deden. Het hoeft dus geen verbazing te wekken dat ze bij het wereldkundig maken van de nieuwe vinding camera's, lenzen, platen, chemicaliën en handleidingen aanschafte om aan de slag te gaan. In Zucholds alfabetische lijst van fotografietraktaten en -handleidingen komt de term 'amateur' een paar keer voor. In 1840 vinden we hem voor het eerst bij J.F. Soleil, *Guide de l'amateur de photographie*.⁷ In 1855 publiceerde de Engelse fotograaf Philip Delamotte: *The practice of photography: a manual for students and amateurs*. Zijn landgenoot Joachim Otté droeg met zijn handleiding over landschapsfotografie in 1858 na zijn lange opsomming van alle technieken enig ongeduld uit:

'Landscape Photography:[...] by the assistance of which an amateur may at once commence the practice of the art.'⁸

In de lijst was – in andere talen - ook sprake van de dilettanten en *Anfänger*.⁹

Onder de vroege amateurs waren overigens ook vrouwen, zoals de Engelse fotografes Anna Atkins en Mary Llewelyn, de dochter van de bekende John Dillwyn Llewelyn, eveneens amateurfotograaf.¹⁰ Dat gaf aanleiding tot satirische schetsen, onder andere in *Punch*, van jonge vrouwen van stand met door de chemicaliën zwart gevlekte vingers.¹¹ De Amsterdamse jurist Asser; de Gelderse baron Van Heeckeren en de Haarlemse drukker Johan Enschedé waren in Nederland de fotografen van het eerste uur.¹² Asser noemde zichzelf rond 1848 *Photographe*. Zijn eerste

fotoalbum opent namelijk met de uitgebreide titel *Fastes & Néfastes* [successen en mislukkingen, MB] *de la Photographie. Vie Historique & Philosophique d'un Photographe par lui-même*. Asser maakte ook stillevenen waarvoor hij welbewust fotografie-attributen bij elkaar groepeerde: potjes chemicaliën, thermometers, portfolio's, een Frans fototijdschrift, een lijst met foto's en een doosje stereofoto's (afb. 5).¹³ Het is een toespeling op tradities uit de oude kunsten en op het Hollands stilleven. Asser had duidelijk nagedacht over de filosofische vraag wat een 'fotograaf' nu eigenlijk was.

Dat de fotografie in de eerste vijftien jaar van haar bestaan overwegend werd beoefend door amateurs en niet door professionele fotografen, betekent niet dat de eerste foto's in wat door verschillende fotohistorici wel 'de primitieve periode' is genoemd geen kwaliteiten hadden. Integendeel. De portretten van de Schotse fotografen Hill & Adamson benaderden volgens sommigen Rembrandt in hun behandeling van licht en schaduw.¹⁴ In Frankrijk was het de kunstenaar en fotograaf Gustave Le Gray die een buitengewone kwaliteit in zijn afdrukken wist te bereiken.¹⁵ In Engeland maakte Roger Fenton bijzondere landschappen en stillevenen, en bovendien de eerste oorlogsfoto's: een omvangrijke reportage van de Krimoorlog in 1854. Deze vroege amateurfotografen ontbreken in geen enkel overzicht over de geschiedenis van de fotografie. Ze behoren met Anna Atkins, Charles Nègre, Henri LeSecq en Linnaeus Tripe tot de canon en staan voor altijd te boek als grondleggers van een nieuw medium. Verschillende van hen stopten al na enkele jaren met wat immers een liefhebberij was. Dat gold bijvoorbeeld voor Fenton en voor de Fransen Le Gray en Nègre. Na vijftien jaar, in 1857, schoof ook de Nederlander Asser de camera terzijde. Hij maakte geen foto's meer, maar legde zich in zijn vrije tijd nu toe op het ontwikkelen van fotomechanische drukprocedés, met name de fotolithografie.

De natte plaat en de opkomst van de beroepsfotografen

Al in de jaren '40 zagen sommigen brood in de fotografie en maakten er hun beroep van. Ze reisden rond of vestigden zich voor langere tijd in een stad om daguerreotypie-portretten te maken en te verkopen. Hun aantal groeide heel geleidelijk. Pas vanaf de tweede helft van de jaren '50, kreeg het begrip fotograaf een steviger betekenis. Dat had onder andere te maken met de technische vinding van de natte collodiumplaat die als negatief gebruikt kon worden. Die maakte een veel scherper beeld mogelijk met een lange houdbaarheid (dus de mogelijkheid een beeldbestand op te bouwen). Van een glasplaat kon een veel groter aantal afdrukken vervaardigd worden. Handicap hierbij was wel de letterlijk natte plaat die meteen na de opname moest worden verwerkt. Een donkere kamer moest dus altijd dicht in de buurt zijn. Fotografie werd daarmee een vak en een beroep. In Nederland vestigden zich net als overal elders vakfotografen. Zij stonden als fotograaf ingeschreven in de bevolkingsregisters. Portretten waren hun belangrijkste broodwinning. In de jaren '60 en '70 richtten sommigen van hen, zoals Pieter Oosterhuis, Julius Perger en Jacobus van Gorkom, zich ook op de fotografie van bouwprojecten en ingenieurswerken en op het stadsgezicht. Het beroep fotograaf kreeg tussen circa 1855 en 1890 vorm en inhoud.¹⁶ Fotografie had daarbij zeker raakvlakken met de kunst. Verschillende vakfotografen waren schilder of graficus van origine. Ze voerden de naam 'peintre et photographe' of zetten een palet in hun beeldmerk achterop de foto's die ze verkochten.¹⁷ Daarbij hoorde ook de beroepsvereniging zoals in Nederland de in 1872 opgerichte Amsterdamse Photographen Vereeniging (APV). Voor een geschiedenis van beroepsfotografen in Nederland tot 1889 verwijs ik naar de uitgebreide studie van Hans Rooseboom over dit onderwerp.

Belangrijk was dat de fotografie zich een plek veroverde in de beeldcultuur en de beeldproductie. In de jaren '60 werd het nieuwe medium wijd verspreid en populair. Er was sinds het eind van de jaren '50 zelfs sprake van 'cartomanie', een verzamelmanie voor cartes- de-visite,

fotoportretjes op visitekaartformaat van bekende publieke figuren, zoals vorsten, schrijvers en kunstenaars. Ook de stereofotografie was populair. Deze foto's werden in een stereoscoop bekeken. Stereofotografie was een driedimensionaal gezelschapsspel: men zat rond de tafel en wisselde foto's van over de hele wereld uit: straatgezichten van Amsterdam tot Parijs, New York of Java. Stereofotografie werd in haar tijd de 'poor men's picture gallery' genoemd, en de televisie van de 19de eeuw. In fotografische genrevoorstellingen als 'Declaration of Love', 'Broken Vows' of 'A Day at the Races' werden andere vormen van kunst, zoals de schilder- en prentkunst of de houtgravure in de geïllustreerde pers nagebootst.¹⁸

Het was niet zo dat door de opkomst van de beroepsfotografie amateurs ophielden met fotograferen. Naast de groeiende groep vakfotografen bleef in deze periode overal een kleine groep amateurs fanatiek met de fotografie bezig. In Engeland en Frankrijk was dat het geval.¹⁹ En ook in Nederland kennen we verschillende amateurfotografen uit deze tijd. De Amsterdammer Jan Adriaan van Eijk, de secretaris van de Vereeniging voor Volksvlijt, was halverwege de jaren '60 een van de redacteurs van het eerste Nederlandse *Tijdschrift voor Photographie* (1864-66).²⁰ Van Eijk was behalve amateurfotograaf tevens een belangrijk organisator, onder andere van de internationale fotografietentoonstellingen in Nederland in 1855, 1858, 1860 en 1862. Hij was ook betrokken bij de *Internationale Tentoonstelling van Schone Kunsten toegepast op Industrie* in 1865 en de *Tentoonstelling voor Nationale Nijverheid* in 1866, beide in het Paleis voor Volksvlijt.²¹ Anderen, zoals Pieter Jan Kaiser, ook redactielid van het *Tijdschrift voor Photographie*, koppelden fotografie aan een beroepsmatige belangstelling. Deze zoon van de Leidse hoogleraar en sterrenkundige Frederik Kaiser experimenteerde net zo lang tot het hem begin jaren '60 als één van de eersten lukte om een foto van de maan te maken. In het proefschrift waarop hij aan de universiteit van Leiden in 1862 promoveerde, schreef hij over het nut van de fotografie voor deze tak van wetenschap.²² De activiteiten van deze Nederlandse amateurfotografen kennen we iets beter omdat ze regelmatig over techniek en chemie publiceerden en tentoonstellingen organiseerden. Zo leverden ze vooral bijdragen aan de ontwikkeling van de fotografische techniek. Uit de jaren '60 is in Nederland naast deze actieve amateurs hooguit een handjevol andere beoefenaren bekend. Hendrik Jan van der Dussen, notaris te Zaltbommel, gebruikte de fotografie voor een ooggetuigenverslag bij de grote overstroming van de rivier de Waal in 1860.²³ Jordaan Everhard van Rheden, hoofdonderwijzer in Utrecht, legde vanaf 1863 zijn familieleven in stereofotografie vast.²⁴ Hij volgde daarvoor in de zomer van 1863 onderricht bij de Utrechtse beeldhouwer en vakfotograaf Edouard François Georges.

De Amsterdammer Claude Auguste Crommelin liet in 1864 door architect Gosschalk een atelier met gietijzeren gevel in de tuin van zijn grachtenhuis bouwen.²⁵ Hij was het type van een echte 'konstliefhebber'. Tijdens een door hem beschreven verblijf in Londen zag hij niet alleen oude schilder- en tekenkunst, maar ook het werk van eigentijdse kunstenaars als Lawrence Alma Tadema en David Wilkie. Bij hetzelfde bezoek aan de Engelse hoofdstad kocht hij bij kunsthandel Colnaghi foto's van de Engelse fotografe Julia Margaret Cameron. En bij zijn kennis Dallmeyer bekeek hij diens verzameling foto's van Henry Peach Robinson. Crommelin besloot er ook enkele te willen kopen en ging op bezoek bij 'de groote photograaph'.²⁶ Ook Matthieu Pauw van Wioldrecht uit Zeist, kamerheer van koning Willem III, fotografeerde voor zichzelf. Hij maakte in 1869 stereo-opnamen: portretten van zijn gezin in de tuin.²⁷ De inmiddels beroemde Amsterdamse fotograaf Jacob Olie Jbz, was een van de weinige amateurfotografen die niet uit hoge kringen kwam. Olie was timmerman en leraar aan de Tekenschool. Tussen 1862 en 1864 maakte hij uit liefhebberij 400 opnamen vooral stadsgezichten, op natte collodiumplaten.²⁸

Anderen legden zich toe op fotografie tijdens een verblijf in de koloniën of elders in de wereld. De gebroeders Bauduin beoefenden de liefhebberij in Japan.²⁹ Zij fotografeerden zichzelf, vrienden en bekenden en de Japanners die bij hen op Deshima op bezoek kwamen. Vergelijkbaar zijn de foto's die Karel Frederik Holle en Thomas Pryce, respectievelijk theeondernemer en zakenman in Batavia vervaardigden. In de vroege jaren '60 werkte Holle aan een bijzonder huwelijksgeschenk: een album met portretten en topografische foto's voor zijn nichtje Wilhelmina.³⁰ In Den Haag toerde freule Alexandrine Tinne met een camera en een tot donkere kamer omgebouwde koets door de stad. Van de foto's die deze begenadigde amateur maakte, vallen vooral de monumentale Haagse stadsgezichten op. Dat de fotografie in deze periode niet alleen dicht bij huis werd beoefend, blijkt uit haar levensverhaal. Zij begaf zich met haar hele inventaris, ongetwijfeld inclusief fotografie-uitrusting, naar Afrika, tot in het huidige Somalië. Ze werd er uiteindelijk vermoord bij een roofoverval, mogelijk door Toearegs.³¹ Het werk dat ze in Afrika maakte, kennen we niet. Slechts een handvol groepsportretten van het personeel in haar woonplaats Algiers is bewaard gebleven.³²

De jaren '70 en '80: een techniek in ontwikkeling

In 1866 verscheen in het *Tijdschrift voor Photographie* een artikel dat een toekomstvisioen beschreef. Het Nederlandse blad nam het stuk van de hand van Léon Vidal over uit het Franse tijdschrift *Le Moniteur de la Photographie*.³³ Vidal betoogde dat niet iedereen dol was op scheikunde en donkere kamers. Velen ervoeren de techniek en chemie als een obstakel en konden niet wachten op de bevrijding daarvan:

'Indien ons droombeeld verwezenlijkt werd [...] dient men te photographiëren zoo als men proza schrijft – zonder het te weten nagenoeg – zoo als men letters op het papier zet, zonder de zamenstelling van de inkt te kennen, zonder te weten waar en hoe de pennen of papier vervaardigd werden.'

Het ging erom zoveel mogelijk van de voorbereidingen, ongemakken en tegenspoed te vermijden: 'eindelijk zou een ieder photographiëren, zooals nu iedereen leest en schrijft.'³⁴ De fotografie werd hier getypeerd als een snelle en automatische handeling. Vidal hoopte dat – wanneer zijn toekomstbeeld bewaarheid werd – de fotografie snel populairder zou worden. Maar eerst moest aan twee belangrijke voorwaarden worden voldaan, schreef hij. Nodig waren 'drooge procédés en eenvoudige draagbare toestellen'. Men zou niet hoeven te weten of begrijpen hoe fotografie werkt om het te kunnen doen, daar kwam zijn betoog op neer. Het was in een notendop het motto waarmee George Eastman van de firma Eastman Kodak rond de eeuwwisseling zijn successen zou boeken: 'You press the button, we do the rest'. In 1866 was het nog niet zover.

In de jaren '60, '70 en '80 begonnen de beroepsfotografen aan hun opmars en zorgden ze ervoor dat ieder die over foto's wilde beschikken dat ook kon. En als foto's niet voorhanden waren, dan liet men ze zonder al te veel moeite bij fotografen en fotohandelaren uit het buitenland komen. De beroepsgroep groeide gestaag en bestookte de markt met professioneel gemaakte foto's, de meeste nog steeds van natte collodiumglasplaat-negatieven.³⁵ Deze methode was voor verbetering vatbaar. Zowel vakfotografen als amateurs verdiepten zich voortdurend in technische nieuwigheden en probeerden deze uit. Uit de fotografietijdschriften blijkt dat beroepsfotografen en amateurs daarin in de jaren '70 en '80 gelijk optrokken. Vanaf 1872 verscheen in Nederland het vernieuwde *Tijdschrift voor Photographie*, als officieel orgaan van de in datzelfde jaar opgerichte Amsterdamsche Photographen-Vereeniging (APV).³⁶ Het blad werd door en voor liefhebbers én beroepsfotografen

gemaakt. We vinden er de namen in terug van bekende vakfotografen als Pierre Alexis Mottu, Pieter Oosterhuis en Johann Georg Hameter. Maar het waren vooral de amateurfotografen Herman Haakman en Felix A. van West die de kolommen volschreven en vele artikelen uit Duitse, Engelse en Franse fotografietijdschriften voor de Nederlandse lezers vertaalden.

In 1876 maakten de leden van de APV een uitstapje naar Velzer End bij IJmuiden, met als doel gezamenlijk buiten te fotograferen en landschappen te maken. De onderneming werd door Van West in het blad beschreven alsof het een expeditie naar barre streken betrof.³⁷ Het was een van de eerste clubtochtjes, en van een heel andere orde dan de expedities en reizen naar verre en exotische landen van de vroege generatie gentleman-fotografen. Hier zien we de voorafschaduw van de uitstapjes van de amateurfotografenverenigingen van de jaren '90. Het begrip 'amateur' treffen we in de vakliteratuur van deze jaren niet aan. Dat zal er ook mee te maken hebben gehad, dat de voornaamste belangstelling een gezamenlijke was, namelijk de verbetering van de techniek en de chemie. Kwesties van status, competitie of benaming speelden hoegenaamd geen rol. Hier waren fotografiebeoefenaren met een gedeelde belangstelling aan het werk en aan het woord. Er was geen frictie en daarom ook geen discussie over wie tot welke categorie behoorde.

De technische omslag zette rond 1875 in met een serie verbeteringen van de negatiefmethode van de droge plaat of gelatine broomzilverplaat.³⁸ De vinding staat op naam van de Engelsman Richard Leach Maddox die al in 1871 in het *British Journal of Photography* voor het eerst over deze droge methode publiceerde.³⁹ Dit negatiefprocedé maakte het fotograferen een stuk minder gecompliceerd, omdat de fotograaf niet meer met natte platen hoefde te werken. Er hoefde ook geen donkere kamer meer in de buurt te zijn. Wanneer men wilde fotograferen diende men eigenlijk alleen maar een camera, cassettes met thuis geprepareerde platen en een statief mee te nemen. Dat laatste was niet eens altijd nodig, want droge platen waren veel lichtgevoeliger dan natte collodiumplaten. Dat waren precies de innovaties waarop Vidal in 1866 gedoeld had.⁴⁰ Amateurfotograaf Herman Haakman hield zich in Nederland van meet af aan met de nieuwe negatiefmethode bezig. In 1873 deed hij daarvan verslag in een lange en uitgebreide artikelenreeks over de diverse recepten voor de bereiding van droge collodiumplaten, inclusief 'koffie-met suiker- en moccabaden'.⁴¹ Ook de belangrijkste beroepsfotografen zoals Oosterhuis stapten rond die tijd over op droge platen.⁴² In jaargang 1877 lezen we hoe de Amsterdamse beroepsfotograaf Mottu van de firma Wegner & Mottu (en inmiddels president van de Amsterdamse Photographen-Vereeniging) in zijn atelier een demonstratie gaf omdat hij de droge plaat in productie had genomen.⁴³ Dankzij de droge plaat werd de fotograaf flexibel: hij kon zijn foto's werkelijk overal maken.

Nederland kende op dat moment een kleine industrie van droge platen. De genoemde Amsterdamse firma Wegner & Mottu en, iets later vanaf 1882, Hameter in Dordrecht waren de vakfotografen die ze produceerden. De platen van Wegner & Mottu werden kennelijk ook in andere Europese landen verkocht, lezen we in 1882 in het *Tijdschrift voor Photographie*. Die van Hameter waren lichtgevoelig en dus snel en deden bepaald niet onder voor die van de Belg Desiré Van Monckhoven.⁴⁴ De Amerikaanse camerafabriek Scovill, de concurrent van Eastman, zou in deze periode zelfs Nederlandse platen hebben afgenomen.⁴⁵ Het is niet meer te achterhalen van welke van bovengenoemde producenten deze afkomstig zouden zijn geweest.

De zoektocht naar een goede kwaliteit droge plaat was in deze periode de motor achter de verdere ontwikkeling van de fotografische industrie, zowel in Europa als in Amerika. In deze jaren voltrok zich tegelijkertijd een ware doorbraak in de productie van camera's. Camerabouwers gingen nadenken over diafragma, sluiters en kleine mobiele uitrustingen die gemakkelijk mee te nemen waren. De behoefte daaraan was zeker aanwezig. Het aantal 'liefhebbers photographen vermeerderd sterk',

schreef het *Tijdschrift voor Photographie* in 1883.⁴⁶ In datzelfde jaar publiceerde het blad een uitgebreid verslag van een bezoek aan de droge platen-fabriek van Samuel Fry in Kingston upon Thames, waar toen al massaproductie voor de internationale industrie werd gedraaid.⁴⁷ Snelle platen vroegen ook om snelle onderwerpen. Regelmatig ging het over nieuwe lichtsterke lenzen waarmee men 'instantanés' kon maken. Het blad gaf als bijlage een proeve (in lichtdruk) van een instantané gemaakt door Hameter van een stoomboot in volle vaart.⁴⁸ De term 'instantané' dook vaker op.

Wie behoorden in deze jaren tot de sterk groeiende groep amateurfotografen welke voorbeelden kennen we? Dat schooljongens tijdens de lessen natuur- en scheikunde de principes van de fotografie uitgelegd kregen, komt naar voren uit een artikel over Ignatius Bispinck, de latere voorzitter van de Amsterdamse amateurfotografenvereniging (AFV).⁴⁹ Bispinck en zijn klasgenoot Frans Huijsser maakten in 1871 kennis met fotografie op school. Ze bouwden zelf camera's van sigarenkistjes met een vergrootglas als lens. Bispinck bracht het geleerde ook in praktijk en zette elke schooldag zijn camera in het raam voor een opname van het Rokin. 's Avonds bij thuiskomst werd het belichte papier dat hij zelf prepareerde, eruit genomen en de opname was gemaakt. Bispinck ging vervolgens studeren in Münster, waar hij een fotografisch dagboek bijhield. In een van de grote vakanties liet hij bij een timmerman in zijn geboorteplaats Bloemendaal een camera bouwen. In Amsterdam werd 'een stuk lens' op de kop getikt met veel onscherpte en alle onvolkomenheden van dien. Weer iets later werd tenslotte 'eene heusche camera' gekocht bij de firma A.W. Groote & Zoon om de hoek in de Kalverstraat in Amsterdam.

'Nu was er geen houden meer aan. Dag in, dag uit, werd gewerkt. Familiegroepen, landschappen, waterpartijen; in één woord alles werd gefotografeerd.'⁵⁰

De Amsterdamse ondernemer Maurits Jacob van Lennep noteerde in zijn dagboek hoe zijn zoon Henk in 1874 een camera met uitrusting voor zijn zestiende verjaardag cadeau kreeg en op eenzelfde manier verslingerd raakte aan de fotografie.⁵¹ Ook de latere musicus Gerhard Oswald 't Hooft en in de jaren '90 zeer actief lid van de Amsterdamse amateurfotografenvereniging bouwde in zijn jonge jaren zelf een camera en ging daarmee aan de slag.⁵²

De ontwikkelingen in het onderwijs, met name in de exacte vakken, speelden een rol bij de groeiende belangstelling voor fotografie onder jonge jongens. De genoemde Amsterdamse amateurfotograaf Van Eijk was in de jaren '50 en '60 tevens leraar in natuur-, schei- en werktuigkunde aan het Gymnasium en aan de 'Inrigting voor Onderwijs voor Koophandel en Nijverheid' in Amsterdam. Hij zal zijn leerlingen zeker enthousiast over de fotografie hebben verteld. In 1863 werd hij voorzitter van de commissie van toezicht op het Middelbaar Onderwijs. In die tijd werd de wet op het Middelbaar Onderwijs van kracht. De oprichting van de 'Hoogere Burger School' (HBS) in 1863 als voorbereiding op het hoger beroepsonderwijs was een nieuwe mijlpaal. Steeds vaker werd rekening gehouden met scholing die voorbereidde op de in die periode voor Nederland zo belangrijk internationale handel. In Amsterdam werd daartoe in 1869 de 'Openbare Handelsschool' opgericht.⁵³ De Utrechtse chemicus Frederik Wilhelm Krecke bracht in 1883 een nieuw handboek uit over chemische technologie voor de leerlingen van deze opleidingen.⁵⁴ Hij was assistent aan het chemisch laboratorium van de Universiteit van Utrecht en leraar aan de HBS in Tilburg. In de eerste editie van 1883 wijdde hij nog geen woord aan de fotografie, maar in de tweede editie van 1889 had Krecke op speciaal verzoek een apart hoofdstuk over het nieuwe medium opgenomen.⁵⁵ In 100 aanvullende bladzijden behandelde hij alsnog uitgebreid de fotografie. De eerste procedés zoals de calotypie en het natte collodiumprocédé kwamen aan de orde. Hij ging in op de papiersoorten en op de jongste ontwikkelingen:

‘oogenblikkelijke opnamen’ van voorwerpen in beweging. Ook de fotomechanische procedés, zoals de Woodburytypie, de photozincografie en de pas uitgevonden autotypie werden behandeld.

Marinus P. Filbri, de amanuensis van de universiteit van Utrecht en Kreckes directe collega aan het Fysisch Laboratorium, schafte aan het begin van de jaren ‘80 ook een uitrusting en een camera aan. Zijn schrift met proeven is bewaard gebleven.⁵⁶ Voorin het cahier schreef hij in kloeke letters 2de *Studie Photographieboek Marinus P. Filbri. Phot. Amat. 1887-1888* wat aangeeft dat hij een of twee jaar eerder ook al een studieboek maakte (afb. 6). In het album dat bewaard is gebleven plakte hij fotografische proeven: tronies (uitvergroot) van Italiaanse misdadigers en de beroemde foto’s van de maan van Warren de la Rue. Het album bevat een mengeling van gekochte, (en vervolgens overgefotografeerde) en eigen opnamen (afb.7). Filbri’s fotografie was gericht op zijn eigen specifieke belangstellingsgebied, want zijn experimenten met microfoto’s van insecten nemen de meeste pagina’s in beslag. Het is overigens de eerste keer dat we in Nederland de later vaak gebruikte kwalificatie ‘Phot. Amat.’ tegenkomen en op een object geschreven zien staan.

Daar waar de fotografie van nut kon zijn, werd ze door amateurfotografen dus ook voor wetenschappelijke doeleinden aangewend. De Leidse islamoloog Christiaan Snouck Hurgronje was binnen deze categorie een geval apart. Hij had geen achtergrond in scheikunde, natuurkunde of de techniek. Betaald door en in opdracht van de Nederlandse regering (hij kreeg 30.000 guldens voor zijn fotografieproject) werkte hij in Mekka aan het portretteren van de moslims uit de Nederlandse koloniën die de grote bedevaart ondernamen. Zo kon hij deze groepen te spreken krijgen en inlichtingen over hun netwerk en motieven inwinnen. Uit de brieven van de Leidse hoogleraar blijkt dat hij zich na een korte training bij portretfotograaf Jan Goedeljee met veel ijver van deze taak kweet.⁵⁷ Ook fotografeerde hij of zijn assistent rond 1888 in het geheim het plein voor de moskee van Mekka met een zogeheten detective-camera, de ‘Geheimkamera’ van Stirn waarmee men ongemerkt mensen en situaties kon betrappen (afb.8).⁵⁸ Dat zal op die plek geen overbodige luxe zijn geweest. Een verzameling van enkele honderden van zijn in Mekka en Jeddah gemaakte foto’s wordt bij de Universiteit van Leiden bewaard.

Bram Loman: de amateurfotograaf-ondernemer

In Amsterdam hield Bram Loman Jr (1868-1954), de zoon van de blinde theoloog en musicus professor A.D. Loman, zich op hetzelfde moment met fotografie en de bouw en reparatie van camera’s bezig (afb. 9).⁵⁹ Hij had zich in de winter van 1888-1889 als ‘camerareparateur’ op het adres Helmersstraat 137 gevestigd, toen de enige op dat gebied in Nederland. In het blad van de fietsersbond *De Kampioen* van 1 maart 1889 is een advertentie te vinden van ‘A.D. Loman Jr Fototechnisch Bureau’ waarin hij aanprijst: ‘uitrustingen voor amateurs, Loman’s Momentsluis en Loman’s Detective Camera’.⁶⁰ Kort daarvoor had Loman een jaar bij Dr. Hermann Vogel aan de Technische Hochschule in Berlijn fototechniek gestudeerd.⁶¹ Over zijn periode in Berlijn is niets bekend, maar de opleiding aan deze technische hogeschool stond goed aangeschreven. Een beschrijving van de lessen vinden we bij de bekende Amerikaanse fotograaf Alfred Stieglitz die er in dezelfde jaren onderricht volgde: ‘Thus my career in photography can be said to date from the day I entered Professor Vogel’s course in 1883.’⁶² De Amerikaan van Duitse origine verbleef er tot 1889: The Polytechnic moved to a well set-up new building, with the finest laboratories for both photochemistry and physics’.⁶³ Stieglitz exposeerde in 1889 op de Jubileums-Ausstellung in Berlijn voor het eerst de resultaten: foto-afdrukken op platinapapier.⁶⁴ Loman presenteerde op dezelfde tentoonstelling iets anders: zijn spiegelreflexcamera die internationaal de aandacht trok (afb. 10).⁶⁵

Hoe Bram Loman tot deze uitvinding kwam, heeft hij later een paar keer beschreven. In het voorjaar van 1889 kreeg hij in zijn Amsterdamse werkplaats bezoek van een collega van zijn vader, de Amsterdamse hoogleraar huidziekten Dirk van Haren Noman, en lid van de amateurfotografenvereniging Helios.⁶⁶ De professor bracht een pakje mee zo groot als een sigarenkistje: het bevatte een handcamera van de Engelse firma Marion & Co, waarvan er toen nog niet veel waren. Lomans belangstelling was gewekt omdat hij zelf met de bouw van een handcamera bezig was: de MIP (Multum in Parvo wat zo iets betekent als 'Er zit veel in iets kleins'). Loman haalde het toestel van Van Haren Noman uit elkaar en zag dat het een spiegel onder 45 graden en een rouleaux(gordijn)-sluiter bij de lens bevatte die het makkelijker zouden moeten maken om momentopnamen te maken. Maar deze spiegel viel met zo'n ruwe klap neer dat het onmogelijk was om de opnamen scherp te krijgen. De mannen bestudeerden het mechaniek nogmaals en kwamen tot de slotsom dat ze beter zelf konden bouwen. Zo kreeg Loman de opdracht van Van Haren Noman om een goedwerkende handcamera te construeren. Loman bedacht daarop een veel fijner mechaniek met een rolgordijnsluiter voor de plaat en achterwand. Dat werd de spiegelreflexcamera.

Loman schreef in een andere terugblik hoe hij in de zomer van 1889 verschillende types camera's bedacht en ontwikkelde. Samen met vrienden had hij er een sport van gemaakt in Amsterdam op de Dam beursmedewerkers bij het verlaten en betreden van de Beurs stiekem te fotograferen.⁶⁷ Aangezien de slachtoffers al snel lens en fotograaf in de gaten kregen, moesten de candid-fotografen inventief zijn:

'Allerlei trucs werden bedacht om de beursbezoekers te verschalken. Sommige amateurs verkleedden zich als werklieden met een kar en ik herinner mij ook een gehuurde verhuishwagen van waar uit (door een luikje) een foto genomen kon worden. Maar noch het één noch het ander had succes. Het glimmende glas van de lens verried maar al te zeer den fotograaf. Hetzelfde was het geval bij het gebruik van de "Stirnsche Geheimcamera", een apparaatje in Berlijn gefabriceerd, dat onder het vest werd gedragen en waarvan het objectiefje boven de vestopening uitkwam. Dit cameraatje had ronde droge platen in de grootte van +- 15 cm., waarmee in de rondte 6 ronde beeldjes van +- 4 cm konden opgenomen worden. Maar ook hier verried het glimmende glas van de lens de aanwezigheid van den gevreesden amateur-fotograaf. Ik bedacht toen iets nieuws. Ik construeerde een handcamera, waarbij de lens alleen zichtbaar was gedurende de korten tijd van de opname (Ik bedacht deze handcamera met den mooien naam van "Stikum-camera"). Maar ook dit toestel had geen succes, want het rechthoekig kastje hoewel zonder zichtbare lens, had in uiterlijkheid te veel gemeen met het langzamerhand bekend geworden type van de handcamera. Daarna construeerde ik een zeer kleine camera voor 12 platen 4 x4 cm, die verwisseld konden worden door middel van een leeren zak (elk plaatje werd geschoven in een dun metalen omhulsel). Dit cameraatje werd geplaatst in een rol van een aantal oude Handelsbladen, waaromheen een omslag van grof zwart zeildoek. Vanwege de lange brandpuntsafstand van het objectief kon het toestelletje vrij diep in de rol verborgen blijven. Aan den achterkant leidde een gummislang naar een gummiballetje, dat de fotograaf in de hand hield voor het bewerkstelligen van den momentopname, door de zoeker die voor de lens was geplaatst. De dofzwarte rol werd onder den jas gedragen.'

Dit was overigens niet Lomans enige experiment. In de winter van 1889 maakte hij samen met C.H. (Hendrik) Groote fotografische bewegingsstudies van een schaatser. Daarvoor bouwde hij op de

ijsbaan achter het Rijksmuseum in Amsterdam een opstelling die enigszins vergelijkbaar was met die waarmee Eadweard Muybridge een paard in volle galop op de gevoelige plaat wist te vangen. In Amsterdam reed de schaatser in volle vaart tijdens zijn rit door een trits draden heen: zelfontspanners die vier camera's kort na elkaar tot ontsluiting brachten (afb. 11).⁶⁸

Na het spel met de candid camera voor de Amsterdamse beurs had Loman in augustus 1889 zijn nieuwe vinding aan de wereld gepresenteerd. De camera heette de 'Reflexcamera', een toestel met ingebouwde rolgordijnsluiter die bovendien vloeiend gekoppeld was aan een inklapbare spiegel. Het op de plaat vast te leggen beeld was via de spiegel boven in de camera zichtbaar. Het was de voorloper van de bekende spiegelreflexcamera die tot in de late twintigste eeuw in gebruik zou blijven. De vinding maakte de jonge Loman in de fotografiewereld op slag beroemd.⁶⁹ Hij stuurde het apparaat zoals gezegd in dezelfde maand nog naar de grote jubileum-fotografietentoonstelling in Berlijn en vroeg kort daarop in Duitsland, Engeland en Frankrijk patenten op zijn vinding aan. We weten niet wat voor foto's hij er in deze actieve jaren mee maakte. Er is vrijwel niets van overgebleven.

De serieuze amateurfotograaf

Van een enkele amateurfotograaf die in de jaren '80 actief was, is wel een min of meer compleet 'oeuvre' bewaard gebleven. Dat is van belang omdat daaruit meer over de werkwijze; de onderwerpen en de thema's; en over de frequentie van fotograferen opgemaakt kan worden. Dat is het geval bij jonkheer Henry Pauw van Wieldrecht (1863-1912). Hij was de zoon van de eerder genoemde hofdignitaris Matthieu Pauw van Wieldrecht en moet de belangstelling voor fotografie van zijn vader hebben overgenomen. Henry begon rond 1882 als 19-jarige te fotograferen.⁷⁰ In *Handboek voor beoefenaars der photographie* van P. J. Hollman uit 1859 in de bibliotheek van het Rijksmuseum vinden we zijn handtekening en het jaar 1882 terug.⁷¹ In het gemeentearchief in Zeist wordt een vermoedelijk eerste album van zijn hand bewaard met 165 foto's uit de periode 1882 tot 1888 (afb. 12).⁷² Elk jaar plakte hij rond de 20 tot 30 door hemzelf gemaakte foto's in van het leven op en rond landgoed Pavia bij Zeist waar zijn ouders woonden. Het zijn informele portretten van zijn oudere broer Maarten Iman en van zijn zussen, vader en moeder, van familieleden, bezoekende kennissen, vrienden en van de hond. Aan de feestelijkheden en de versieringen voor het huwelijk van zijn broer zijn verschillende foto's gewijd. Er zijn vele groepjes op het terras, vrijwel alles is buiten gefotografeerd. In 1885 zien we Henry zelf voor de schuur op een fiets met een reusachtig voorwiel – de zogeheten Hoge Bi – en er volgen vanaf dat moment meer foto's van vrienden op de meest bizarre fietsmodellen, kennelijk de nieuwe hobby (afb. 13).

In deze jaren studeerde Henry in Utrecht en fotografeerde hij voor zijn tweede album alle studentenkamers van zijn huis, het uitzicht uit het raam en de stad. In het buiten van zijn goede vriend Johan J. Clotterbooke Patijn in Kloetinge in Zeeland maakte hij portretten van de heren na de jacht en van de Zeeuwen (vanaf 1888). 'Dolce far niente' (zalig nietsdoen) schreef hij gekscherend onder een foto van zijn luierende vriend op de sofa. In het leven van deze kinderen van adel speelde de fotograferende Henry een interessante rol: zijn camera was er ter bevestiging altijd bij. Hij portretteerde een vriendin te paard voor het huis, zijn zusjes in tennistenuue of de schaatspret op de vijver. Zijn goede vriend Alfred Labouchere was eveneens amateurfotograaf. We zien Henry en Alfred op elkaars foto's. Deze fotografie was vooral functioneel in het sociale leven van de hogere kringen en leverde het bewijs van een goed leven. Henry fotografeerde vanzelfsprekend ook wanneer hij op reis was: in Rusland, Finland, Spitsbergen, Noorwegen en Engeland. Tussen de reizen door deed hij mee aan fotografiewedstrijden en werd hij kunstlievend lid van amateurfotografievereniging Helios (in 1897) en buitenlid van de Amsterdamse amateurfotografen vereniging AFV (in 1896).⁷³

In 1904 fotografeerde Pauw van Wieldrecht alle kamers van zijn huis De Wildbaan waar hij - inmiddels getrouwd - met zijn vrouw en dochters woonde, om een monumentaal fotoalbum te maken. Hij was toen al ruim 20 jaar in de fotografie aan het liefhebben. Met dit album krijgen we een uniek kijkje niet alleen in alle kamers van zijn huis, maar ook in de werkruimte van een serieuze en hardwerkende amateurfotograaf van rond 1900 (afb. 14-15). Op een tafel naast een oud bureau staat een projectielantaarn voor lantaarnplaatjes. Aan de muur prijkt een lappendeken van foto's in lijstjes alsof het een expositie betreft. Naast het bureau staat een rek met glasnegatieven op reuzenformaat. Er boven, op een lange plank, staan verschillende stapels kleine glasnegatieven. Daarboven staan op twee planken lange rijen flessen met chemicaliën. Op de grond staan porseleinen spoelbakken en een brander. Op de wand aan de deurszijde, zien we opnieuw twee vierkante meters vol fotolijstjes, een gelijkvormige reeks. Vergrotingspapier is tegen een houten bord geprikt. Er staat een rekje met negatieven. Op de tafel staan flessen, retorten, bakken en een doek. Aan de deur hangen een schort en een doek, op de grond ligt een lap. Fotografie was voor Pauw van Wieldrecht zoals we zien bepaald geen vrijblijvende bezigheid. Voor zijn liefhebberij waren een forse inspanning en een zekere handigheid vereist: hier werd hard en intensief gewerkt.⁷⁴ En het zal alles bij elkaar ook een dure hobby zijn geweest. Pauw van Wieldrechts achtergrond was dezelfde als die van de amateurs in de oude betekenis van het woord, de gentleman-fotografen. Zijn serieuze benadering lijkt precies op die van een hardwerkende amateurfotograaf uit de pionierstijd.

De fotografie kwam als nieuw medium in de vijf decennia tot aan 1890 volop tot ontwikkeling. Het beroep van fotograaf bestond nu officieel. Er vormde zich in deze halve eeuw een professioneel fotografieveld dat het grootste deel van een gestaag groeiende fotoproductie voor zijn rekening nam. Beroepsfotografen maakten zich hortend, stotend en zoekend de bij deze beroepspraktijk horende gebruiken en gewoontes eigen. En er was sprake van de vorming van nieuwe beeldtradities in portret-, genre- en landschaps- en stadsfotografie voor de markt. Deze beroepsfotografen werkten lange tijd zij aan zij met amateurs die belangstelling hadden voor fotografie. Maar dit betrekkelijk kleine groepje serieuze liefhebbers werd door hen niet als een bedreiging ervaren. Mensen als de genoemde Van Eijk, Haakman, Krecke, Filbri of Felix van West waren eerder nuttig omdat zij kennis uit binnen- en buitenland haalden, die toepasten en verder brachten. Ze experimenteerden en publiceerden over camera's, lenzen en droge platen. Zo droegen ze bij aan de verbetering van fotografische technieken en procedés. Met het ontstaan van verenigingen voor amateurfotografie in de late jaren '80 kwam er verandering in de verhouding tussen deze twee posities. De groep amateurfotografen werd steeds groter en kwam in een fase van onstuimige groei terecht.

---

¹ Zuchold (1860).

² Zie over de verhouding tussen amateurs en professionals in de vroege periode Seiberling/Bloore (1986).

³ Voor een studie naar de amateur in Frankrijk in de achttiende eeuw zie Guichard (2008). De term wordt in 1694 voor het eerst gebruikt in de *Dictionnaire de l'Académie française* (p. 15-16). Guichard signaleert aan het eind van de 18de eeuw al een zekere institutionalisering waarbij een 'klasse' van amateurs (een erefunctie) het kunstleven ingrijpend bepaalt. Zie ook Haskell (1976).

⁴ Vgl. bijvoorbeeld de titels met het woord 'amateur' in Rijksmuseum Research Library.

-
- ⁵ Delpher Koninklijke Bibliotheek (Dutch Royal Library, The Hague), website Nederlandse kranten.
- ⁶ Zie Weaver (1992).
- ⁷ Soleil (1840), zie ook Bellier de la Chavignerie (1862), no. 8. Onder no. 137 komt daar ook Charles Bride, 'L Amateur photographe, Parijs 1862 voor.
- ⁸ Otté (1858).
- ⁹ Zuchold (1860): sub Altmann (1852) en Marneau (1854).
- ¹⁰ Schaaf (1985) en Chanan (2013).
- ¹¹ Bede (1855), pp. 47-53.
- ¹² Boom (1998), Coppens (1978) en De Zoete/Asser/Maes (2009).
- ¹³ Boom (1998), pp. 90-91, 151.
- ¹⁴ Eastlake in Goldberg (1981).
- ¹⁵ Zie voor een uitgebreid overzicht van de Franse vroege amateurs Jammes (1983) en Aubenas/Roubert (2010).
- ¹⁶ Rooseboom (2008).
- ¹⁷ Ibidem, pp. 176-186.
- ¹⁸ Zie Pellerin/May (2014).
- ¹⁹ Seiberling/Bloore (1986); Jammes (1983).
- ²⁰ Kapitein L.P. van der Beek, in dienst bij het topografisch Bureau van het Ministerie van oorlog, was hoofdredacteur.
- ²¹ Van Veen (2011). Van Eijk was de zoon van een fabrikant. Hij was onder andere voorzitter van de afdeling Natuurkunde van Felix Meritis. Tussen 1866 en 1868 was Van Eijk directeur van het Paleis voor Volksvlijt. Tot aan zijn dood bleef hij erevoorzitter.
- ²² Rooseboom (1994).
- ²³ Van Doornmalen (2003).
- ²⁴ Tigelaar (1999).
- ²⁵ Van Leeuwen (2012), pp. 86-87.
- ²⁶ Veenendaal (2009), pp. 22-23. Dallmeyer was vermoedelijk de camerabouwer en lensmaker.
- ²⁷ Rooseboom (2010).
- ²⁸ Van Veen (2000).
- ²⁹ Moeshart (2001).
- ³⁰ Van den Berg/Wachlin (2005).
- ³¹ Willink (2012), De Ruiter (1984).
- ³² Rijksarchief, Archief Tinne. Deze zijn door Willink ten onrechte aan Geiser toegeschreven.
- ³³ Alschuler (2008).
- ³⁴ Vidal (1866), pp. 187-190, 212-215.
- ³⁵ Green (2008). Zie voor de Nederlandse situatie Rooseboom (2008).
- ³⁶ Het eerste nummer verscheen in augustus 1872. Tot en met de 15de jaargang (afl. 12 december 1887) werd het uitgegeven door de Amsterdamsche Photographen-Vereeniging.
- ³⁷ Van West (1876), p. 180.
- ³⁸ Kaiser (1864), pp. 6-14. Kaiser schrijft al in het eerste nummer van *Tijdschrift voor Photographie* (1864) over 'Photographie op droog collodion'. Het is in dit jaar een van de vele artikelen over de droge plaat. In 1866 besteedde het *Tijdschrift voor Photographie* ook veel aandacht aan de droge plaat.
- ³⁹ Perceval (2008).
- ⁴⁰ In 1866 besteedde het *Tijdschrift voor Photographie* aandacht aan Vidals methode van de droge plaat, pp. 2-32.
- ⁴¹ Haakman (1873), pp. 148-150. Zie ook zijn artikelen over dit onderwerp in hetzelfde jaar, pp. 120-123; 131-136; 148-150; 163-166. In Haakmans necrologie werd zelfs gesteld dat hij eerder dan de Brit Richard Leach Maddox tot een succesvolle methode was gekomen, zie *Lux* (1894), p. 140.
- ⁴² In 1874 schreef Oosterhuis over de methode in *Tijdschrift voor Photographie*, zie Van Veen (1993), pp. 42 en 52 (nt. 118).
- ⁴³ *Tijdschrift voor Photographie* (1878), p. 112-114: Haakman bezoekt en doet verslag van zijn bezoek aan Mottu's nieuwe laboratorium.
- ⁴⁴ *Tijdschrift voor Photographie* (1882), pp. 83, 129, 130, 189.
- ⁴⁵ Brayer (2006), p. 35. Ik heb hiervan in de literatuur noch in het Kodak archief in Rochester een bevestiging van kunnen vinden.
- ⁴⁶ *Tijdschrift voor Photographie* (1883), p.2.
- ⁴⁷ Ibidem., p. 73.

---

⁴⁸ Ibidem., pp. 104-106. De foto van de stoomboot is in het enig bewaard gebleven exemplaar van het tijdschrift in de UB Leiden niet aangetroffen.

⁴⁹ Huijsser (1900), pp. 332-333 en Boer (1920). Tussen 1894 en 1924 was Bispinck voorzitter van de AFV, vanaf 1910 NAFV.

⁵⁰ Huijsser (1900), pp. 332-333.

⁵¹ Met dank aan Marita Mathijssen, zie de memoires van Maurits Jacob van Lennep in het Stadsarchief Amsterdam, Van Lennep archief, archief 238, nrs. 537-540.

⁵² *Focus*, 23 februari 1920, pp. 502-503.

⁵³ Zie Boissevain (1919). Na de eeuwwisseling culmineerde de behoefte aan handelsopleidingen in 1913 in oprichting van de eerste wetenschappelijke faculteit Bedrijfskunde aan de Erasmusuniversiteit in Rotterdam.

⁵⁴ In de Rijksmuseumbibliotheek bevindt zich de tweede editie met het fotografiesupplement, Krecke (1889).

⁵⁵ Zie de inleiding in Krecke (1889). Daarmee kwam hij tegemoet aan de wens van Dr. Vitus Bruinsma.

⁵⁶ Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-F-F01133. Zie Rooseboom (2000).

⁵⁷ Van der Wal (2011), p. 14.

⁵⁸ Ibidem, pp. 49-52. De foto uit het bezit van Snouck Hurgronje is de enige met de Stirn-camera gemaakte die we in Nederland kennen. Zie voor andere voorbeelden Jeffrey (1999).

⁵⁹ Verkoren (1987a); Becker (1928).

⁶⁰ *De Kampioen*, 1 maart 1889, pp. 70-71.

⁶¹ Vogel publiceerde in 1870 een belangrijk handboek dat in meer talen werd uitgegeven.

⁶² Norman (1973), p. 24.

⁶³ Ibidem, p. 28.

⁶⁴ Ibidem, p. 33.

⁶⁵ Loman (1889), p. 14. Daar exposeerde Loman ook de MIP-camera.

⁶⁶ Loman (1899-1900), pp. 797-799.

⁶⁷ Loman (1927), pp. 13-14 en Loman (1947).

⁶⁸ Deze opnamen werden met de Reflexcamera gemaakt. Zie Verkoren (1987a). De foto's zijn afgebeeld in De Balbian Verster (1915), p.56. Van Lomans filmische fotografie-experiment, 'proeve van moment-photographie', zijn de serie van vier foto's uit 1889 en nog enkele andere foto's bewaard gebleven. De originelen worden bewaard in het Eerste Friese Schaatsmuseum in Hindeloopen.

⁶⁹ Zie Hesekiel (1890), pp. 27-30.

⁷⁰ In de Rijksmuseumcollectie resten ruim 170 losse foto's, 7 albums, en 321 lantaarnplaatjes.

⁷¹ Hollman (1859): het exemplaar bevindt zich in de Rijksmuseum Research Library.

⁷² Het album Henry Pauw van Wioldrecht in het Gemeentearchief Zeist is gedateerd 1882 -1888, zonder inventarisnummer. Het werd in 2009 geschonken door mevrouw Elias-Pauw van Wioldrecht, een achternicht, zie Rhoen (2016).

⁷³ Rooseboom (2010) en zie bijlage 1.

⁷⁴ Henry Pauw van Wioldrecht nam delen van dit inventaris mogelijk van zijn vader over.

1.2 De verenigingen voor amateurfotografie

Amsterdam had in 1887 de primeur. Er werden tegelijkertijd twee verenigingen voor amateurfotografie opgericht, de eersten in het land. Later kregen ook andere steden verenigingen voor amateurfotografie. Nederland telde er in 1896 vijftien.¹ In dit hoofdstuk wordt met de geschiedenis van de verenigingen de groei van de amateurfotografie tot 1900 onderzocht en voor zover mogelijk gemeten. Eerst gaat het erom de positie van de groep georganiseerde amateurfotografen in kaart te brengen. De verenigingen voor amateurfotografie in Nederland zijn tot op heden nooit systematisch onderzocht.² In het overzicht *Fotografie in Nederland 1839-1920* vinden we in de lijst van fotografen dertig amateurfotografen met vermelding van lidmaatschap terug.³ In de recentere en veel omvangrijker *Geschiedenis van de Fotografie in Nederland* zijn daar monografische artikelen bijgekomen over Bram Loman, L.E.W. Albada, de gebroeders Huijsser, Wieger H. Idzerda, Maurits Binger, Ernst Loeb, de kunstenaar Louis Apol, Henry Pauw van Wieldrecht en Théodore van Lelyveld.⁴ In haar doctoraalscriptie *'En jij, wat deedt jij toen?'* legde Naomi Boas voor het eerst de leden van de verenigingen onder de loep: wie waren het eigenlijk, deze amateurfotografen en wat was precies hun achtergrond? Boas onderzocht leden van twee verenigingen: de Amateur Fotografen Vereeniging van Amsterdam (AFV), opgericht in 1887, en de Geldersche AFV uit Arnhem, opgericht in 1891, dit voor de periode 1891 tot 1915. Haar onderzoek uit 1999 was nuttig, omdat het heeft aangetoond dat we in Nederland het georganiseerde amateurfotografieleven meer met de handel en het bedrijfsleven in verband moeten brengen.⁵ De andere verenigingen en – belangrijker nog – de vertakkingen en verbanden bleven in haar studie echter achterwege. Boas' afbakening in de tijd is ook wat problematisch. Hoewel de AFV in 1887 werd opgericht begint haar onderzoek om niet nader uitgelegde redenen vier jaar later in 1891, mogelijk omdat toen de Gelderse vereniging werd opgericht; of omdat 1891 het jaar van de officiële internationale fototentoonstelling was en het haar specifiek om de kunstzinnige amateurs ging.⁶ Maar tussen 1887 en 1891 ligt nu juist de ontstaansgeschiedenis van de georganiseerde amateurfotografie in Nederland. Er werden vanaf 1888 al tentoonstellingen georganiseerd, er waren tijdschriften en er was verenigingsleven. Boas' uitgangspunt om de groep kunstzinnige amateurfotografen te willen onderzoeken is minder bruikbaar als we nu juist de groep verenigings-amateurfotografen in zijn geheel in kaart willen brengen.⁷ In Bijlage 2 is een overzicht te vinden van de tussen 1887 en 1910 opgerichte verenigingen.

Na de behandeling van de vorming van de verenigingen en de populatie is het van belang om naar de cijfers over de verspreiding te kijken. Dat is nodig om enige indicatie te kunnen geven over de omvang en de breedte van de fotografische activiteit in Nederland. Hoeveel amateurfotografen telde Nederland in 1887, in 1890, in 1895 en in 1900? Hoe gangbaar was amateurfotografie eigenlijk in deze jaren? Is daar achter te komen en is er vergelijkbaar onderzoek gedaan naar de populatie van amateurfotografen in andere landen?

Het ontstaan

Bij het ontbreken van archiefmateriaal moeten we te rade gaan bij de fotografietijdschriften uit de periode.⁸ Dat waren *Tijdschrift voor Photographie* (1888-1897); *Lux* (1889-1927) en *Photographisch Jaarboek* (1891-1895).⁹ Het *Tijdschrift voor Photographie* was tussen 1888 en 1897 het orgaan van de Amsterdamse amateurfotografenvereniging Helios. Het maandblad *Lux* was het verenigingsorgaan van

de 'Amateur-Fotografen Vereeniging te Amsterdam' (AFV). Dit blad bevatte verenigingsnieuws, maar was gericht op een breder publiek. Er werd verslag gedaan van de vergaderingen, bestuurlijke zaken, excursies en tentoonstellingen. *Lux* bevatte ieder jaar ook enkele bijzondere foto's van de leden, als luxe bijlage op karton geplakt en bijgevoegd. Het is in deze bron dat we iets meer vinden over de vorming van de verenigingen, over de sleutelfiguren en over de overige leden. Hoe ouder de vereniging, hoe uitgebreider de jubileumnummers en de verenigingsgeschiedenissen die werden opgehaald.¹⁰ De 'founding fathers' blikten regelmatig terug op de beginjaren.¹¹ Daaruit blijkt dat 1887 een cruciaal jaar was met veel beweging in de Nederlandse fotografische wereld.

In december 1887 werd de eerder besproken oude Amsterdamse Photographen Vereeniging (APV) - die waarin vakfotografen en enkele amateurs oude stijl zo lang samen hadden opgetrokken - opgeheven.¹² Beide groepen hadden zich, zoals in het vorige hoofdstuk bleek, gezamenlijk over kwesties van vooral technische en chemische aard gebogen. De amateurs onder hen namen zich op 28 december 1887 voor een nieuwe club te vormen, genaamd Helios.¹³ Het was een vereniging voor en door zoals ze het zelf noemden 'Dilettant-Photographen' (afb. 16). Oudgediende bij de APV Herman Haakman werd president. Felix A. van West, P. Fraissinet, J.W. Kerkhoven Tzn, A.J. Storm de Grave, en C.H. (Hendrik) Groote, zoon van en employee bij fotohandel A.W. Groote & Co, namen onder zijn voorzitterschap zitting in het eerste bestuur. Haakman, de dilettant met een voorliefde voor techniek, vertrok echter kort na de oprichting van Helios naar Londen. In 1889 droeg hij het voorzitterschap over en trad een nieuw bestuur aan. Fraissinet werd nu de voorzitter. Prof. Dr. G.H. van der Mey (hoogleraar gynaecologie), Prof. Dr. Dirk van Haren Noman (hoogleraar dermatologie) en de arts Dr. J.B. van Geuns, traden nieuw toe. Samen met genoemde Van West en Groote vormden zij vanaf dat moment het bestuur van Helios.¹⁴

Helios was de tweede vereniging voor amateurfotografie in de hoofdstad. Want twee maanden daarvoor, in september 1887, was er al een opgericht, de genoemde 'Amateur-Fotografen Vereeniging te Amsterdam' (AFV). Deze was in Hotel Americain in het leven geroepen.¹⁵ Bram Loman Jr, de camerabouwer en -reparateur, en Hein van der Masch Spakler en hun fietsvrienden Joan Guy de Coral en George Peck waren vanaf het begin de drijvende krachten achter deze vereniging. Het eerste bestuur van de AFV werd gevormd door Van der Masch Spakler, Guy de Coral, Jacques J. Tutein Nolthenius, Julius J. Kamp, en notaris Adrianus Scheltema Beduin (afb. 17). De laatste werd voorzitter (afb. 18). Bij deze gelegenheid hadden zich in Americain nog dertien andere geïnteresseerden, 'bekende amateurs', gemeld.¹⁶ In hun enthousiasme brachten de AFV-ers meteen een eigen tijdschrift uit, *Fotografisch Maandblad* dat echter na twee nummers al weer ter ziele ging.¹⁷ Het is deze vereniging die Boas in 1999 onderzocht, echter met weglating van de eerste vier jaar én cruciale figuren als Bram Loman, Christiaan J. Schuver, Joan Guy de Coral en Michel Ameschoot, de secretaris en contactpersoon voor het buitenland.¹⁸ Amsterdam telde in 1887 dus twee verenigingen en de hoofdstad was - en zou dat lange tijd blijven - de motor en aanjager van het amateurfotografenverenigingsleven in Nederland.

Het beeld dat opkomt wanneer we ons voorstelling proberen te maken van laat 19de-eeuwse amateurfotografen, is dat van een groepje bedaagde heren van stand. Op de groepsfoto's uit die tijd zien ze er doorgaans welgesteld en goedgekleed uit. Hun namen zijn kleurrijk en ze lijken verbonden met een ander tijdperk: Ignatius Bispinck, Joan Guy de Coral, Jacques Tutein Nolthenius en Hein van der Masch Spakler. Fotografie was, maken we daaruit op, iets voor welgestelden met veel vrije tijd. Deze amateurfotografen waren bankiers, makelaars in effecten of ze handelden in suiker, koffie, tabak en garen. De juristen onder hen namen het bestuurswerk voor hun rekening. Velen van hen woonden in de grachtengordel.

Dit uitgesproken beeld van wat een amateurfotograaf van het fin-de-siècle was, hangt samen met wat er werd geschreven in de verenigingstijdschriften. Daaruit kunnen we opmaken dat de heren vaak vergaderden, dat ze causerieën, soirees, uitjes en tentoonstellingen organiseerden en exposities in binnen- en buitenland bezochten. In voorjaar en zomer gingen ze gezamenlijk op excursie. De groepsportretten die tijdens deze uitstapjes werden gemaakt tonen mannen met sigaar, bolhoed, foedraal, statief en camera (afb. 19). Af en toe werd er een goed gelukte foto van een verenigingslid als bijlage bij het tijdschrift gevoegd: een landschap, een genrebeeld of een keurig portret. Uit deze foto's stijgt eenzelfde beeld van gezapigheid op. Bij jubilea werd er gedicht en gezongen, meligheid voerde dan nogal eens de boventoon. Deze amateurfotografen vormden een zichtbare categorie, door foedraal en statief moeten ze herkenbare verschijningen in de stad zijn geweest. Ze fotografeerden niet alleen, maar vaak in het gezelschap van anderen, tijdens een Zondagse stadswandeling of op excursie in bossen of duinen. Ze waren lid van een vereniging waar ze andere amateurfotografen ontmoetten, net als zijzelf succesvol in het maatschappelijk leven. Mogelijk hielden de heren wel meer van het clubleven dan van de fotografie. In de rokerige verenigingslokalen liepen fabrieksdirecteuren, handelaren, hoogleraren, artsen, bestuursambtenaren, baronnen, jonkheren en schooldirecteuren rond. Ook hun zonen waren actief in de fotografie. Het was rond 1890 duidelijk dat er een nieuw type fotograaf was opgestaan: 'de amateur gaat op buit en roof af en leeft veelal gezellig in kudden. Hij leeft in seizoenen en ontwaakt meestal tegen het voorjaar', schreef *Lux*.¹⁹ De fotografie was voor deze groep liefhebberij, tijdverdrijf én sociale bezigheid tegelijk. De heren waren er trots op tot de verenigingen te behoren en voerden de titel 'amateurfotograaf' alsof het een geuzennaam was. Met het stempel 'amateurfotograaf' of 'amat.fot.' en hun naam maakten ze dat achterop hun foto's nog eens kenbaar.

Het etiket van bedaagdheid heeft lang aan deze groep gekleefd. De verenigingsfotografen zijn vaak geassocieerd met het picturalisme, de eerste echte internationale stroming in de fotografie. Ze worden ook wel 'kunstfotografen' genoemd. Dat is niet verwonderlijk, want velen van hen hadden ambities op dat terrein. Ze kozen hun mooiste foto uit voor onderlinge wedstrijden en voor de jaarlijkse of tweejaarlijkse exposities. Ze bedachten bij hun foto een mooie literaire titel en lijkten hem in. Daarna werd het werkje ingestuurd, soms zelfs naar de fototentoonstellingen in het buitenland. Een hele generatie kunsthistorici heeft deze kunstfotografen lange tijd niet voor vol aangezien, omdat de 20ste-eeuwse fotografie daarna een andere, zakelijke objectiverende richting insloeg. Deze vorm van burgerlijke kunstfotografie paste daar niet bij. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de verenigingsfotografen dat imago ook aan zichzelf te danken hebben. In hun besprekingen van het werk van anderen klonk vaak een belerende toon door. Over dat wat fotografie wel of niet moest zijn, weidden zij graag uit in de verenigingstijdschriften. Het hielp ook niet dat hun foto's maar zo'n kort leven beschoren waren. In de collectie van de Leidse Universiteit die op dit terrein de sterkste is van Nederland, is weinig van hun originele tentoonstellingswerk van vóór 1900 bewaard gebleven.²⁰

Sociale achtergronden en de stad

Het onderzoek van Boas naar de achtergronden van 58 leden van de Amsterdamse AFV en de Gelderse amateurfotografenvereniging spitste zich toe op drie kenmerken: op het beroep van de amateurs, hun woonsituatie en belastingaanslagen. De aanslagen maken een inschatting van het werkelijke vermogen mogelijk in het geval van personen zonder beroep. De beroepen zeggen veel. Als we Boas' lijst van de Amsterdamse amateurfotografen erbij nemen en die van vóór het jaar 1900 zoeken, vinden we 25 namen terug.²¹ Van deze 25 waren er 21 directeur en eigenaar van een firma of van een bedrijf. Onder hen zijn te vinden: twee aannemers/makelaars, vier fabrikanten van niet nader genoemde bedrijven, twee directeuren van drukkerijbedrijven, een directeur/werktuigbouwkundige, een

bankier, een notaris, een commissionair in granen, twee sigarenfabrikanten, een makelaar in tabak, twee commissionairs in effecten, een advocaat procureur en een assuradeur. Voorts staan er twee kantoorbediendes, een vioolleraar/musicus en een diamantbewerker bij. Ook valt op dat twee leden leiding gaven aan een fabriek of zaak in fotografieartikelen. Charles de Gorter was chef bij E. Welsing, en Barend Groote was directeur van een eigen zaak in fotoartikelen. Als Loman, Schuver, en Guy de Coral in Boas' onderzoek hadden meegedaan, dan zouden er nog eens drie directeurs/eigenaren van fotozaken bij moeten worden opgeteld.²² Dat betekent dat vijf van de 28 ook zakelijk belangen bij de promotie van fotografie hadden.

Van de tweede Amsterdamse vereniging Helios werd in het *Tijdschrift voor Photographie* een paar jaar een compleet overzicht van de leden opgenomen. Deze lijsten geven bij deze vereniging een groot aandeel hoogleraren te zien. Onder de leden treffen we ook aan de hoogbejaarde fotopionier – amateurfotograaf avant-la-lettre - Mr. Eduard Isaac Asser. Op de Helios-ledenlijst aan het begin van het jaar 1894 vinden we ook zes AFV-ers terug.²³ Zij waren dus lid van twee fotoverenigingen tegelijk. Helios telde op dat moment 76 leden. Deze amateurfotografenvereniging kende eenzelfde organisatie en opbouw als de Nederlandse kunstenaars- en architectenverenigingen Arti et Amicitiae, Pulchri en Architectura et Natura. Het gros van de leden van Helios woonde in Amsterdam, maar er was ook een klein groepje woonachtig in het Gooi, in Bussum en Breukelen. Voorts waren er leden uit Den Haag en Maastricht. Vier (buiten)leden van Helios woonden in Nederlands-Indië. Op de lijst stonden onder de noemer 'kunstlievende leden' ook vijf dames vermeld waaronder de gezusters Hartog uit Amsterdam en Charlotte Polkijn, vanaf 1894 beroepsfotografe in Bussum. Tien van de 76 Heliosleden waren inderdaad hooggeleerd en stonden met titel (Mr, Dr of Prof.) op de lijst. Van voorzitter Fraissinet weten we dat hij in het dagelijks leven secretaris en na 1900 de directeur was van de Nederlandsche Handel Maatschappij.

De opkomst van de amateurfotografie zorgde dus voor groei en voor de variëteit die typerend is voor het Nederlandse verenigingsleven. In het *Photographisch Jaarboek* van 1891 gaf hoofdredacteur Meinard van Os een treffende karakteristiek van de Amsterdamse verenigingen.²⁴ Helios was 'de geleerde vereeniging', daarnaast had je de AFV 'waarin gezelligheid aan wetenschap werd verbonden'. Er was ook nog 'Willen Is Kunnen' (WIK) bijgekomen, een vereniging voor jongelingen en studenten.²⁵ Dit betekent dat Amsterdam in 1891 inmiddels drie verenigingen voor amateurfotografie telde.

Het is van belang te zien hoe de verenigingspopulatie zich verhoudt tot de sociale opbouw van Amsterdam in de periode 1880 tot 1900. Een eerste blik op de bestuurlijke samenstelling van de genoemde verenigingen geeft al aan dat amateurfotografie in Amsterdam zowel door het patriciaat als door de gezeten burgerij werd beoefend. We lezen de namen van hoogleraren, maar ook die van bankiers, effectenmakelaars, fabrikanten en notarissen.²⁶ Deze groepen konden zich vanzelfsprekend een camera, benodigdheden, films, platen en albums, huur van donkere kamers, lessen en de verenigingscontributie veroorloven. Daarnaast hadden ze kennelijk genoeg vrije tijd en een zekere sociale behoefte zich te binden door het gezelschap van gelijkgestemden op te zoeken. De achtergronden zijn van belang. Want de amateurfotografie in verenigingsverband was op dat moment een typisch klasse-verschijnsel, tegenwoordig zouden we het een aspect van de levensstijl en niet zozeer een eerste levensbehoefte noemen. Het was een van de favoriete tijdverdrijven van wat door sociaal historicus Bruin eerder 'een wereld van heren' is genoemd.²⁷

Bruin heeft in zijn studie naar de sociale opbouw en mobiliteit in Amsterdam in de tweede helft van de 19de eeuw verschuivingen gesignaleerd en geanalyseerd. In Amsterdam ontstond in de 19de eeuw een nieuwe burgerlijke bovenlaag waarin oude regenten, leden van de adel en 'nieuwe

mensen' opgingen. Ook de Joodse elite ging hier deel van uitmaken. Amsterdam had vanouds een sterk patriciaat van stedelijke regenten: 'republikeinse heren niet onderhorig aan vorsten of koningen'.²⁸ Bruin stelde zich de vraag of de oude regentenstand zich nu tot een 'leisure-class' ontwikkelde, 'vertroosting zoekend in een soort 'dolce far niente', terwijl uit het milieu van de burgerij veel getalenteerde bestuurders en ondernemers naar boven kwamen.²⁹ Hij onderzocht daarop de zogeheten Amsterdamse adel en kwam tot de conclusie dat ook binnen het Amsterdamse patriciaat het aantal ondernemers toenam. Veel families waren in de Franse tijd hun rijkdommen kwijtgeraakt: men ging in zaken in de kolonie Indië bijvoorbeeld.³⁰ Anderen kozen voor beroepsfuncties in bedrijfsleven, leger of de Haagse ambtenarij. Bruin stelt dat het Amsterdamse patriciaat in toenemende mate integreerde in een nationale elite.³¹ Tegen het eind van de 19de eeuw bestond de maatschappelijke bovenlaag in de stad uit aristocratie en gezeten burgerij samen. De huwelijken die plaatsvonden tussen leden van de 100 rijkste Amsterdamse families en de aanzienlijke koopmangeslachten namen toe.³² Bruin zag de opkomst van deze 'nieuwe mensen' niet los van de sterke economische opleving, waarbij Amsterdam zich profileerde tot het centrum van de kapitaalmarkt en de effectenhandel.³³ Dat versterkte ook de positie van de Joodse elite die – zoals bijvoorbeeld de familie Asser - van oudsher banden had met Joodse bankiers elders in Europa. Assers neef Tobias M.C. Asser, specialist in en pleitbezorger van het Internationale Recht, was een goed voorbeeld van deze toenemende integratie. Leden van deze Joodse elite die rond het midden van de eeuw nog niet eens toegang hadden tot het nationale bestuur, speelden in de late negentiende eeuw een rol van betekenis op allerlei maatschappelijk terreinen. Ook werkte de groeiende stad als een magneet en kwamen er met name uit Duitsland veel immigranten binnen.

We kunnen concluderen dat het ledenbestand van de Amsterdamse amateurfotografenverenigingen een goede afspiegeling vormt van de door Bruin gesignaleerde 'nieuwe' maatschappelijke bovenlaag in deze stad. Daarvoor verwijs ik naar mijn lijst van amateurfotografen tot 1900 waarin advocaten, fabrikanten, hoogleraren, bankiers, effectenhandelaren, een handelsagent, artsen, een politiechef, een adjunct gemeentesecretaris, scheikundigen, werktuigbouwkundigen, architecten en notarissen en de adel (als buitenlid) voorkomen.³⁴ De lagen daaronder, de kleine burgers: de diamantbewerker, de boekhouder, de sigarenhandelaar, de kantoor – en winkelbediendes waren op dat moment (in het laatste decennium van de 19de eeuw) wel in de verenigingen aanwezig, maar ze vormden een minderheid. Deze groepen waren wel in opkomst. Ook een musicus en letterkundige en verschillende kunstenaars en drukkers behoorden in de hoofdstad tot de groep amateurfotografen. Belangrijker nog dan de constatering dat de hoogste kringen en de snel klimmende en groeiende groep gezeten burgers in deze periode samen een hechte stedelijke elite vormden, is het gegeven dat de stand van de economie het Nederlandse bedrijfsleven alle mogelijkheden bood. Bedrijven, beurs, banken en internationale handel floreerden. Het onderwijs en allerlei takken van wetenschap waren hierop ingericht, net als de overheid. Elke keer weer kunnen we de fotografie uit die tijd met het bloeiende zakenleven in verband brengen.

De betekenis van de jeugd

De fotografie had niet op een gunstiger moment een nieuwe fase kunnen ingaan. De welvaart groeide, net als de steden en de bevolking. Er was binnen de beschreven sociale groepen genoeg geld en ruimte voor de aanschaf van nieuwe apparatuur. Dat brengt een aspect naar voren dat tot nu toe in studies over deze periode nauwelijks aandacht heeft gekregen: de grote inbreng van jongeren in de opkomst van de amateurfotografie. Als we opnieuw naar de initiatiefnemers van de AFV van 1887 kijken, dan zien we dat ze op dat moment piepjong waren. Camerabouwer in spe Bram Loman Jr was achttien en

Hein van der Masch Spakler, de zoon van een suikerfabrikant, negentien. Hun beider vriend Joan Guy de Coral, toen een beginnend makelaar in koffie, was twintig en ook de voorzitter van de club, notaris Adrianus Scheltema Beduin had net zijn bul op zak. Beduin was drieëntwintig. De laatste was bevriend met George Peck (24 jaar), afkomstig uit een familie van ijzerfabrikanten. Samen hadden ze nog zelf droge platen gemaakt. Ook Frans Huijsser en Ignatius Bispinck die als klasgenoten met fotografie hadden geëxperimenteerd, en van dezelfde generatie waren, traden tot de AFV toe, net als Frans' jongere broer Johan F. Huijsser.³⁵ De amateurfotografie kon zich in Nederland aan het eind van de jaren '80 zo snel een plek veroveren, mede omdat zij een hobby van jongeren was.

De jonge mannen deelden behalve de amateurfotografie nog een liefhebberij. De AFV-ers Bram Loman Jr; Adrianus Scheltema Beduin; Lodewijk Jan Rutger Holst; David C. Ruth; Charles de Gorter; de gebroeders Huijsser en Kamp waren tevens lid van de in 1883 opgerichte Nederlandsche Wielrijdersbond (later ANWB). Scheltema Beduin was zelfs de tweede voorzitter, en Holst en Ruth waren bestuursleden van de wielrijdersbond.³⁶ Verschillende van hen deden aan wedstrijdfietsen, een sport die op dat moment in opkomst was. Multitalent Bram Loman was naast een vaardig camerabouwer en talentvol musicus ook een lenig fietsacrobaat, zo lezen we in *De Kampioen*.³⁷ Hij reed op de monocycle over schuine planken en over traptreden (afb. 20). Het publiek juichte hem toe bij 'het springen op het zadel als hij de backbone onder zich door gooit'. Johan Huijsser brak in 1888 het Nederlands record tien kilometer op de hoge tweewieler.³⁸ Het vanaf 1884 uitgebracht tijdschrift van de wielrijdersbond *De Kampioen* publiceerde in 1888 een uitgebreid artikel over de kampioenen/sporthelden P.W. Scheltema Beduin (de broer van de voorzitter van de AFV) en de kunstenaar Ferdinand Hart Nibbrig. Bij het stuk waren foto's afgebeeld, wat toen nog zeer uitzonderlijk was: van de kampioenen naast hun fiets (afb. 21).³⁹ Het eerste vrouwelijke ANWB-lid (188-ste bondslid) was in juli 1884 mejuffrouw Jacqueline van Raden, uit Den Haag: óók een amateurfotografe.⁴⁰ De eerder in deze studie ter sprake gekomen Utrechtse student en amateurfotograaf Henry Pauw van Wioldrecht stond in 1886 eveneens op de ledenlijst van de ANWB.⁴¹

Het wielrennen en de amateurfotografie vormden in die jaren een interessante tandem. *De Kampioen* publiceerde in januari 1889 een lang artikel over fotografie bij het wielrijden en de redactie riep schilders, tekenaars, reporters en 'amateurbeoefenaars der photographie' op foto's te leveren.⁴² Loman en Michel Ameschoot maakten in 1890 op het Amsterdamse museumplein een reportage van de daar gehouden koersen (afb. 22-24).⁴³ De fotograferende AFV-vriendenclub was actief op velerlei terrein. Enkelen van hen leidden ook al jong eigen bedrijven. Johan Huijsser bijvoorbeeld was tussen het fotograferen en fietsen (120 medailles en Nederlands recordhouder op de 10 kilometer) door ook de nijvere bibliothecaris van de AFV zowel als de leider van het familiebedrijf.⁴⁴ Fotografie was een hobby voor ondernemende jongeren uit de maatschappelijke bovenlaag. De Leidse fotohandelaar P. J.G. Nell bracht precies dat in 1896 in een discussie in de AFV-vergadering ter sprake 'amateurfotografen zijn meestal jongelui uit den gegoeden stand: het kost veel geld'.⁴⁵

Er waren bij de toenemende fotografische activiteit twee (Amsterdamse) fototijdschriften op de markt: het oude *Tijdschrift voor Photographie* (vanaf 1888 tot en met 1897 orgaan van vereniging Helios)⁴⁶ en het nieuwe maandblad *Lux* (orgaan van de AFV). *Lux* was – en dat is belangrijk om te weten – in oktober 1889 opgericht door Bram Loman en zijn zakelijke partner, tevens journalist en 'medisch student', Christiaan J. Schuver (afb. 25-26). In 1890 werd *Lux* heel even ook het blad van de vereniging van de beroepsfotografen.⁴⁷ Maar de toekomst van het blad lag bij de groei van de verenigingen voor amateurfotografie in andere Nederlandse steden. *Lux* werd een jaar later het officiële orgaan van de amateurfotografenverenigingen van Groningen (Daguerre) en Haarlem (Haarlemsche AFC). In de loop van de jaren zouden er meer volgen.⁴⁸ De Haagse

amateurfotografenvereniging koos voor het tijdschrift van Helios. Daarnaast gaf Meinard van Os tussen 1891 en 1895 het *Photographisch Jaarboek* uit, bij Binger in Haarlem. Vanaf 1894 kwam daar nog bij het *Weekblad voor Fotografie*, uitgegeven door Laurens Hansma in Apeldoorn.

De brede kring

Er is wel iets te zeggen over het aantal amateurs dat tussen 1887 en 1900 in Nederland de fotografie ter hand nam. De groei en de relatief grote aanwas van verenigingen na 1890 – ook al was dit de voorhoede – geven op zich al een duidelijke indicatie. In 1887 waren een kleine 20 geïnteresseerden op de eerste bijeenkomst van de AFV in Hotel Americain in Amsterdam afgekomen. Vijf jaar later, in 1892, telde de AFV rond de 50 leden. Het had lokalen, een tijdschrift en organiseerde tentoonstellingen.⁴⁹ De tweede Amsterdamse vereniging, Helios, had op dat moment 59 leden.⁵⁰ De gebroeders Huijsser die in Bloemendaal woonden, richtten in 1891 in Haarlem een tak van de AFV op, de Haarlemsche Amateur-Fotografen-Club. In 1891 werden er meer verenigingen opgericht. In de middelgrote steden Groningen ('Daguerre'), Arnhem (Geldersche Amateur-Fotografen-Vereeniging) en Breda (Bredasche Amateur-Fotografen-Vereeniging) woonden genoeg beginnende én ambitieuze amateurfotografen om ook daar verenigingen te starten. In studentenstad Delft was vanaf 1891 een amateurfotografendispuut actief als onderdeel van het corps. In 1892 noteren we verdeeld over de verenigingen in het hele land ruim 180 leden.⁵¹

In 1894, nog eens drie jaar later, waren er nog meer bijgekomen. Er waren nu verspreid over de grote en middelgrote steden in totaal 13 verenigingen voor amateurfotografie.⁵² In Leiden was in 1892 een studentenamateurfotografen-vereniging, genaamd 'Nadar' naar de bekende Franse fotograaf, geregistreerd op het adres van studentenvereniging Minerva.⁵³ In Den Haag, Utrecht, Nijmegen (Meer Licht), Zwolle en Maastricht waren nu ook verenigingen. In 1896 volgden er nog twee: Kampen en Wageningen ('X').⁵⁴ Gouda volgde in maart 1898.

Waarom de haven- en zakenstad Rotterdam in de jaren '90 nog geen vereniging had, maar pas in 1901, is merkwaardig. Hier waren net als in Amsterdam veel (internationale) bedrijven gevestigd en bovendien was de stadsbevolking groeiende. De stad telde op dat moment 300.000 inwoners. Misschien had het er mee te maken dat de Rotterdamse zakenelite elders woonde: in Wassenaar of Den Haag.⁵⁵ Ook kan een rol hebben gespeeld dat Rotterdam pas laat (in 1913) een hogeschool kreeg. Wellicht waren dergelijke instituties een eerste opstap naar de fotografie en de aanleiding tot het vormen van een vereniging. Maar waarom hadden Zwolle, Arnhem en Maastricht dan wel verenigingen? Mogelijk woonden in deze steden sleutelfiguren die het verenigingsleven stimuleerden, terwijl dat in Rotterdam niet het geval was. Maar er zijn genoeg aanwijzingen dat er in Rotterdam net als elders steeds meer gefotografeerd werd. Dat blijkt uit de tentoonstellingen in deze stad in 1893 en 1895 en uit de Rotterdamse inzenders naar fototentoonstellingen.⁵⁶ De firma Loman & Co had er begin jaren '90 een filiaal in het Plan C-gebouw aan het Steiger.⁵⁷ De foto- en chemicaliënhandel Van Senus gevestigd in Kralingen was vanaf 1890 een begrip in de stad.⁵⁸ De Amsterdamse AFV telde ook Rotterdammers onder haar buitenleden. Rotterdam had wel de eerste vrouwelijke amateur met een substantieel oeuvre in haar gelederen: de fabrikantenvrouw Sara Lydia Stahl-Van Hoboken.⁵⁹ Rond 1900 reisde ze met haar man die de directeur van een houthandel was de wereld rond en fotografeerde ze onder andere in New York en Oost-Europa.

De verenigingspopulaties waren vanzelfsprekend niet overal hetzelfde. Waar in Amsterdam het bedrijfsleven op de ledenlijsten overheerste, zien we in Den Haag een relatief groot aandeel van de bestuurs-elite en de adellijke families. Bij de Haagse vereniging die in 1891 werd opgericht, waren verschillende jonkheren actief. Al vroeg in de jaren '90 waren daar ook vrouwen lid. De Gelderse

amateurfotografenvereniging in Arnhem kende een populatie met veel oud-Indiëgangers, baronnen en bankiers.⁶⁰ Bovendien had de Amsterdamse elite in deze omgeving zijn buitenplaatsen. De bankier en artistiek ambitieuze Gerard J. Engelberts was voorzitter van de Gelderse vereniging. In Breda was mogelijk de militaire academie de plek waar geïnteresseerden in fotografie elkaar ontmoetten. Kapitein Emile van Waegeningh experimenteerde daar met fotografie.⁶¹

Hoewel in de vroege jaren '90 enkele vrouwen in de ledenlijsten zijn opgenomen, was het verenigingsleven een echte mannenwereld.⁶² De zogeheten 'geleerde' vereniging Helios organiseerde in november 1890 een vrouwenavond waarop vijftig dames, zowel echtgenotes als praktiserende fotografes aanwezig waren.⁶³ Deze vereniging deed zijn best vrouwen in het verenigingsleven te betrekken. De AFV daarentegen meldde in 1893 dat het had besloten den 'gerokten' avond te veranderen in een smoking evening, alleen toegankelijk voor het mannelijk geslacht.⁶⁴ Ik tel in mijn lijst van amateurfotografen tot 1900 onder de ruim 1040 amateurs maar 48 vrouwen. In de tweede helft van de jaren '90 werd de AFV - ooit de club van de jongeren - meer en meer een ontmoetingsplek voor heren van stand. In 1894 werd Ignatius Bispinck, directeur van de garenfabriek Bispinck-Kundert op het Damrak (en rond 1870 als schooljongen aan de fotografie verknocht geraakt) voorzitter. Hij bleef lang de bepalende figuur.⁶⁵ Hij realiseerde een eigen atelier met donkere kamers, werkplaatsen, een bibliotheek en vergaderzaal voor de AFV. Dit was boven in het gebouw van de Lutherse Gemeente op de hoek van het Spui en de Handboogstraat.⁶⁶ Bispinck coördineerde de tentoonstellingen, verzorgde excursies naar onder andere Hamburg en Londen en zette met buitenlandse verenigingen een lantaarnplatenruil op. De 'lantaarnplaat-soiree' was zijn idee. Vanaf 1895 werd steeds vaker op projectieavonden naar elkaars foto's gekeken. In 1910 verhuisde de AFV (inmiddels Nederlandsche Amateur-Fotografen Vereeniging NAFV) naar de Reguliersdwarsstraat, waar betere lokalen en een geavanceerde projectielantaarn-inrichting werden gemaakt.⁶⁷

De behoefte aan donkere kamers en instructie was intussen groot. Behalve bij de goed geoutilleerde verenigingen waren er in Amsterdam in 1893-1894 zes fotohandels die donkere kamers verhuurden.⁶⁸ In Den Haag kon men terecht in Hotel Centraal; in Kampen in Hotel des Pays Bas; in Nijmegen bij de firma Ivens en in Rotterdam bij het filiaal van Loman & Co. Rijke particulieren zoals de eerdergenoemde Henry Pauw van Wieldrecht beschikten thuis over een eigen donkere kamer. Architectuurhistorisch onderzoek naar Nederlandse huizen van rond 1900 heeft er nog een opgeleverd. Architect Abraham Salm tekende in 1898 een donkere kamer in de plattegrond van Villa Koningshof in Overveen voor de bankier Johannes Luden en zijn vrouw.⁶⁹ In 1898 schreef Daam Fockema, lid van de Geldersche AFV en 'hoofdconsul ANWB voor binnen- en buitenland' in *Lux* over de noodzaak een lijst op te stellen van beschikbare doka's ten behoeve van wielrijders. Hij was al bezig er een te maken. In het Jaarboekje van de ANWB van 1898 dat gratis aan 18.000 leden werd toegestuurd, zou het overzicht worden opgenomen.⁷⁰ In 1899 stelde de ANWB bondsfotografen in. Zij stelden hun doka gratis ter beschikking aan doortrekkende toeristen. Daartoe werden speciale bondsschildjes ontworpen met de tekst 'Donkere Kamer': om op het huis te bevestigen.⁷¹

De rekenfactor

Het werkelijke aantal amateurfotografen zal als we de economische groei en alle activiteiten van de sector in ogenschouw nemen aanzienlijk hoger zijn geweest dan de optelsom van de verenigingsleden. Een vervolgvraag is hoeveel amateurfotografen Nederland in de jaren '90 buiten de verenigingen telde. Die vraag is niet makkelijk te beantwoorden, omdat harde getallen ontbreken en we het moeten doen met overgeleverd fotomateriaal en met ruwe schattingen.

In de tijd zelf werden soms aantallen genoemd. In het artikel over de firma Loman & Co in het *Algemeen Handelsblad* van 1890 zijn de eerste cijfers te vinden.⁷² Nederland had op dat moment ruim 1000 amateurs, schreef de krant die ook cijfers uit het buitenland opnam. Engeland telde toen al 100.000 amateurfotografen: in Londen alleen waren 200 zaken voor fotografische artikelen te vinden. Brussel had rond de 2000 amateurfotografen. In Duitsland waren er op dat moment 40.000 en in Frankrijk 30.000. De journalist die deze gegevens noteerde in zijn stuk getiteld 'Photographie en Photographen', ontleende die informatie ongetwijfeld aan de zakenlieden Loman en Schuwer bij het genoemde bezoek aan hun zaak. Hard zijn deze getallen niet, maar ze geven wel een indicatie.

In 1891 maakte Meinard van Os in zijn jaarboekje een compleet overzicht van de hem bekende verenigingen voor amateurfotografie in binnen- en buitenland. Het geeft aan hoe populair deze liefhebberij op dat vroege moment al was. In de Europese landen en in Rusland, Amerika, India en Australië telde hij het niet geringe aantal van 181 verenigingen.⁷³ Het Verenigd Koninkrijk spande met ruim 90 verenigingen de kroon. Voor de Nederlandse verenigingen schatte hij in hetzelfde jaarboekje de ledentallen op bij elkaar krap 150.⁷⁴ Hij vermenigvuldigde dat aantal met de factor tien om uit te komen bij 1500 amateurfotografen in Nederland voor het jaar 1891.⁷⁵ Maar voegde hij eraan toe, alleen een enquête onder fotohandelaren naar geregelde klanten zou harde cijfers opleveren. Van Os' aanname dat een op de tien amateurfotografen op dat moment lid was van een vereniging lijkt niet onrealistisch. Een bijkomend interessant gegeven is dat Amsterdam in deze jaren 375 beroepsfotografen tegen 150 verenigingsamateurs telde.⁷⁶ De balans begon dus door te slaan in de richting van de amateurfotografen. Want dat moeten er in de hoofdstad - als we Van Os' rekenformule volgen - op dat moment zeker $10 \times 150 = 1500$ zijn geweest. Bij de fototentoonstelling in Utrecht in 1893 ging een krant in op het fenomeen dat er alom – dus ook buiten de verenigingen - druk gefotografeerd werd. De amateurfotografie was 'populair: naast vele meesters in het vak zijn tal van amateurs opgestaan die hen naar de kroon steken of hen nabij streven'.⁷⁷

Van Os noteerde vier jaar later, in zijn jaarboekje van 1895, de stand bij het begin van dat jaar. Bij elkaar hadden de Nederlandse amateurfotografen-verenigingen op dat moment 505 leden.⁷⁸ Binnen een paar jaar was het aantal verenigingsfotografen dus ruim verdrievoudigd. Dat bracht hem bij het volgende getal: 'Het aantal amateurs in Nederland groeide in 1894 weder zeer aan en kan op 5000 geschat worden'.⁷⁹ Bemoedigend, voegde hij er aan toe, was de toename van het aantal fotograferende dames. Nederland had op dat moment een populatie van rond de 4,5 miljoen inwoners.⁸⁰ Dat betekende dat volgens Van Os' formule op dat moment één op de 900 Nederlanders een camera in zijn of haar bezit had. Het cijfer van 5000 Nederlandse amateurfotografen werd in het jaar 1895 in de pers ook genoemd, vermoedelijk overgenomen uit hetzelfde jaarboekje.⁸¹

Amateurfotografie buiten de verenigingen

In deze studie is een lange lijst amateurfotografen als bijlage opgenomen. Ik telde ruim 1040 amateurfotografen met naam, vele met woonplaats en beroep tussen 1887 tot 1900.⁸² (Bijlage 1) Daarvoor is gekeken naar notulen, vermeldingen op de ledenlijsten uit de (bewaard gebleven) tijdschriften en jaarboekjes; naar exposanten op de tentoonstellingen; naar medewerkers van de tijdschriften en ten slotte naar foto's en albums op naam in de Nederlandse collecties. Uit de lijst blijkt dat maar 44 amateurfotografen voor 1900 niet bij een vereniging waren aangesloten. Dat betekent dat er ook een groep was die los van de verenigingen alleen voor zichzelf fotografeerde. Het kan niet anders of dat moeten er veel meer geweest zijn. In Nederlandse collecties troffen we uit de periode voor 1900 verschillende foto's en albums aan van amateurfotografen die - als we naar hun beroep kijken - goed hadden gepast in de verenigingspopulatie maar niettemin op dat moment geen lid van

een fotografeervereniging waren. Daaronder waren een luitenant ter zee, een arts, een dominee, de directeur van de Koninklijke Olie, leerlingen van de Amsterdamse Handelsschool en de adjudant van de gouverneur-generaal in Suriname. Ook van verschillende kunstenaars weten we dat ze fotografeerden. Hun foto's en albums zijn wél bewaard gebleven, maar in de fototijdschriften of op de ledenlijsten treffen we ze niet aan.⁸³ Op hun productie komen we later in deze studie terug.

In de tweede helft van de jaren '90 trad er een nieuwe versnelling op in de groei van de amateurfotografie. Op 1 december 1895 begroette de AFV in Amsterdam zijn 200ste lid. Een jaar later kwamen er nog eens 54 bij, om in 1897 uit te komen op ruim 300 leden.⁸⁴ In 1897 bracht de Nijmeegse fotohandelaar Ivens zijn nieuwe blad *Lumen* voor wielrijders/fotografen uit: in een oplage van 10.000.⁸⁵ 1898, het kroningsjaar, werkte getuige de aanzienlijke aantallen bewaard gebleven amateurfoto's van deze gebeurtenis, ongetwijfeld als een aanjager.⁸⁶ Amateurfotograaf en publicist de bioloog Dr. J.E. Rombouts (van het begin af aan lid van de AFV) schreef in 1900 in het nieuwe tijdschrift *Camera Obscura*: 'Het aantal amateurs is sedert de uitvinding der geheim-camera's [hij bedoelt lichte handcamera's, MB] toegenomen, ja het behoort tegenwoordig tot de zeldzaamheden indien in een huishouden niet een of meer personen aan de fotografie doen.'⁸⁷ Daarmee bedoelde Rombouts ongetwijfeld huishoudens uit de gegoede burgerij en niet die uit de lagere klassen. 1901 was ook het jaar dat Rombouts een serie instructieve artikelen in het familieblad *Eigen Haard* startte. Rond 1900 werden vele drempels geslecht. 'Hoe werd ik Amateur-Fotograaf?' stond in 1900 boven een ingezonden brief in een Indische krant: 'Wel, heel eenvoudig door de aanbidding van een "geheel compleet toestel met toebehoren," voor den prijs van nog geen twee gulden...'.⁸⁸ De slogan op het affiche van de firma Guy de Coral & Co *Iedereen fotografeert* uit 1901 leert dat de paar jongeren en hoogleraren uit de late jaren '80 gezelschap hadden gekregen. Heer, dame, dienstbode en zelfs peuter: allen hebben nu een camera in de hand (afb. 27).⁸⁹

Clement Chérout, die onderzoek deed naar de geschiedenis van de amateurfotografie in Frankrijk, meldt dat daar rond 1900 250.000 tot 300.000 amateurfotografen actief waren. 6000 tot 7000 van hen waren lid van een vereniging.⁹⁰ Deze cijfers worden niet verantwoord, maar er is gemakkelijk een optelsom van het aantal Franse verenigingsfotografen te maken. In Franse tijdschriften zijn de namenlijsten van alle Franse verenigingen namelijk integraal gepubliceerd.⁹¹ Uitgaande van deze cijfers schat Chérout dat één op de veertig Fransen lid was van een vereniging en dat één op de honderd een camera bezat. Het aantal Franse verenigingen ging van 37 in 1892 naar 80 in 1901. Chérout spreekt in dat verband over een tweede expansiefase van de foto-industrie na 1900. Voerden eerst de experts en de verenigingen de boventoon, nu ging het naar een ander type gebruiker en een andere vorm van amateurfotografie. Deze werd gepraktiseerd door een veel bredere groep en niet alleen meer door mannen. Ook Kevin Moore neigt er naar in zijn studie over de Franse amateurfotograaf Jacques Henri Lartigue toe om een dergelijke getrapte ontwikkeling in de tijd te zien. Hij ziet vader en zoon Lartigue als exponenten van twee verschillende fasen. Na de serieuze amateur die nog zelf in de doka stond en zijn eigen afdrukken maakte, volgde aan het begin van de 20ste eeuw een nieuw type amateur die zijn negatieven bij de vakhandel liet afdrukken en nooit in de donkere kamer kwam.

Met de groei van het aantal fotografiebeoefenaren veranderde de betekenis van de term amateurfotograaf zoals die gebruikt werd in de ontstaansperiode van de fotografie en ook nog wel door de serieuze verenigingsamateurs van de late 19de eeuw. De positieve betekenis kreeg tegen het einde van de 19de eeuw ineens ook een negatieve lading. In het Franse woordenboek *Dictionnaire historique de la langue française* wordt deze negatieve betekenis van het begrip amateur in 1892 voor

het eerst opgenomen.⁹² Het begrip amateur werd daar overigens niet met fotografie in verband gebracht, maar wel met de opkomende wielersport. Zij gaf dan het verschil aan tussen beroepsrenners en vaak jonge, niet-gebonden coureurs. In de fotografie was sprake van precies dezelfde tegenstelling tussen gebondenheid en roekeloosheid. Want er vormde zich een nieuwe generatie fotografen die zich niet gebonden voelde: niet aan tradities, conventies of spelregels. En die categorie werd al maar groter. In discussies over fotografie werd het begrip amateur nu regelmatig in de negatieve zin van 'amateuristisch' gebruikt. Dat betekende onprofessioneel, er werd maar raak gedaan zonder regels, zonder ervaring en zonder kundigheid. Die verandering is typerend voor de dynamiek binnen het jonge veld van de fotografie. De groei van de groep doe-het-zelvers maakte fotografie minder exclusief: bestaande spelregels deden er niet meer toe, men voegde zich niet. Er werd daarmee getornd aan een traditie die nog maar net aan het begin stond. Dat deed ook af aan de status en aan de symbolische waarde ervan, aan wat Bourdieu het culturele kapitaal – of de kracht van het veld – noemt. En dat vergrootte binnen het gevestigde veld weer de drift om zich te willen onderscheiden. Het was vooral in de verenigingen voor amateurfotografie dat het onderscheid tussen serieuze amateurs en onverschillige doe-het-zelvers aan de oppervlakte kwam. Je had aan de ene kant de 'standvastig beoefenaar der edele lichtbeeldkunst' en aan de andere kant de tegenpool: 'knoeiwerk van amateurs'.⁹³

---

¹ Van Os somt in 1895 14 Nederlandse verenigingen op in zijn *Fotografisch Jaarboek*, zie Van Os (1895a), pp.13-17, zie ook *Lux* (1912), pp. 499-515. De vereniging in Gouda, opgericht in 1898, komt daar nog bij, zie *Lux* (1898), p. 520. Ook in Den Haag werden in de late jaren '90 nog twee verenigingen opgericht.

² Wel gebeurde dit in korte terugblikken in twee jubileumuitgaven over de Amsterdamse en Rotterdamse verenigingen, zie Van der Meulen (1987) en Rooseboom (2001).

³ Leijerzapf (1978).

⁴ Zie Leijerzapf/Boom (1984-2011) onder de genoemde fotografen.

⁵ Dit bleek later ook uit onderzoek van Rooseboom naar de Rotterdamse amateurfotografenvereniging: Rooseboom (2001), p. 10.

⁶ De onderzoeksperiode bestrijkt vervolgens een lange periode: van 1891 tot 1915, vijftig jaar. De in de jaren '80 en '90 opgerichte stedelijke verenigingen fuseerden in 1910 tot een landelijke Nederlandsche Amateur Fotografen Vereniging (NAFV). De eerste vereniging (AFV) uit 1887 wordt even genoemd, maar daarna worden AFV en NAFV in Boas' studie door elkaar gebruikt. De ontwikkelingen in de jaren tot aan de eeuwwisseling komen in Boas' onderzoek niet aan de orde.

⁷ Ook Leijerzapf (2007) behandelt de kunstzinnige fotografie in deze periode.

⁸ De archivalia AFV in het Stadsarchief Amsterdam (no. 30052) beginnen bij circa 1901.

⁹ *Lux* werd uitgegeven door J.G.A. Schouten en *Photografisch Jaarboek* (vanaf 1893-1894 genaamd *Fotografisch Jaarboek* door Meinard van Os.

¹⁰ Dat zou tot in de twintigste eeuw doorgaan. In 1910 gingen de AFV - die toen 23 jaar bestond - en enkele andere verenigingen op in de Nederlandse Amateur Fotografen Vereniging (NAPV).

¹¹ Zie *Lux* (1892-1893) (oktober 1892), pp. 16-17; *Lux* (1897) (september 1897), pp. 605-613 en *Lux* (1912) (oktober 1912), pp. 498-519.

¹² Zie *Tijdschrift voor Photographie* (1888), p. 4 en *Lux* (1889-1890), pp. 109-115.

¹³ Zie *Tijdschrift voor Photographie*, 1888, p. 4. De officiële oprichtingsdatum was 1 januari 1888, de eerste vergadering vond plaats op 19 januari 1888.

¹⁴ *Tijdschrift voor Photographie* (1888), p. 162.

-
- ¹⁵ Zie *Lux* (1912), p. 499: 'Een terugblik'; Ameschot (1891): over AFV oorsprong, oprichting en ontwikkeling; en Van der Masch Spakler (1897): een terugblik op 10 jaar AFV. Zie ook het Archief van AFV en NAFV in Stadsarchief Amsterdam. Dat bevat echter geen stukken over de periode 1887-1900.
- ¹⁶ Naast de zeven genoemde amateurs waren dit waarschijnlijk C.J. Schuwer, L.J.R. Holst, David C. Ruth, Charles de Gorter, de gebroeders Joh. en Frans Huijsser, P.W. Scheltema Beduin, Meinard van Os, Michel Ameschot en H.C.N. Becker.
- ¹⁷ Er zijn geen exemplaren van dit eerste tijdschrift bewaard gebleven. Twee jaar later kreeg het met het tijdschrift *Lux* zijn belangrijke opvolger.
- ¹⁸ Boas (1999).
- ¹⁹ Philophotos, 'Amateur en Professional', *Lux* (1889-1890), pp. 73-78.
- ²⁰ Zie Leijerzapf (1979); Leijerzapf (2007) en het meest recent Van den Heuvel (2010). In deze laatste publicatie zijn overigens maar vier foto's van vóór 1900 opgenomen, van Carl Emil Mögle en van Bernard Eilers. Het gros van de in dit boek afgebeelde picturalistische foto's dateert uit de jaren 1900-1925.
- ²¹ Niet alle leden van de AFV woonden overigens in Amsterdam: zie Boas (1999).
- ²² Michel Ameschot was mededirecteur van de firma Spalteholz en Ameschot, een handel in chemische producten, zie *Algemeen Handelsblad*, 5 november 1897. Op dat moment was Ameschot niet meer actief binnen de AFV.
- ²³ *Tijdschrift voor Photographie* (1894), pp. 14-16.
- ²⁴ Van Os (1891a), p. 51.
- ²⁵ *Tijdschrift voor Photographie* (1892), p. 17. De vakfotografen richtten in Amsterdam overigens op 13 maart 1890 een aparte Nederlandsche Fotografen Vereeniging (NFV) op: 'voor beroepsfotografen en bedienden'.
- ²⁶ Vgl. de overzichten in de jaarboekjes van Van Os, in die van 1891; 1892; 1893-1894 en 1895.
- ²⁷ Bruin (1980).
- ²⁸ Ibidem, p. 19.
- ²⁹ Ibidem, p. 22.
- ³⁰ Ibidem, pp. 23-26.
- ³¹ Ibidem, p. 27.
- ³² Ibidem, pp. 29-30.
- ³³ Ibidem, p. 41.
- ³⁴ Niet in alle jaargangen van het tijdschrift *Lux* worden de nieuwe leden, of de bij de vergaderingen aanwezige leden genoemd. Pas vanaf 1894 is dat het geval voor de Amsterdamse AFV, in veel gevallen worden dan leden met beroep en adres genoemd. De populatie uit de beginjaren 1887-1894 is daarom niet meer te achterhalen. Voor vereniging Helios zijn de ledenlijsten vanaf 1888 tot 1897 met enige onderbrekingen jaarlijks opgenomen.
- ³⁵ Huijsser (1900).
- ³⁶ Lugard 1923a, p. 283.
- ³⁷ *De Kampioen*, 1 april 1889.
- ³⁸ Pancirov (2005), zie ook *De Kampioen*, 1 november 1888.
- ³⁹ *De Kampioen*, 1 november 1888. Het blad behoorde daarmee tot een van de eerste uitgaven die fotografisch geïllustreerd werden met behulp van het autotypie procedé. De fotografie kwam in het blad regelmatig ter sprake. AFV-bestuurslid Joan Guy de Coral maakte in oktober 1888 een ingekleurde foto van het bondsvaandel.
- ⁴⁰ Zie Berlage/Ebbinge Wubben/Hammacher-Van den Brande/Langui/Fuchs/Van der Wolk 1977 (1977), p. 41. Zij was de dochter van een rijwielhandelaar.
- ⁴¹ *De Kampioen*, 3 maart 1886.
- ⁴² *De Kampioen*, 1 januari 1889. Auteur van het stuk was de niet nader geïdentificeerde A.A.C. v.d. M. Hij werkte met een camera van het merk Lancaster en deed daarvan verslag.
- ⁴³ Stadsarchief Amsterdam, fotoserie van Michel Ameschot.
- ⁴⁴ De firma E. & A. Scheer, importeur van gedestilleerde producten, zie Pancirov (2005).
- ⁴⁵ *Lux* 1896, p. 187.
- ⁴⁶ Feitelijk een voortzetting van het oude *Tijdschrift voor Photographie* dat tussen 1864 en 1866 uitkwam.
- ⁴⁷ Vanaf juni 1890. Zie voor een overzicht van aangesloten verenigingen zie Bijlage 2. Voor de oprichting van de Nederlandsche Fotografen-Vereeniging, zie *Lux* (1889-1890), pp. 141-144.
- ⁴⁸ In 1899 was *Lux* inmiddels ook het verenigingsblad van de verenigingen van Nijmegen, Arnhem, Gouda, Zwolle, Utrecht, Maastricht, de twee verenigingen in Den Haag, van vereniging Helios en van de Delftse studentenvereniging.
- ⁴⁹ Van Os (1892) pp. 21-22.
- ⁵⁰ Ibidem.
- ⁵¹ De Geldersche AFV gaf zijn ledental niet op: zie Van Os (1892), pp. 21-24.

-
- ⁵² Van Os (1893-1894), pp. 13-17. Zie voor de Nederlandse verenigingen in de periode 1839-1890: Boom (2008), pp. 1301-1302.
- ⁵³ W.I.K. (1890) werd genoemd in Van Os (1892), p. 22. De Amsterdamse W.I.K. (Willen Is Kunnen) was vermoedelijk ook een studentenvereniging, maar ging kort daarop al ter ziele. De studenten amateurfotografenverenigingen van Delft en Leiden werden genoemd in Van Os (1893-1894), pp. 16-17.
- ⁵⁴ Prijscourant Guy de Coral (1897).
- ⁵⁵ Zie voor de geschiedenis van de Rotterdamse verenigingsfotografie Rooseboom (2001).
- ⁵⁶ Over de tentoonstelling in Rotterdam in 1893 in het voormalig Grand Hotel De Passage: Meinard van Os, 'Fotografietentoonstelling te Rotterdam' in *Lux* (1893-94), pp. 19-21. In 1895 in het Pand Open Rijstuijn 16: zie kort bericht in *Weekblad voor Fotografie* (1895), p. 190. Rotterdamse inzenders in de jaren '90 waren onder andere J. Mensen, J.C. Ketel, L. van de Winkel, W.J. Godfroy en Jacqueline van Raden.
- ⁵⁷ Zie de advertentie van 'De Nederlandsche Fabriek van Fotografiestoestellen Firma Loman & Co (L.J.R. Holst)' in *Weekblad voor Fotografie* op 16 juli 1894, p. 131: daarin worden filialen genoemd in Arnhem in Menthenstraat 10; in Rotterdam Steiger 10; in London 182 Gresham House Old Broadstreet en in Amsterdam Damrak 90 en de fabriek in de Potgieterstraat.
- ⁵⁸ *Weekblad voor Fotografie* (1894), p. 94 en *Weekblad voor Fotografie* (1899) pp. 59-61.
- ⁵⁹ De collectie Stahl-Van Hoboken wordt beheerd door het Stadsarchief Rotterdam.
- ⁶⁰ Zie Boas (1999).
- ⁶¹ Van der Pol/Van Boxtel (2010).
- ⁶² Vgl. de lijsten van vereniging Helios gepubliceerd in *Tijdschrift voor Photographie* (1892), pp. 19-20; en *Tijdschrift voor Photographie* (1894), pp. 15-16.
- ⁶³ *Tijdschrift voor Photographie* (1890), pp. 178-180.
- ⁶⁴ *Lux* (1892-1893), pp. 190-191.
- ⁶⁵ Tot aan zijn dood in 1924: zie Veertig Jaren (1927), pp. 9, 29.
- ⁶⁶ Zie de AFV-brochure met foto's van de lokalen in de map Bispinck in UB Leiden en in het archief AFV in het Stadsarchief Amsterdam, 30052.
- ⁶⁷ Zie *Lux* (1912), p. 504 en Veertig jaren (1927), p. 9. Zie Archief AFV in Stadsarchief Amsterdam, 30052.
- ⁶⁸ Bij E. Fischel Jr; B. Groote; H. Groote; Loman & Co.; Merkelbach & Co en E. Welsing, zie Van Os (1893-1894), p. 147.
- ⁶⁹ Esther de Haan, 'Villa Koningshof door Abraham Salm', 2017, gegevens ontleend aan het onderzoeksproject Van grachtenhuis tot villa in het groen, Stichting Historische Interieurs in Amsterdam. <http://www.historischeinterieursamsterdam.nl/c/huizenportret>. Met dank aan Anneke van Veen die mij hierop wees en aan Barbara Laan die de gegevens beschikbaar stelde. Er zijn nog enkele voorbeelden bekend van donkere kamers die huisontwerpen werden opgenomen, zoals voor De Bijenschans in het Gooi, uit de jaren '20.
- ⁷⁰ *Lux* (1898), p. 66.
- ⁷¹ Lugard (1923a), p. 238. In 1899 waren dat er 15, in 1923 had de ANWB 67 bondsfotografen.
- ⁷² Anoniem, 'Photografie en Photographen', in *Algemeen Handelsblad*, 30 november 1890.
- ⁷³ Van Os (1891a), pp. 27-42.
- ⁷⁴ Ibidem, p. 51.
- ⁷⁵ Ibidem.
- ⁷⁶ Ibidem.
- ⁷⁷ Anoniem. 'De Photographie-tentoonstelling', *Utrechts provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 2 oktober 1893.
- ⁷⁸ Van Os (1895a), pp. 13-17.
- ⁷⁹ Van Os (1895b), p. 21.
- ⁸⁰ Nederland had in 1895 4.776.000 inwoners. Zie Statistiek (2001), p. 15.
- ⁸¹ Zie de recensie *De Locomotief*, 20 november 1895.
- ⁸² Ontleend aan Leijerzapf (1978), Boas (1999) en aan eigen onderzoek.
- ⁸³ Zie foto's en albums uit de jaren '90 van onder andere de familie Willem Frederik Piek Sr, L. Heldring, Th. van Lelyveld, E. Wissman, J.B. Aug. Kessler, Johannes Mohrmann en Emile van Waegeningh: zie ook de Bijlage 4 voor een overzicht van albums en oeuvres.
- ⁸⁴ *Lux* (1897), pp. 605-613 en *Lux* (1912), p. 507.
- ⁸⁵ In de UB Leiden zijn nr. 1 en nr. 3 (augustus 1898) bewaard gebleven. Het laatste was een extra inhuldigingsfotografienummer.
- ⁸⁶ Foto's in de collecties van het Rijksmuseum en het Stadsarchief, Amsterdam.
- ⁸⁷ J.E. Rombouts, 'Kodak en de Vergrootings-Camera' in *Camera Obscura* (1899-1900), pp. 549-553.
- ⁸⁸ *Sumatra Post*, 3 augustus 1900.

---

⁸⁹ Ter vergelijking: de ANWB telde in 1900 16344 leden. Zij betaalden een contributie van 2 gulden, zie Lugard (1923a), p. 277. De AFV-leden betaalden 10 gulden.

⁹⁰ Chéroux (2007), p. 263.

⁹¹ Bijvoorbeeld *Annuaire general et international de la photographie* (1896) pp. 329-437, met een overzicht van de buitenlandse verenigingen op pp. 438-489, de Nederlandse verenigingen staan vermeld op pp. 482-483, adreslijst op pp. 490-507.

⁹² Zie Chéroux (2007), p. 256. Het lemma 'amateurfotograaf' stond nog niet in het *Woordenboek der Nederlandsche taal* van 1882, wel in de editie van 1947.

⁹³ Van Meerendonk (1895), pp. 76, 78.

1.3 Habitus en cultureel kapitaal van een nieuw medium

Vanuit de verenigingen kwam er reflectie op de rol en positie van de fotografie. In Nederland organiseerden de verenigingsfotografen tussen 1888 en 1910 ruim twintig grote nationale en internationale fotografietentoonstellingen (zie Bijlage 3). Deze gaven telkens aanleiding tot discussie in de verenigingstijdschriften en in de dagbladen. De tentoonstellingen en het debat over wat de fotografie in het tijdperk van de amateurs wel en niet moest zijn, zullen in dit hoofdstuk worden behandeld. Het is nodig om beter te kijken naar het in de late 19de eeuw gevoerde debat over de stand van de fotografie, omdat daarachter niet alleen spelers en posities schuilgaan, maar ook iets wat je een programma zou kunnen noemen. Met programma bedoel ik dan het geheel van activiteiten, manifestaties, presentaties en normen en waarden. De verenigingen voor amateurfotografie met hun vaktijdschriften, verenigingsleven en tentoonstellingen hadden in de meningsvorming een belangrijke, zo niet de belangrijkste stem. Bourdieu zou dit de habitus of houding en het kapitaal van deze groep noemen. Hiermee bevochten ze hun positie in het veld, hiermee bevochten ze de positie van de amateurfotografie zoals zij die voor zich zagen. Hun benadering ging al snel de richting op van de zogeheten 'kunstfotografie'. Men zocht het bij kwaliteiten die van ouds op het terrein van de kunsten lagen, zoals artistieke, vakmanschap en originaliteit. Het was in de geest van het Amerikaanse blad *Science* dat in 1889 zijn fotograferende lezers opriep de kunst vooral af te kijken:

'There are charming Van Dykes to imitate, Rembrandts, Holbeins, Andrea del Sarto, Copleys and Stuarts. There are also some exquisite modern pictures which it would do you no harm to study [...] You will learn how persons far wiser than you, have managed their light and shade, how beautifully they have posed their subjects, how they have taken thought of every important line'.¹

Maar wat betekende die benadering en waar stond ze voor? En wat is de relatie tussen het debat en de vormen die het veld van de amateurfotografie intussen heeft ingenomen?

Tentoonstellingsmanie

De eerste tentoonstelling van de AFV vond plaats in september 1888, nog geen jaar na de oprichting van de vereniging die vooral bestond uit jongeren. In de zalen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap boven in het Muntgebouw in Amsterdam waren een paar categorieën vertegenwoordigd.² Dat waren 'landschappen' (in Nederland of het buitenland); 'instantaneën'; 'glas- en porseleinfoto' en tenslotte 'genre, met groepen en portretten'. Het was een curieuze mengeling van zaken. Er waren kooldrukken op porselein van jonkvrouwe E. van Oldenbarneveld uit Utrecht. De bioloog Dr. J.E. Rombouts stuurde foto's gemaakt in Artis in, waaronder een van vissen in een aquarium en bij magnesiumlicht gefotografeerd (afb. 28). Ignatius Bispinck dong mee met foto's van zeilende vaartuigen. Bram Loman – 'wel geslaagd in zijne ogenblikkelijke lichtdrukken' – exposeerde straatbeelden gemaakt in de Friedrichstrasse in Berlijn en in de Kalverstraat in Amsterdam. Verrassend noemde een krant ze, vol leven en waarheid.³ De fotohandelaar E. Welsing deed mee met landschappen. Verder waren er 'stadsgezichtjes' van Guy de Coral, en binnenhuisjes en aantrekkelijke kindergroepen van Johan Bakhuis uit Olst. Over de foto's van W.H. de Witt uit Groningen was de

recensent ronduit enthousiast: 'zijne instantanéés van kudden schapen, van koeien, van volksmenigten zijn bewonderenswaardig juist en waar'.⁴ Voorts waren er wetenschappelijke foto's (microfoto's) van Helios-lid Dr. J.K.A. Wertheim Salomonson: afbeeldingen van inentingsstoffen en ziekteverschijnselen. Er stonden ook camera's van de firma's Welsing en A.W. Groote & Zoon opgesteld. Met de amateurfotografie kon het op dat moment nog alle kanten op.

In de vergaderverslagen van de verenigingen is te lezen hoe de leden in deze jaren allereerst bezig waren de techniek onder de knie te krijgen. Over de vergadertafels werden tips en adviezen uitgewisseld en thuis zwoegde men op zijn negatieven en afdrukjes. Helios-voorzitter P. Fraissinet en bestuurslid professor Dirk van Haren Noman deden hun best om hun verenigingsblad, het *Tijdschrift voor Photographie*, instructief te laten zijn. Er werden bij Helios demonstraties gegeven, bijvoorbeeld door de camerabouwer en AFV-er Bram Loman die uitgebreid zijn Reflexcamera toelichtte en zijn vinding van flitslicht met magnesiumpoeder kwam demonstreren.⁵ Er was bij Helios ook een bijeenkomst waarop leden uitgenodigd werden te vertellen over hun ervaringen met verschillende handcamera's.⁶ Uitgelegd werd met welke apparatuur men goede resultaten kon bereiken. Eigenlijk ging het precies zoals in de decennia daarvoor: er werd gepraat en geschreven over chemie, camera's, lenzen en negatiefplaten. Daar waren nu de handcamera, de momentopname, de droge plaat en de nieuwe broomzilverpapieren bijgekomen. Een belangrijk verschil met vroeger was dat zich iedere vergadering nieuwe leden meldden. Telkens werden fotograferende kennissen aan de ballotagecommissie voorgedragen. In de statuten stond vermeld dat gewone leden waren 'zij die op de eene of andere wijze de photographie als liefhebberij beoefenen'. 'Photographen van beroep' werden niet als gewone leden toegelaten.⁷ Ook de pogingen van de vereniging om er meer dames bij te betrekken, bleven niet zonder resultaat en vergrootten de aanwas.⁸ Op een verenigingswedstrijd die Helios in 1889 uitschreef, kwamen voorzichtig twee inzendingen binnen: van A.P.J. van Barneveld Mathena 'Eiken te Wolfsheze' en van voorzitter Fraissinet een gezicht op een besneeuwd Vondelpark en een foto van poezen.⁹

De AFV vroeg in 1889 aan haar leden om voor zijn tweede tentoonstelling – tevens een wedstrijd - in te sturen op vier onderwerpen. 'Landschappen in Nederland; Landschappen in het Buitenland; Instantanéés, waarbij uit de opname duidelijk moet blijken, dat die instantanéé is geschied' en 'Opname met geheim of handcamera's' waren de categorieën.¹⁰ Deze tentoonstelling werd bij voorzitter Adrianus Scheltema Beduin thuis op de Keizersgracht in Amsterdam gehouden om de hoge huurkosten van de vorige keer te drukken. Johan Bakhuis uit Olst zond instantanéés in die de jury moest diskwalificeren. Niet uit al zijn opnamen bleek namelijk dat de voorwerpen op het moment van opname echt in beweging waren. Eén van Bakhuis' foto's was als bijlage bij *Lux* gevoegd: 'drie lachende kinderkopjes'. Bestuurslid Julius Kamp werd geprezen om 'instantanéés van een parade in de Plantage te Amsterdam [...] en met de geheimcamera, kijkjes op het Amstelveld, en personen die uit den toren in een zwemschool springen. Deze laatsten zijn geheel scherp, wel een bewijs voor de vlugheid van de opname'. Schuiver zond buiten mededinging in: 'kijkjes in Parijs' en de Eiffeltoren op 9 x 12 cm. De opname 'van een persoon die ter grootte van 8 cm. nog volkomen scherp geteekend was', vond men interessant.¹¹ Onder de AFV-ers was duidelijk belangstelling voor instantanéés en handcamera's, voor het snelle werk. De winnaars van de tentoonstelling kregen een vermelding en een medaille.¹² Aan de missie van de verenigingen de fotografie te bevorderen werd gewerkt.

1889, het jaar waarin de fotografie vijftig jaar bestond, werkte als een katalysator. Het jubileum werd feestelijk gevierd met een grote internationale tentoonstelling voor een miljoenenpubliek in Parijs.¹³ Daarin werd teruggeblikt op de grondleggers en uitvinders van de fotografie, maar er was tevens ruimte voor nieuwe zaken. Zo was een van de noviteiten op deze

wereldtentoonstelling de Amerikaanse Kodak-camera. Het was een van de kleinste apparaten die men in die tijd kende: handig en betrouwbaar.¹⁴ De met deze camera behaalde resultaten kregen een goede pers. Onderdeel van de Exposition Universelle in Parijs was een groepsexpositie van de *Société d'Excursions des Amateur-Photographes*, waar onder andere de resultaten van Lumière's snelle droge platen te zien waren. Vooral de momentopnamen van de Duitser Hiekel werden uitmuntend bevonden: vol actie en beweging en toch scherp en vol detail.¹⁵ Deze amateur (die ook in papieren en camera's handelde) zocht zijn onderwerpen op straat: bij de paardenrennen, bij het schaatsen of tijdens de wandeling, kortom waar mens en dier zich bewogen. In Berlijn werd ook in 1889 de grote 'Jubiläums'-fotografietentoonstelling gehouden.¹⁶ Er was daar een aparte categorie 'moment en genrebeelden' met werk van onder andere fotograaf en camerabouwer Ottomar Anschütz. 'Momentfotografieën' was het sleutelwoord in meer artikelen van die dagen en dan ging het om snelheid die kon worden vastgelegd, zoals de galop van een paard of de tram die de bocht omging.

De handelaren speelden in de meningsvorming over wat fotografie moest zijn een dominante rol. Bram Loman en Christiaan J. Schuver waren fotohandelaren, maar ook de oprichters van de AFV en het tijdschrift *Lux* waarin zij vaak en veel schreven. Ook Lomans werknemer Meinard van Os en de Nijmeegse fotohandelaar Kees (C.A.P.) Ivens schreven besprekingen onder hun eigen naam, maar vermoedelijk ook onder pseudoniem. Van Os maakte daarnaast tussen 1891 en 1895 ieder jaar een *Photographisch Jaarboek* (vanaf 1892 *Fotografisch Jaarboek*) waarin hij een 'state of the art' opmaakte. De tentoonstellingen volgden elkaar nu snel op. Op de 'Tentoonstelling van Fotografie en aanverwante Kunstnijverheid' in 1892 in Scheveningen viel op de 'mooie collectie handcamera-werk' van de Amsterdamse sigarenfabrikant Willem Toussaint (afb. 29-30). Het ging het om foto's van pittoresk oud Amsterdam en foto's die hij in Londen maakte.¹⁷ Op de Rotterdamse tentoonstelling van 1893 sprongen de monumentale landschappen van fabrieksdirecteur Leonard J. Smit te Kinderdijk eruit. 'Een amateur die voor zijn liefhebberij iets over heeft', schreef Van Os in *Lux*. De foto's waren gemaakt met 'het grootste toestel [...] in Nederland aanwezig, [...] een 70 x 80 cm camera [...] zijn drie directe landschapsopnemingen 50 x 60 cm zijn in één woord voortreffelijk, de zeeën en luchten doen een amateur watertanden' (afb.31).¹⁸ In hetzelfde artikel geeft Van Os de Haagse Jacqueline van Raden ervan langs: 'een twaalfstal opnemingen van dezelfde kamer [...] mooi is anders'.¹⁹ Hij raadde haar aan het Britse blad *The Studio* eens te bekijken: daar zag men hoe een interieur gefotografeerd diende te worden. Ook de tentoonstelling in Haarlem van 1893 werd door Van Os in *Lux* besproken.²⁰ Bij de Utrechtse (internationale) tentoonstelling van 1893 memoreerde opnieuw Van Os het bekende rijtje favorieten: Huijsser, Bispinck, J. Mensen en Smit.²¹ Ook de verenigingen in andere steden organiseerden nu tentoonstellingen.²² De Gelderse bankier en amateurfotograaf Gerard J. Engelberts uitte zijn verbazing over zoveel 'tentoonstellingsmanie' in het kleine Nederland. Werd het niet eens tijd de handen ineen te slaan voor een nationale salon?²³

Internationalisering

De verenigingsfotografen keken graag naar de kunstwereld en spiegelde zich aan daar heersende gewoonten en standaard. Dat betekende dat men meer onderlinge wedstrijden en tentoonstellingen (altijd in de vorm van wedstrijden met jury's) ging organiseren, met serieuze categorieën en spelregels. Ook werden er netwerken opgezet. Amateurfotografie was bepaald geen Nederlandse aangelegenheid. In internationaal verband vond men geestverwanten bij de amateurfotografenverenigingen overal, in België, Engeland, Duitsland, Frankrijk en de Verenigde Staten. De internationalisering had zeker ook een zakelijke kant. De contacten werden immers het makkelijkst gelegd door de fabrikanten die patenten in het buitenland moesten regelen, zoals Loman.²⁴

De in 1891 opgerichte 'Union Internationale de photographie' kreeg vanuit de AFV ook een Nederlandse afdeling, waarvan secretaris Michel Ameschoot de voorzitter werd.²⁵ In datzelfde jaar al zond Ameschoot namens de AFV een serie foto's in voor een tentoonstelling in New York.²⁶ In 1892 gaf Meinard van Os in zijn genoemde jaarboekje zoals gezegd ook een uitgebreid overzicht van alle buitenlandse verenigingen van dat moment, inclusief die in Amerika.²⁷ Daarnaast waren in zijn jaarboeken advertenties van handelaren in fotografieartikelen uit heel Europa opgenomen.

Een van de belangrijkste behoeften van de verenigingsleden was kijken en vergelijken. In 1889 al probeerden AFV en Helios gezamenlijk te komen tot de organisatie van een internationale tentoonstelling. In 1891 werd die in de Militiezaal in Amsterdam gehouden, met secties voor amateurs van beide verenigingen én een voor de vakfotografen.²⁸ Die combinatie was niet uitzonderlijk, want met name in de AFV was de verwevenheid van amateurs pur sang en handelaren nu eenmaal groot. De expositie kon – zo was de gedachte – de kwaliteit van de Nederlandse vak- én amateurfotografie bevorderen. Er was een fors aantal inzenders, onder wie buitenlanders.²⁹ De Engelse vakfotograaf Lyddell Sawyer toonde 'verrukkelijke beelden', meldde het tijdschrift *Lux*. De lichteffecten, de toon, de lijnen, de groepering en de compositie: alles verraadde 'de hand van de kunstenaar'.³⁰ Ook de berglandschappen van de Oostenrijker Heinrich Kühn maakten indruk.³¹ 'Ontzaggelijk veel viel er te leren voor den ordinary Dutch photographer, professional & amateur'.³² Van de Nederlandse inzendingen vielen die van de meeste amateurs zwaar tegen: 'een ontzettende hoeveelheid glimmend goed'.³³ Op inrichtingsfoto's is te zien hoe de tentoonstelling eruit zag: de foto's in passe-partout en donkere lijsten op kloek formaat op schotten. De ruimte was met draperieën versierd, er stonden palmen in het midden (afb. 32). Landschappen en portretstudies overheersten.³⁴ De tentoonstelling in Amsterdam werd met 3000 bezoekers zeer goed bezocht: 'is het aantal photographie-beoefenaren in ons land nog betrekkelijk klein, het bezoek van duizenden, die buiten de photographie staan, bewijst dat zeer velen in de photographie belang stellen, al wordt ze niet door hen beoefend'.³⁵ De fotografiewedstrijd die de *Amsterdamsche Courant* kort daarop in de Brakke Grond alleen voor amateurfotografen organiseerde, trok ook 3500 bezoekers.³⁶ Al deze belangstelling was ook goed voor de commercie. De firma Loman & Co besloot in 1892 een eigen driedaagse tentoonstelling in het Muntgebouw in Amsterdam in te richten: met foto's gemaakt met de Reflexcamera, hun paradepaardje.³⁷

Het werk op de tentoonstellingen was over het algemeen onpersoonlijk: landschapjes, bosschages, doorkijkjes, stadsgezichten en genrebeelden. De amateurfotografen die instuurden, stonden zelf in de donkere kamer en besteedden veel zorg aan de een of twee afdrukken die ze uitkozen om in te lijsten en op te hangen. In *Tijdschrift voor Photographie*, *Lux* en vanaf 1894 in *Weekblad voor de Fotografie* verschenen enkele van deze tentoonstellingsfoto's, in de vorm van aparte bijlagen in lichtdruk of heliogravure.³⁸ In 1893-94 waren dat in *Lux* bijvoorbeeld 'Het Gein bij Abcoude' van Jan de Grijs; 'Uilenburg' van Willem Toussaint; 'Te Elburg' van Hein van der Masch Spakler en 'In het Vondelpark' van Michel Ameschoot (afb. 33-35).³⁹ De kersverse AFV-voorzitter Bispinck begon zich in datzelfde jaar 1894 te roeren, naar aanleiding van de buitenlandse tentoonstellingen die hij in Milaan, Zürich en Frankfurt had bezocht. Hij zag foto's waarin 'eene hoofdzaak wordt gemaakt van zien, fotografisch zien, d.w.z. artistieke beelden trachten weer te geven zoals heerlijke berggezichten, fraaie kleinere landschappen, lieve genrebeelden'.⁴⁰ De in Londen wonende Hagenaar Albert Kapteyn en drie leden van de Gelderse vereniging, Adolf Pereira, George S. de Veer en de genoemde Engelberts, deden mee aan de chique salons in 1894 en 1895 van de *Photo-club de Paris*.⁴¹ Een van de weinige tentoonstellingsfoto's die uit deze jaren bewaard is gebleven is er een van Kapteyn, op groot formaat en ingezonden in 1895 (afb. 36). Dit monumentale landschap met schilderachtig onderwerp hing onder

de titel 'Coin des Peintres. In 't Gein' op genoemde tentoonstelling in Parijs.⁴² De Veer hield het in Parijs bij het vissersgenre met 'vissers op uitkijk in het duin' (afb. 37). In een sterk moderniserend tijdsgewricht namen de verenigingsamateurs hun toevlucht tot beelden van een landelijk Nederland, in het vissersgenre of het pittoreske genrebeeld. Ze volgden de schilders van de Haagse school in hun thematiek en in hun benadering van het atmosferische.⁴³

Op de Amsterdamse Internationale Tentoonstelling van 1895 kwamen de grote buitenlandse fotografen samen met de Nederlandse verenigingsamateurs, en ook de vakfotografen waren weer vertegenwoordigd. De foto's van de amateurs hingen er naast die van beroemd geworden fotografen, bij elkaar 250 werken.⁴⁴ Een strandgezicht met tegenlicht van Jacob Mensen hing er naast een sloep op het Katwijkse strand van de Amerikaanse fotograaf Alfred Stieglitz (afb. 38-39). Heinrich Kühn die er in 1891 in Amsterdam ook al bij was, liet dit keer zijn impressie 'Zomer' zien (afb. 40). Bij de tentoonstelling verscheen een fraai uitgevoerd portfolio *Foto-album* met een keuze van 36 van de geëxposeerde foto's in heliogravure gereproduceerd.⁴⁵ De tentoonstelling werd druk bezocht. De fototijdschriften en kranten, zoals *Lux*, de *Amsterdamsche Courant* en *De Amsterdammer* besteedden er veel aandacht aan.⁴⁶ De eerste stappen van Nederlandse amateurfotografen op het internationale pad van de kunstzinnige fotografie werden kritisch gevolgd. De lat kwam telkens wat hoger te liggen. Waar het er binnen de verenigingen aanvankelijk om ging de techniek en de nieuwe camera's beter onder de knie te krijgen, verlegde de aandacht zich nu naar het onderwerp van de foto, naar de compositie en naar de uitvoering van de afdruk.

Rond de organisatie van deze groots opgezette internationale tentoonstelling van 1895 in Amsterdam ontstond commotie en werden allerlei ruzietjes uitgevochten. De uitgesproken Bram Loman en diens gewezen werknemer Van Os – beide veelschrijvers - bestreden elkaar nu met de pen.⁴⁷ Loman was niet in de regelingscommissie opgenomen en dat zat hem dwars. De nadrukkelijke aanwezigheid van de handelaren zat een anonieme recensent van de *Amsterdamsche Courant* hoog. Onder het pseudoniem 'Bernard' schreef hij een sarcastisch stuk over het bezoek dat hij (met zijn vrouw) aan de tentoonstelling bracht.⁴⁸ Zijn eerste artikel was uitsluitend aan de handelaren gewijd. Allemaal probeerden ze zijn vrouw hun camera's en artikelen aan te smeren: Groote, Loman, Fischel en Guy de Coral. 'We hadden teveel toestellen gezien, we moesten er nog over denken en ik hield mijn portemonnaie nog dicht'. Het echtpaar had die dag nog geen foto gezien..... De volgende dag wel, maar het was allemaal te veel. Onder de palmen viel 'Bernard' vermoeid in slaap: 'ik dacht veel na, zag zwevende medaljes, vechtende juryleden...ik zag niets dan kleurenfotografie, kleuren...allemaal kleuren'. Daarbij refereerde hij aan de kennelijk grote onenigheid in de Amsterdamse fotografiewereld. Dat hij toen al over kleurenfotografie sprak, was niet gek. In *Lux* verschenen dat jaar regelmatig stukken over de zoektocht naar kleur in de fotografie.⁴⁹

Status

De status van de fotografie was van meet af aan onderwerp van gesprek. Chris J. Schuwer, inmiddels werkzaam bij steendrukkerij Amand, ving bij zijn bezoeken aan dezelfde tentoonstelling in Amsterdam felle gesprekken op. Die gingen over de vraag of fotografie tot de kunsten gerekend moest worden. Schuwer vond dat onderwerp volstrekt onvruchtbaar, schreef hij: 'We spreken van schilderkunst, maar dat neemt niet weg dat er meer gekladschilderd wordt, dan kunstwerk gemaakt. Van muziek en dichtkunst zou men veilig hetzelfde kunnen zeggen [...] Ik voor mij ben er volkomen tevreden mee, in de Fotografie iets gevonden te hebben, dat me tegelijkertijd een middel is, om mijn zucht naar wetenschap te bevredigen en mijn kunstzin te ontwikkelen en te vermeerderen. Of een ander mij nu komt vertellen, dat fotografie alleen wetenschap is en met kunst niets te maken heeft, dat laat me

volmaakt onverschillig, de feiten blijven voor mij zoals ze zijn, en ik wensch mijn ideeën daaromtrent volstrekt niemand op te dringen'.⁵⁰ Het is interessant om te zien hoe de (eeuwige) vraag 'is fotografie kunst?' hier niet – zoals in jaren '60 en '70 van de 19de eeuw - betrof het mechanische karakter van het vervaardigde.⁵¹ Het waren het gebruiksgemak en de lage drempel die bedreigend waren. Het oude discussiepunt bleef recht overeind, maar werd nu dubbel zo hard gevoeld. Als steeds meer mensen zo gemakkelijk foto's konden maken, wat betekende dat dan voor de artisticeit?

Schuver - nuchter en vermoedelijk ook zakelijk - zag de fotografie als een medium als andere, open voor ieder die maar wilde fotograferen, met onder hen ongetwijfeld talentvolle beeldmakers. Of die er kunst van maakten bleek vanzelf, maar feitelijk deed dat er niet toe. De Nijmeegse handelaar Kees Ivens hield net als Schuver de opties open. In 1895 schreef hij:

'De fotografie trad een geheel nieuw tijdperk in, toen het publiek, het vroeger dwaas willende en dwingende publiek, z e l f begon te fotografeeren [...] Thans kan de fotograaf (hetzij vak- of amateur-) zich beroemen werkelijk kunstenaar te zijn, ten minste als hij werkelijk die vonk in zich heeft van hooger willen, dat moeten wordt en ten slotte kunnen is. Wat echter deze aesthetische afdeeling betreft, is de fotografie nog lang niet waar ze wezen moet, dat voelt voornamelijk hij, die trouw fotogr. tentoonstellingen (ook de buitenlandsche) bezoekt'.⁵²

Ivens voelde wél voor opvoeden. Ieder die fotografeerde moest hard werken aan de kwaliteit van zijn foto's: door veel te oefenen, te zien en door veel tentoonstellingen te bezoeken.

Er waren ook verenigingsleden die de deur radicaal dicht gooiden voor wie niet wilde leren. In *Lux* verscheen een onder het pseudoniem Sardanapalus geschreven artikel waarin 'de ideaal amateur-fotograaf' werd geschetst:

'dit type, dat nog niet is ontdekt, doch misschien in het jaar 2000 sporadisch zal voorkomen, kan zeer kort aldus worden beschreven. Hij fotografeert weinig maar goed; drukt slechts 7 % van zijn negatieven af, maakt zijn eigen platen en platinumpapier [...] spreekt nooit over Fotografie, dan wanneer hij er naar gevraagd wordt, schrijft niet in tijdschriften, maar leest er des te meer, doet in stilte een paar fraaie uitvindingen, die hij niet patenteert, doch ten algemeenen nutte publiek maakt'.

Deze ideale amateur - nog niet bestaand, maar wel gewenst - vormde een schril contrast met zijn tegenhanger de 'hersenzotte beginner die als een automaat fotografeert: een slechte automaat'. Deze houdt meestal snel weer met de hobby op en 'sleept het met moeite als "press-the-button" mensch voort. Soms is redding nog mogelijk, als hij ter bekwaamer ure lid eener goede vereeniging wordt'.⁵³ De beginnende fotograaf kon niet zonder training, scholing en opleiding. De vereniging was het middel om 'the press-the-button- mensch' bij de les te krijgen. Sardanapalus onderscheidde tussen deze uitersten nog meer typen: de 'weet-al-kan-niets'; 'de pasbeginnende amateur'; 'de verwaande'; 'de knutselaar' en 'de weetgierige'.⁵⁴

In de ambitie en serieuze bedoelingen van de verenigingsleden lag besloten dat zij vasthielden aan een programma. Van hen werd verwacht dat ze een, twee of drie van hun mooiste foto's naar de onderlinge wedstrijden en de jaarlijkse tentoonstellingen inzonden en meedongen in de verenigingswedstrijden. Dit was een heel andere benadering van fotografie dan die van de spontane en rommelige beeldmaker zonder ambitie. In zijn artikel 'The Myth of Art Photography' (1984) heeft

Ulrich Keller de internationale kunstfotografie-beweging en de opkomende fotografie voor een breed publiek voor het eerst met elkaar in verband gebracht:

‘Art photography emerged in a specific cultural constellation: the rapid growth of industry and the mass manufacture of cheap commodities [...] Inevitably, this economic progress entailed a rise of materialistic attitudes and a decline of aesthetic standards which alarmed ‘enlightened’ members of the upper middle class. Thus, it was only a matter of time until the tide of industrialization triggered a reform movement aimed at the aesthetic improvement of commodity manufacture’.⁵⁵

Er zat dus een sterk idealistisch element van ‘Bildung’ en opvoeding in de doelstellingen van de verenigingen. Vooral gegoede en liberale burgers waren lid, met een sterk gevoel voor cultuur en de bevordering daarvan. De verenigingen (ook die op andere terreinen zoals de muziek of de literatuur) waren erop gericht de smaak te verbeteren, maar ook de kwaliteit van leven, én die van de voorwerpen waarmee de welvarende burgerij in de steden zich omringde.⁵⁶ Men zag in deze periode in het algemeen een toename aan exposities: of het nu ging om fotografie, meubelkunst, kunstnijverheid of bloemschikkunst. De tentoonstelling was een belangrijk instrument om tot verbetering van kwaliteit van leven en van smaak te komen. Dat verklaart ook waarom de geëxposeerde foto’s oogden als schilderijtjes, tekeningen of aquarellen en in hun verfijning moesten appelleren aan het schoonheidsgevoel van de burgerij. De bijna literaire titels onderstreepten dit, net als de ‘edele’ drukprocedés waarin de foto’s waren uitgevoerd: de gomdruk, de platinadruk en de broomoliedruk die schilderachtig oogden. De vrij massale overgang van een fotoproductie door beroepsfotografen naar een fotoproductie door onervaren en technisch weinig onderlegde amateurfotografen werd gekanaliseerd door het verenigingsleven, maar er ook in gesmoord. De beweging van de amateurfotografie in verenigingsverband is recent ook wel als een gezelschapsspel gekarakteriseerd, een vast onderdeel van het sociale leven van de welvarende burgerij.⁵⁷ Zowel bij de opvoeding, als bij het spel en de vereniging kwamen veel regels en richtlijnen kijken.

De fotografie kreeg, en dat werd al maar sterker, een elitaire kant die versterkt werd door het verenigingsleven. In Amerika vormde Alfred Stieglitz de voorman van de beweging en formeerde de internationale voorhoede van wat later is gaan heten de stroming van het ‘picturalisme’ in de fotografie. In 1902 richtte hij de ‘Photo-Secession’ op. Soms vormden fotografen nog exclusievere clubs. Het ‘Wiener Trifolium’ in Oostenrijk bestond uit slechts drie fotografen: Heinrich Kühn, Hugo Henneberg en Hans Watzek. De verenigingen opereerden vaak onder auspiciën van vorsten, bankiers en baronnen. Ze hadden een breed vertakt netwerk van onderlinge contacten in internationale organisaties, tijdschriften en tentoonstellingen. Belangrijk was dat ze een eigen (beeld)programma hadden. In Frankrijk bijvoorbeeld voelden amateurfotografen van aristocratische huize zoals Robert Demachy en Commandant Puyo de behoefte om met foto’s te presenteren op prestigieuze salons zoals Frankrijk die al veel langer voor de schilderkunst kende. De Photo-Club de Paris begon vanaf 1894 fotosalons te organiseren. De Linked Ring (1892) in Engeland bundelde de krachten van een select gezelschap amateurfotografen. Ook de leden van deze vereniging hadden veel contacten in het buitenland. En in Oostenrijk-Hongarije groeide de Wiener Camera Club (1891) uit tot een volwaardige partner naast de andere kunsten binnen de Secession. Sommige van de fotografen uit de kunstbewegingen hadden duidelijk visie en talent. De fotografie was voor hen een nader te verkennen nieuwe uitdrukkingsvorm. Zo zijn de foto’s van Stieglitz en Kühn inmiddels in de handboeken over de geschiedenis van de fotografie opgenomen. Hun werk heeft de tijd ruimschoots overleefd.

In Nederland had de tendens tot kunstfotografie in de jaren '90 geen echte aanvoerders. Hier geen Stieglitz, Kühn of Demachy. De Nederlandse fotografen volgden de buitenlanders en voelden zich eerder aangetrokken tot de populaire stroming in de Nederlandse schilderkunst van dat moment, de Haagse School, vooral toen bekende buitenlandse fotografen zoals James Craig Annan en Stieglitz na bezoeken aan ons land in 1892 en 1894 daar ook wat in bleken te zien (afb. 41).⁵⁸ Nederland werd plots een bescheiden thema in de kunstfotografie. Dat maakte de picturalistische stijl voor de Nederlandse verenigingsamateurs nog aantrekkelijker.

Vanaf de tweede helft van de jaren '90 kwam er met de (soms zeer luxueus uitgevoerde) tijdschriften een podium bij. De verenigingen hadden omvangrijke bibliotheken, waarin ook buitenlandse tijdschriften en portfolio's ingezien konden worden.⁵⁹ Het Duitse blad *Die Kunst in der Photographie* (vanaf 1897) werd ook in Nederland geraadpleegd.⁶⁰ In 1899 kwam *Camera Obscura* uit, een tijdschrift voor en door kunstfotografen van alle landen, met afbeeldingen en bijdragen in verschillende talen. Het was een Nederlandse uitgave waarin vele Nederlandse artikelen en foto's te vinden waren. Het blad was bedoeld voor de kleine kring van internationale kunstfotografen, maar het werd breed gelezen. Het exemplaar in het Rijksmuseum komt uit het bezit van Hendrik Teding van Berkhout, directeur van het Rijksprentenkabinet, geen verenigingslid, maar wél een talentvol amateurfotograaf van wie ook foto's waren opgenomen (afb 42).⁶¹

In Nederland sijpelde het 'programma' vervolgens door naar de familietijdschriften die door het grote publiek werden gelezen. Het brede publiekstijdschrift *Eigen Haard* bracht in 1900 en 1901 een lange reeks instructieve artikelen van de al genoemde bioloog en leraar Dr. J.E. Rombouts. In 1902 werden ze gebundeld in zijn *Handboek der practische fotografie*. J.R.A Schouten, de uitgever van fototijdschrift *Lux* en AFV-lid, verzorgde een fotorubriek in het familietijdschrift *Op de Hoogte* dat een ruime verspreiding kende, ook onder vrouwen. Hij beantwoordde vragen en diende inzenders van foto's in een vaste rubriek van replek: 'De foto's zijn nog verre van fraai' en 'De persoon die U echter zoo opzettelijk in uw beeld gebracht hebt, had er beter afgebleven'.⁶² Andere keren was hij enthousiast: 'Uwe foto's zijn zeer goed. Zooals ge ziet, hebben wij er in dit nummer al vast een opgenomen'.⁶³

Kunstfotografie

In 1901 werd voor het eerst de noemer kunstfotografie in de titel van een tentoonstelling gebruikt. Toen organiseerde de Groningse amateurfotografenvereniging 'Daguerre' de 'Internationale Tentoonstelling van Kunstfotografieën'.⁶⁴ De ingezonden werken zoals die van de gebroeders Hofmeister uit Duitsland vielen niet bij iedereen goed. Recensent A.C. Sluyterman noemde het overdreven stemmingsfotografie en zag tot zijn verbazing dat de foto's gesigneerd waren. AFV-er van het eerste uur Hein van der Masch Spakler noemde ze zelfs monsterlijk en dwaze bokkesprongen. Dan vond hij het 'ernstig streven' van de Nederlanders Bispinck en Huijsser passender.⁶⁵ Op de 'Internationale Tentoonstelling van Fotografie en aanverwante vakken' in het jaar daarna, in 1902 in Amsterdam, een grote vakbeurs in gebouw Velox waren veel handelaren uit binnen- en buitenland aanwezig. Ze stelden er apparatuur op, maar toonden ook ingelijste foto's. Daaruit werd eveneens duidelijk dat de mode van die jaren de picturalistische was. De titels spraken boekdelen: 'Avond'; 'Molen bij zonsondergang'; 'Overpeinzing'; 'Herderinnetje'; 'Grijsaard'; 'Gezichten op de Luneburger Heide' of 'Berken in de storm'.⁶⁶

De nieuwe status van de fotografie leidde in 1903 tot de uitgave bij Laurens Hansma in Apeldoorn van de portfolio's *Is Fotografie Kunst?* (1903-1907), in vijf delen.⁶⁷ Daarin werden verschillende beeldbijlagen die in de late jaren '90 in het *Geïllustreerd Weekblad voor Fotografie* bij dezelfde uitgever waren verschenen, nu met nieuwe foto's als losbladig boek uitgegeven. Ze

bevestigden vanzelfsprekend dat fotografie allang kunst was. En als ze het nog niet was, kon ze het altijd worden, want oefening baart immers kunst. Men zag nu voorbeelden te over: in *Die Kunst in der Photographie* of in het nieuwe - in prachtige heliogravure gedrukte - Amerikaanse blad *Camera Work* (van 1903 tot 1917) van Alfred Stieglitz.⁶⁸ In 1904 was het de beurt aan Den Haag om een tentoonstelling te organiseren. In kunstenaarsvereniging Pulchri werd de 'Eerste Internationale Salon van Kunstfotografie' gehouden.⁶⁹ Voor deze gelegenheid was een jury van eminente 'peers' bij elkaar geroepen: bejaarde kunstenaars van de Haagse School, zoals Hendrik Mesdag en Joseph Israëls. Er was een sterke buitenlandse vertegenwoordiging met foto's van Alfred Stieglitz, Edward Steichen en Heinrich Kühn. Van de Nederlanders waren er veel landschappen en genretaferelen te zien: met dienstmeisjes, boefjes en boeren.

Weer was er het punt van kritiek van teveel kunstmatigheid. Het algemene beeld was te cliché: 'onweder', 'avond', 'na en voor de regen' en veel 'wattenwolken', zoals de Amsterdammer Antony van Dijk opmerkte.⁷⁰ Met name hij en twee andere beroepsfotografen Pieter Clausing Jr en Chris Dewald waren pleitbezorgers van meer zakelijkheid in de fotografie. In dat licht moet de kritiek op de 'wattenwolken' en 'inktluchten' van Kühn en de andere exposanten worden gezien. Hun collega's W.H. Idzerda en A.P.H. Trivelli vertegenwoordigden juist de andere kant: die van de kunstfotografie. Dit was, is al eerder door De Ruiter is geconstateerd, de polemiek die in die jaren werd gevoerd, en niet zoals we misschien zouden denken, die tussen ongeoeffende amateurs en vakfotografen.⁷¹ De ambities van de kunstfotograaf werden door sommige vakfotografen kennelijk teveel van het goede gevonden. De in 1902 opgerichte *Nederlandsche Fotografen Kunstkring* (NFK) bundelde de kritieken rondom de tentoonstelling in Pulchri van 1904 in een brochure.⁷² Er werd daartoe ook aan schilders gevraagd hun mening over de positie van de fotografie te geven, onder hen Willem Roelofs, Willem Maris en Bernard J. Blommers. De meeste van hen vonden dat de fotografie niet als kunst gezien moest worden. Fotografie was een vak en de schilderkunst bestreek zo zijn eigen terrein.⁷³ De discussie over fotografie als kunst speelde overigens in de kunstwereld al langer en had zoals gezegd er alles mee te maken dat de kunstfotografen naar het romantische en schilderachtige neigden. Het *Fotografisch Jaarboek* van uitgever Laurens Hansma had in 1900 de resultaten van een enquête onder kunstenaars gepubliceerd. Daarin hen was gevraagd hoe ze tegen de concurrentie van de fotografie aankeken.⁷⁴ Het nuchtere antwoord kwam er op neer dat met een toestel – een machine - net zo goed een waar kunstwerk gemaakt moest kunnen worden, als er maar passie in de fotografie zat. Het verschil in benadering tussen picturalistische en zakelijke fotografen was overigens geen obstakel om vier jaar later in het Stedelijk Museum gewoon weer naast elkaar te exposeren.

De Internationale Tentoonstelling van Foto-Kunst in het Stedelijk Museum in Amsterdam in augustus 1908 leunde zwaar op het concept van fotografie als kunst.⁷⁵ De belangrijkste doelstelling van organisator Bispinck en de AFV was die kwaliteit onder de aandacht te brengen, en zo erkenning te krijgen. De tentoonstelling was de eerste grote fotografietentoonstelling in een museum.⁷⁶ Onder auspiciën van de AFV (Bispinck was voorzitter en jurylid) was werk van representanten van 90 amateurfotografenverenigingen: van Praag tot Pittsburgh en van Hilversum en Maassluis tot Kaapstad en Moskou, bijeen gebracht. De tentoonstelling nam ruim de helft van de bovenverdieping in beslag met een aparte zaal voor de AFV en drie zalen voor Nederland (en Koloniën). Dan volgden vijf zalen voor Frankrijk en België; Duitsland; Engeland; Amerika en voor Oostenrijk-Hongarije. De laatste zaal bundelde inzendingen uit Spanje, Italië, Denemarken en Rusland. Een apart zaaltje was ingericht met fotografisch werk van de jonge koningin Wilhelmina (afb. 43). En er waren twee kabinetten met kleurenfotografie. Daar zal de Amsterdammer Jan Zeegers zijn autochromes hebben getoond (afb. 44). Bij elkaar waren het meer dan 1200 foto's. Het publiek was met alle publiciteit - en een *touch of royalty*

- nieuwsgierig geworden. Er kwamen in 1908 in het Stedelijk Museum 12.000 mensen kijken naar de voortbrengselen (en de stand) van de fotografie van dat moment.⁷⁷ De tentoonstelling bracht voor sommige amateurfotografen de status van kunstfotograaf een stuk verder binnen handbereik. Een jaar later werd er in Nederland gesproken over het organiseren van eenmansexposities op het gebied van de fotografie. De later bekend geworden Bernard Eilers had in februari 1908 in Nederland daarmee al het spits afgebeten.⁷⁸

Er was in de kranten veel geschreven over de ambitieuze tentoonstelling in het Stedelijk Museum. Het ging daarin over de emancipatie van de fotografie die steeds dichterbij de kunst leek te zijn toe gekropen.⁷⁹ Er was zo'n overvloed aan 'schoons' dat de actieve AFV'er Maurits Binger zich in *Eigen Haard* bezorgd afvroeg of bezoekers wel zouden opmerken dat ze van doen hadden met oorspronkelijke opnames en niet met 'schilderij-reproducties'.⁸⁰ Idzerda legde in een groot artikel in *De Amsterdammer* uit waar de kunstfoto verschildte van de kiek. De laatste was een scherpe foto met slechts herinneringswaarde, meer documentair. De kunstfoto heeft zachte contouren en zoekt naar stemming en impressie. Een kunstfoto is alleen te maken als de maker een kunstenaar is. Het verwijt van 'would-be artisticeit', dat de kunstfotografie kennelijk trof, vond hij onzin. Daarop volgde in *De Amsterdammer* een fundamentele kritiek die nu juist de vinger op die zere plek legde.⁸¹ Architect Theo Molkenboer zette grote vraagtekens bij de kunstfoto's die gericht waren op toon, stemming en imitatie. Pretenties en fotografie in de trant van de schilderkunst leverden niet per definitie kunst op, was zijn stelling. Hij betwistte ook of dat wat alleen over de 'uiterlijkheid' ging, kunst kon zijn: want dit was puur effect. Hij haalde Rembrandt er ook nog bij: alle goede kunst moet immers van binnenuit komen. Molkenboers observaties uit 1908 zaten er in het licht van de ontwikkelingen in de fotografie van de 20ste eeuw niet ver naast.

De positie van de verenigingsamateurfotografen in het fotografeveld had inmiddels stevig vorm gekregen, niet alleen door de efficiënte organisatie van groepen burgers die toegang zochten tot de amateurfotografie. Ook de activiteiten die de verenigingen ontplooiden hadden het karakter van een opleiding die erop gericht was te verbeteren. Het nadrukkelijke streven naar schoonheid en artisticeit van de nationaal en internationaal opererende groep was opvallend. In een kleine twintig jaar tijd hadden de verenigingen voor amateurfotografie een internationaal netwerk voor de fotografie opgezet. De reflectie op de rol en positie van de fotografie was uitgemond in een breed gedragen idee over de kwaliteit van de afdruk en de keuze van het motief, in een stroming en in een stijl. In een geslaagde combinatie van beide school de schoonheid. Impliciet betekende dit dat in het fotografeveld de amateurfotografen zich met hun programma en presentatievormen zoals eenmansexposities ook de status van een beeldende kunst begonnen toe te eigenen. Zij imiteerden de organisatievormen van de schilderkunst: verenigingen, internationale tentoonstellingen met prijzen, eenmansexposities, tijdschriften en bezoeken aan het buitenland. In competitieve presentaties en wedstrijden werden de talenten gezocht en benadrukt. Alleen de vakfotografen en kunstcritici twijfelden zoals we zagen aan het teveel aan nabootsing en namaak-artisticeit.

De ontwikkelingen in de fotografie die tegelijkertijd plaatsvonden, zijn daardoor naar de achtergrond geraakt, waarschijnlijk omdat ze voor iedereen in het dagelijks gebruik zo vanzelfsprekend waren. Het leek of er twee soorten amateurs waren. De 'push-the-button'-amateur werd in het debat opgevoerd als voorbeeld van hoe het niet moest. En in tegenstelling tot de verenigingsfotografen hadden deze amateurs niet de behoefte ook maar iets van zich te laten horen in de discussie. Hun foto's werden niet gemaakt voor het publieke domein en kwamen niet op de fototentoonstellingen terecht. In dat - achteraf bekeken geforceerde -contrast lijkt de essentie van de fotografie van de late

19de eeuw besloten te liggen. Rond 1900 waren de wereld, de technologie en de beeldpraktijk allang in een nieuwe fase beland, los van de goede bedoelingen van de verenigingen. Velen fotografeerden nu: mannen, vrouwen en kinderen. Hier werd de basis gelegd van een nieuwe beeldtaal van het dagelijks leven. De instantanés en snapshots konden zomaar uit de slaapkamer, het kraambed of de keuken komen. De consequenties van deze opmars van de fotografie werden na de eeuwwisseling pas goed zichtbaar. De open benadering – die van een beeldcultuur zonder normering en waardering – had toekomst. Het is in dat opzicht treffend dat het gros van de uit deze periode bewaarde foto's niet werd gemaakt door de kunstzinnige verenigingsamateurs maar door onbekende niet-leden zonder ambities of tentoonstellingsbehoefte. Juist de vrijheid en de toegankelijkheid vormden aanzetten tot de overgang van de ene fotografie naar de andere. Dit waren de grondslagen waarop het nieuwe medium in de 20ste eeuw voort zou gaan en die tot op de dag van vandaag voelbaar zijn.

Het waren de toenemende welvaart en de foto-industrie met zijn handige apparaat die toegang tot de fotografie boden, en niet de verenigingen. Het kunststreven van de verenigingsamateurs was nu juist de tegenpositie van een explosief groeiende groep doe-het-zelf-fotografen. De serieuze amateurfotograaf en de snapshotter stonden ver van elkaar af. Ze behoorden tot gescheiden circuits.

---

¹ Marquand (1889), pp. 378-379.

² De tentoonstelling opende op 17 september, en werd 'photogrammenwedstrijd' genoemd. Zie de afbeeldingen van de zalen in het jubileumnummer van *Lux* (1912) (1 oktober), pp. 505, 512. In het KOG-archief in het Rijksmuseum is in de notulen van 10 oktober 1888 over deze fototentoonstelling niet veel meer aangetroffen dan de klacht dat KOG-ers entree moesten betalen. Zie voor besprekingen: Opmerker, 'Photogrammen-wedstrijd', *Algemeen Handelsblad*, 30 juli 1888; Anon, Photogrammen-wedstrijd, *Algemeen Handelsblad*, 20 september 1888 en Anon. 'Stadsnieuws', *De Tijd*, 19 september 1888.

³ *Algemeen Handelsblad*, 20 september 1888.

⁴ Ibidem.

⁵ *Tijdschrift voor Photographie* (1890), pp. 67, 162.

⁶ *Tijdschrift voor Photographie* (1889), pp. 18-19.

⁷ Zie de statuten van vereniging Helios in *Tijdschrift voor Photographie* (1889), p. 146. Er waren ook daarnaast honoraire en kunstlievende leden.

⁸ *Tijdschrift voor Photographie* (1890), pp. 178-180.

⁹ Er kwamen negen foto's binnen. Eiken te Wolfsheze van Van Barneveld van Mathena en 'L'Ourthe' van G.L. Hasseley Kirchner werden als plaat bij jaargang 1889 van het *Tijdschrift voor Photographie* gevoegd, tegenover p. 184.

¹⁰ Zie voor een bespreking Anoniem, 'Onderlinge wedstrijd van de leden der A. F. V.', *Lux* (1889), pp. 21-25.

¹¹ Ibidem.

¹² Op de medaille was een fototoestel op een driepoot afgebeeld: 'waarachter de ter kimme staande zon haar actinische stralen verspreidde'. Dit werd ook het vignet van de AFV, zie Veertig jaren (1927), p. 5 en archief AFV in Stadsarchief Amsterdam.

¹³ Zie voor een lijst van inzenders *Bulletin de la société française de photographie* (1889), pp. 253-259 en voor uitgebreide besprekingen Henry (1889).

¹⁴ Henry (1889), p. 188.

¹⁵ Ibidem, p. 285.

¹⁶ De 'Photographische Jubiläums Ausstellung', zie Loman (1889). Zie voor een bespreking Kiewning (1889), pp. 257-263.

¹⁷ Schuver (1891), p. 378. Zie ook *Catalogus der Tentoonstelling van Photographie en aanverwante Kunstnijverheid te houden te 's-Gravenhage van 21 augustus tot 6 september 1892*, georganiseerd door de

---

Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in de Feestzaal der Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling in Scheveningen. Een exemplaar wordt bewaard in Rijksmuseum Research Library.

¹⁸ *Lux* (1893-1894), p. 20.

¹⁹ Ibidem, Jacqueline van Raden was ook wielrijdster en lid van de ANWB. Haar vader was handelaar in rijwielen.

²⁰ *Lux* (1892-1893), pp. 289-292.

²¹ *Lux* (1893-1894), pp. 29-31.

²² In Maastricht (1894), Groningen (1894) en Arnhem (1894), zie Van Os (1895), p. 49.

²³ Engelberts (1895). Hij zette zich in 1896 in voor de oprichting van een Nederlandse Bond van Amateurfotografenverenigingen, zie over deze kwestie *Lux* 1896, pp. 179-186, 300-302 en 373.

²⁴ Verkoren (1987a).

²⁵ Zie onder andere *Lux* (1893-1894), p. 219.

²⁶ Zonder echter in de prijzen te vallen, wel genomineerd bij de tien beste inzendingen, zie Michel Ameschoot, 'Jaarverslag der A.F.V. over het Jaar 1890/91', *Lux* (1891-1892), pp. 5-7.

²⁷ Van Os (1892), pp. 25-30. Die van Duitsland, Zwitserland, de Verenigde Staten, Groot Brittannië, Ierland, Denemarken, en Zweden.

²⁸ Zie *Lux* (1890-1891), pp. 262-265 en *Tijdschrift voor Photographie* (1891) (september), pp. 150-159. De kosten waren het probleem. De AFV wilde geen 2000 gulden voor de huur van de ruimtes betalen en stak dat geld liever ergens anders in. De regelingscommissie bestond echter in zijn geheel uit AFV-ers: Van der Masch Spakler, A. Scheltema-Beduin, Loman, Schuwer en Ameschoot. De twee Nederlandse juryleden waren leden van Helios, Dr. Wertheim Salomonson en Dr. J.B. van Geuns. Er werden 112 inzendingen geteld. De militiezaal was het gebouw naast de tegenwoordige Universiteitsbibliotheek aan het Singel in Amsterdam.

²⁹ Zie voor de recensie en bekroningen *Lux* (1891-1892), pp. 53-63.

³⁰ Ibidem, pp. 53-54. Het blad kon er niet genoeg van krijgen en jaargang 1892-1893 bevat verschillende bijlagen met foto's van de Engelse fotograaf.

³¹ Ibidem, p. 59.

³² Ibidem, p. 53.

³³ Ibidem, p. 56.

³⁴ Zie *Lux* (1912), pp. 505, 512.

³⁵ *Lux* (1891-1892), p. 61.

³⁶ Ibidem, pp. 87-88. 523 foto's van 37 inzenders, onder andere van Guy de Coral, J.J. Kamp, D.H. Cocheret, S.C.S. Lentz, Henry Pauw van Wieldrecht, Joh. Bakhuis, P.H. Lamberts, M. Boumans, S. Mensen, en Detloff Siem. Zie de beschouwing in *Lux* (1891-1892), pp. 98-106.

³⁷ De firma Eastman deed dat met de Kodak een jaar eerder op dezelfde plek. Zie voor de Reflex-tentoonstelling *Lux* (1891-1892), pp. 280-285. Tentoonstelling in het Muntgebouw toonde werk van de volgende bezitters van de Reflexcamera: Toussaint, Guy de Coral, Van der Masch Spakler, H. Rouffaer (uit Delft), J. Harders en Stokvis.

³⁸ *Weekblad voor Fotografie* bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek, Leiden.

³⁹ *Lux* (1893-1894), tegenover pp. 1, 34, 71.

⁴⁰ I. Bispinck, 'Buitenlandsche Tentoonstellingen', *Lux* (1894-1895) pp. 14-16.

⁴¹ Vgl. tent. cat. *Première exposition d'art photographique . Paris 1894* en *Deuxième exposition d'art photographique . Paris 1895* in Rijksmuseum Research Library. In 1894 zonden Adolf Pereira en Bispinck ook naar de Parijse tentoonstelling in.

⁴² Rijksmuseum, inv. nr. RP-F-2003-124.

⁴³ Zie Boom (2001) en Boom (2008b).

⁴⁴ Zie Johan F. Huijsser, 'Een praatje over tentoonstellingen', Van Os (1893-1894), pp. 69-72.

⁴⁵ Zie *Foto-album: een verzameling van 36 reproductiën in fototypie naar fotogrammen van de internationale tentoonstelling voor fotografie, Amsterdam, 8-22 september 1895*, Amsterdam 1896 in Rijksmuseum Research Library.

⁴⁶ *De Amsterdammer*, 15 september 1895; *Amsterdamsche Courant*, 9 september 1895 en *Nieuws van de Dag*, 20 september 1895.

⁴⁷ Meinard van Os, 'Internationale Fotografie-Tentoonstelling', *De Amsterdammer*, 6 oktober 1895, p. 7.

⁴⁸ *Amsterdamsche Courant*, 21 september 1895 en 23 september 1895, mogelijk was 'Bernard' AFV secretaris Ameschoot die nogal eens fel uit de hoek kon komen.

⁴⁹ Schuwer in *Lux* (1892-1893), p. 41 over proeven met kleurenfotografie; zie ook *Lux* (1893-1894), p. 141, *Lux* (1895), p. 358.

-
- ⁵⁰ Christiaan J. Schuwer, 'Fotografie en Kunst', *Lux* (1891-1892), pp. 116-118.
- ⁵¹ Zie voor een uitgebreide behandeling van dit onderwerp Rooseboom (2008): 'Een schilder is geen kopieermachine'. De moeizame verhouding tussen fotografie en kunst', pp. 111-135.
- ⁵² Ivens (1895) pp. 86-88. Ivens bespreekt hier de overgang van de oude naar de nieuwe fotografie.
- ⁵³ Sardanapalus, 'Verschillende typen van Amateur-Fotografen', *Lux* (1891), pp. 34-38.
- ⁵⁴ Op een bijeenkomst van de gezamenlijke verenigingen in hotel Belle Vue in Utrecht op 1 maart 1896 werd gesproken over het oprichten van een Bond van verenigingen voor amateurfotografie. In *Lux* 1896, pp. 179-190 werd de uitgebreide discussie door J.R. A Schouten bijna woordelijk weergegeven. Ook daar ging het over het toelatingsbeleid en over wie zich nu eigenlijk amateurfotograaf mocht noemen en daarmee lid van een Bond kon worden.
- ⁵⁵ Keller (1984), pp. 249-250.
- ⁵⁶ Zie bijvoorbeeld Henrichs (1997).
- ⁵⁷ Bij Chérourx (2007) en Waggoner (2007).
- ⁵⁸ Zie Boom (2001) en Boom (2012a).
- ⁵⁹ Zie *Lux* en *Tijdschrift voor Photographie*. Daarin stonden regelmatig overzichten van tijdschriften en fotografieboeken.
- ⁶⁰ In de AFV-vergaderingen werd het blad ingebracht en besproken en in 1900 werd de keuze voor een speciaal aan Nederland gewijd nummer door de AFV gedaan, zie *Lux* (1896), p. 495 en *Lux* (1900), p. 246. *Die Kunst in der Photographie* bevindt zich op een paar platen na compleet in de Rijksmuseum Research Library: dit exemplaar komt uit het bezit van de Rijksschool voor Kunstnijverheid die in de late 19de eeuw in het Rijksmuseum gevestigd was.
- ⁶¹ *Camera Obscura*, 1900-1901, pp. 512, 560 twee landelijke scenes. De originele foto's bevinden zich in het Nationaal Archief, Den Haag.
- ⁶² *Op de Hoogte, Maandschrift voor de Huiskamer* (1906), p. 193.
- ⁶³ Ibidem. De gepubliceerde foto was van W.A. van Leer.
- ⁶⁴ Zie Boas (1999), pp. 50-51. Een recensie van de tentoonstelling in Groningen in 1901 door A.C. Sluyterman is te vinden in *Lux* (1901), pp. 265-267.
- ⁶⁵ Van der Masch Spakler (1901), p. 230.
- ⁶⁶ Zie *Catalogus Internationale Tentoonstelling van Fotografie en aanverwante vakken 28 Augustus – 8 September*, Amsterdam 1902, Rijksmuseum Research Library.
- ⁶⁷ De portfolio's bevinden zich in de Rijksmuseum Research Library.
- ⁶⁸ *Camera Work* bevindt zich alleen gedeeltelijk in de collecties van Universiteitsbibliotheek, Leiden, het Stedelijk Museum Amsterdam en het Rijksmuseum. Deze losse afleveringen zijn bij al deze instellingen veel later binnengekomen.
- ⁶⁹ Zie een serie beschouwingen van onder andere Trivelli, en Idzerda: *Lux* (1904), pp. 267- 283 en pp. 293-296.
- ⁷⁰ Van Dijk (1904), p. 297.
- ⁷¹ Zie De Ruiters (1996).
- ⁷² De brochure *Brochure van de Ned. Fot. K.K. naar aanleiding van de gehouden 1ste Int. Salon van kunstfotografie in Pulchri Studio, vanaf 20 juni-28 Juli 1904, en de daarop geleverde critieken en beschrijvingen* (oplage 5000) bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek in Leiden.
- ⁷³ Ibidem, pp. 3-4. Zie voor Roelofs' reactie op de tentoonstelling in Pulchri, *Lux* (1904), pp. 311-313.
- ⁷⁴ Alleen Theophile de Bock en Philip Zilcken hadden kort gereageerd, zie *Fotografisch Jaarboek* (1900), pp.57-59. Zie voor de behandeling van de discussie Rooseboom (2008). pp. 132-133.
- ⁷⁵ Zie *Catalogus der internationale tentoonstelling van foto-kunst in het Stedelijk Museum te Amsterdam: Salon 1908, 1-31 augustus*, Amsterdam 1908 in Rijksmuseum Research Library.
- ⁷⁶ Zie Visser (2009), pp. 56-59. Hiermee moet vermeld worden dat het Stedelijk museum alleen de zaal verhuurde en geen inhoudelijke bemoeienis had.
- ⁷⁷ Ibidem, p. 58.
- ⁷⁸ Zie Van Veen (2003), p. 264. In *Lux* (1909), p. 22 riep Bispinck op in de winter 'een-persoonstentoonstellingen ('one man shows') in de AFV-lokalen te organiseren. In 1910 volgden exposities van G.J. Schuur, Richard Tepe, P. Clausing en de buitenlanders Robert Demachy, Mart. Kaufmann Jr, en Nicola Perscheid, *Lux* (1910), pp. 46, 126, 147, 231, 232.
- ⁷⁹ Idzerda (1908); Anoniem, 'Int. Tentoonstelling van Foto-kunst', *Algemeen Handelsblad*, 10 augustus 1908.
- ⁸⁰ Maurits Binger, 'De Eerste Internationale Tentoonstelling van Fotografische Kunst in het Stedelijk Museum te Amsterdam', *Eigen Haard*. Bijvoegsel *Van week tot week*, 8 augustus 1908. Binger was AFV-er van het eerste uur. Zijn vader was vakfotograaf. Maurits Binger legde zich vanaf 1912 toe op de film, zie Hegeman (1990).
- ⁸¹ Molkenboer (1908), pp. 3-4.

1.4 De ondernemers-amateurs

Een belangrijke voorwaarde voor de sterke groei van het aantal fotografen in de jaren '80 van de 19de eeuw was de verbetering van de fotografische technologie en de camerabouw. De markt werd groter, was sterk internationaal georiënteerd en moderniseerde in een rap tempo.¹ Vanaf 1880 waren dit de belangrijkste impulsen voor de opkomst van de foto- en camera-industrie. In de Verenigde Staten zette deze ontwikkeling rond 1880 al in.² Daar begon de New Yorkse firma E. & H.T. Anthony – 'Dry plate Photography for the Million' adverteerde ze in 1881- met de fabricage van droge platen. Daarnaast waren er de elkaar sterk beconcurrerende bedrijven van William H. Walker en George Eastman, beide uit Rochester.³ Scovill was een belangrijke Amerikaanse cameraproductent. De *New York Times* noteerde al in de eerste helft van de jaren '80 een 'Increasing Army of Amateur Photographers: fotografie voor private persons just for the pleasure of it'.⁴ In dit decennium kwamen kleinere – houten- camera's vaak met inklapbare balg op de markt. Ze werden om hun compactheid en wendbaarheid ook wel detective-camera's genoemd.⁵ Deze kleine camera's werden ook in Nederland uit het buitenland geïmporteerd. De firma's Lancaster uit Engeland of Mackenstein uit Parijs waren belangrijke leveranciers.

In deze sector volgde innovatie op innovatie. Eerst ontwikkelde de Britse firma Thornton Pickard in de late jaren '80 de voorzetsluis (voor de lens van de camera op te schroeven), dit ter vervanging van de met de hand te verwijderen lensdop. Met de voorzetsluis kon worden gefotografeerd zonder bewegingsonscherpte. Kort daarna kwamen er toestellen met een ingebouwde sluis op de markt. Bij het uit de hand fotograferen was vervolgens ook een zoeker handig om de uitkadering van het beeld te kunnen zien. De camera's werden steeds kleiner en waren gebouwd niet op het vastleggen van een statische, maar van een dynamische wereld. Met een handcamera fotografeerde men het leven in volle gang. In 1889 vinden we in het nieuwe fototijdschrift *Lux* een advertentie die toen al blijk gaf van een zekere vluchtigheid en onverschilligheid bij de aanschaf van dit soort kostbare apparaten. Een camera van Mackenstein werd aangeboden voor de som van 140 gulden, 'slechts eenmaal gebruikt'.⁶ Het blad sprak in september 1890 al over het 'press the button-fenomeen'. Er kwamen steeds meer fotografen die een camera kochten, als 'automatische machines' foto's maakten, niet in de doka kwamen en het afdrukken aan een vakman overlieten.⁷

De breuk met de periode ervoor was groot. Wie de reclames in het *Year book of Photography* en andere tijdschriften en in almanakken aan het begin van de jaren '80 leest, ziet onmiddellijk dat de behoeftes van aspirant fotografen aan het verschuiven waren (afb. 45). De uitrusting moest draagbaar zijn, gemakkelijk mee te nemen en de emulsies snel, zodat overal waar men naar wilde, dus ook buiten, gefotografeerd kon worden. Opvouwbare camera's voor 'travellers and tourists', 'dry plate tourists' set', 'instantaneous plates', en een camera met 'instantaneous shutter'.⁸ Al halverwege de jaren '80 waren er gadgets te koop: detective-camera's en geheimcamera's voor stropdas of knoopsgat.⁹ Het ging om het snelle beeld, 'instantaneous' en op het moment zelf. De maakindustrie richtte zich op steeds *kleinere* camera's, op *kleine* dry plates, *kleine* fotopapieren, op celluloidfilms én op alle accessoires die daar bij hoorden, zoals foedralen, albumbanden in alle soorten en maten, kartonnetjes en handleidingen.

In de tweede helft van de jaren '80 volgden meer innovaties. Eerst kwam de ingebouwde cassette voor rolfilm die het wisselen van platen overbodig maakte. Een rolfilm kon tot 100 opnamen

bevatten en werd niet per se door de fotograaf zelf ontwikkeld en afgedrukt. Dat werk kon aan de fotohandelaar worden uitbesteed. En zo ging het door. De camera's werden handzamer en lichter: de houten camerahuizen werden vervangen door aluminium kastjes. Met magnesiumpoeder kon men bij flitslicht binnen en ook 's avonds fotograferen. De zoekers verbeterden, men kon beter zien wat men fotografeerde. De boxcamera, die vooral als de Kodak bekend is geworden, mét ingebouwde sluiters en een oprolbare film tot 100 beelden was het ideale product (afb. 46-47).¹⁰ Fotograferen kon nu zonder nog één stap in de donkere kamer te hoeven zetten. Dit was een belangrijke cultuurverandering. Het toestel leverde geen hoogstaande kwaliteit, maar daar ging het ook niet om. Als het maar foto's leverde. De industrie wilde zoveel mogelijk mensen, jong en oud aan het fotograferen krijgen. Dan bleven ze terugkomen om dry plates, fotorolletjes en nieuwe modellen camera's te kopen. In reclamecampagnes werd een nieuw koperspubliek aangesproken, aangemoedigd en gestuurd.¹¹ Er was om te kunnen fotograferen strikt genomen geen talent, kennis of vaardigheid meer nodig. Een druk op de knop was voldoende.

Amsterdam maakte in december 1890 kennis met de Kodak toen het bedrijf van George Eastman in het Muntgebouw een expositie organiseerde. Dergelijke exposities behoorden tot de verkoop-en marketingstrategie van de firma. Het was immers maar een van de vele toestellen die op de markt kwamen en in de fototijdschriften ter sprake werden gebracht. Het was zaak om op te vallen, het merk te propageren, te bestendigen en de markt naar je toe te halen. Op 29 mei 1891 werd de merknaam Kodak in Amsterdam door notaris K. Hazelhoff, de zaakbehartiger van Eastman Photographic Materials Company Limited, bij de Amsterdamse Arrondissementsrechtbank officieel gedeponneerd.¹² Het Amerikaanse bedrijf maakte daarmee gebruik van de mogelijkheden die een aanpassing van de wet op de merkbescherming (van 23 mei 1880) bood. Het oogmerk van die wet was het bieden van een betrouwbaar stelsel van fabrieks- en handelsmerken in Nederland.¹³ Maar in de Conventie van Madrid van 1891 was bepaald dat deze afspraken ter bescherming van industrieel eigendom ook internationaal golden. Er waren dus met ingang van 1891 meer garanties en een veel betere juridische bescherming - over de grenzen - heen tegen namaak of onrechtmatig gebruik van merknamen en fabrieksmerken. Dat verstevigde de tussenpositie van de internationale handelshuizen en maakte internationale handel sneller en makkelijker. De Amsterdamse groothandelaar in camera- en fotografiebenodigdheden E. Fischel Jr. nam in 1891 Kodaks in zijn assortiment op. In zijn advertenties vermeldde hij dat hij agent was voor de Kodaktoestellen.¹⁴ In de etalage van Hendrik Groote in de Kalverstraat zagen de Amsterdammers voor het eerst Kodak-camera's (afb. 48). Groote en Fischel waren de eerste vertegenwoordigers van Kodak-artikelen in Nederland.¹⁵

Maar ook concurrerende merken waren verkrijgbaar. Er was een grote diversiteit in het aanbod van camera's die vanuit allerlei landen op de Nederlandse markt kwamen. Het aanbod volgde de groeiende vraag. Door de welvaart was er een omvangrijke hogere middenklasse ontstaan met genoeg vrije tijd en geld. De industrie maakte voor elk wat wils: reiscamera's; dames-, heren- en kindercamera's, camera's voor op de fiets; camera's in luxe en eenvoudige uitvoering. In toenemende mate werd het donkere kamer-werk uitbesteed aan de fotohandelaren. De mechanisering schreed voort, de foto-industrie en detailhandel bloeiden en de instrumentmaker beleefde gouden tijden.¹⁶ Het was de kracht van het merk 'Kodak' en de bijna monopolypositie van het Amerikaanse bedrijf tot ver in de twintigste eeuw die maakt dat de opkomst van de amateurfotografie uitsluitend wordt geassocieerd met de Kodak-camera. Maar ook in andere landen groeide de camera- en foto-industrie in deze jaren fors. Dat is ook af te lezen aan het aantal octrooiaanvragen op dit terrein. In Engeland werden in de jaren '70 213 patenten uitgegeven op het gebied van fotografie. In de jaren '80 waren het er 750 en in de jaren '90 groeide dit aantal tot 1778.¹⁷ In de jaren '80 en '90 van de negentiende

eeuw kenden zowel Engeland als Duitsland een bloeiende foto-industrie.¹⁸ Met een agentschap van Kodak Ltd. in Londen in 1885 begon Eastman de markt in Europa af te tasten en slokte de firma veel van de Engelse bedrijven, waarvan uiteindelijk alleen Ilford standhield, op.¹⁹ Het lukte Eastman minder goed om de Duitse camera-industrie te controleren. De kleine camera raakte in zwang en er werd steeds vaker over handcamera's of over detectivecamera's bericht.²⁰ In de tijdschriften ging het over 'momentfotografie', over stropdassen met geheimcamera's en over de zogeheten 'serie-fotografiën'.²¹ Er was een groeiende markt voor doe-het-zelf fotografie.

De handel in fotografische artikelen

De ontwikkelingen in de Nederlandse fotografie in de late 19de eeuw kwamen dus niet alleen voor rekening van de goed georganiseerde verenigingen. Jonge ondernemers met belangstelling voor fotografie namen een cruciale positie in en voedden op hun manier het veld van de amateurfotografie. Dat had ook te maken met het hoge niveau van het 19de-eeuwse (beroeps)onderwijs dat gericht was op exacte vakken, techniek en handel en bedrijvigheid. Precies uit deze jonge groep kwamen de gangmakers – 'early adopters' – voort. De genoemde Bram Loman was een van de eersten, en in Nederland een sleutelfiguur. Hij was de steen in de vijver die al maar kringen om zich heen trok, inventor en motor tegelijk. Hij kreeg zijn scholing aan de Technische Hochschule in Berlijn en vestigde zich na terugkeer uit Berlijn in 1888 als cameraontwerper en -reparateur in Amsterdam. Hij was de uitvinder van de spraakmakende spiegelreflexcamera. Om dat een zakelijk vervolg te geven, huurde hij met zijn vriend Christiaan J. Schuver in 1889 een fabriek in de Warmoesstraat (no. 157) in Amsterdam. Het eenmansbedrijfje voor camerareparatie was nu de firma Loman & Co geworden, met een werkplaats, een kantoor op het Damrak en tenminste acht werknemers. B. Hellweg, F. Schaap, Johannes van Rijn, J. Harders, Willem Brandsma, Lodewijk Jan Rutger Holst, Meinard van Os en H.C.N. Becker (daarvoor bediende bij fotohandel E. Welsing) waren er in deze periode in dienst. Het bedrijf bouwde onder andere de Reflexcamera die al eerder aan de orde kwam en verkocht droge platen. Daarnaast legde het zich toe op fotomechanische drukprocedés en de vervaardiging van lichtdrukken. Het *Algemeen Handelsblad* wijdde er in november 1890 een artikel aan.²² De journalist voerde de piepjonge zakenlieden pratend en argumenterend op: 'En weet ge wel, zeiden ons de heeren Loman en Schuver, dat 't juist de liefhebberij-fotografen zijn die de kunst verbreiden? Dat het juist de liefhebbers zijn, die de grootste en beste uitvindingen der laatste jaren in de photographie hebben gedaan? En waarom? De beroepsfotografen hebben geen tijd om te zoeken'. Een amateur – de Brit Richard Leach Maddox - vond de droge plaat uit. Hij was de eigenlijke vader van de amateurfotografie, gaat het verder. 'Dat beoefenen der photographie als liefhebberij – en het getal beoefenaars neemt overal met den dag toe – bevordert krachtig den schoonheidszin, de liefde voor de natuur, het juiste zien. Het is een aangename uitspanning, vooral op reis, en verlevendigt de aangename herinneringen onzer vacaties. Groote geleerden bezigen de photographie voor hunne onderzoekingen, groote schilders roepen haar te baat voor de realiteit hunner werken', zo legden de firmanten hun visie aan de krant voor. De verslaggever hing aan hun lippen: 'als wij niet reeds lang overtuigd waren geweest van het nut der photographie, zouden wij het door de welsprekendheid dezer verdedigers zijn geworden'. Het ging verder over de flair van de twee en over hun verdiensten voor de AFV en als redacteuren van een eigen tijdschrift *Lux*. De krant schreef ook over het internationale bereik van het Amsterdams bedrijf. Loman & Co had vertegenwoordigers in Londen, Parijs, Berlijn, Wenen, Kassel, Rome en Sint Petersburg. Daarna werd er ook nog verslag gedaan van een bezoek aan de fabriek in de Warmoesstraat. Tot slot werden er nog wat mooie woorden gewijd aan Lomans Reflexcamera met een sluitertijd van een vijfhonderdste seconde (en waarvoor octrooien waren aangevraagd in België,

Engeland, Frankrijk en Duitsland). Zelfs de Oostenrijkse aartshertogin Maria Theresia had er een aangeschaft! Deze onderneming, besloot de krant, had een gouden toekomst en als dan ook nog de voorgenomen tentoonstelling plaats zou vinden dan 'zal men kunnen zien, dat Nederland in de wereld-fotographie geen geringe plaats inneemt'. Met de public relations zat het wel goed. De overactieve Loman gedijde goed in het vruchtbare klimaat van snelle innovatie in de laat 19de-eeuwse industrie en technologie. De foto-industrie had met de uitvinding van de spiegelreflexcamera en de fabriek van Loman en Schuwer in Nederland zeker kansen. Loman zette de camera die de basis had kunnen zijn van een florerend bedrijf in het buitenland af.²³ Drie jaar later, in 1892, bood hij al vijf modellen aan, waaronder de handzame Reflex-sport en ook een 'zeer geschikt apparaatje: de Vijftien-gulden-Detectief-Kamera'. De overige modellen varieerden in prijs tussen de 210 en 45 gulden (afb. 49-50). In het assortiment zaten ook lichtsterke lenzen voor straatbeelden en instantanés. In 1893 werd in London ook de Reflex Manufacturing Company opgericht, met een 'Amsterdam Branch'. J. Noppen was er de zaakwaarnemer.²⁴

De verenigingen als instrument

Een paar jaar daarvoor, in het jaar dat de oude fotografen(beroeps)vereniging in Amsterdam werd opgeheven, formeerde Loman een op moderne leest geschoeide vereniging waarvan iedereen die fotografeerde, vooral amateurs, lid kon worden.²⁵ We zagen dat bij de oprichting in 1887 van de Amsterdamse AFV ook Van der Masch Spakler, Guy de Coral, Scheltema Beduin en diens beste vriend George Peck, allemaal jongemannen betrokken waren, die elkaar van het fietsen kenden.²⁶ Zij schakelden weer andere vrienden in, zoals Pecks goede vriend Adriaan Scheltema Beduin, de jonge notaris die de eerste AFV-voorzitter werd, en de bankier Jacques Tutein Nolthenius die de taak van penningmeester op zich nam. Ook degenen die twee jaar later voor Loman & Co gingen werken, zullen bij de eerste bijeenkomsten aanwezig zijn geweest.²⁷ Het begon met een groepje van een man of twintig, maar de vereniging breidde zich uit met meer vrienden, familieleden en kennissen. Ook fotografie- (en fiets)vrienden uit andere steden sloten zich aan zoals de gebroeders Huijsser uit Haarlem.²⁸ Zo waren er in Amsterdam en Haarlem clubjes met een gezamenlijke belangstelling voor amateurfotografie.

Zij maakten tussen 1887 en 1895 de kern uit van een vers, tamelijk jong en actief fotografienetwerk in Nederland. Er zat veel beweging in deze groep omdat het jongeren waren die aan het begin van hun werkzame leven en carrière stonden. Ze veranderden veel van werk, kwamen regelmatig in Londen, Parijs en Berlijn, reisden de wereld over en sommigen verhuisden naar het buitenland, naar Nederlands-Indië en Zuid-Afrika. Dit netwerk had aantrekkingskracht, niet alleen op generatiegenoten maar ook op anderen met belangstelling voor fotografie. Zoals we zagen bracht de technische handigheid van camerareparateur Loman hem weer in contact met belangstellenden van de geleerde club Helios. Figuren uit de jonge en de geleerde amateurfotografieverenigingen die elkaar uit de stad kenden, gingen in de jaren '90 ook op andere manieren samenwerken. Ze organiseerden gezamenlijk excursies en tentoonstellingen, en bezochten regelmatig elkaars clubavonden. Loman kwam bij de andere verenigingen om er demonstraties te geven.

Bij het onderzoek naar de achtergronden van de verenigingsoprichters en de AFV-leden kwam verrassend naar voren dat AFV en fotohandel nauw verweven waren. Niet alleen Loman en Schuwer waren actief in deze sector, ook AFV-bestuurslid Joan Guy de Coral verlegde in 1894 zijn activiteiten van de koffie naar de camera's, fotomaterialen en toebehoren.²⁹ Dagbladen zijn interessante bronnen om een beter beeld van de zakelijke activiteiten van sommige AFV-ers te krijgen. Zo hoopte de latere hoofdredacteur van het *Photographisch Jaarboek* en AFV-lid Meinard van Os blijkens een advertentie

van november 1887 in het *Nieuws van den Dag* voor het komend Sint Nicolaas-feest op een brede klandizie. Zijn 'Groothandel van Artikelen voor Photographie' bood aan camera's voor kinderen en beginners.³⁰ In 1888 en 1889 adverteerde hij opnieuw, onder andere met 'Photographie artikelen speciaal voor amateurs'. Daarbij was 'volledig onderricht gratis'.³¹ Ook gaf hij een prijscourant uit. Even later, in juni van dat jaar, sprak hij over artikelen 'speciaal voor dilettanten'.³² Hij was inmiddels gevestigd op adres Damstraat 2, 1^e etage.³³ In 1891 werd in de krant aangekondigd dat er sprake was van liquidatie van Van Os' Magazijn van Fotografieartikelen en lichtdrukinrichting wegens vertrek naar het buitenland.³⁴ Naast een eigen zaak had hij nóg een betrekking, want, lezen we in een aankondiging van Loman & Co, 'de heer Meinard van Os is van heden af niet meer in onzen dienst'.³⁵ C.H. (Hendrik) Groote, bestuurslid van Helios, werkte bij de fotohandel van zijn vader A.W. Groote & Zoon.³⁶ Hendrik Groote adverteerde in 1895 met de 'grootste sorteering photographie-toestellen voor Amateur-Photographen [...] verschillende soorten hand- en detective camera's in alle prijzen, van Engelsch, Fransch, Duitsch en Nederlands fabrikaat donkere kamer ten dienste van Touristen) Kodak Agency from the Eastman company new Kodaks allways in stock'.³⁷ (afb. 51) AFV-er Charles de Gorter was eerst bedrijfsleider bij de firma E. Welsing en nam in 1895 diens zaak op Damrak 142 in 1895 over.³⁸ De Arnhemse amateurfotograaf Adolf Pereira, een grote belofte op de fotografietentoonstellingen van die jaren, werd in 1894 directeur van Guy de Corals Arnhemse filiaal, waar ook de Geldersche AFV haar vergaderlokalen had.³⁹ En de Nijmeegse fotohandelaar Kees Ivens, zoon van beroepsfotograaf Wilhelm Ivens en vader van de latere filmer Joris, was vaak aanwezig bij de vergaderingen van zowel de Amsterdamse AFV als de Nijmeegse vereniging Meer Licht.

De AFV's in Amsterdam en in de andere steden waren een façade waarachter zich veel meer afspeelde dan we bij een verzameling liefhebbers met dezelfde vrijblijvende hobby zouden vermoeden. De amateurfotografieverenigingen waren vervlochten met een nieuwe bedrijfstak die klanten zocht bij de welvarende stedelijke elite. Fotografie was onderdeel van een levensstijl aan het worden. Deze ontwikkeling is veel relevanter voor de opkomende amateurfotografie dan het verhaal van de verenigingen. De inbreng van de detailhandel was een onmisbare factor in de opkomst, ontwikkeling en groei van de amateurfotografie. De fotohandelaren trokken aan de touwtjes. Handelaren hadden weliswaar beperkt toegang tot het bestuur, maar ze waren wel zeer actieve leden: als redacteurs van de fototijdschriften en leveranciers van artikelen en prijzen bij de wedstrijden voor de clubleden.⁴⁰ De belangrijkste publicisten van de vroege jaren '90 blijken telkens dezelfde te zijn: Loman, Schuwer, Van Os en Kees Ivens. Zij schreven ook in elkaars uitgaven. De inspanningen van de schrijvers – dat wordt bij het lezen van deze publicaties meer dan duidelijk – werden ook ingegeven door zakelijke belangen. Schuwer schreef later over Loman & Co: 'we stelden allebei veel meer belang in den wetenschappelijke kant der fotografie, dan in "de zaak", misten bovendien beiden die allesverzakende zucht naar geldverdiene, die voor het bloeien van een handelszaak noodig of althans gewenscht schijnt te zijn'.⁴¹ Maar de behoefte aan een 'jeugdiger' blad bracht ze op de slimme gedachte een blad uit te geven voor rekening van de firma, het zelf vol te schrijven en daarmee via advertenties de financiering te bekostigen. Dat blad, schreef Schuwer, was 'uitmuntende reclame' voor de jonge zaak vooral toen hun fabriek werd uitgebreid. Hun tijdschrift *Lux* kwam in oktober 1889 uit in een oplage van 1000 exemplaren. Het begon met 70 abonnees. Binnen twee jaar telde een jaargang inclusief alle advertenties 375 bladzijden (waaronder ook vele van Loman & Co). Het gaf veel werk, maar het leverde ook veel op. Zij organiseerden daarnaast bij de verenigingen demonstraties, lezingen, tentoonstellingen en legden contacten met de buitenlandse clubs. En ze hadden zitting in de jury's die inzendingen voor tentoonstellingen beoordeelden. Op deze manier bereikten ze nog veel meer potentiële klanten, en vergrootten ze het aanzien van de fotografie en hun afzetmarkt. Deelname aan

het verenigingsleven betaalde zich vanzelf uit. De vereniging was bij alle commerciële bedrijvigheid een nuttig instrument.

In naam en op het eerste gezicht waren bovengenoemde fotografen amateurs, maar in de praktijk waren zij de aanjagers van een veld met potentie. Ze haalden noviteiten uit het buitenland en informeerden hun kopers over nieuwe materialen en camera's. Via de fototijdschriften die zij zelf volschreven, bereikten ze de brede groep geïnteresseerden zoals hun collega's en concurrenten, de handelaren in spe en hun klanten. Ze brachten nieuwe leden aan. Zo deden ze aan 'marketing'. Zij waren niet te vergelijken met de beroepsfotografen uit de decennia daarvoor. Dat waren portretfotografen - met een bescheiden studio en een zeer bescheiden aantal werknemers - die misschien af en toe in opdracht topografische series of reeksen ingenieursfotografie vervaardigden om daarmee wat geld te verdienen. De klanten van deze fotostudio's hielden zich ver van de doe-het-zelf-fotografie. Maar de fotohandelaren nieuwe stijl met zelf fotograferende klanten namen nu het stokje over. Deze groep speelde een centrale rol en controleerde de markt, onder andere via het verenigingsleven. De nieuwe fotohandelaren kwamen en dat is niet onbelangrijk, net als hun klanten, voort uit de stedelijke elite. Ze waren de zonen van zakenlieden en hoogleraren. De groep ondernemers-amateurs vormde ook een schakel met de camera-industrie uit het buitenland.

Beroepsfotografen

De oude spelers – de vakfotografen – bleven wel degelijk hun rol spelen. Men kon er nog steeds terecht voor klassieke fotoportretten of foto's op bestelling. Rooseboom sluit zijn studie over beroepsfotografen in Nederland af met het jaar 1889. Hij telde toen in Amsterdam aan de hand van de beroepstelling en de adresboeken 62 vakfotografen en vier winkels in fotografie-artikelen.⁴² Onder die vier was de firma Ernst Fischel Jr. toen al een 'groothandel' in fotografie-artikelen. In 1891 waren er volgens Meinard van Os in het hele land 375 beroepsfotografen werkzaam.⁴³ Waar in Amsterdam in 1889 vier winkels in fotografie-artikelen waren gevestigd, groeide dat aantal voor zover we kunnen nagaan tot het jaar 1900 uit tot minstens achttien zaken die zich actief op de nieuwe markt voor amateurfotografie richtten.⁴⁴ In deze fotohandels werd de traditionele beroepspraktijk soms gecombineerd met de verkoop van artikelen. Sommige van de oude beroepsfotografen die in hun studio fotoportretten produceerden, gooiden het roer helemaal om. Ze gingen nu vaker artikelen én diensten aanbieden aan de groeiende groep doe-het-zelvers.⁴⁵ Zo werd het fotoatelier een fotowinkel. De klantenkring liet zich af en toe nog wel fotograferen, maar fotografeerde steeds vaker zelf. En de tussenhandelaren Fischel Jr en Van Senus voeren wel bij de groei van de fotowinkels en konden met gerust hart hun voorraad opvoeren.

Het publiek had behoefte aan camera's met toebehoren, lenzen, belichtingsmeters, statieven, foedralen, negatiefplaten, rolfilm, fotopapieren, chemicaliën, fotokartonnetjes en albums. Steeds meer ondernemers zagen brood in deze handel.⁴⁶ Een winkel had camera's in alle soorten en maten in zijn assortiment. De klant kocht er platen of films en liet ze ontwikkelen, huurde een doka, nam lessen, haalde afdrukjes op en kocht er apparatuur en albums. In 1890 telde Groot-Brittannië zo'n 100.000 amateurfotografen en waren er in Londen 200 van dergelijke fotowinkels te vinden, waaronder enkele van Kodak Ltd.⁴⁷ In 1893 telde Frankrijk 20.000 fotowinkels en -bedrijven en meer dan 100.000 amateurs.⁴⁸ Het aantal amateurs in Nederland kwam halverwege de jaren '90 op minstens 5000.⁴⁹

Van de kant van de aspirant-fotografen was er zoals we zagen ook vraag naar instructie en naar donkere kamers om te huren.⁵⁰ Dat gegeven is, behalve in de krantenadvertenties, in speciale agenda's voor amateurfotografen eveneens terug te vinden. Ook daaraan kwam de detailhandel tegemoet. Er waren donkere kamers bij de fotozaken voor gebruik (te huur) voor de 'HH Amateurs'. In 1892 werd

er naast de twee bestaande Amsterdamse amateurfotografieverenigingen een derde opgericht, de 'Amsterdamsche Camera-Vereeniging', alweer door Loman die ook de voorzitter werd. Deze vereniging huurde vergaderruimte in het Paleis voor Volksvlijt en had daar tevens donkere kamers voor de leden beschikbaar. Doel van de organisatie was het geven van – ongetwijfeld betaalde – cursussen (door Loman). Dit was echter het zoveelste initiatief waarvan de ongedurige zakenman weer snel afscheid nam.⁵¹ Ook hotels boden de faciliteit van het gebruik van de doka.⁵² Om aan deze behoefte tegemoet te komen zorgde de Amsterdamse AFV er (samen met vereniging Helios) voor dat in de lokalen die zij huurde in het gebouw van de Lutherse Gemeente op de hoek van de Handboogstraat ook ruimte was voor een atelier en voor donkere kamers. Vakfotograaf Henri Bickhoff huurde die exclusief van de verenigingen en gaf er de leden les en assisteerde bij het afdrukken. In het eerste jaar, 1894, waren er al rond de 2500 gebruikers van deze faciliteit.⁵³

In Amsterdam kocht men begin jaren '90 fotoartikelen bij A.W. Groote & Zoon en bij zijn zoon Hendrik (C.H.) Groote, bij Loman & Co en bij Lagranche. De op noviteiten gespitste jonge AFV-ers kochten veelal camera's en materialen bij E. Welsing, die nieuwigheden uit Amerika, Engeland en Duitsland importeerde en bij Hendrik Groote.⁵⁴ De broer van de laatste, Barend Groote, en Kees Ivens en Guy de Coral waren in de tweede helft van de jaren '90 in Nederland de belangrijke spelers. De laatste twee gaven kunstenaars als Johann Georg van Caspel de opdracht affiches en reclamemateriaal te ontwerpen (afb. 52-53). De fondslijst van weleer veranderde in een dikke fraai geïllustreerde prijscourant waarin het complete aanbod werd geëtaleerd.⁵⁵ De winkels betrokken weer artikelen van de groothandel, in Amsterdam van Fischel Jr en in Rotterdam van Dr. A.H.C. van Sensus in Kralingen.⁵⁶ Er waren net als in de industrie voortdurend overnames. Barend Groote nam in 1897 de zaak van zijn broer Hendrik over die in 1896 naar Zuid-Afrika vertrok. Barend Groote & Co vestigde zich na de uitbreiding op het oude adres van hun vader A.W. Groote in de Kalverstraat, op nummer 43. Hij werd nu agent voor de Eastman's Materials Company Londen. Tegelijkertijd vertegenwoordigde hij de Franse firma Mackenstein, de Duitse firma Carl Zeiss en de Engelse firma Watson.

Joan Guy de Coral bood in 1897 inmiddels 38 types handcamera aan, waaronder 'de zak-kodak: iets kleiner dan een gewoon pak Zweedsche lucifers'; de 'Bébé' en de 'Cyclist' voor wielrijders. Ze varieerden in prijs tussen de 150 en 13,50 gulden (de zakkodak!), de negatief- en afdrukmaat was meestal 9 x 12 cm. Daarnaast was de grote camera op statief nog steeds in zwang. Dergelijke vaak ingenieus uitvouwbare reiscamera's met bijbehorend chassis voor glazen platen wogen vijf kilo. Maar er waren ook camera's van anderhalve kilo, of van slechts 350 gram zoals Goerz' 'Moment-apparaat'. In de inleiding van een van zijn prijscouranten, schreef Joan Guy de Coral in 1897: 'In de Fotografische Wereld is in den laatsten tijd onder de fabrikanten als het ware een strijd, in het dagelijksch in de wereld brengen van alle mogelijke nieuwigheden'. Echter, vond hij, een fotografietoestel is geen speelgoed, het is wel degelijk 'een precieus instrument dat met zorg en oplettendheid moet gefabriceerd worden' (afb. 54).⁵⁷ Firma's zoals Guy de Coral maakten afspraken met camerafabrikanten om huismerk-camera's onder de naam 'Guy's Helios Reiscamera' of 'Guy's Primus Camera' op de markt te kunnen brengen.⁵⁸

Amsterdam was in Nederland de aanvoerder. Maar ook in andere steden (vooral die met verenigingen) waren winkels voor fotografieartikelen te vinden, zoals in Arnhem, Nijmegen, Kampen, Utrecht, Den Haag en Breda, en in de studentensteden Leiden, Delft, Groningen en Wageningen. In Den Haag waren er in deze jaren vijf zaken: L. Hoorenman (met later filialen in Zutphen en Enschede), Welsing & Heijne, S. Bosman, een filiaal van Guy de Coral en F.L.W. Buckmann.⁵⁹ In Arnhem waren het er drie: A. van Ebel, C. Brainich en Guy de Coral. In Utrecht waren Hungelmann, Hallo en Grolman gespecialiseerd in fotografie-artikelen, in Kampen F.H. Le Gras, in Groningen Kamerlingh en in Leiden

Carel F. Hazenberg. In Rotterdam had Loman & Co een filiaal, evenals Guy de Coral, Jan Mighorst en A. van Ebel. Maison Marynen, M. van Os⁶⁰ en Van Dien waren ook in de havenstad gevestigd, en in het nabijgelegen Schiedam J.B.M. Coebergh. Verschillende van bovenstaande bedrijven hadden overigens ook filialen en/of vertegenwoordigers in de rijke koloniale gebieden op Java en Sumatra. De Nederlandse firma Loman & Co had een vertegenwoordiger in Indië. De Amsterdamse firma Guy de Coral zetelde ook in Soerabaja.⁶¹

Er was sprake van schaalvergroting. Het fotografisch productiebedrijf nam in het laatste decennium van de 19de eeuw een flinke aanloop naar een nieuw tijdperk. De firma van de van oorsprong Nijmeegse fotograaf Cornelis (Kees) Ivens (naar zijn initialen later CAPI) was in Amsterdam een grote detailhandelaar.⁶² Als zoon (en beoogd opvolger) van de 19de-eeuwse Nijmeegse studiofotograaf Wilhelm Ivens kreeg Kees zijn opleiding bij Vogel in Berlijn. Dit was in dezelfde tijd dat Loman en Stieglitz er studeerden. Vanaf 1895 bouwde hij in Nijmegen de zaak van zijn vader verder uit en richtte hij in Amsterdam een tweede filiaal op.⁶³ De Amsterdamse winkel werd in juni 1895 geopend, 'het Nederlandsch Phototechnisch Bureau: een donkere kamer is steeds gratis disponibel'.⁶⁴ Kees Ivens was een actieve zakenman en een goede organisator. Er volgde een foto-cyclestore in Groningen, een verkooppunt in Utrecht en een verzendservice van en naar Zuid-Afrika.⁶⁵ In 1915 opende hij in de Kalverstraat 115 in Amsterdam een wel zeer chique winkel. In een artikel in *Lux* van 1915 zijn foto's opgenomen van de magazijnen van de firma (officieel Nederlandsch Technisch Bureau Ivens & Co) in Nijmegen. Ze geven een goed beeld van de inrichting van de werkruimtes en magazijnen in de detailhandel: 'in vakken naast elkaar gerangschikt, als in een ordner [...] alle papier- en plaatsoorten, waarmee uw fotografische ervaring u bekend maakte'.⁶⁶ Royaal gebouwd, royaal ingericht, concludeerde de schrijver (afb. 55). Dit was het kijkje achter de schermen. In een tweede artikel zijn foto's opgenomen van de Amsterdamse winkel – het visitekaartje – van de firma in de Kalverstraat op nummer 115, met chique ontvangstruimtes met fotowanden. Ivens nam voor het gebouw zelfs architect J.F. Staal Jr in de arm (afb. 56). De inrichting werd verzorgd door de bekende ontwerpers Lion Cachet en Poggenbeek. Beelden van Mendes da Costa, Tjipke Visser en Lambertus Zijl sierden de gevel en het interieur.⁶⁷ De foto's tonen een moderne winkel in een moderne tijd. Het ging zo goed met de zaken van firma dat er snel meer filialen volgden. In een bedrijfsalbum van kassafabrikant RCE bevindt zich een foto van het interieur van een winkel van Ivens aan de Nassaukade in Amsterdam van rond 1920 (afb. 57).⁶⁸ Kees Ivens was de oprichter van CAPI, een zeer succesvol bedrijf met een keten van detailhandels die tot in de jaren '80 van de 20ste eeuw een begrip waren in Nederland. In het laatste decennium van de 19de eeuw kwam deze vorm van detailhandel in fotoartikelen op. Ze functioneerde als de verbinding tussen de internationaal expanderende foto-industrie en de aanstormende groep amateurfotografen. We kunnen het aan de hand van de oplagecijfers van de prijscouranten volgen. In 1897 waren de 4000 exemplaren van Ivens' oude prijscourant op. Hij liet van de nieuwe die hij in de maak had 10.000 exemplaren drukken.⁶⁹

Verschillende AFV-ers zetten hun carrières voort in de grafische industrie. Schuwer werd na het kortstondig avontuur met Loman & Co in 1892 bedrijfsleider bij de 'Maatschappij voor Photolithographie en Zincographie procédé mr. E.I. Asser', opgericht door de hoogbejaarde amateurfotograaf (en lid van Helios) Eduard Isaac Asser. Daarna ging Schuwer werken bij Steendrukkerij Amand.⁷⁰ Deze drukkerij fuseerde in 1898 met Assers Maatschappij: dit werd de bekende Steendrukkerij Senefelder. Na Schuvers vertrek in 1904 naar het buitenland werd Hein van der Masch Spakler zijn opvolger bij Senefelder en deze bleef zeker tot 1938 de directeur van de Amsterdamse drukkerij.⁷¹ De jonge AFV-er (en later filmer) Maurits Binger – zijn vader was directeur van drukkerij Emrik en Binger en vakfotograaf – werkte als chef bij Emrik & Binger, een van de drukkers van de

beeldbijlagen van *Lux* en *Tijdschrift voor Photographie*.⁷² H.C. van Woerden, lid van de Geldersche AFV was technoloog en chef bij de drukkerij Thieme in Arnhem. Eduard Neuhauser van wie regelmatig foto's in kranten en tijdschriften verschenen, werkte als hoofd van de 'Kunstinrichting' bij steendrukkerij Roeloffzen & Hübner in Amsterdam. De drukkerijen en lithografeer-inrichtingen hadden dus personeelsleden in dienst die behoorden tot de groep actieve (en publicerende) amateurfotografen. Ook de later bekend geworden Bernard Eilers kwam op zijn twaalfde in 1890 als leerjongen in dienst bij drukkerij L. van Leer & Co. Deze firma vervaardigde clichés: drukvormen die het mogelijk maakten foto's in kranten en tijdschriften te kunnen afdrukken. Eilers was tevens leerling aan de Amsterdamse Teekenschool voor Kunstambachten en nam halverwege de jaren '90 met een zelfgebouwde camera de fotografie ter hand.⁷³ De drukkerijbedrijven bevonden zich in Amsterdam op een steenworp afstand van elkaar én van de fotowinkels die alle geconcentreerd waren rond Dam, Damrak, Rokin, Kalverstraat en Damstraat. In dezelfde buurt waren de kranten, de Amsterdamse beurs, de banken, de tabaksveilingen, Grand Hotels als Krasnapolsky, Victoria en Scheltema, de winkelstraten, cafés en het station. De lijnen waren opmerkelijk kort. De stad was een interessant forum voor nieuwe activiteiten. Het was ook voorwaarde voor groei: alle verwante takken van bedrijvigheid kwamen er bij elkaar en dat moet stimulerend hebben gewerkt.

Door hun connecties met de drukkers vormden amateurfotografen ook een voor de hand liggende link met een andere beeld-industrie in wording, die van de rond 1890 voorzichtig ontluikende persfotografie.⁷⁴ Door de uitvinding van de autotypie – het rasterprocedé - werd het vanaf 1882 mogelijk om foto's en tekst in één drukgang te drukken. Dat betekende dat er heel geleidelijk aan foto's in tijdschriften en een enkele keer ook in de kranten begonnen te verschijnen. We zagen al – en dat ligt voor de hand nu we weten dat AFV en ANWB nogal verwant waren - dat het blad van de ANWB *De Kampioen* in Nederland in 1888 een van de eersten was om foto's op te nemen en de leden aan te moedigen de bij tochten en courses gemaakte foto's in te sturen.⁷⁵ In 1890 werd, bij echt groot nieuws, voor het eerst een foto op de voorpagina van een krant afgedrukt. De *Amsterdamsche Courant* plaatste vier dagen na de gebeurtenis een foto van een amateur van de spectaculaire brand in de Amsterdamse Stadsschouwburg.⁷⁶ Van deze brand zijn onder andere foto's bewaard gebleven van de AFV-ers Jules J. Kamp, J.E. Rombouts en Christiaan Schuver, maar ook van professionals als Samuel Herz en Gustaaf Oosterhuis.⁷⁷ Toen al bleek dat sport en actualiteit als een magneet op amateurfotografen werkten en dat zij daarmee voor de bladen iets konden betekenen.

Tijdschriften deden in de tweede helft van de jaren '90 vaker een beroep op hen voor beeldmateriaal. In Nederland zien we dat naast *De Kampioen* ook *Wereldkroniek*, *Katholieke Illustratie*, *Eigen Haard* en *De Amsterdammer* met regelmaat foto's van amateurs plaatsten en soms hun namen daarbij vermeldden. Zo maakte de genoemde Eduard Neuhauser de foto's bij de rubriek van Justus van Maurik.⁷⁸ De Amsterdamse sigarenwinkelier en amateurfotograaf Adriaan Favier volgde vaak de fietsraces in Amsterdam en verkocht zijn foto's in 1898 aan *Wereldkroniek* en *De Kampioen*.⁷⁹ Ook van Dr. J.E. Rombouts en van Gerhard Otto 't Hooft zien we foto's in *Eigen Haard* en in *De Amsterdammer*.⁸⁰ In Den Haag werden door amateur H.S. Isbrücker de verrichtingen van de cricketclub en de paardenrennen op Duindigt vastgelegd.⁸¹ De inhuldiging van de 18-jarige koningin Wilhelmina op 31 augustus 1898 moet als een katalysator hebben gewerkt. *Wereldkroniek* kwam met een speciale fotobijlage over de feestelijke dag.⁸² En de firma Guy de Coral schreef een kroningswedstrijd uit waarop 150 inschrijvingen werden ontvangen en duizend foto's.⁸³ Er zijn veel amateurfoto's van die dag bewaard gebleven en in kranten en tijdschriften met speciale bijlagen bij deze gelegenheid verschenen. De persfotografie kreeg in Nederland pas na 1900 echt zijn beslag met de komst van bladen als *De Prins* (1901), *Het Leven* (1906) en *Panorama* (1913).⁸⁴

Industriële vormen van productie

De overgang naar de periode van - zoals economen dat noemen - 'moderne economische groei' voltrok zich in Nederland in de laatste decennia van de 19de eeuw definitief. De doorbraak naar industrialisatie vond al eerder in de jaren '60 en '70 plaats.⁸⁵ Maar tussen 1866 en 1883 kende Nederland een periode van hoogconjunctuur: in de bouw, de infrastructuur en de stedelijke economie. Even volgde een korte terugval, maar na 1890 was er een nieuwe bloeiperiode. In de kolonie Nederlands-Indië floreerden op dat moment de tabaks-, de olie- en de suikerindustrieën. Deze hausse zou tot 1907 duren.⁸⁶ De ontwikkelingen in de groothandel en in de detailhandel kunnen niet worden losgezien van het sterk verhoogde welvaartspeil en de groeiende afzetmarkt in Nederland. De doe-het-zelffotografie kreeg hier een extra dimensie door de rijkdom die de koloniën brachten. De camera-industrie en fotohandel voeren er wel bij en ontwikkelden gerichte marketingstrategieën. De amateurfotografie nam in de late 19de eeuw dus de vorm aan zoals wij die kennen van de generaties vóór ons. Het was in de vroege jaren '90 dat de fotografie een tak van de industrie werd.

Er werden in Nederland aan het begin van de jaren '90 dus daadwerkelijk pogingen gedaan om een camera-industrie van de grond te krijgen.⁸⁷ Maar Loman en Schuwer, in 1889 enthousiast over wat toen een zeer levensvatbare onderneming leek, stopten. Een belangrijke handicap voor de verdere ontwikkeling van hun bedrijf was het ontbreken van octrooirecht in Nederland.⁸⁸ Nieuwe uitvindingen zoals de Reflexcamera konden niet wettelijk worden beschermd. Er kon naar hartenlust worden nagebouwd en nageemaakt. Ook buitenlandse producten viel dat lot ten deel. Dat resulteerde in de productie van goedkope en slechte roofofskopieën en bezorgde Nederland een slechte reputatie. Lomans camerabouwers, assembleurs en technici zetten hun carrière op andere plekken voort. Hun werknemer L.J.R. Holst nam in 1893 met mededirecteur J.C. Zimmerman het bedrijf Loman & Co over en noemde het de Reflex-Compagnie.⁸⁹ Instrumentmakers Willem Brandsma, F.W. Schaap en H.N.L. Becker gingen met hem mee.⁹⁰ Holst stapte vervolgens in 1897, met de buitenlandse octrooien op de Reflexcamera's en de bouwtekeningen en al, over naar de Dresdener camera-industrie. F. Schaap nam daarna weer over wat restte van de boedel van de Reflex-Compagnie en begon in 1897 in de Kerkstraat in Amsterdam de firma Schaap & Co, een fabriek voor camerabouw.⁹¹ Dat bedrijf bleef tot 1941 actief onder leiding van de eerder genoemde Willem Brandsma.⁹² Daar verfijnden ze de Reflexcamera tot een opvouwbare spiegelreflexcamera. Schaap was vermoedelijk ook de bouwer van de camera's van het huismerk 'Guy's...' in het assortiment van de firma Guy de Coral.

Maar de markt in Nederland was te klein. In de omringende landen die camera's produceerden, bestond een veel grotere thuismarkt en dat werkte in hun voordeel. De camera-industrie had in Frankrijk zijn basis.⁹³ Daar werd in de jaren '70 voor het eerst op grote schaal en machinaal geproduceerd. Dit land kreeg echter steeds meer concurrentie van Engeland te duchten, waarna begin jaren '80 vrijwel tegelijkertijd de Amerikaanse en Duitse bedrijvigheid opkwamen. De Duitse camera-industrie bediende een thuismarkt die vele malen groter was dan de kleine Nederlandse. Rond 1895 sprak men daar – als gevolg van de opkomst van de amateurfotografie – van een grootindustrie voor deze sector.⁹⁴ Dresden was een belangrijk centrum voor hoogwaardige consumentenproducten en kende een uitgebreide industrie op het gebied van optische en elektrische apparaten. Ook was in Dresden een Technische Hochschule gevestigd, die bij het ontbreken van een lokale universiteit aan het einde van de 19de eeuw uitgroeide tot een van de beste academische opleidingen in Duitsland, ook in niet-technische disciplines. Berlijn kende eveneens een hoogwaardige foto-industrie en een Technische Hochschule.⁹⁵

Ook de droge platen-industrie floreerde. Samuel Fry en Welford waren de grootste producenten van dit negatiefmateriaal in Engeland. De ondernemende Loman deed na de overname van Loman & Co door Holst nog een poging op dit gebied in Amsterdam. Met Welfords hulp zette hij in 1895 aan de Lijnbaansgracht de 'Droge Platenfabriek 't Y' op (afb. 58).⁹⁶ Zijn compagnon in deze zaak was zijn oude vriend Hein van der Masch Spakler, inmiddels al vijf jaar de actieve voorzitter van de AFV. Deze droge platenfabriek sloot na een jaar alweer zijn deuren. Op een veiling werden de restanten verkocht aan de fotohandelaar H.B. Hallo die in Utrecht naast zijn winkel droge platen-fabriek Ultrajectem begon.⁹⁷ Ook in Gorinchem was een fabriek van droge platen: de firma Duym & Co verkocht ze onder het merk Jupiter.⁹⁸ Duizendpoot Bram Loman vervolgde zijn carrière niet in de fotografie of in de wielersport waarvoor hij zoveel talent had, maar hij werd componist en stond aan de wieg van de BUMA, de vakorganisatie voor musici.

De octrooiwet werd in Nederland zoals gezegd pas in 1912 van kracht.⁹⁹ Dat was waarschijnlijk ook de reden dat het Amerikaanse bedrijf Kodak Eastman zo laat pas, in 1913, een eerste vestiging in Nederland in Amsterdam opende (afb. 59-60). De merknaam Kodak was in 1891 al via een andere weg beschermd. Het bedrijf had de strategie om met zijn merk en artikelen letterlijk de hele wereld te willen veroveren. Eastman dacht in groeimarkten (zoals Noord-Afrika, het Midden-Oosten, Azië, Rusland), zag die voor zich en werkte daar met de verkoopcijfers gestaag naar toe.¹⁰⁰ Een album met foto's van Kodak-etalages in het Kodak-archief in Londen toont de alomtegenwoordigheid van het Amerikaanse bedrijf.¹⁰¹ Daarin staan behalve foto's van het in- en exterieur van de Nederlandse winkel in de Kalverstraat, ook die van de rijk gevulde etalages in Rome, Cairo en St. Petersburg en nog veel meer steden. In de Eerste Wereldoorlog week het Amerikaanse bedrijf van de haven van Antwerpen uit naar die van Rotterdam.¹⁰² Na verloop van tijd vertrokken Nederlandse fototalenten naar het buitenland, of werden Nederlandse zaken door buitenlandse bedrijven overgenomen, zoals de winkels van Guy de Coral in 1913 door het Amerikaanse Kodak. Er is een ijkpunt dat bevestigt dat Nederland geen echte maakindustrie op dit vlak kende. In het minutieuze overzicht van de Nederlandse bedrijvigheid dat Mr. J.C.A. Everwijn, chef van de afdeling handel van het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel in 1912 publiceerde, komt de fotografie als eigenstandige tak van bedrijf niet eens voor. Ze wordt alleen genoemd in verband met de grafische industrie, maar speelt daarin slechts een kleine ondersteunende rol.¹⁰³ Na het veelbelovende begin van Loman & Co met de Reflexcamera, werd het fotoartikel in Nederland uiteindelijk vooral importartikel.¹⁰⁴ Vooral de detailhandel had het er druk mee. Uit een rapport van het Ministerie van Economische zaken wordt duidelijk dat Nederland in de periode 1936-1937 60.000 camera's importeerde en in het jaar 1939 een aantal van 67.200.¹⁰⁵ Dat aantal was wanneer we het met het buitenland vergelijken inderdaad uitermate bescheiden. Nederland vormde geen afzetgebied van betekenis in een groot internationaal speelveld.

Kodak is de naam die beklijft, maar in de late 19de eeuw waren veel meer bedrijven in de foto-industrie werkzaam. Met name in Duitsland ontwikkelde zich zoals gezegd een sterke camera-industrie. De Dresdener firma Ernemann had rond 1895 1000 werknemers aan de productie- en assemblagelijnen staan.¹⁰⁶ In Engeland was Lancaster een belangrijk cameramerk en Samuel Fry de grootste producent van droge platen.¹⁰⁷ In Frankrijk was de fabriek van Lumière van belang en in België Gevaert. Dat er toekomst in massaproductie zat bleek uit de productiecijfers van deze bedrijven. In 1883 bracht Lumière een verbeterde droge plaat op de markt, type 'étiquette bleue', waarvan er dat jaar 18.000 doosjes van twaalf werden verkocht. Rond de eeuwwisseling liep het verkochte aantal platen in de miljoenen. In het jaar 1900 werden 2,5 miljoen pakjes geproduceerd in de nieuw gebouwde fabrieken van Lumière in Monplaisir in Frankrijk.¹⁰⁸ Dat betekent dat er rond de eeuwwisseling dus jaarlijks tenminste 30 miljoen foto's werden gemaakt door amateurfotografen uit

Frankrijk en omliggende landen.¹⁰⁹ En dan tellen we daar de platen van de andere fabrikanten nog niet bij op.

Er was in deze tak van bedrijf dus sprake van massale omzet en druk internationaal handelsverkeer. De fabrieken werden steeds groter, net als de belangen. Met de fotografie voor amateurs was het als met de invoering van de elektriciteit, de telefoon of het internet. Er was een aanlooptijd van ruwweg tien jaar om een product (zoals de Kodakcamera) te ontwikkelen. In de hevige concurrentie die daarop volgde, mengden zich ook andere bedrijven. Daarna duurde het weer een aantal jaren voordat een nieuwe vinding zich verspreidde, ingang vond in brede kring en gemeengoed werd. Voor de amateurfotografie werden in de jaren '80 de producten ontwikkeld, en in de jaren '90 werd de aanloop genomen voor de tweede groeispurt van de fotografische industrie na 1900. Fotografie was niet meer het vak van weinigen maar kwam plotsklaps in de handen van velen. Er stond een groep fotografen klaar die omvangrijker was dan ooit.

In het laatste decennium van de 19de eeuw kreeg de fotografie het karakter van een moderne industrie, met alle mercantiele trekken van dien. De groothandel, de fabriek, de detailhandel, filialen en de overzeese distributie met vertegenwoordigers waren nu de bedrijfsmodellen die in deze sector hun intrede deden. Het 'photografie-artikel' werd een handelsartikel dat op grote schaal en aan een lopende band werd geproduceerd en mogelijkheden tot winst bood. Zo waren het verenigingsleven en de nieuwe generatie fotohandelaren en professionals nauw met elkaar verweven. De vereniging was voor de handelaar een handig netwerk, creëerde nieuwe aanwas en bood een goede mogelijkheid tot contact met potentiële klanten. Het was dan ook in dat licht gezien niet vreemd dat er rond 1900 voor het eerst werd gesproken over fotografie niet als een functioneel beeldend middel, maar als een kunst. Dit was de 'ideële' kant van een medium dat in de greep van de industrie was gekomen. De hoogopgeleide burgers en beoefenaren van fotografie wilden opvoeden en kwaliteitsverbetering bevorderen.

We hebben in het eerste deel van deze studie de organisaties en de kern ervan in kaart gebracht: dat waren de verenigings-amateurfotografen in de periode 1880-1900 en de ondernemers-amateurfotografen. Deze gegevens zijn gebaseerd op wat er in de fototijdschriften in de vergaderverslagen en de ledenlijsten van de verenigingen te vinden was, en in andere bronnen uit die tijd zoals kranten en tijdschriften. De georganiseerde amateurfotografen waren vooral afkomstig uit de hogere klasse en de hogere middenklasse: het waren patriciërs, hoogleraren, directeurs en zakenlieden. We zagen ook dat deze groep hard werkte aan de status van de fotografie en aan hun 'culturele kapitaal'. De fotohandelaren met hun dichte netwerk speelden bij dit alles een dubbele rol. Aan de ene kant waren zij actief binnen de kleine groep met culturele en artistieke ambities¹¹⁰, maar aan de andere kant controleerden zij via dezelfde verenigingen een veel grotere markt. Er waren dus in feite twee richtingen in het fotografieveld van de late 19de eeuw: er was sprake van dualisme. Aan de ene kant zien we een wereld van culturele ambities en aan de andere kant een wereld van economische belangen en successen. En de detailhandel bewoog zich als een beweeglijke en goed gesmeerde spil daartussen. Dat was uiteindelijk de dynamiek van het fotografieveld in de late 19de eeuw, en het bepaalde de richting die het op ging. Het wordt nu tijd om over te stappen naar de categorie van de zogeheten anonieme fotografiebeoefenaren die schuil ging achter de zichtbare groep, en om hún wereld te onderzoeken. Want de fotografie had zijn weg naar het algemene publiek allang gevonden.

---

¹ Luiten van Zanden/Van Riel (2000), pp. 343-422.

² Zie Jenkins (1975). Zie voor een terugblik Anoniem, 'Amateur Photography in the Summer of 1889', *Science*, 9 augustus 1889, p. 94.

³ Davis (1999), pp. 17-20.

⁴ Ibidem, p. 19.

⁵ Gustavson (2009).

⁶ *Lux* (1889-1890), p. 19.

⁷ *Lux* (1889-1890), p. 206.

⁸ Zie bijvoorbeeld Pritchard (1882a).

⁹ Gustavson (2009), pp. 98-113.

¹⁰ Ibidem, p. 130. Er waren ook boxcamera's van allerlei andere merken op de markt

¹¹ West (2000).

¹² *Algemeen Handelsblad*, 30 mei 1891.

¹³ Vgl. Den Otter/Simon Thomas (1994), pp. 104-107.

¹⁴ *Lux* (1891-1892), p. 44.

¹⁵ Zie ook *Do I want a Camera?* Z.j. [c. 1890], dit exemplaar bevindt zich in het Kodak archief in de British Library in Londen.

¹⁶ Zie voor het principe van 'retail' of kleinhandel of detailhandel, Pritchard (2010), p. 344. Hoe internationaal de markt was geworden, bleek uit de vestiging van Kodakfilialen in Europa: in Londen (vanaf 1885), Parijs en Brussel.

¹⁷ Pritchard (2008), p. 1054.

¹⁸ Zie voor Engeland Pritchard (2010) en voor Duitsland Starl (1995).

¹⁹ Brayer (2006) p. 46; zie ook GEH, Rochester, brieven George Eastman.

²⁰ In *Tijdschrift voor Photographie* (1889), p. 20 werden verschillende modellen besproken. Zie ook Loman (1947): Loman herinnerde zich dat in Nederland niet in 1889, maar pas 'eenige jaren later de ontzettende handcamerarage' zou beginnen.

²¹ Zie bijvoorbeeld *Lux* (1889-1890), pp. 6-10: 'Momentfotografie', en *Lux* (1889-1890), pp. 89-91: 'Detective en Handcamera's'.

²² Anoniem, 'Photografie en Fotografen', *Algemeen Handelsblad*, 30 november 1890.

²³ Zie voor het vervolg Becker (1928), pp. 371-372.

²⁴ Verkoren (1987b). Zie de brochure voor dit bedrijf in de map Loman in de UBL. Naar Noppen wordt verwezen in *The Photographic News*, 1895, p. 63.

²⁵ Deze zou op termijn het meest succesvol blijken en tot een model worden voor verenigingen in andere steden totdat in 1910 de NAFV, de Nederlandse koepel werd opgericht.

²⁶ Loman (1927), pp 10-13.

²⁷ Zie Becker (1928).

²⁸ We zien ook andere connecties tussen de vriendengroepjes op foto's terug: zoals de dichter Herman Gorter en Hein van der Masch Spakler tennisten met de zusjes van Bram Loman, Stadsarchief Amsterdam, 10003.

²⁹ De zaak op Rokin 160 werd in mei 1894 geopend, zie *Weekblad voor Fotografie*, 1894, p. 75. Guy de Coral had winkels in Den Haag, Arnhem en agentschappen in Pretoria en Soerabaja, zie ook Van Heuven-Van Nes (2010) en idem, (2011).

³⁰ *Nieuws van den Dag*, 14 november 1887. Fotohandelaar Van Os staat niet als fotohandelaar vermeld in de Amsterdamse adresboeken van die jaren.

³¹ *Nieuws van den Dag*, 7 april 1888 en 18 januari 1889, zie ook *Leeuwarder Courant*, 23 mei 1889.

³² *Nieuws van den Dag*, 26 juni 1889.

³³ Zie de advertentie achterop *Photographisch Jaarboek* 1891. Daarin stonden nog 2 adressen vermeld: Nes 1 & 3 en Hoogte Kadijk 9. Van Os had blijkens deze advertentie een magazijn, een fototechnisch en fotochemisch bureau, een lichtdruk- en autotypie-inrichting, een optische inrichting, een reparatiewerkplaats en een fotobibliotheek.

---

³⁴ *Nieuws van den Dag*, 12 december 1891. Zie ook *Notitie van het wegens vertrek naar het buitenland gelijkwideerde Magazijn van fotografie-artikelen en der lichtdruk-inrichting van den heer Meinard van Os , te Amsterdam, waarvan de publieke verkooping zal plaats hebben op Zaterdag 12 december 1891 [...] in het verkooplokaal van G. Theod. De Bom*, (G. Theodore de Bom), Amsterdam 1891 in UBL. Het is overigens niet bekend of Van Os daadwerkelijk naar het buitenland vertrok. In februari 1892 verscheen zijn tweede fotografiejaarboek.

³⁵ *Algemeen Handelsblad*, 16 oktober 1892.

³⁶ Zie voor de rol van C.H. of Hendrik Groote: Loman (1927), p 13.

³⁷ Advertentie in een fotoalbum van de firma Hendrik Groote, Rijksmuseum, inv. nr. RP-F-F01181-S.

³⁸ *Lux* 1894-1895, p. 473, aankondiging van Charles de Gorter dat hij de zaak van Welsing overneemt.

³⁹ *Weekblad voor Fotografie*, 1894, p. 194.

⁴⁰ De AFV-statuten van 16 januari 1890 meldden op dat punt: 'Handelaren in fotografie-artikelen zijn niet tot bestuursleden verkiesbaar', zie AFV-statuten (1890). Daar is vanaf 1890 rekening mee gehouden: vanaf dat moment zien we niet meer de namen van Guy de Coral en Bram Loman en andere handelaren in het AFV-bestuur, zie *Lux* (1912), p. 519. Over deze kwestie heb ik overigens in de vergaderverslagen nauwelijks iets aangetroffen. Het was binnen de vereniging kennelijk geen punt van discussie.

⁴¹ Schuver (1904b).

⁴² Adresboeken Amsterdam 1889-1890. Met dank aan Hans Rooseboom die mij inzage gaf in zijn onderzoeksgegevens. Zie ook Rooseboom (2008), pp. 82-90. Bij Van Os zagen we al dat niet alle fotografen en handelaren in de adresboeken vermeld stonden. In de praktijk waren er dus meer fotografen en fotohandelaren actief.

⁴³ Van Os (1891a), p. 51.

⁴⁴ Ontleend aan de Adresboeken Amsterdam en de advertenties in *Lux* 1889-1900: E. Fischel Jr., Loman & Co, Reflex-Compagnie, Lagranche, A.W. Groote, H. Groote, B. Groote, E. Welsing, M. Hesse, Meinard van Os, Guy de Coral, C.A.P. Ivens, H. Bickhoff, Arnold Adler, J.G. Happel, H. Becker, Ebel, Merkelbach & Co.

⁴⁵ Zoals Bickhoff en Groote.

⁴⁶ Zoals B. Groote, H. Groote, Guy de Coral, C.A.P. Ivens, Loman & Co, Joh. Merkelbach, Meinard van Os, Reflexcompagnie en E. Welsing. E. Fischel Jr was vanaf 1887-1888 de groothandel.

⁴⁷ Anoniem, Photographie en Fotografen, *Algemeen Handelsblad*, 30 november 1890. Zie ook Pritchard (2010), p. 231: in 1896 ging het om 283 winkels.

⁴⁸ Bergeret/Drouin (1893), p. 7.

⁴⁹ Van Os (1895), p. 21.

⁵⁰ *Algemeen Handelsblad*, 1 februari 1889.

⁵¹ Zie *Lux* (1892-1893), pp. 129-132: opgericht op 1 december 1892, secretaris was J.G. van Gendt A.L.zn.

⁵² Zie voor het eerst een overzicht van hotels in *Bulletin de la société française de photographie* (1890) op pp. 197-201, in Frankrijk, Groot-Brittannië, België, Italië en Zwitserland. Voor Nederland zie Van Os (1893-1894), p. 147. Dit waren bijvoorbeeld Hotel Central, Lange Poten in Den Haag en Hotel des Pays-Bas in Kampen.

⁵³ *Tijdschrift voor Photographie*, pp. 81-82, circa 2500 bezoekers maakten gebruik van het AFV/Helios atelier tussen juni 1894 en juni 1895. Dit was een schatting, het bezoekersboek bevatte 1700 namen.

⁵⁴ Welsing was een Duitser die voor zijn komst naar Amsterdam in Amerika gevestigd was. Zie Loman (1927), p. 13.

⁵⁵ We kunnen in de bladen lezen dat de verschillende handelaren ieder jaar dikke prijscouranten uitbrachten. Daarvan zijn er maar heel weinig bewaard gebleven, zie de bibliografie in deze studie, de meeste daarvan bevinden zich in de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Rijksmuseum.

⁵⁶ Zie bijvoorbeeld *Lux* (1894-1895), p. 35.

⁵⁷ Guy de Coral (1897), p.3.

⁵⁸ Guy de Coral liet zijn huismerkcamera's vermoedelijk door Schaap maken. Breitner had een camera van Guy in zijn bezit. Zie De Ruiter 1997b.

⁵⁹ Ingenieur Doijer betrok in Suriname zijn fotografiespullen van deze Haagse firma. Hij liet met regelmaat pakjes met de boot naar de West verschepen, zie een kopie van het manuscript Doijer in de documentatie van het Rijksmuseum.

⁶⁰ Waarschijnlijk niet dezelfde als Meinard van Os. Ik heb van de Rotterdamse winkelier Van Os geen voornaam kunnen vinden.

⁶¹ Loman werd in Azië vertegenwoordigd door J.A.N., zie *Lux* (1890-1891), pp. 304-307. Zie Guy de Coral (1897) en Guy de Coral (1906). Zie ook advertenties in de *Sumatrabode*, onder andere 13 december 1900. In Jogjakarta kocht men fotografie artikelen bij de firma J. van Gorkom & Co, zie bijvoorbeeld *De Locomotief*, 21⁷⁵ september 1898.

-
- ⁶² Zie Leijerzapf (1988) en persoonsarchief C.A.P. Ivens, Regionaal Archief Nijmegen.
- ⁶³ Dit was in juni of juli, zie voor het Amsterdamse filiaal *Weekblad voor Fotografie*, (juni-juli 1895) en *Lux* (1894-1895), pp. 405-406. Zie voor het chique filiaal in de Kalverstraat: Schouten (1916).
- ⁶⁴ *Tijdschrift voor Photographie* (1896), p. 64.
- ⁶⁵ *Lux* (1897), p. 184: Schröder, Kapteijn & Co, verkoper van rijwielen in Pretoria. Deze firma gaat nu ook voor Ivens fotografische artikelen verkopen, en wordt agent van Ivens in Transvaal; *Lux* (1897), p. 373: de foto-cycle store in Groningen is geopend in de Oude Kijk in 't Jatstraat en er is sprake van overname van de fotozaak van Andries Kamerlingh.
- ⁶⁶ L.E. Kos, 'Achter de Schermen. Een reisverhaal', *De Camera* (1915-1916), pp. 29-33. Het bedrijf in Nijmegen was gevestigd aan de Van Berchenstraat. L.E. Kos, 'Wat Anderen Zeggen', *De Camera* (1915-1916), pp. 216-219.
- ⁶⁷ Zie J.R.A. Schouten, *Bij Ivens in de Kalverstraat*, Amsterdam 1916 (een overdruk van *Lux*). Het SAA bezit een fotoalbum van de bouw van de nieuwe zaak.
- ⁶⁸ Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-F01170-C.
- ⁶⁹ Zie *Lux* (1897), pp. 334-336, 350, 423, 492-493.
- ⁷⁰ Zie Van Dam en Reinders (1991). Een fusie van twee vennootschappen: die van de Maatschappij voor Zincographie en Photolithographie (failliet in 1894) en Steendrukkerij Amand. De twee drukkerijen werd onder directie van Schuver, G.L. A. Amand, G.J. Holz en B.C.E. Zwart samengevoegd tot 'Steendrukkerij voorheen Amand'. Mr. Asser werd commissaris. Na de dood van Gustave Amand werd het bedrijf opgeheven. In maart 1898 werd het bedrijf aan de Looiersgracht nr. 47 voortgezet als Stoomsteendrukkerij Senefelder.
- ⁷¹ Van Dam en Reinders (1991). Zie ook Assman/Moerkerk (1948), het jubileumboek van Drukkerij Senefelder.
- ⁷² Hegeman (1990).
- ⁷³ Van Veen (2003), pp.12-13.
- ⁷⁴ Zie voor Nederland Ovink (1958), Wisman (1994), Altena (2003), Kleppe (2013). Kleppe en Baars (2010/2011) vonden een foto van de brand in Raamsdonk uit augustus 1885 in *Katholieke Illustratie* (1885-1886), nr. 10, p. 10.
- ⁷⁵ Zie *De Kampioen*, mei 1888, p. 149; 1 juli 1888, p. 217, 1 november 1888, p. 355, zie ook idem, 1 juni 1889 voor een artikel over fotografie en wielrijden en 1 februari 1890 waarin amateurs wordt gevraagd foto's in te sturen.
- ⁷⁶ Wisman (1994), p. 16, zie ook Van Veen (2016), p. 31. Van wiens hand de foto op de voorpagina van de krant was, is onbekend. Het origineel is niet bewaard gebleven.
- ⁷⁷ Zie Ameschot (1891), p. 103. Er zijn verschillende foto's bewaard gebleven. Een foto van het nablussen van Rombouts is in de collectie van het Nederlands Fotomuseum (NFM); foto's van de gebeurtenis van Herz, Oosterhuis, Sikkes, J.J. Kamp, J. van Eck, J. Oppers en E. d' Hâène zijn in de collectie van het SAA aangetroffen. Een reproductie van een foto van Schuver is in de documentatie Bart van Hove in het Rijksmuseum. Zie ook Van Veen (2016), pl. 32, p. 241, deze anonieme nachtelijke opname (een vergroting) wordt bewaard bij het KOG, Amsterdam.
- ⁷⁸ Zie voor een bundeling van de stukken en de foto's: Van Maurik (1901). Zie *De Amsterdammer*, 27 november 1904, p. 4: een in memoriam door Neuhauser bij het overlijden van Van Maurik.
- ⁷⁹ Zie foto's van Favier in het sportbijvoegsel van *Wereldkroniek*, 20 augustus 1898. De latere Amsterdamse studiofotograaf Johannes Bickhoff meldde in een terugblik in 1957 dat het voor hem was begonnen in 1903 toen Favier hem vroeg met hem de rellen rondom de spoorwegstaking in de hoofdstad te fotograferen, zodat Favier er de etalage van zijn winkel op het Koningsplein mee kon inrichten, zie Roodnat (1957). Maar we vinden al gezamenlijke foto's van Bickhoff en Favier van feesten in Amsterdam in *Wereldkroniek* van 3 september 1898. Favier leverde de foto's van het bloemencorso in Den Haag aan *Wereldkroniek* van 17 september 1898 en aan *De Kampioen*, 2 september 1898, en hij leverde ook foto's van het wielrennen voor het nummer van *Wereldkroniek* van 8 oktober 1898.
- ⁸⁰ Zie foto's van Rombouts in *Eigen Haard* (1897), pp. 581, 583 en in *De Amsterdammer*, 24 augustus 1904, p. 5, bij een artikel van Van Maurik, getiteld 'Kiekjes'. Van 't Hooft verscheen in onder andere *Eigen Haard* (1896), p. 144, een foto van kinderen op een brug in de Jordaan, gemaakt met de Reflex camera, 'zonder zon'.
- ⁸¹ *Wereldkroniek*, 9 juli 1898; 20 augustus 1898.
- ⁸² *Wereldkroniek*, 31 augustus 1898, bijlage inhuldigingsdag.
- ⁸³ *Lux* (1898), pp. 535 en 678.
- ⁸⁴ Er is nog geen systematisch onderzoek gedaan naar de periode van de jaren '80 en '90 en het ontstaan van de persfotografie in Nederland.
- ⁸⁵ Luiten van Zanden/Van Riel (2000), pp. 343-422.
- ⁸⁶ Ibidem, p. 350.
- ⁸⁷ Zie Mercurius (1919), pp. 6-7, 20-21.

-
- ⁸⁸ Zie voor de geschiedenis van octrooien en de octrooiwet van 1910 in Nederland: Pieters (2009). De wet werd pas in 1912 daadwerkelijk van kracht.
- ⁸⁹ Zie de annonce van augustus 1893 in *Lux* (1892-1893), p. 350 en *Prijscourant van Reflex Compagnie* (1895).
- ⁹⁰ Zie voor Brandsma en Schaap: Verkoren (1987b).
- ⁹¹ Zie een reportage over de firma Schaap met foto's van de fabriek in het familietijdschrift *Op de Hoogte* (1910), pp. 143-148, zie ook Loman (1899-1900), p. 799; en Mercurius (1919), pp. 7, 21-22 en zie Becker (1928). Verkoren (1987a) beschrijft uitgebreid het inventaris van de Reflexfabriek.
- ⁹² Zie Verkoren (1987b) en www.denederlandsecamera.nl.
- ⁹³ Springer (1909), p. 17.
- ⁹⁴ Ibidem, p. 16.
- ⁹⁵ Daar waren gevestigd Goerz, Ica, Zeiss.
- ⁹⁶ *Weekblad voor Fotografie* (1895), p. 118. De fabriek was gevestigd op Lijnbaansgracht 350.
- ⁹⁷ *Lux* (1897), pp. 31 en 197.
- ⁹⁸ *Weekblad voor Fotografie* (1894), p. 119.
- ⁹⁹ Zie Pieters (2009).
- ¹⁰⁰ In de Kodak-archieven bij het George Eastman House (GEH) in Rochester en bij de British Library in Londen berusten de brieven van directeur George Eastman waaruit blijkt dat het bedrijf zich na het veroveren van de Europese markt (tot en met Rusland) in de tweede helft van de jaren '90 actief richtte op de andere kant van de wereld, vooral op Azië: op Nederlands-Indië, Japan en Thailand. Zie GEH, Rochester; Kodak Ltd archief Londen, British Library.
- ¹⁰¹ Het album dateert van circa 1914. Er waren drie vestigingen in Parijs; drie in London, voorts waren er winkels in Cairo, Istanboel, Milaan, Keulen etc. Zie Kodak-archief British Library, Londen.
- ¹⁰² GEH, Rochester.
- ¹⁰³ Everwijn (1912). Zie voor de ontwikkeling van de techniek Schot/Lintsen/Rip/Albert de la Bruhèze 1998: hierin ontbreekt overigens de fotografie.
- ¹⁰⁴ Schaap was een uitzondering, zie Mercurius (1919), p. 21. Andere camerabedrijven in de jaren '30 waren Jaco en Neclino.
- ¹⁰⁵ Centraal instituut voor Industrieontwikkeling, 's-Gravenhage, *De Fabricage van fototoestellen in Nederland*, DL II [1939], IISG, BRO 1105-1 2 3. De 'productie was nihil': gegevens op basis van de Statistiek van In-, Uit- en Doorvoer 1939. In 1939 werden er geïmporteerd 25.000 uit Duitsland; 9000 uit de Verenigde Staten; 21000 uit Groot Brittannië; 8500 uit Frankrijk en 3700 uit Italië. 'Hierbij moet opgemerkt worden, dat deze cijfers niet een zuiver beeld geven [...] aangezien de door consumenten direct in het buitenland (vooral Duitsland) gekochte toestellen hierin niet voorkomen.' Het ging vermoedelijk over enkele duizenden stuks uit het duurdere segment. Deel van de import werd geëxporteerd naar Nederlands-Indië, maar daarover waren geen cijfers bekend.
- ¹⁰⁶ Vincenz/Hesse (2008), pp. 15- 27.
- ¹⁰⁷ Pritchard (2010), pp. 120-123, 147-148.
- ¹⁰⁸ Denoyelle (1997), p. 64.
- ¹⁰⁹ Chérout (2007), pp. 255-273.

Deel 2

The word amateur has two meanings. In its classical sense it is the antonym of professional, and refers to those who pursue a problem for love rather than for the rewards the world may offer. [...] The other and more popular meaning of the word identifies one who plays at his work: one not only less than fully competent, but less than wholly serious.... (Szarkowski)

2.1 Ernst Sillem: fotograaf bij toeval

De volgende vraag is wie de kopers waren van de camera's en droge platen die aan de lopende banden in Rochester, Dresden en Monplaisir werden gemaakt. We moeten ze in de late 19de eeuw – dat is uit een paar voorbeelden wel duidelijk geworden – vooral zoeken in de hogere kringen, net als de verenigingsfotografen. Amateurfotografen die de verenigingen meden, hadden net zo goed geld en vrije tijd en maakten reizen. Bij hun levensstijl hoorde echter een heel ander type fotografie. Er was sprake van beeldhonger bij de welvarende burgers die het dagelijkse leven, dat van hun familie, en hun reizen en uitstapjes wilden vastleggen en daarbij steeds vaker de camera pakten. In het volgende deel van deze studie zullen we trachten een beter beeld te krijgen van deze fotograferende consumenten, hun motivatie en hun praktijken. Dat is niet gemakkelijk omdat bronnen buitengewoon schaars zijn. Er waren binnen deze categorie doe-het-zelvers geen tijdschriften, tentoonstellingen of debatten. Als we beter willen begrijpen hoe deze groep de fotografie gebruikte en zag, moeten we zoeken in andere bronnen, zoals brieven en memoires, en vooral in het fotomateriaal zelf. Foto's zijn immers visuele bronnen, net als hun context, de albums. Wie waren de niet-georganiseerde amateurs? Gebruikten zij de fotografie als notitieblok, reisverslag of als kroniek van het familieleven? Wat was de aanleiding tot fotograferen? Hoe lag het tempo en hoe zag het eindresultaat eruit? Was er sprake van een strategie? Zien we patronen en contouren van een praktijk en valt er iets te zeggen over een nieuwe beeldtaal?

In 1888 begon de 24-jarige Amsterdamse bankierszoon Ernst (II) Sillem (1864-1919) aan een lange wereldreis die bijna anderhalf jaar zou duren (afb. 61).¹ De familie Sillem was oorspronkelijk afkomstig uit Hamburg. In de 19de eeuw waren nazaten op plekken over de hele wereld terechtgekomen, van Argentinië tot Rusland, van Nederlands-Indië tot Amsterdam. De Sillems hadden een wijd verbreid familiaal en zakelijk netwerk dat zich tot al deze plaatsen uitstreckte. Ernsts grootvader, Ernst I, en zijn vader, Johann Gottlieb Sillem, woonden met hun gezinnen in Amsterdam op de Herengracht, nummer 478. Johann of John Sillem was directeur en medefirmant van de bankiersfirma Hope & Co. Diens zoon Ernst II moest zijn opvolger worden. Eerst deed de jonge Ernst in 1887 een jaar ervaring op als stagiair bij Barings Bank in Londen. De jongeman had behalve een zakelijke belangstelling ook een sterke interesse in geloofszaken. Hij was een zeer actieve penningmeester en netwerker van de NJV (Nederlands Jongelings Verbond), de Nederlandse zustervereniging van de Amerikaanse YMCA. Tijdens de wereldreis zou hij ook dat deel van zijn interessegebied voeden. Op de vele plekken waar hij kwam, regelde Ernst ontmoetingen met YMCA-bestuurders en bezocht hij zendingscongressen. De eerste aanleiding voor een dergelijke 'Grand Tour' vormde echter de mogelijkheid tot het aanhalen van zakelijke contacten. In Sillems geval waren dat relaties van Hope & Co. Sillems foto's zijn verloren gegaan, maar zijn reisdagboek niet. Dat blijkt in vele opzichten een rijke bron van informatie over doe-het-zelf- fotografie in de jaren 1888 en 1889.²

We weten niet waar Sillem werd opgeleid, maar de Openbare Handelsschool aan de Amsterdamse Marnixstraat (gebouw de 'Droogbak') was op dat moment in Nederland de belangrijkste opleiding voor degenen die hoge posities in het zakenleven en de financiële wereld wilden bekleden.³ De schrijver Frederik van Eeden; de (amateur)fotograaf en directeur van een drukkerij Maurits Binger en de latere Amsterdamse wethouder Floor Wibaut bezochten in die tijd de school die de H.B.S. en

voortgezet handelsonderwijs combineerde. Onder de leerlingen waren er verschillende van wie we weten dat ze amateurfotograaf waren.⁴ Ook de Amsterdamse reder Ernst Heldring – een neef van Ernst Sillem – rondde deze opleiding in 1889 af. Heldring beschreef in zijn dagboeken uitgebreid wat de zonen van patriciërs en zakenlui er leerden en wat voor excursies zij ondernamen, onder andere naar de Oostzee en Duitsland.⁵ Een wereldreis was erg nuttig omdat de zonen van directeuren en bewindvoerders kennis konden maken met de vaste zakenpartners van hun vaders. Dit bereidde hen voor op wat later komen ging als zij zelf in de zaak kwamen. Ze leerden de zeden en gewoonten van andere landen kennen en werden ingewijd in het reilen en zeilen van de internationaal georiënteerde handelsfirma's. Ernst Sillem en Ernst Heldring waren niet de enigen die zo'n reis ondernamen. Een hele generatie jonge Nederlanders werd op deze manier opgeleid en getraind. We kunnen aannemen dat er in deze groep jongeren veel meer aspirant-fotografen waren. Daar hadden ze precies de goede achtergrond voor: jong, avontuurlijk, welgesteld, stads en met belangstelling voor apparatuur. De fotoalbums van deze zonen van zakenlieden vormen ook een interessante historische bron. Ze laten zien tot waar de Nederlandse economische belangen in de late 19de eeuw reikten.⁶

De reis van Ernst Sillem begon op 10 september 1888 in Vlissingen. Na zijn overtocht naar Engeland verbleef hij kort in het hem bekende Londen, waarna hij doorreisde naar Liverpool. Vanuit Liverpool maakte hij de overtocht naar New York op de 'Etruria'. In zeven dagen bereikten hij en zijn reisgenoot Louis Anne Labouchere Amerika. Ze bleven maar heel kort in New York. Daarna werd Sillem door zijn vader verder op pad gestuurd. Bij Sillem en Labouchere voegde zich Jan Lodewijk Gunning: drie jongemannen op wereldreis. Onderweg troffen zij ook andere landgenoten die voor zaken in Amerika waren. Helemaal aan het begin van de reis, in New York, vond al de eerste ontmoeting met een Amsterdammer plaats: met de bankier en effectenmakelaar Willem Frederik Piek Sr. Die zwaaide de jongens uit toen ze op 24 september op weg gingen naar St. Louis: 'Om 6 uur vertrokken wij van NY Central Hudson RR. Station na een haastig afscheid van Mr Piek genomen te hebben.'⁷ Piek zal in het volgende hoofdstuk van deze studie aan de orde komen.

Daarna begonnen Sillem en zijn reisgenoten kriskras met de trein door Amerika te reizen, telkens naar de plekken waar iets voor hen te doen was: eerst naar Houston in Texas, daarna via Denver en Chicago terug naar het noorden, naar New York. De eerste keer dat Sillem over fotografie schreef was na vier dagen toen het gezelschap diep in het binnenland uitstapte om een steenkolenmijn te gaan bekijken. Labouchere die kennelijk in het bezit was van een camera maakte een paar foto's van de reizigers op en in de treinwagon (afb. 62-63).⁸ Sillem was al een maand op reis toen hij – in Chicago – op 19 oktober 1888 een nieuwe aankoop noteerde:

'Vanmiddag heb ik een langen brief aan Guusje geschreven en terwijl ik daarmee bezig was kwamen Lab. en Gunning thuis. G. had een photographie toestel gekocht en te laat bedacht dat hij eigenlijk op weg naar huis is en het niet meer nodig hebben zou. Hij wenschte dat ik het overnemen zou. Ik had er al over gedacht en daar het toestel in kwestie een bijzonder goed model was (Waterbury) en niet duur, besloot ik het maar over te nemen.' (afb. 64)

Tevreden concludeerde de jonge wereldreiziger: 'Zoo ben ik dan nu geheel als fotograaf uitgerust voor 18 dollars'.⁹ Sillem begon de reis dus zonder camera. Onderweg, in Amerika, werd de Waterbury camera hem min of meer toevallig in de schoot geworpen.¹⁰ Zijn reisgenoot Louis Labouchere had er vermoedelijk bij aanvang van de reis wel een bij zich.

Een paar dagen na de transactie met de camera maakte Sillem bij een uitstapje naar de Niagara-watervallen zelf nog geen foto's. Wel kocht hij bij de plaatselijke fotograaf foto's van het

natuurwonder dat toen ook al een toeristische trekpleister was: 'Ik moest natuurlijk verscheidene photographiën en souvenirs kopen'.¹¹ Het was in deze periode heel gebruikelijk om op reis zowel foto's te kopen als ze zelf te maken. In veel albums werden de zelfgemaakte foto's (vaak op klein formaat) geplakt naast de professionele foto's die ter plekke waren gekocht.¹² Onderweg deed Ernst en passant nieuwe vaardigheden in het fotograferen op:

'Te Buffalo, waar ik overstappen moest, ontmoette ik een Amerikaan die ik gisteren reeds 2 maal aan de niagara gezien had en met wien ik eenige woorden gewisseld had. [...] Hij bleek een liefhebber van photographie te zijn en hij gaf mij allerlei raad. Ook merkte ik dat hij belang stelde in de YMCA en toen hoorde ik dat hij president was van de YMCA te Waterford NY. Nu was 't ijs geheel gebroken en wij reisden zamen zeer aangenaam tot Albany. Zijn naam is Herrington Bell en hij is papierfabrikant'.¹³

Ernst schafte regelmatig iets nieuws aan op het gebied van fotografie, zoals begin november in New York: 'kocht een paar zaken voor mijn fotografisch toestel'.¹⁴ Vanuit New York ging het via Boston verder naar het noorden, richting Canada. Van de oostkust trok hij eerst dwars door Canada helemaal naar Vancouver in het westen en zakte van daar af naar San Francisco. Daar kreeg hij te horen dat hij van zijn vader naar New Orleans moest en ging de reis weer oostwaarts. Vanuit New Orleans trok hij tenslotte via Houston weer terug naar het westen, naar Los Angeles, om in te schepen naar Japan.

Wanneer zijn negatiefplaten op waren ging Sillem op zoek naar de plaatselijke fotohandel. Daar kocht hij nieuwe en leverde hij de belichte platen uit zijn camera in om ze te laten afdrucken. Dat kon soms enkele dagen duren en door het reisschema kon hij er niet altijd op wachten: 'Ik zocht Labouchere even op, die mij beloofde de photographieën zoodra zij klaar zouden zijn, aan Papa te zenden'.¹⁵ De ontwikkelde foto-afdrucken werden dus vanuit Amerika naar huis in Nederland opgestuurd. Dat betekende dat de maker zijn foto's in veel gevallen pas maanden later voor het eerst zag. In een ander geval liet Sillem de foto's die hij in Canada maakte naar de volgende bestemming sturen, naar San Francisco. Maar ook daar moest hij snel door naar een volgende plek: 'Eigenlijk verwachtte ik ook nog de fotografieën van Vancouver, maar die moeten dan maar wachten tot ik in Januari hier terug kom'.¹⁶ Hij pikte ze dus later op doorreis alsnog op. Sillem experimenteerde ook met een nieuwe snellere (lichtsterkere) lens: 'Ik nam een proef met mijn fotografietoestel, waarop ik een 'instantaneous' lens gekocht heb'. En hij ging fotograferen op celluloid negatieven die kennelijk een stuk lichtgevoeliger waren dan glasnegatieven: 'Het licht was niet zeer goed maar een nieuw soort plaat, niet op glas, blijkt toch voldoende'.¹⁷

Japan en China waren de volgende reisdoelen. Voor 200 dollar boekte Sillem in San Francisco een overtocht met de 'City of Peking' naar Yokohama, Japan. Aan boord – daar was veel tijd te doden - werd natuurlijk gefotografeerd. In zijn dagboek noteerde hij: 'Zeelandia passeert: 'Toen zij voorbij kwam nam ik er een fotografie van'.¹⁸ Een maand later pas kreeg hij deze foto's in Yokohama waar hij ze liet ontwikkelen onder ogen: 'De fotografieën, die ik aan boord van de 'City of Peking' genomen heb, zijn goed gelukt'.¹⁹ Onderweg fotografeerde Sillem wat er maar op zijn weg kwam. In Japan legde hij de bezienswaardigheden vast, met name de grote Boeddha:

'Heden bezocht ik met de heeren Sinclair en Withey de Dai Butsu (groote Budha). Men gaat eerst een 3 kwartier met de trein, dan in een rigshaw. Wij kwamen aan een groote tempel, waarvan ik een fotografie nam [...] ook van de Dai Butsu nam ik een fotografie'.²⁰

Het tempelcomplex in Nikko werd eveneens vastgelegd. In Tungkun in China fotografeerde hij een menigte op straat: 'Bij de pagode omringde ons een groote massa jongens en het gelukte mij een fotografie van een groep van hen te maken'.²¹ De fotograferende toerist behoorde in China toen nog niet tot het straatbeeld en viel meteen op. Toen Sillem een Chinese ruiter vroeg stil te staan voor de foto, verlangde deze onmiddellijk een wederdienst:

'of ik naar zijn huis wilde komen om ook zijne familie te photograferen in hun chineesche kamer, maar tot mijn spijt was het daartoe reeds te donker. Ik moest hem met zijne vrouw en kinderen voor het huis zetten. Het was een buitengewoone zaak dat een Chinees zijn vrouw zoo te voorschijn haalt.' ²²

Sillem legde er contacten in verband met het zendingswerk en fotografeerde tegelijkertijd de Europese zendelingen en hun gezinnen. Door zware regen was het echter onmogelijk de gewenste foto's te maken. Een dag later ging hij terug en lukte het hem onder verbeterde weersomstandigheden wel.²³

Via Hongkong en Singapore ging de reis verder naar Nederlands-Indië. Sillems eerste stop was Batavia. Het programma bestond vooral uit bezoeken aan dominees, zendelingen en conferenties van de christelijke jongeren. Hij reisde eerst dwars over Java en bezocht allerlei steden. Bij Cheribon verbleef hij bij het gezin van een zendeling en liet trots zijn eerder gemaakte foto's zien: "s Avonds toonde ik hen mijn fotografieën en zat nog heel aangenaam te praten".²⁴ Daarna maakte hij per schip een rondreis door de Archipel en deed veel van de andere eilanden aan: Bali, Lombok en Celebes. Op Banda Neira verbleef hij bij een nootmuskaatplanter, ook weer van christelijke signatuur.

'Na de rijsttafel liet Junius het echtpaar Jaspers en mij met zijn sloep naar de 'Atjeh' terug brengen. Om half 4 vertrokken wij van Naira. Van den bovensten brug nam ik nog een fotografie van 't fort Belgica dat heel aardig ligt en een van de Goenoeng Api'.²⁵

In de baai van Batjan maakte hij een foto: 'Ik nam een fotografie van het wrak van een groot Engelsch zeilschip, dat op het strand lag.'²⁶

Na de rondreis langs de eilanden keerde hij per boot terug naar Soerabaya op Java. Daar bracht hij zijn camera voor een grote onderhoudsbeurt naar de lokale fotograaf: 'Ik bracht vanmorgen mijn fotografisch toestel bij een fotograaf alhier om eenige platen te laten ontwikkelen en 't toestel te laten nazien'.²⁷ Tussendoor werd een aparte tocht naar de vulkaan de Bromo ondernomen. Daarna keerde hij terug naar Batavia voor de zendingsconferentie in het nabijgelegen Depok. Over het fotograferen op de hoge berg lezen we niets, maar des te meer over de portretten van de mannenbroeders:

'De broeders verzochten mij hen morgen te photografeeren hetgeen ik beloofde.²⁸ Vanmorgen trok ik weer naar Depok. Dit maal met mijn fotografisch toestel [...] Ik maakte nu 2 fotografieën van de geheele zendeling vergadering en om 9 uur begon de conferentie.'²⁹

In Batavia leerde Sillem ook iets bij van een beroemd fotograaf die hij een paar keer bezocht:

'Op weg naar de conferentie wilde ik even bij den fotograaf gaan zien hoe de fotografieën van de conferentie te Depok uitgevallen waren. Hij had op mij gewacht om ze met mij te ontwikkelen en dat hield mij zoolang op dat ik besloot maar niet meer naar de conferentie te

gaan. De fotograaf Kinsbergen, die mijne fotografieën bewerkt, heeft mij al verscheidene nuttige wenken gegeven. Hij is een aangenaam mensch met veel belangstelling voor zijn werk. [...] De fotografieën van de conferentie zijn vrij goed gelukt en ik bestelde voor ieder van de broeders een exemplaar.’³⁰

Op deze dag las hij overigens ook in *Max Havelaar* van Multatuli : ‘dat ik, nu ik in Indië ben, bijzonder interessant vind. Ik geloof dat het volkomen waar is’.³¹

Na een afwezigheid uit Nederland van een jaar moest Sillem zijn wereldreis gaan afronden. Via Singapore stak hij over naar het volgende continent, naar India. Ook op de terugweg was de fotografie, zij het die van anderen, niet afwezig. In Singapore wachtte een interessante voorstelling: ‘Vanavond 7 uur ging ik naar ‘t fort ‘Canning’ waar Beauchamp zijne fotografieën van Japan, overgebracht op platen voor een tooverlantaarn, aan de soldaten vertoonde. De platen waren gekleurd en zeer mooi’.³² In Calcutta waren grote feesten in verband met het bezoek van de Engelse kroonprins Edward. De Himalaya en Tibet werden in een aparte excursie niet overgeslagen. Daarna ging het via Agra en de Taj Mahal – ‘het is onbeschrijflijk prachtig. Ik heb er fotografieën van’ – naar Jeypore en Dehli.³³ In Jeypore werd het hele reisgezelschap op een olifant gehesen en werd een groepsfoto gemaakt die naar Bombay werd opgestuurd.³⁴ Daar scheepte Sillem in voor de oversteek naar Aden en het Suezkanaal. Op 21 februari 1890 kwam hij in Brindisi aan en reisde via Duitsland terug naar Nederland. Zijn leerzame Grand Tour was tot een goed einde gekomen. Hij had veel van de wereld gezien, de verschillende culturen geproefd en het bedrijfsleven leren kennen. Kort na zijn terugkeer van de grote reis trouwde Ernst Sillem met Augusta Gaymans, de dochter van een militair arts uit Arnhem die in Indië had gewerkt. Ze vestigden zich in Amsterdam en Sillem ging een lange carrière tegemoet als bankier bij Hope & Co. In 1904 liet hij een groot huis bouwen aan de Paulus Potterstraat met uitzicht op het Rijksmuseum.

De doe-het-zelf-fotografie was tegelijk zo nieuw en eigen dat niemand er ook maar aan dacht er iets over op te schrijven. In egodocumenten uit deze periode is nauwelijks iets over dit nieuwe fenomeen te vinden. Vanzelfsprekend ging het om de resultaten: de foto’s. Deze zijn de belangrijkste vertrekpunten voor een historische reconstructie en de bouwstenen van het verhaal over deze episode in de geschiedenis van de fotografie. Sillems reisbeschrijving is een uitzondering. Zijn verslag van dag tot dag vertelt iets over de fotografiepraktijk van een nieuwkomer in de late jaren ‘80 van de 19de eeuw. Dankzij hem weten we hoe men bij toeval fotograaf werd en dat dat niet veel – 18 dollars - kostte. De kosten van het onderhoud en de aanschaf van negatieven hoorden er ook bij. Deze aspirant-fotograaf was niet te beroerd om iets bij te leren. Overal waar hij kwam kreeg hij tips en adviezen. Hij drukte zijn foto’s niet zelf af, maar liet dat over aan de vakfotograaf. Deze fotohandels vond hij onderweg overal: in New York, in Vancouver, in San Francisco, in China en in Nederlands-Indië, als een lange mondiale keten. Fotograferen hoorde in deze tijd bij de stijl van de hogere kringen. We weten ook dat Sillems foto’s na zijn dood in 1919 binnen de familie zijn kwijtgeraakt. Dat zal bij zijn tijdgenoten veel vaker gebeurd zijn. Er wordt wel gezegd dat amateurfoto’s en albums hooguit twee generaties mee gaan. Op die veronderstelling zal ik later in deze studie terugkomen. Het dagboek van Sillem vormt een unieke geschreven bron. Die leert ons nog iets: dat we dit type onervaren amateurfotograaf al aan het eind van de jaren ‘80 moeten plaatsen.

---

¹ Sillem (1997).

² Er zijn slechts twee foto's van de Amerikaanse reis bewaard gebleven. Deze zijn nu in particulier bezit. Met dank aan Agnes Scholten van Aschat-Sillem die mij daarop wees.

³ Zie Boissevain (1919). Sillem is in de lijsten van afgestudeerden niet terug te vinden.

⁴ Zie Bijlage 1: onder andere de klasgenoten C.G. 't Hooft en Willem Toussaint en Willem Frederik Piek Jr, zie ook Boissevain (1919).

⁵ De Vries (1970), pp. 52 -57.

⁶ Zie Hoyle (2016).

⁷ Sillem (1997), p. 18: 24 september 1888, New York.

⁸ Sillem (1997), pp. 23-24: 28 september 1888, Indian Territory.

⁹ Ibidem, p. 33: 19 oktober 1888, Chicago.

¹⁰ Van de firma Scovill, op dat moment een belangrijke camerabouwer in Noord-Amerika, zie Brayer (2006), pp. 59-61. De firma wilde in 1888 de firma Eastman kopen.

¹¹ Sillem (1997), p. 35: 25 oktober 1888, Niagara Falls.

¹² Zie bijvoorbeeld het reisalbum van Henri Dunlop (1890-1895) in het Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-F-01048.

¹³ Sillem (1997), p. 36: 26 oktober 1888, New York.

¹⁴ Ibidem, p. 40: 5 november 1888, New York.

¹⁵ Ibidem, p. 43: 13 november 1888, New York.

¹⁶ Sillem (1997), p. 57: 13 december, San Francisco.

¹⁷ Ibidem, p. 64: 11 januari 1889, San Francisco.

¹⁸ Ibidem, p. 66: 17 januari 1889, op zee.

¹⁹ Ibidem, p. 75: 13 februari 1889, Yokohama.

²⁰ Ibidem, pp. 75-76: 14 februari 1889, Yokohama.

²¹ Ibidem, p. 92: 29 maart 1889, Tungkun.

²² Ibidem, p. 93: 29 maart 1889, Tungkun.

²³ Ibidem, pp. 93-95: 31 maart en 1 april, Fukwing.

²⁴ Sillem (1997) p. 112: 16 mei 1889, Tjidris.

²⁵ Ibidem, p. 127: 23 juni 1889, Banda en p.129: 26 juni 1889, Batjan.

²⁶ Ibidem, p. 129: 26 juni, Batjan.

²⁷ Ibidem, p. 141: 1 augustus 1889, Soerabaja.

²⁸ Ibidem, P. 150: 27 Aug. 1889, Batavia.

²⁹ Ibidem, p. 151: 28 augustus 1889, Batavia.

³⁰ Ibidem, p. 154: 2, 4 en 5 september 1889, Batavia.

³¹ Ibidem, p. 155: 5 september 1889, Batavia.

³² Ibidem, p. 186: 24 december 1889, Singapore.

³³ Sillem (1997), p. 197: 24 januari 1890, Agra.

³⁴ Ibidem, p. 200: 31 januari 1890, Jeypore.

2.2. Kodak aan de Herengracht

Op het moment dat Ernst Sillem bij toeval fotograaf werd en foto's uit Amerika naar zijn vader aan de Herengracht stuurde, kreeg verderop aan dezelfde gracht in Amsterdam een meisje een groot fotoalbum cadeau. In sierlijke letters stond voorop 'Scraps' (afb. 65). Op de eerste bladzijde plakte ze haar portret en schreef erbij: '27 maart 1889' (afb. 66). Wanneer we het album doorbladeren zien we haar en haar familieleden regelmatig terug. Uit de foto's van de grachtenhuizen kunnen we opmaken dat het om een *Amsterdams* fotoalbum gaat.¹ Opvallend zijn de ronde foto's in het album. Alleen met de Kodak (no. 1) uit 1888 en het verbeterde model uit oktober 1889 (no. 2) werd dit soort foto's gemaakt.² De beeldjes in het Amsterdamse album hebben een doorsnede van negen centimeter en moeten daarom met de Kodak no. 2 zijn gemaakt. Dat maakt ze tot de vroegste Nederlandse Kodakfoto's. In dit hoofdstuk zal ik dit album behandelen en daarmee trachten te reconstrueren hoe en bij welke gelegenheden de Kodakcamera in de late 19de eeuw werd gebruikt. Hoe zag het Amerikaanse bedrijf dat zelf en hoe beïnvloedde het de kopers van zijn camera's?

De 'Kodak' van de firma Eastman uit het Amerikaanse Rochester was eind 1888 op de markt gekomen. Het toestel dat 25 dollar kostte, werd aan de man (en de vrouw) gebracht met een slogan die net zo onsterfelijk werd als de naam van de camera: 'You press the button, we do the rest'.³ Het kwam er op neer dat je moest kunnen fotograferen zonder de rompslomp van de donkere kamer. De firma ontwikkelde én drukte de foto's voor zijn klanten af. Dat gegeven betekende een revolutie in de fotografie. Hier was een handzaam apparaat waarmee iedereen foto's kon maken, en niemand gehinderd werd door een gebrekkige technische aanleg. De ontwikkeling van dit succesvolle product was begonnen met de fabricage van droge negatiefplaten (dry plates). Eastman had begin jaren '80 een fabriek voor droge platen opgezet, toen een van de vier op dat gebied in Amerika.⁴ Het bedrijf experimenteerde niet alleen met nieuwe negatief-methoden, maar ook met camera's zoals de boxcamera 'detective' waarvoor Eastman in 1886 patent aanvroeg.⁵

De glasplaten ontwikkelden zich in die paar jaar eerst naar papieren film en vervolgens in 1889 naar een flexibele film op basis van celluloid: lichtgevoelig en van steeds betere kwaliteit.⁶ Ongerold voorzag zo'n film in tientallen, toen zestig en tenslotte honderd opnamen. Voor de rolfilm bouwde Eastman een speciale houder. Pas daarna bedacht hij dat hij om die houder heen beter meteen een handcamera kon bouwen. Was de rolfilm vol, dan werd de camera inclusief rolfilm opgestuurd. Foto's én de camera met een nieuwe film kwamen bij de klant retour om nieuwe series te kunnen maken. Eastman gaf het eenvoudig te bedienen boxje de sprekende merknaam 'Kodak'. Het eerste model had mankementen, maar Eastman bleef het apparaat met zijn instrumentmakers verbeteren. De tweede boxcamera, achteraf de Kodak no. 1 genoemd, was de eerste in een lange rij modellen die het bedrijf groot zouden maken.

De verbeterde Kodak no. 1 werd in oktober 1889 al opgevolgd door de iets grotere Kodak no. 2. De firma legde zich tegelijkertijd toe op de fabricage van fotopapier voor afdrukken. Daarbij hoorde ook de verbetering van de service aan de klant van het ontwikkelen en afdrukken, evenals het aanleveren van de camera met een nieuwe rolfilm. Omdat de camera met volle film dan meer dan vier weken (waarin er dus niet gefotografeerd kon worden) niet bij de klant was, ontwikkelde Eastman een rolfilm die gemakkelijk thuis te verwisselen was.⁷ De fabrikant was gericht op het mechaniseren van al de onderdelen van de productie van zijn bedrijf, of dat nu film, houder, camera of de ontwikkel- en

afdrukservice betrof. Hij had er voor gezorgd dat hij al deze vindingen afzonderlijk patenteerde of dat hij patenten op voor hem bruikbare onderdelen van het productieproces opkocht. Zijn product en het hele proces waren van begin tot eind beschermd. In het land van herkomst Amerika werden in 1888 en 1889 tienduizend Kodakboxjes van de eerste twee types verkocht.⁸

Dit was fotografie-industrie voor de lopende band. Wat verwachtte Eastman dat al die doe-het-zelf fotografen gingen vastleggen, wat was de gedachte bij de productie van handcamera's op een dergelijke schaal? Het bedrijf is later groot geworden dankzij een uitgekiende marketingstrategie waarbij alle sectoren van de markt zorgvuldig werden bespeeld.⁹ In reclame en advertenties werd de Kodakgebruiker precies verteld wat hij of zij moest fotograferen: vooral zijn eigen familielevens en belevenissen. 'A pictorial history of life as it is lived', dat was wat men met de camera vastlegde.¹⁰ Maar dat was pas ná 1895. Aan het eind van de jaren tachtig van de negentiende eeuw stond de invulling van inhoud en onderwerp nog open. Er is niet gemakkelijk achter te komen hoe de Kodakfotografie er in die jaren uitzag. Eigenlijk weten we al 125 jaar later niet goed wie de eerste Kodakfotografen waren en wat ze vastlegden: er zijn uit de beginjaren van de Kodakfotografie maar heel weinig foto's over.¹¹ Graag hadden we in de geretourneerde envelopjes van die jaren naar de eerste oogst gekeken. Misschien zouden daarin de contouren van het latere 'programma' zichtbaar zijn, of juist helemaal niet.

Er is recent meer aandacht voor de – naar nu blijkt zeldzame - vroege Kodak-snapshots gekomen, onder verzamelaars en in de museale wereld. In de publicatie bij de tentoonstelling *The Art of American snapshot* (2007) bijvoorbeeld, kwam het album van Charles Walter Amory, een bankier uit Boston, uitgebreid aan de orde. Het wordt als incunabel bewaard in de National Gallery of Art in Washington die een tentoonstelling over snapshotfotografie organiseerde.¹² Nauwkeurige lezing van Amory's fotoalbum leert dat Kodaks latere leidende thema's al in de kiem aanwezig zijn en door de fotograaf als vanzelf worden ingevuld. De onderwerpen 'familie' en 'uitjes' vormen in elk geval een belangrijk bestanddeel. Ook het plezier in het fotograferen en de actiefoto's vallen op. Voor een reconstructie van vroege amateurpraktijken en een beter inzicht in favoriete onderwerpen zijn de bewaard gebleven albums van groot belang. Een album biedt een complete serie in zijn oorspronkelijke behuizing. Het kan als een fotoboek worden gelezen en vertelt meer dan een losse foto.

Het Amsterdamse album uit 1889, tegenwoordig in het Rijksmuseum, hoort ook in het rijtje incunabelen thuis. Het kan inzicht geven in de wijze waarop de allereerste Kodaks in Europa werden gebruikt. Er is echter nergens een naam in het album te vinden. De fotoverzamelaar Bert Hartkamp kocht het in 1969 bij een opkoper in Amsterdam. De provenance voert dus terug tot de rommelmarkt. Wat staat er op de foto's, wiens verhaal wordt hier verteld en hoe? De eerste pagina opent met portretten van de dochters en een foto in de tuin van het huis in Amsterdam. Daarna gaat het meteen door naar buiten. Er is een foto van een landhuis, op de volgende pagina's wordt het verbouwd. De jeugd poseert buiten met tennisrackets en een van de vrienden staat twee keer met een fiets op de foto (afb. 67). Er zijn opnamen in het Amsterdamse huis. Moeder is gefotografeerd met twee dochters bij tegenlicht voor het raam en er is een foto van moeder met dochter en zoon van heel dichtbij, binnen. Een paar andere foto's die vanuit het raam zijn genomen bieden een blik op de gevels aan de overkant van de gracht, met passanten op straat (afb. 68). Er zijn ook foto's van reizen naar Monte Carlo, Cannes, Italië en Duitsland (afb. 69). Bij elkaar zijn 160 ronde foto's in een eenvoudige lay-out van telkens zes op een pagina geordend.

Er waren overigens meer camera's in de familie of in de kennissenkring. De foto's op de eerste bladzijden van het album zijn niet met de Kodak, maar gemaakt met een andere handcamera: die

leverde kleine rechthoekige foto's (van 6,3 x 8,7 cm).¹³ En op een van die foto's poseert een heer in het gezelschap met een Kodak in zijn hand en een leren foedraal om zijn schouder (afb. 70). Dit is niet de Kodak No. 2 waarmee de ronde foto's in het album zijn gemaakt, maar de allereerste, een Kodak no. 1. Er waren in 1889 dus zeker drie camera's in de kring van familie en kennissen. Er werd zeker al gefotografeerd op het moment dat de Kodak No. 2 in de familie kwam.

Het grachtenhuis, een koets met paarden, buitenlandse reizen, een buitenhuis en overdadig gedekte tafels: alles wijst op welvaart en aanzien. De familie was rijk: de eigenaar van de Kodak moest wel behoren tot het Amsterdamse patriciaat of zakenleven dat in de late 19de eeuw in de huizen langs de grachten woonde. De foto's die vanuit de huiskamer naar de overkant kijken, bevatten uiteindelijk de sleutel tot de identificatie (afb. 71). Met het profiel van de huizen aan de gracht kon de precieze locatie van het huis ertegenover – dat van waaruit de foto werd gemaakt – worden bepaald.¹⁴ Dit was Herengracht 258 in Amsterdam. Het boek *Vier eeuwen Herengracht* dat per huis de geschiedenis van opeenvolgende bewoners beschrijft, leert dat Willem Frederik Piek Sr (1838-1916) en zijn vrouw en kinderen met een reeks bedienden in 1889 dit pand bewoonden.¹⁵ Een achterkleinzoon kon dat snel bevestigen: het Kodakalbum was inderdaad van de Piek van de Herengracht.¹⁶ Piek senior was commissionair en handelaar in effecten.¹⁷ De Amsterdammer deed vaak zaken in de Verenigde Staten en handelde in de lucratieve Amerikaanse spoorwegobligaties- en aandelen. Dit was dezelfde Piek die in New York Ernst Sillem en zijn vrienden Labouchere en Gunning op de pier uitzwaaide. Mogelijk was hij daarna in Manhattan een fotoalbum voor zijn dochter gaan kopen.¹⁸ Het album met in laat 19de-eeuwse schriftuur het opschrift *Scraps* is van Amerikaanse makelij.¹⁹

Piek was zeer vermogend: hij staat vermeld in de lijst *Hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen* voor een aanzienlijk bedrag.²⁰ Zijn vrouw Lucia Wilhelmina Jolles (1840-1913) was bovendien een telg uit een van de honderd invloedrijkste Amsterdamse families.²¹ Vanaf 1878 bewoonde de familie Piek-Jolles het pand aan de Herengracht. Daarnaast waren ze de bezitters van een huis bij Arnhem in het oosten van het land, 'Klein Warnsborn'. Dat is het buitenhuis dat vaak in het album te zien is (afb. 72). Het echtpaar had twee zonen en drie dochters, alle bijna volwassen op het moment dat het fotoalbum werd samengesteld (afb. 73). De oudste zoon Stephan trouwde met de Düsseldorfse Louise Maria Fellingner. Dit paar kreeg twee kinderen, in 1888 en 1891. Dat moeten de kleine peuters op de foto's zijn. Oudste dochter Cato trouwde op 12 juni 1893 met de talentvolle jurist Hendrik Lodewijk Asser, de zoon van Tobias Asser, de latere Nobelprijswinnaar en grondlegger van het internationale recht. Hij is de donkere jongeman met snor die op enkele groepsportretten staat. De foto's van het huwelijk zitten ook in het album. Deze verbintenis was van korte duur. Hendrik Lodewijk, rechter in Alkmaar, stierf tien jaar na zijn huwelijk in 1902 aan tuberculose. Zijn vrouw trof een paar jaar later hetzelfde lot. Zij lieten drie kinderen achter die door het ongetrouwde zusje Gesiena, de tweede dochter Piek, werden opgevoed. De jongste dochter Johanna Margaretha – met haar portret opent het album – trouwde in 1890 met de makelaar in effecten Carel Overhoff.²² Hár huwelijk is niet op de foto's in het album terug te vinden. De vaak op de foto's voorkomende jongen was de jongste broer Willem Frederik junior, in 1889 vijftien jaar oud. Hij was juist in deze periode leerling aan de Openbare Handelsschool die hij in 1893 met succes afsloot.²³ Anton Philips en Walrave Boissevain waren zijn jaargenoten. De foto's van de boottocht bij Warnemünde moeten door deze Wim zijn gemaakt tijdens een excursie met de studenten van de Handelsschool naar Berlijn en de Oostzee (afb. 1, 74).

In 1896 liet Piek senior, die kennelijk niet wars was van nieuwigheden, in het gehele pand aan de Herengracht centrale verwarming en elektrisch licht installeren.²⁴ Maar toen al deed zich de nasleep van de zogeheten 'Panic of 1893' voelen. Speculaties in de aanvankelijk lucratieve Amerikaanse

spoorwegaandelen brachten een economische crisis teweeg. Ze gaven de zaken van de Amsterdamse commissionair een wending. In 1897 werd Herengracht 258 voor 53.100 guldens aan tabaksmakelaar Franciscus Lieftinck J.H. zn verkocht en trok de familie Piek naar het nieuwe deel van de stad, naar de Willemsparkweg. De verzameling schilderijen en aquarellen werd verkocht en ook Piek's omvangrijke tekeningenverzameling – waarvan er enkele nu in de collectie van het Rijksmuseum zijn – werd geveild. Piek bezat meer dan 300 tekeningen van onder andere Hendrik Avercamp, Jacob de Gheyn, Jan van Goyen, Daniel Marot en Jacob Cats.²⁵ Piek senior overleed in 1916. Wim Piek junior werd in dat jaar directeur van de Holland Amerika-lijn.²⁶ In 1920 deed Piek junior van zich spreken omdat hij toetrad tot het zogeheten Rembrandt-syndicaat. Dit was een groep van zestien belangrijke zakenlieden die door de Vereniging Rembrandt waren aangezocht om een substantieel bedrag voor de aankoop van buitenlandse kunst bij te dragen.²⁷ De Vereniging Rembrandt stimuleerde de aankoop van belangrijke kunstwerken voor het Nederlandse kunstbezit. Piek junior doneerde 50.000 gulden. Hij had net als zijn vader een kunstverzameling.

‘Pictorial history of life as it is lived’

Het album *Scraps* ging precies twee generaties mee. Bij het overlijden – in 1969 – van Liesbeth Overhoff, de kinderloze dochter van Johanna Margaretha Piek met wier portret het album opent, kwam het terecht bij de opkoper.²⁸ Het album lijkt – ook al is het altijd in Johanna's bezit gebleven – toch niet exclusief het domein van de jongste dochter te zijn geweest. Alle leden van het gezin komen wel een keer in beeld, verschillende van hen hanteerden de camera. In families met een fototoestel was in de regel meer dan één van hen als fotograaf actief. Dat was ook hier het geval. Beurtelings bediende de vader, de zoon of één van de dochters de camera. Het komt er op neer, dat wie het vaakst op de foto staat het minst fotografeerde en andersom. De fotograaf staat immers nooit zelf op de foto. De mobiele Kodak ging mee met wie er op reis ging: naar Venetië (moeder en dochter met zonnebril in de gondel), naar Monte Carlo, Cannes, Pisa en Florence. Daarna kreeg Wim het toestel mee toen hij naar Berlijn en de Oostzee ging (afb. 75). Bij elkaar bevat het album ruim 200 kleine losse beelden, in grote en kleine series, zelden als losse foto. Dergelijke verzamelalbums waarin onder de noemer ‘scraps’ papieren souvenirs werden bewaard, waren daarvoor ook al in omloop.²⁹ Maar rond 1890 werden deze albums steeds vaker voor snapshotfoto's gebruikt en even later ook speciaal daarvoor gefabriceerd.³⁰ De voorgefabriceerde albums kregen sprekende titels als *Sunny Memories*, *Photo-Bits* of eenvoudigweg *Kodak Souvenirs*. Als de eigenaar zijn afdrukjes van de fotohandel terug had, kon hij of zij zelf de foto's ordenen en in de albumbladen steken of ze opplakken. In dit album maakte Johanna zelf inkepingen om de foto's vast te zetten.

Bij het doorbladeren zien we dat fotografie op deze ‘Kodak-manier’ nauw verweven is met het familieleven. Het begon zeer waarschijnlijk als verzamelalbum voor de jongste dochter, maar uiteindelijk kwamen er vele ‘levens’ in terecht. Want de familie was omvangrijk. Iedereen kwam wel een keer op de foto, ook de jonge echtparen met de nieuwe kleinkinderen. Er zijn veel portretten en groepjes in allerlei samenstellingen. De fotografie is door de losse omgang met de camera zeer persoonlijk. Fotograaf en gefotografeerde kennen elkaar, dat is duidelijk. De foto's zijn ontspannen: er wordt gelachen en in de camera gekeken. Vader en moeder worden rijdend in een calèche in een laan met hoge bomen gefotografeerd, ze kijken open naar degene die hen fotografeert (afb. 76). De stijl is eerder informeel dan formeel. Het is een fotoboek, gemaakt door en voor de familie. Voor een buitenstaander was het resultaat niet begrijpelijk. Voor de eigen kring was echter volmaakt duidelijk wie in beeld is en welke gebeurtenis te zien is. Daarom was het noteren van namen of bijschriften niet nodig.

Na de eerste voorzichtige pogingen – de bezitter van een nieuwe camera moet het toestel altijd eerst uitproberen – zien we op de bladzijden een min of meer verhalende vorm optreden. De eerste twaalf Kodakfoto's zijn op en om het huis in Amsterdam gemaakt. Er zijn foto's van de kamers van Herengracht 258. Dan volgen beelden van de tuin met het achttiende-eeuwse tuinhuis achter, het uitzicht voor op de gracht en portretten van moeder, zoon en dochters achter het huis. Dan gaat de camera gaat mee naar het buitenhuis. Voor de ingang van het landhuis staat een open rijtuig met paard en koetsier klaar voor een uitstapje. De landwegen, een wandeling en het ouderpaar in de rijdende calèche zijn in een reeks van zestien foto's vastgelegd. Er is veel aandacht voor de hond – op de weg, voor het huis en springend over de ladder. Er zijn ook beelden van de omgeving en foto's van weggetjes en landschappen. Daarbij zijn ook de mislukte foto's van moeder in het rijtuig. Vlak daaronder zitten twee vrijwel identieke foto's van oudste zoon Stephan met zijn zoontje op het gras in een park in Amsterdam.

Daarna volgt een uitgebreide serie met titel en datum: *Keizersfeesten 1891* (afb.77-80). Vier bladzijden lang zien we ruim twintig foto's die alle op één dag zijn gemaakt. Toen de jonge Duitse keizer Wilhelm II begin juli 1891 Amsterdam bezocht, begaf de fotograaf zich in de drukte. 'Amsterdam was nog nooit zoo vol', schreef de krant.³¹ In de Raadhuisstraat werd het open rijtuig met de – voor ons nauwelijks zichtbaar – passerende staatshoofden vastgelegd. De keizer komt langs en een vrouw kijkt reikhalzend naar hem uit. De keizer arriveert met zijn schip de Hohenzollern op het IJ en bij deze gelegenheid is er een vlootschouw. De fotograaf is erbij en maakt een serie vanaf het dek van een schip. Het publiek kijkt naar de schepen op het water: mannen met bolhoeden turen door hun verrekijkers. In de verte zien we het gloednieuwe Amsterdamse Centraal Station (van 1889) liggen. De fotograaf schoot relatief veel foto's op wat kennelijk een speciale dag was en legt ook nog tussendoor in de tuin de drie dienstbodes vast.

Zelden vertellen deze series een verhaal van begin tot eind. Er vallen bij het vertellen van het verhaal veel gaten. De Kodak werd in zijn tijd aangeprezen als 'the Note Book of Photography'.³² Het fotograferen met het toestel had inderdaad het karakter van het maken van snelle en losse aantekeningen. Precies die willekeur sluit aan bij de betekenis van de titel 'Scraps' op het album: snippers, flarden, stukjes, beetjes, brokjes.³³ Het zijn uiteindelijk snelle foto's, letterlijk 'grepen' uit het leven, waarbij zoals gezegd ook heel veel is weggelaten. In korte sessies werden telkens een paar opnamen van een uitje of situatie gemaakt. Van Wim Piek junior zien we een paar beelden: een groep studenten binnen (clubgebouw) en twee keer de groep bij een uitstapje voor het stadhuis in Gouda. Nogal fragmentarisch vinden we vervolgens in het album een reportage in acht foto's van de bruiloft van Hendrik Lodewijk Asser en Cato Piek, met vooral de gasten in de tuin. Nergens is er een portretje van het bruidspaar te vinden. Twee groepen van de complete familie op het rechthoekige formaat achter het huis; daaronder nog een keer twee min of meer dezelfde groepen op het ronde formaat van de Kodak. Het album wordt afgesloten met foto's van een kamer met bijzondere achttiende-eeuwse schilderijen. Het blijken de wandschilderingen van de schilder Dirk Dalens III te zijn, die zich toen bevonden in een pand aan de gouden bocht in de Herengracht, op nummer 458, - later het Goudstikkerhuis. In deze tijd woonde daar Henriëtte Agnes Insinger van Loon, een hofdame van koningin Emma.³⁴ Ze moeten bij een incidenteel bezoek aan dat huis zijn genomen. Het is duidelijk dat er bij het maken van de foto's geen vooropgezet plan was. Het toestel werd meegenomen bij een speciale gelegenheid of een uitje en vervolgens werden er wat opnames gemaakt. Dat maakt het beeldverhaal fragmentarisch, willekeurig, niet doordacht en zeer incompleet.

Het album begint in 1889 en eindigt in 1893. Al met al bestrijkt het niet meer dan vier jaar. Het was niet een afgerond fotoboek van één gezinslid of één gezin, maar een beeldverslag van het leven

van een grote familie over een korte periode. Door de verhalende vorm en het privé-karakter is dit laat negentiende-eeuwse familiealbum heel anders dan de fotoalbums van daarvoor die gevuld werden met studioportretjes van vrienden en bekenden die door professionele fotografen waren gemaakt. Pohlmann typeerde de omslag eerder als 'a whole new iconography [...] the iconography of everyday' en hij spreekt over 'incidental views' en 'unsettling images'.³⁵ Maar is een dergelijk album met terloops gemaakte snapshots uit de late 19de eeuw ook daadwerkelijk een iconografie van het dagelijks leven te noemen? Het is niet zo dat de hoofdpersonen in hun dagelijkse terloopse bezigheden worden betrappt. Dan zouden de foto's veel meer gewone dingen moeten tonen. Heel veel van wat een mens dagelijks doet, is juist niet vastgelegd. Dat maakt het album niet tot een fotoboek waarin we ook de handelingen uit slaapkamer, keuken of woonkamer herkennen. De fotograaf of fotografe koos nadrukkelijk voor het sociale leven. Het gemiddelde is hier minstens vijftig opnamen in een jaar: op en om het huis, bij vakanties, reizen, uitstapjes en feesten. Voor de foto groeperen de mensen zich als vanzelf en kijken ze naar de fotograaf. Als het gaat over het veranderde karakter van de beeldtaal, de 'unsettling images', in een rauwe stijl, dan is dat in dit album zeer herkenbaar. Over het algemeen zijn deze foto's zonder artistiek besef gemaakt. Er zitten in het album veel herhalingen, lelijke afsnijdingen, veel beginnersfoutjes en dubbele drukken omdat men wel eens vergat de film door te draaien. De fotograaf stoorde zich niet aan de regels van compositie, en bezondigde zich aan overbelichting en een slechte doortekening van donkere delen. Alles wat van de fotohandel terugkwam – ook de mislukte en gekantelde foto's – belandde uiteindelijk in het album.

De vraag of er hierna nog meer albums kwamen en hoe en door wie de fotografie verder in al deze levens werd ingezet, is niet te beantwoorden. Belangrijk is dat de fotografie vluchtiger – net zo vluchtig als het leven zelf – was geworden. Dat is misschien wel de echte betekenis van de slogan uit de Kodak-verkoopcatalogus van 1894: 'a collection of these pictures may be made to furnish a pictorial history of life as it is lived [...] that will grow more valuable every day that passes'.³⁶ Fotografeer het leven terwijl je het leeft, terwijl het zich voltrekt, terwijl je er bij staat, lijkt de firma te willen zeggen. De vluchtigheid verklaart ook waarom de functie van het album als herinneringsobject bij kleindochter Liesbeth stopte.

Op het eerste gezicht is het album niets anders dan een familiealbum, het is de bevestiging van het familieleven.³⁷ Maar hoewel het nauw vervlochten is met het succesvolle leven van de welgestelde Amsterdamse familie, is er hoegenaamd geen element van representatie in de foto's aanwezig. De fotografie was speels, niet serieus en bovendien lang niet altijd begrijpelijk voor anderen. Het album was gemaakt voor privé-gebruik, niet met het oogmerk het aan veel anderen te laten zien. De familie zal zijn status eerder ontleend hebben aan het bezit van het nieuwe fototoestel uit Amerika, net zo goed als aan de fiets die is afgebeeld of aan de nieuwe koets. De camera fungeerde in deze periode vooral in de hogere kringen als luxe speelgoed en fotografie was een bezigheid voor de vrije tijd.³⁸ Maar het bezit van het fototoestel, en het huis op de Herengracht, het landhuis, de koets en vakanties in het buitenland die daarmee werden gefotografeerd, gaven de kopers natuurlijk status en aanzien. De fotografie stelde je in staat je eigen verrichtingen en successen te verzamelen en te benadrukken. In die zin gaat er achter het bezit van een camera en een fotoalbum – hoe onbeholpen ook – veel meer schuil. Er stond een enorm economisch en sociaal kapitaal achter. De camera en de foto's betekenden macht.

In haar studie naar de campagnes van Kodak analyseerde Nancy Martha West de gedachten die ten grondslag lagen aan de reclamecampagnes van het bedrijf. Deze zijn iedere keer terug te voeren tot eenvoudige motieven: familie en kinderen, het huis, vakantie en ontspanning en uitjes.³⁹ In 1889 is dat gegeven in het Piekalbum al ruimschoots aanwezig. De familie vormt de achtergrond, bijna

een symbolisch verbond. Maar de meisjes en de jongen zijn het actiefst: voor hen is fotografie een spel, een onderdeel van het sociale leven. De firma Eastman Kodak richtte zich bij de verkoop van zijn camera's heel duidelijk op de jonge vrouwen als nieuwe gebruikers. In 1889-1890 liet Eastman zijn secretaresse Kitty model staan voor de posters van de Kodak no. 2.⁴⁰ Daarmee werd de 'Kodak-girl' als spil van de campagne geïntroduceerd. Fotografie kwam wat losser van de man en zijn bezigheden – én van de techniek - te staan. Met vrouwen en meisjes werden nieuwe markten aangeboord. Daarbij werd er alleen gefotografeerd bij de prettige zaken des levens en niet bij de minder prettige. In fotoalbums vinden we over het algemeen geen ziekte, ruzie, dood of mishandeling. Dit was het leven zoals we ons dat wensen en zoals we hopen dat de buitenwereld het van ons ziet, ook vanuit een vrouwelijk perspectief.⁴¹

Kodaks verdere verspreiding in Nederland

De Kodak-formule was zo gezien natuurlijk zeer veelbelovend. Persoonlijk, informeel, vrouwvriendelijk, altijd vrolijk en bepaald niet high brow. Eastman had de gedachte dat iedereen - ook degenen zonder talent of technisch inzicht – een fototoestel moest kunnen bedienen. De fabrikant onderstreepte het bediengemak en was genegen het zijn klanten zo gemakkelijk mogelijk te maken. Over de Kodak No. 2 schreef de firma dat het niet nodig was scherp te stellen, dat deed het toestel zelf. Een ander voordeel was het ronde beeld: 'as the picture is round it requires no care to hold the camera square with the object'.⁴² De camera mocht scheef gehouden worden. Het bedrag van 32,50 dollar in 1889 voor deze camera was aanzienlijk, maar in deze kringen niet onoverkomelijk.⁴³ En de met de camera behaalde resultaten waren zeer acceptabel. De Kodak was een van de nieuwigheden op de wereldtentoonstelling van 1889 in Parijs en op de fotografiejubileumexpositie in Berlijn.⁴⁴ Vanaf begin jaren negentig zocht Eastman naar afzetmarkten in Europa. De eerste Kodakfabriek werd in 1891 bij Londen in Harrow gebouwd. Eastman Kodak Company Londen werd de belangrijkste vertegenwoordiging in Europa. In 1897 volgde Parijs, in 1896 Berlijn, en in 1899 Brussel en een zaakbehartiger in Amsterdam.⁴⁵

Ook in Nederland was - naast de Europese camera's - de tot de verbeelding sprekende Amerikaanse Kodak bij de detailhandelaren verkrijgbaar. Amateurfotograaf en latere directeur van de Nederlandsche Petroleum Maatschappij W.H. Blaauw demonstreerde zijn Kodak No. 1 in januari 1889 tijdens een vergadering van amateurfotografenvereniging Helios. Hij vertelde uitgebreid over zijn ervaringen met het *marokko lederen kistje* in de zomer van 1888. Hij had zijn rol met 100 opnamen helemaal volgeschoten met zeilschepen op zee en de foto's waren goed gelukt. Hij liet ook de rolfilmhouder en de binnenkant van de camera zien en zijn negatieven. Het was alleen jammer dat het bedrijf hem niet een Kodak met de door hem gevraagde lens met een langere brandpuntsafstand kon leveren. Hij moest het met het standaardapparaat doen. Aanpassingen waren niet mogelijk. Na afloop demonstreerde hij ook hoe je van de ontwikkelde film een bruikbaar negatief kon maken.⁴⁶ In deze vergadering kwamen overigens verschillende andere handcamera's op tafel: een verenigingslid nam een piepkleine 2 x 2 cm 'Buchkamera' mee. In januari 1890 vertaalde professor Van Geuns voor het tijdschrift van Helios een artikel uit een Engels tijdschrift: 'Van waar de Kodak komt' over de fabriek in Rochester.⁴⁷ Kodak begon – te midden van heel veel andere handcamera's – aarzelend een bekend merk te worden.

De Amsterdamse fotohandelaar Hendrik (C.H.) Groote – vertegenwoordiger van Eastman in Nederland - nam het toestel al vroeg in zijn assortiment op. In mei 1890 nam hij de twee modellen mee naar de vergadering van zijn vereniging Helios. Hij vertelde dat de productie goed liep en noemde daarbij het verkoopcijfer van 13.000 toestellen voor de eerste anderhalf jaar, tussen juni 1888 en

september 1889.⁴⁸ In oktober berichtte hij dat er inmiddels 20.000 Kodaks verkocht waren. Een derde van de door Eastman geproduceerde rolfilm was inmiddels voor de Europese markt bestemd, vertelde hij erbij.⁴⁹ Mogelijk was Groote ook de tussenpersoon bij de organisatie van een expositie van Eastman-artikelen in Amsterdam.⁵⁰ In het Muntgebouw richtte het Amerikaanse bedrijf in december van hetzelfde jaar een kleine tentoonstelling in. *Lux* schreef er een klein stukje over: 'nieuws zagen wij er niets, of het moest zijn dat de roll-film thans veel verbeterd schijnt. De kodak-opnemingen gingen het alledaagsche niet ver te boven': daar konden de Nederlandse amateurs makkelijk mee wedijveren.⁵¹ Op 29 mei 1891 werd de merknaam Kodak door de Eastman Photographic Materials Company Limited, bij de Amsterdamse Arrondissementsrechtbank officieel gedeponeerd.⁵² Het merk moest ook in Nederland tegen misbruik door derden beschermd worden. In de vroege jaren negentig komen we de Kodak in de advertenties in de fototijdschriften echter niet vaker tegen dan die van andere fabrikanten. Het zijn vooral de camera's van de Amsterdammer Bram Loman, en de Duitse merken die de advertentiebijlagen van de Nederlandse fototijdschriften domineren. Wel is de film en droge plaat van de Eastman Company ruimschoots in de advertenties aanwezig. De vroegste verwijzing naar de Kodak in advertenties is in het tijdschrift *Lux* te vinden. De Amsterdamse groothandel in fotografiebenodigdheden Ernst Fischel Jr adverteerde in april 1891 als eerste met 'Kodaks in alle grootten'.⁵³ Zowel Barend als Hendrik Groote noemden zichzelf vanaf 1893 'Agent van The Eastman Dry Plate & Film Co'.⁵⁴ In 1895 werd Groote zelfs 'Eastman Kodak Agency'.⁵⁵ Vanaf 1900 is de firma Guy de Coral in Nederland een belangrijke Kodak-representant.⁵⁶

Eastman werd de marktleider omdat hij een uitgeknipte marketingtechniek bedacht en het productieproces en de concurrentie heel streng controleerde.⁵⁷ In 1895 kwam met de Pocket Kodak voor vijf dollar een van de best verkochte modellen ooit op de markt, in 1897 gevolgd door de platte Folding Pocket Kodak met uitvouwbaar balg die de lens naar voren haalde.⁵⁸ Rond 1900 werd de camera voor het eerst als speelgoed voor kinderen aanprezen. In dat jaar was de Kodak boxcamera – inmiddels Brownie (naar Brownell, Eastmans camerabouwer) geheten - voor slechts één dollar te koop. Woog een Kodak in 1888 een kilo, in 1900 had je er een van een half pond in de hand.⁵⁹ Er werden er in dat jaar 100.000 Brownies gefabriceerd. Aan het begin van de 20ste eeuw was Eastman zover dat hij ook jonge moeders tot zijn afnemers en doelgroep ging rekenen. Elk jaar kwam de firma met nieuwe modellen in nieuwe kleuren en met nieuwe snufjes. Zo kwam er eerst één toestel in het gezin, vervolgens een tweede en een derde. Telkens nieuwe generaties handcamera's wonnen in de huishoudens steeds meer terrein.

Timm Starl heeft terecht nuancerings aangebracht in, zoals hij het noemt, de Kodak-legende.⁶⁰ Hij stelt dat er vóór 1897 bij elkaar niet meer dan 50.000 camera's door het bedrijf werden geproduceerd. Het toestel en de lens vertoonden mankementen, de film was van slechte kwaliteit en Kodaks waren relatief duur. Soms stokte de aanvoer van film. De concurrentie ging hard in de ontwikkelingen mee en leverde soms betere kwaliteit. In de prijscouranten van de fotohandelaren van rond 1900 waren handcamera's van allerlei types en soorten te vinden: naast die van Kodak waren er vele andere merken verkrijgbaar. Op het Amerikaanse succesverhaal was dus genoeg af te dingen.⁶¹ Mogelijk was het de dwingende marketing die het verschil maakte. De Kodak werd voorgesteld als de onmisbare factor in het familiegeluk. Hier werden heel andere doelgroepen aangesproken dan de mannen met bolhoeden van de verenigingen die prat gingen op technische hoogstandjes. Bij geen van de bedrijven uit de camera-industrie bracht de merknaam van de camera het tot bedrijfsnaam, noch tot werkwoord. Op reis in Californië in 1904 vroeg een reisgenote aan botanicus Hugo de Vries 'of ik nog even bij de Onoethera's wou gaan staan, want ze wou mij kodakken'.⁶² Kodakken werd een

werkwoord, een staande uitdrukking voor even een foto maken. En de Kodak-camera bleef tot laat in de 20ste eeuw een begrip.

---

¹ Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-F01198, afkomstig uit de collectie L.J. Hartkamp.

² Met het ronde masker werd de onscherpte in de hoeken als gevolg van de goedkope lens gemaskeerd.

³ Gustavson (2011), pp. 15-18. De slogan is van 1888, zie Brayer (2006), p. 68.

⁴ Vgl. Davis (1999), p. 19.

⁵ Brayer (2006), p. 60. Eastman vroeg deze aan samen met Cossitt. William Schmid uit Brooklyn ging Eastman echter voor. Hij vroeg in 1883 als eerste patent aan op een boxcamera met instantaneous lens.

⁶ Brayer (2006), pp. 59-66.

⁷ Starl (1995), p. 48. In de Verenigde Staten was de klant de camera vier weken kwijt, in Europa nog veel langer.

⁸ West (2000), p. 24.

⁹ Zie West (2000).

¹⁰ Kodak (1894), p. 14.

¹¹ Het George Eastman House in Rochester heeft er niet meer dan tachtig in zijn collectie.

¹² Greenough/Waggoner (2007), pp. 7-71. Zie ook Ison (1990/1991). Painters ronde Kodaks (100 losse foto's) worden bewaard in de Library of Congress in Washington.

¹³ Het gaat om 54 van dergelijke foto's geplakt op de eerste 9 pagina's. Op de laatste pagina volgen er nog twee.

¹⁴ Met dank aan Erik Schmitz, Stadsarchief Amsterdam, die me hielp met uitgebreid onderzoek hiernaar.

¹⁵ Het huis is in 1951 uitgebroken en verbonden met de naastliggende panden, zie Van Eeghen/Roosegaarde Bisschop/Wijnman (1976), pp. 484-485.

¹⁶ Mededeling W.S. Brikkenaar van Dijk, Amsterdam 18 maart 2011. Zie Van Klaveren (1916).

¹⁷ Zie Boom (2010).

¹⁸ Tijdens zijn verblijf in New York liet Piek zich tevens portretteren bij een professionele Amerikaanse studio, Forfey, Rijksmuseum, inv.nr. RP-F-F01198-HD. Deze platinadruk in omslag was in het grote bruine album gevoegd.

¹⁹ In Amerikaanse collecties bevinden zich qua vormgeving en formaat vergelijkbare albumbanden van rond 1890. Vgl. Liebenroth (1887). Zie ook Helfland (2008).

²⁰ Van der Burg/Ten Houte de Lange (2004), pp. 263-264.

²¹ Bruin (1980) sub Jolles, p. 33-36.

²² Hun zoon Carel Frederik (geboren in 1891), op de foto als baby bij zijn moeder op schoot zittend, zou later als voorzitter van het bestuur van de Amsterdamse beurs tijdens de Tweede Wereldoorlog een dubieuze rol hebben gespeeld, zie De Waard (2009). Zie ook Van den Aardweg/Brugmans/Japikse (1938), sub Overhoff.

²³ Boissevain (1929), p. 55. Ernst Heldring beschrijft uitgebreid het schoolleven aan de Openbare Handelsschool en ook de excursies naar Duitsland, zie De Vries (1970), pp. 55-57.

²⁴ Anoniem (1963), p. 214.

²⁵ Ruim 300 Nederlandse tekeningen onder andere Van Dyck, Rubens, Goltzius, Van Ruisdael, Van Everdingen, Constantijn Huygens, Van Huysum, Bloemaert, Matham, Terborgh, vgl. de veilingcatalogus Frederik Muller, 1-2 juni 1897, Piek (1897).

²⁶ Van den Aardweg/Brugmans/Japikse (1938), p. 1734.

²⁷ Heijbroek (1983), p. 175 en Hecht (2008), p. 212, nt. 39. Willem Piek Jr was een van de leden van de Vereniging Rembrandt en van het 'Rembrandt Syndicaat' dat in 1920 door vermogende leden werd opgezet om meer buitenlandse kunst aan te kopen.

²⁸ Documentatie Collectie Hartkamp, Rijksmuseum. Het fotoalbum van kleindochter Liesbeth Overhoff, samengesteld rond 1910, werd bij dezelfde gelegenheid door L.J. Hartkamp gekocht: Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-F01201.

²⁹ In het reisdagboek dat Claude Auguste Crommelin in 1866-1867 tijdens zijn Amerikaanse reis schreef, sprak hij over een 'scrap-album', zie Veenendaal (2009), p. 144.

-
- ³⁰ Zie bijvoorbeeld Guy de Coral (1897), pp. 177-180.
- ³¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 5 juli 1891. AFV-leden J.J. Kamp en Bispinck maakten ook foto's tijdens de Keizersfeesten meldde het tijdschrift *Lux* (1890-1891), p. 318.
- ³² Kodak (1894), p. 14.
- ³³ *Oxford English Dictionary*, sub scraps.
- ³⁴ Met dank aan Richard Harmanni. Zie voor H.A. Insinger-van Loon: Cleverens (1984).
- ³⁵ Pohlmann (1999), p. 55. Easton gaat hier in haar overzicht van peintre-photographes op door: zie Easton (2011), p. 6.
- ³⁶ Kodak (1894), p. 14.
- ³⁷ Aasman noemt dat in haar studie over familiefilms treffend 'ritueel van huiselijk geluk', zie Aasman (2004).
- ³⁸ Waggoner (2007).
- ³⁹ West (2000), p. 2.
- ⁴⁰ Ibidem, pp. 114-115.
- ⁴¹ Ibidem, pp. 166. West refereert aan Huizinga: het spel als tendens naar schoonheid. Ook benadrukt ze dat in de campagnes van Kodak dat snapshotfotografie een privé-activiteit was, alleen door en voor de naaste familie, zie pp. p. 113, 183.
- ⁴² Kodak (1894), p. 15.
- ⁴³ Dit stond gelijk aan het jaarinkomen van een Amerikaanse arbeider, zie West (2000) pp. 23-24.
- ⁴⁴ Voor Parijs zie Henry (1889) p. 188; zie ook Starl (1995).
- ⁴⁵ British Library, Londen, Kodak Historical Collection, 1069; 2460; 2462; 2057, met dank aan John Falconer en Michael Pritchard. Nederland kreeg pas in 1899 een vertegenwoordiging: Kodak Co Limited. Het Amerikaanse bedrijf nam in 1913 alle zaken in Nederland van de firma Guy de Coral over. Het was nu Kodak Limited, Kalverstraat 126 en Noordeinde 10 Den Haag, zie *Algemeen Handelsblad*, 16 maart 1913.
- ⁴⁶ Dat bleek zeer ingewikkeld. De emulsie moest voorzichtig van het papier worden losgetrokken en op glas worden overgebracht, zie *Tijdschrift voor Photographie* (1889), p. 20.
- ⁴⁷ *Tijdschrift voor Photographie* (1890), pp. 7-10.
- ⁴⁸ *Tijdschrift voor Photographie* (1890), p. 67. Mogelijk was dit cijfer door de firma Eastman verspreid.
- ⁴⁹ *Tijdschrift voor Photographie* (1890), p. 165.
- ⁵⁰ British Library L A 2733: *Do I Want a Camera ?* z.j. [1890].
- ⁵¹ *Lux* (1890-1891), p. 90. Het is niet duidelijk wie de Nederlandse tussenpersoon was.
- ⁵² *Algemeen Handelsblad*, 30 mei 1891, door notaris K. Hazelhoff, de zaakbehartiger van het bedrijf.
- ⁵³ *Lux* (1890-1891), p. 222.
- ⁵⁴ Advertentie Barend Groote, Kalverstraat 61 tegenover de titelpagina van *Fotografisch Jaarboek* 1893-94, advertentie van Hendrik Groote op achterkant *Fotografisch Jaarboek* 1893-94.
- ⁵⁵ Advertentie in een fotoalbum van de firma Hendrik Groote, Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-F01181-S.
- ⁵⁶ Van Heuven van Nes (2010), p. 229 en idem (2011).
- ⁵⁷ Zie voor een uitstekende analyse van Kodak in relatie tot de andere fabrikanten: Starl (1995), pp. 45-50: 'Die Kodak-Legende'.
- ⁵⁸ Van de Pocket Kodak werden in het jaar 1895 25.000 exemplaren verkocht, zie West (2000), p. 24 en Gustavson (2011), pp. 19-20.
- ⁵⁹ West (2000), p. 88.
- ⁶⁰ Starl (1995).
- ⁶¹ Volgens Starl is de geschiedschrijving over Kodak in hoge mate door het bedrijf zelf bepaald. Onderzoekers kregen opdracht van Eastman om biografieën en geschiedenissen te schrijven. Daarbij werd ook geput uit de eigen archieven en collecties van het Kodak Museum in Rochester. Het gegeven van George Eastman als de self made man en zijn Amerikaanse succesverhaal hebben van het bedrijf en zijn directeur een mythe gemaakt.
- ⁶² De Vries (1998), p. 136.

2.3 Kunstenaars en fotografische beeldkwaliteiten in de late 19de eeuw

Wat waren de kenmerken die de doe-het-zelffotografie bijzonder en aantrekkelijk maakten? In het hoofdstuk over het Piekalbum kwamen er al enkele aan de orde. Geen ingewikkelde handelingen of vuile handen in de donkere kamer. Dit was fotografie voor iedereen, zelfs voor ongeïmproviseerden. Een druk op de knop en er was al een beeldje. Bijna direct klaar. Men kon vanuit de hand fotograferen, vooral buiten waar het volle leven was. Men had het toestel direct bij de hand. Deze fotografie was strikt persoonlijk. In het envelopje dat van de fotohandel terugkwam zaten kleine foto's: een verzameling losse beeldnotities, fragmenten, herinneringen om op te halen. Er zat niets formeels bij. De foto's waren snel gemaakt en vol beweging: soms dynamisch, rauw, ongepolijst, letterlijk grepen uit het leven, en daardoor vol leven. De kwaliteit van het informele lijkt van belang: de fotograaf is altijd een bekende. Men maakte vaak groepjes, familieleden en vrienden bij uitjes, vakanties, tochtjes, en feesten. De huisdieren, de huiskamer, de bedienden in de tuin, het was de iconografie van alledag die in de doe-het-zelffotografie besloten lag. Voor het eerst sinds de vroege amateurfotografen uit de pionierstijd zien we in de fotografie het dagelijkse leven weer van heel dichtbij.

Een foto uit het Piekalbum, gemaakt op de Dam tijdens het bezoek van de Duitse keizer aan Amsterdam in 1891, laat in een keer zien wat de handcamera voor de organisatie van het beeld betekende (afb. 81). De fotograaf keek niet van een afstand naar de voorstelling, maar bewoog zich met de camera voor de buik te midden van mensen en situaties, in dit geval de festiviteiten in de stad. Het is geen foto die met een vaste hand is gemaakt of van tevoren bedacht. De horizon is ver te zoeken, het ronde beeld biedt weinig houvast. In deze foto klontert een groepje vrienden (bekenden van de fotograaf) in het midden samen. Daar speelt zich veel af: een paard met wagen passeert, links staat het paleis op de Dam en je moet tussen de vlaggen bijna zoeken naar de Nieuwe Kerk. Toeval en haast spelen een rol, de scene is lukraak gefotografeerd. De foto is niet op ooghoogte gemaakt, zoals een vakfotograaf dat met camera op statief zou hebben gedaan. Die had het liggende landschapformaat gekozen en zou sterk leunen op het centraal perspectief. Dat bood overzicht en duidelijke herkenningspunten. Zo'n strak geregisseerd beeld zou je in de krant publiceren als dat in die tijd mogelijk was geweest. Er is in de ronde foto hoegenaamd geen sprake van pose, regie of compositie. De wat bleke foto is voor een buitenstaander moeilijk leesbaar.

Het kon met de handzame, wendbare camera's in de ruimte voor het eerst alle kanten op: je kon de lens naar de lucht laten kijken, of naar de grond, en scheef. Een liefhebber van het wielrennen deed iets dat tot dan toe nooit was gedaan. Hij ging met zijn camera op de weg liggen: een spontane ingeving om de jonge renners van die dag op de foto te zetten (afb. 82). Hij koos het perspectief van de kikvors en richtte de camera omhoog om iedereen met fiets op de foto te krijgen. Eenzelfde laag standpunt zit in een foto van Henry Pauw van Wieldrecht waarbij vier mensen op hun buik op de grond liggen (afb. 83). De fotograaf, rechts op de foto met de kabel van de zelfontspanner in de hand moet zijn broer en zusjes de opdracht hebben gegeven te gaan liggen en naar de camera te kijken. Er komt een element van plezier bij: fotograaf en gefotografeerden kennen elkaar goed en ze maken zich vrolijk.

Over nieuwe beeldkwaliteiten in de fotografie is de afgelopen dertig jaar veel geschreven. In zijn studie *A fine disregard. What makes modern art modern* (1990) besteedde Kirk Varnedoe er als eerste ruimschoots aandacht aan.¹ Hij legde in zijn zoektocht naar de wortels van de moderne kunst

het verband met andere beeldtradities en zag moeiteloos overeenkomsten tussen het werk van impressionisten als Edgar Degas en Gustave Caillebotte en dat van fotografen uit latere generaties. Hij legde een schilderij van Caillebotte (1880), waarbij die vanuit zijn huis aan een Parijse boulevard door het gebladerte naar beneden kijkt, naast een foto van László Moholy-Nagy (1932), die vanaf de radiatoren in Berlijn recht naar beneden kijkt. De keuze voor dat extreme perspectief is logisch. Moholy-Nagy schreef in 1925 over dit onderwerp een boekje in de Bauhausreeks: *Malerei Photographie Film*. Daarin weidt hij uit over nieuwe vormgevingsprincipes voor de moderne tijd, met veel aandacht voor de nieuwe media. Varnedoe ziet in de compositie van Caillebotte's schilderij en Moholy-Nagy's foto opvallend veel overeenkomsten. Het gekozen gezichtspunt en het staande formaat zijn in beide gevallen bepalend. De twee kunstwerken rijmen, hoewel er ruim vijftig jaar tussen zit.

Varnedoe doet meer dan het beeldrijm zoeken. Hij benoemt de eigenschappen die samenhangen met de nogal ingrijpende transformatie van de kunsten en beeldcultuur in de late 19de eeuw. Hij spreekt over 'near' en 'far': of hoe de gelaagdheid in een driedimensionale ruimte wordt vertaald naar het platte vlak. Op verschillende niveaus speelt zich tegelijkertijd iets af. Fragmentatie, herhaling en boven-, beneden- of zijaanzicht worden dwingende beeldkarakteristieken. Hij ontdekt deze eigenschappen in de stereofotografie uit de jaren 1860, in de Japanse prentkunst, in het werk van de impressionisten en de vroege kubisten en hij verbindt ze met de sterk veranderende beleving van ruimte, mobiliteit en tijd. Die wordt anders ervaren en dus ook anders voorgesteld. Er komt meer dieptewerking (de ruimte wordt tastbaar en reëel). Er is geen afgeronde voorstelling meer door de abrupte afsnijdingen. Er komen andere, ongewone 'perspectieven' bij. Hoe overtuigend Varnedoe's argumenten ook zijn, hij slaat de stap van de in de late 19de eeuw overal opkomende amateurfotografie met zijn slordige beeldvoering over. Ergens in zijn argumentatie zit een gat in de tijd. Een van de belangrijkste wegbereiders naar de moderne tijd wordt vergeten. Op het moment dat Varnedoe zijn studie schreef, was weinig tot geen werk van de beginnende amateurfotografen bekend. Nu we de voorbeelden wel kennen, is het van belang de beeldkenmerken van de doe-het-zelffotografie duidelijker te benoemen en de foto's op het punt van vorm en onderwerp te analyseren.

De ontdekking van stad en straat

In de late 19de eeuw sneuvelden veel van de regels, wetten en conventies waarmee de fotografie het tot dan had gedaan. Het stevige vaste standpunt als beeldend middel was er een van. Kunstenaars, later werden ze de *peintre-photographe* genoemd, waren de eersten om de kwaliteiten van de handcamerafotografie te zien en er mee aan de slag te gaan. Zo introduceerde de schilder en amateurfotograaf George Hendrik Breitner rond 1890 iets nieuws: het rondlopen met een camera en het schijnbaar zonder regie opvangen van indrukken en mensen in beweging. De kunstenaar maakte er zijn dagelijkse bezigheid van, een project. Zijn domein was de grote stad waar werd gebouwd en gebroken en waarin het leven in volle gang was. Hij slenterde over straat, stuitte op een bouwput en maakte een opname van werklieden die zitten en liggen te schaften (afb. 84). Hij legde daarmee situaties en details vast – een hondje of een krul – zoals we maar zelden zien op foto's voor deze tijd (afb. 85). Het perspectief wisselt telkens. Een situatie wordt van alle kanten, ook van boven, bekeken. Het kader is niet de omlijsting van het beeld, maar snijdt vaak dwars door zijn figuren heen (afb. 86). Dit suggereert leven en levendigheid: een wereld die ook buiten beeld doordraait. Zo bracht Breitner dynamiek in de fotografie, of een element dat we later filmisch zijn gaan noemen. De voorstelling loopt door, en de figuranten zijn al weer een paar straten verder. Breitner zelf bleef de onzichtbare waarnemer. Hij participeerde niet, maar gaf de beschouwer wel het gevoel deel te nemen aan de

levendige straatscènes die hij zo schijnbaar achteloos vastlegde. De beschouwer voelt zich onderdeel van de stad en het leven ‘en plein air’. Hij ervaart bovendien het licht van de vroege ochtend of dat van de avond dat over de stad valt, of sensaties van koude of warmte (afb. 87).

Breitner was natuurlijk een professionele beeldmaker en was bepaald niet ongeïnteresseerd. Het weefsel van de stad en de dynamiek van het stadse leven waren door zijn getrainde oog als was in zijn handen. Hij goochelde met de camera die hem onverwachte composities en motieven opleverde: de mannen met bolhoeden, de dienstboden in witte rokken, kinderen en honden. Fotografie was een middel om het waargenomen snel en in soms bijna identieke varianten vast te leggen zodat hij als schilder de stadse scenes nog eens op het platte vlak voor zich zag.² Breitner hield zijn fotoproductie van 200 kleine afdrucken en rond de 65 vergrotingen altijd voor zichzelf. Hij beschikte ook nog eens over enkele duizenden negatieven die hij rubriceerde: ‘paarden tegen het licht in’, ‘kinderen op straat’ en ‘straatmakers’.³ De kunstenaar hanteerde zowel camera als penseel met vaardige hand, wist precies wat de visuele effecten zouden zijn en beheerste alle aspecten van de stad en van zijn beeldbank. Breitner - en dat is belangrijk om te beseffen - had een helder en artistiek doel voor ogen. In die zin was hij bepaald geen onbeholpen amateur. Hij eigende zich de dynamische beeldtaal van de fotografie toe.

Die vluchtige indrukken zien we ook beschreven in de literatuur van dat moment. In december 1887 publiceerde de jonge schrijver Lodewijk van Deyssel – bevriend met Breitner - zijn roman *Een Liefde*. Zijn streven om directe gevoelens en ervaringen als in een monologue interieur onverbloemd op te schrijven, komt dicht bij het op fotografische manier vastleggen van momenten uit het (stadse) leven. Jozef, het hoofdpersonage in *Een Liefde*, is werkzaam bij de Amsterdamse Beurs. Hij wordt vaak opgevoerd terwijl hij rondzwerft op straat en zijn gedachten laat gaan. Van Deyssel gebruikte Jozefs rusteloze stadswandelingen om een beeld van zijn huwelijks crisis en innerlijke onrust te schetsen:

‘Na de beurs, als het in de jonge zon oplevend witte keisteenen veld van den Dam zich om hem heen uitstreckte, terwijl zijn zintuigen links en rechts door de glinsteringen en het gedruisch van de omgeving werden aangedaan, gebeurde zijn groote aarzeling. Hij had een eigenlijk zwak karakter.’⁴

De stad was Jozefs natuurlijke habitat en het decor van zijn innerlijk gemoed. Zijn twijfel werd op gang gebracht en voortdurend gevoed door de indrukken uit het anonieme grootstedse leven.⁵ Ze riepen bij hem een lange reeks gedachten, twijfels, herinneringen en nieuwe gedachten op:

‘Hij vond, zacht en weldoend in hun verbleektheid van herinnering, de vroegere sensaties terug. Het bitteren in de club, de banale eeuwige jeugd der vrienden, het eenigszins fijn dineeren, de altijd kittelende herhalingen der zelfde gesprekken over rijke meisjes die onvermoede huwelijken deden, over bankiersfalschheden, over wijnmerken, over spijzen, over paardrijden, over bals van den verlopen winter en badreisjes voor den aanstaanden zomer.’⁶

De zich snel uitbreidende laat 19de-eeuwse stad vormde een levendige achtergrond. Er rond te lopen was bijna een zintuiglijke ervaring. Het lawaai, het va et vient, de bouwactiviteiten, de dynamiek van nieuwe en snelle transportmiddelen gaven allerlei impulsen. Er zijn beschrijvingen van impressies vanuit koets, tram en omnibus, waarin alles in beweging is en mensen flaneren en passeren. Van Deyssel schrijft:

‘Toen Jozef van Wilden van Mathilde vandaan ging, was hij door de oude Doelenstraat en de Damstraat naar de Club gegaan. Hij keek, onder den naar voren gebogen rand van zijn zwart zijden glimmenden cylinderhoed door, recht voor zich uit, over de voorbijgangers heen. Tussenbeide, als hem een mooi gekleed meisje voorbijging, beblikte hij haar in de schuinte en liep verder.’⁷

Jozef is zich zeer bewust van zijn omgeving en staat er open voor. Gevoelens en humeuren worden aangepast aan de ervaringen ‘en plein air’: van droevig naar melancholiek naar geëxalteerd. Beschrijvingen in termen van kleuren: massieve donkerte, licht glimmende keien, grijzige luchten komen overeen met snel wisselende stemmingen.

Het ging om een beeld waarin het hoofd karakter op zoek gaat naar iets, maar niet precies weet wat. De Amsterdamse amateurfotograaf Willem Toussaint – hij had duidelijk *Een Liefde* gelezen - beschreef in kleurrijk proza datzelfde - rusteloze - gevoel bij een verblijf in wereldstad Londen:

‘Door de lange straten van London was ik gegaan, voortlopende midden in het groote leven, met een akelig-vreemd, eenzaam gevoel over mij van alleen zijn [...] Voor mijn oog heel dat haastige leven, al die rammelende bussen, met een pak vochtige uitdampende mensen binnen, en er bovenop mannen en kantoorheeren stijf naast elkaâr op smalle bankjes, de beenen weggestopt onder glimmende, druipende zeilen, de lijven recht op onder een zwart dak van paraplu.’⁸

Drie dagen had hij rondgelopen, vol van nieuwe indrukken. Maar helder weer bleef uit:

‘En mijn handcamera stond gereed op mijn kamer drie dagen lang. Want als amateurfotograaf had ik zoo graag brokstukjes van dat echt Londonsche leven willen brengen op de gevoelige platen.’

De laatste dag slaagde hij dan eindelijk. De zon ging schijnen en Londen veranderde van een grijze in een lichte stad. Toussaint vertelde hoeveel bekijks zijn Loman’s Reflexcamera trok. Honderd kinderen - zoals ooit in de Amsterdamse Jodenbuurt - kreeg hij weliswaar niet achter zich aan, maar de Londense zakenlieden - ‘een ogenblik opgehouden in hun haast’ - bleven wel staan. Ook van bovenaf de omnibussen keken ze geïnteresseerd op de fotograferende Toussaint neer:

‘Zoo nam ik met zenuwachtige haast een serie opnamen, dravende van het eene punt naar het andere en soms rijdend op de omnibussen, meêdoende met al die menschen’.⁹

Anonimiteit en het leven in volle beweging maakten dat de flaneur zich onderdeel voelde van het grote, overweldigende stadse leven. De Nederlandse kunstenaar Willem Witsen schreef in 1882 tijdens een bezoek aan Parijs, over die aantrekkingskracht: ‘De stad, kerel, als stad, ’t boemelen, straatslijpen en kijken, kijken niet anders dan kijken’.¹⁰ Shelley Rice analyseerde in haar studie *Parisian Views* (1997) treffend de fotografie en de veranderingen in de organisatie van het beeld in de periode van de grote stadsdoorbraken van Parijs ruim een decennium daarvoor, vanaf 1860-1870.¹¹ Bij Baudelaire vond ze reflecties op de vervreemding van die tijd, door de passerende passanten die je niet kende en het stedse lawaai. De stereofotografie waarin het begrip instantané als eerste werd toegepast en waarbij het door lichtsterkere lenzen mogelijk was menigten en mensen op straat vast

te leggen, werkte ook mee aan die perceptie van de stad als een nieuwe en onbestemde 'arena', schrijft Rice. In deze vorm van fotografie zat een dwingend element van (beeld)consumptie:

'The urban environment became a series of disconnected, often fragmentary, image bites; the spectacles of the city, like the goods in the Universal expositions and the new department stores were there to be consumed.'¹²

Verandering was overal voelbaar: in de massa-immigratie, de warenhuizen, de treinstations, de ballonnen, de lange boulevards met hun etalages.¹³ Dan spreken we bij Parijs over de jaren '60, '70 en '80. Dit zelfde verschijnsel van grootschaligheid en stads leven manifesteerde zich in Nederland een stuk later: pas in de jaren '90. De flaneur was een afstandelijke niet betrokken voorbijganger, maar met zijn handzame fototoestel maakte hij zijn ervaringen persoonlijk. De straatscènes en situaties zoals hij of zij ze had gezien, meegemaakt en gevoeld.

Ogenblikkelijk en onbemerkt

Een fotograaf moest leren de bewegingen op straat met 'gehaaschte mensen en rollende wagens' behendig op te vangen.¹⁴ Toen keizer Wilhelm in 1891 in de Amsterdamse straten met calèche passeerde, was één van de Piekers erbij en maakte een foto met de Kodak. De foto is een toevalstreffer en onbedoeld een knipoog naar de vakfotograaf wiens uithangbord de achtergrond van de scene vormt (afb. 88). Van de keizer is weinig te zien, wel van de rugen van de mensen die staan te kijken. 'Momentfotografieën' was het sleutelwoord in de artikelen van die dagen. Dan ging het er om beweging of een speciaal moment vast te leggen, zoals de galop van het paard, de tram die de bocht omging of de calèche die voorbijkwam. De foto van de jonge Piek van zijn springende vrienden op het dek van de boot was een ander voorbeeld (afb. 1). Daar zie je dat de beweging zelf wordt vastgelegd. De amateur zocht deze snelle onderwerpen vaak in het voorbijgaan op straat en buiten: bij de fietscoursen, bij de paardenrennen, bij het schaatsen of tijdens de wandeling. Kortom waar mensen bij elkaar kwamen en in beweging waren. In Théodore van Lelyvelds opname van de drukte aan de Waterkant, de hoofdstraat in Paramaribo, is veel bewegingsonscherpte (afb. 89). De figuren zijn als vlekken op de foto terechtgekomen. Hij vond de foto goed genoeg om hem in zijn album op te nemen. Voor de beschouwer van nu is het nog steeds een aantrekkelijk beeld: een dynamische foto die de drukte en massa's op straat van Koninginnedag 1895 in de kolonie precies treft.

Snelheid in de fotografie was een volstrekt nieuw fenomeen. Eén ogenblik van de beweging moest scherp gefixeerd worden. Dat kon alleen met een lichtsterke lens en bij helder of zonnig weer. In handboeken en agenda's waren maandkalenders opgenomen waarin de lichtintensiteit op ieder uur van de dag van elk van de twaalf maanden kon worden afgelezen, dit in combinatie met het te kiezen diafragma (de lensopening).¹⁵ De belichtingstijden van momentopnamen konden niet anders dan kort zijn. Met een sluitertijd van een honderdste kon men op een paar honderd meter afstand een scherp beeld maken van een rijdende trein. Maar op twee meter van een lopende man was een nog kortere belichtingstijd nodig. Bij grote snelheden moest men meer afstand nemen, zo luidden enkele raadgevingen.¹⁶ 'Instantané' was de algemeen gangbare Franse term voor dit type foto. In het Engels gebruikte men 'instantaneous', wat letterlijk betekent onmiddellijk, ogenblikkelijk of bliksemsnel. De *Oxford English Dictionary* spreekt over 'occurring or operating in an instant [...] without any perceptible lapse of time'.¹⁷ 'Momentopname' zeggen we in het Nederlands bij dergelijke foto's die in minder dan een fractie van een seconde worden gemaakt.

Behalve over een snelle film moest de fotograaf over een kleine handzame camera beschikken die hij altijd paraat had. Het tijdschrift *Lux* bedacht daar in 1893 een fraaie uitdrukking voor: de camera als 'onafgebroken begeleidster'.

'Dan moeten aan de camera de volgende eischen gesteld te worden: Zij moet zelfs bij een plaatgrootte van 9 x 12 cm. zoo klein zijn, dat zij, zonder den drager in eenig opzicht last aan te doen, zijn onafgebroken begeleidster blijven kan; voorts moet het mogelijk zijn er geheel onbemerkt mede te fotografeeren.'¹⁸

Fotograferen vereiste een staat van permanente paraatheid. Fotograferen was rondlopen, kijken en afwachten. Het motief lag niet altijd voor het oprapen, maar kon ieder moment voorbijkomen. 'Nu eens moet men lang rondlopen eer het juiste ogenblik gevonden wordt', dan kwam het voor dat zich ongezocht iets voordeed. Het fotografietijdschrift bood het advies niet het gebruikelijke te doen:

'een opwekking aan alle vrienden der fotografie het eeuwige landschappen-opnemen een weinig te beperken en in plaats daarvan [...] meer grepen in het volle menschenleven te doen. Een voor den mensch en kunstenaar bevredigend resultaat zal niet achterwege blijven.'

Fotograferen zou ook een 'state of mind' kunnen zijn: 'De fotograaf moet daarom steeds strijdvaardig zijn, weken- en maandenlang.'¹⁹ Dit staat niet ver af van het motto van de Franse 20ste-eeuwse fotograaf Henri Cartier-Bresson. Voor hem ontleende een foto zijn kracht aan dat ene beslissende moment waarin handeling, verhaal en vorm perfect samenkomen. Voor vele documentaire fotografen die in de tweede helft van de 20ste eeuw werkzaam waren, werd dit een leidend beginsel. Zij hadden de gewoonte om het gebeuren heen te cirkelen totdat de perfecte plaat zich voordeed.

Ook het onopgemerkt of stiekem fotograferen was nieuw. De verborgen detective- of geheimcamera's kwamen al in de vroege jaren '80 van de 19de eeuw op de markt. In schematische tekeningen werd uitgelegd hoe zo'n mini-camera waarvan de lens bijvoorbeeld door het knoopsgat stak, werkte. Er bestonden stropdassen met ingenieuze verborgen camera's.²⁰ Al eerder zagen we hoe Bram Loman de Amsterdamse beursmedewerkers in de zomer van 1889 op allerlei manieren trachtte te verschalken. De idee van de laat 19de-eeuwse fotograaf als een heuse James Bond is niet eens denkbeeldig. In de nalatenschap van de islamoloog Christiaan Snouck Hurgronje is een foto met zes ronde beeldjes teruggevonden die gebruik voor spionagedoeleinden (Snouck Hurgronje was informant van de Nederlandse regering op het punt van de islam) zomaar zou kunnen bevestigen (afb. 8). De opname moet rond 1888 gemaakt zijn met de geheim-camera van Stirn op het grote plein in Mekka waar het verboden was te fotograferen.²¹ Die camera was een glimmende metalen schijf met een doorsnede van 12 cm. Daarmee maakte je zes opnamen. De Amsterdamse fotograaf Joseph Jessurun de Mesquita somt in zijn Nederlandse handleiding *Gids voor den amateur-fotograaf* van 1889 zijn favoriete geheimcamera's op: die van Stirn of Krugeners 'Taschenbuch-camera'.²² Maar de beste was naar zijn idee het model van de Duitse bewegingsfotograaf Ottomar Anschütz. In het algemeen kwam het er op neer dat de fotograaf de techniek klein en handzaam in de binnenzak wegstopte. Het resultaat deed er toe, de vorm en beeldkwaliteit eigenlijk nauwelijks.

Joseph Jessurun de Mesquita was de broer van de grafisch kunstenaar Samuel Jessurun de Mesquita en het enfant terrible van de kring van de Tachtigers, de groep kunstenaars en schrijvers rond *De Nieuwe Gids* (afb. 90).²³ Hij was een goede bekende van de kunstenaars die in dit hoofdstuk worden besproken en die als peintre-photographe te boek staan: Breitner en Willem Witsen (afb. 91).

Jessurun was begin 1888 gaan fotograferen en deelde een atelier met de schilder Maurits van der Valk. Deze werkruimte ging met foto-apparatuur en negatiefplaten in september 1889 in vlammen op. Jessurun was voor de anderen in de groep de inspirator op het gebied van de fotografie. Zijn carrière als fotograaf was kort en stormachtig: in april 1890 pleegde hij zelfmoord door cyaankali in te nemen. Hij was het die in zijn boekje de term 'oogenblik-fotografieën' muntte: 'een oogenblik van de beweging is scherp gefixeerd'.²⁴ Hij gebruikte dan belichtingstijden van een kwart seconde, tot een- of tweehonderdste seconde.²⁵ Dat ene moment, of ogenblik, suggereert dat er ook een vorig of volgend moment in een lange reeks momenten is, dat net zo goed vastgelegd had kunnen worden. Met een dergelijke lichtgevoeligheid en een handcamera is het mogelijk meer pogingen direct achter elkaar te doen. Jessurun zag de nadelen van de rolfilm met ruimte voor 100 opnamen: de beginner 'komt er al gauw toe om er maar op los te fotografeeren [...] terwijl hij waarschijnlijk beter uit zijn ogen zal kijken, als hij weet maar zes opnamen te kunnen doen.'²⁶ Die waarneming klopte. In het Piekalbum vinden we van één gebeurtenis een paar keer meer bijna identieke foto's terug (afb. 69). Op bladen in albums zie je regelmatig een serietje van min of meer dezelfde foto's bij elkaar. Ongeoefenden vervielen tijdens het fotograferen snel in herhaling. Dit lukraak schieten zijn we naar een term uit de jacht snapshots gaan noemen.²⁷ De notie dat een foto een eenmalige en duurzame afbeelding voor altijd is, valt daarmee weg. Het volgende moment kun je er zo weer een maken. Dat is althans de gedachte die je tijdens het fotograferen kon hebben. De oude opvattingen over fotografie zijn daarmee feitelijk al in de late 19de eeuw aan het verdwijnen en werden voor nieuwe ingeruild. De fotografie werd vluchtiger.

Close-up

Als we moeten samenvatten op welke onderwerpen de doe-het-zelvers (of dat nu kunstenaars en beeldspecialisten waren of onervaren fotografen) zich richtten, dan zijn het er twee die opvallen, en bijna complementair zijn. Het ene ligt in de onpersoonlijke sfeer, buiten op straat bij toevallige passanten. Het andere ligt juist in de persoonlijke sfeer. Dichtbij: bij de eigen familie, in de eigen ruimtes, en soms heel dicht bij de eigen gemoedstoestand. De fotograaf ging zijn onderwerp steeds dichterbij op de huid zitten. Bij de kunstenaar Willem Witsen kreeg het element van onmiddellijke nabijheid (dat is precies de betekenis van de uit het Latijn afkomstige term 'instans') op pregnante wijze vorm. Hij gebruikte de camera vrijwel uitsluitend om zichzelf en zijn beste vrienden te portretteren.²⁸

Witsen behoorde ook tot de groep van de Tachtigers. Hij was bevriend met de dichter Willem Kloos; de schrijvers Lodewijk van Deyssel en Hein Boeken; de schilders Breitner en Jacobus van Looy en de componist Alphons Diepenbrock. De schrijver Frederik van Eeden was zijn ene zwager, de schrijver Albert Verwey zijn andere. Ze waren getrouwd met de drie gezusters Van Vloten: Martha, Betsy en Kitty.²⁹ De dichter Herman Gorter, de genoemde fotograaf Jessurun en diens vriend Isaac Israëls die bij Witsen in huis zijn atelier had, behoorden ook tot de groep. Witsen die korte tijd de rol van mecenas op zich nam, was – hoewel een gereserveerd mens – het middelpunt van de kring en zijn atelier aan het Amsterdamse Oosterpark een vaste plaats van samenkomst.³⁰ Aanvankelijk waren het alleen de jonge mannen die elkaar opzochten (afb. 92). Geleidelijk aan voegden ook hun vrouwen zich daarbij. De assuradeur en de latere socialistische voorman Frank van der Goes kwam eveneens regelmatig langs (afb. 93).³¹ Dat gold ook voor de gezusters Lise en Marie Jordan, kunstenaarsmodellen (afb. 94-95). De hechte Amsterdamse groep schrijvers, schilders en hun vrouwen droeg haar nieuwe idealen over politiek en kunst met veel passie uit. Er was wat hen betreft een nieuwe tijd aangebroken. Bij Van Deyssel lazen we hoe dicht de schrijver de stemmingen en gemoedstoestanden van zijn hoofdpersonen naderde. Dat was een algemeen streven in het werk van de Tachtigers die strijdbaar

waren en zich afzetten tegen de oude literatoren. De persoonlijk gevoelde ervaring en de individuele belevingswereld waren de essentie van kunst. Kloos' bekende uitdrukking over kunst als de 'allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie' was een belangrijke motivatie. Witsens fotoportretten bewijzen dat de fotografie en de persoonlijke gevoelde ervaring elkaar heel dicht konden raken.

De jonge Joseph Jessurun de Mesquita was binnen de groep de meest ervaren fotograaf.³² Hij zette in 1888 en 1889 snel en krachtig de toon met verschillende rauwe en directe koppen van zijn beste vrienden Kloos, Gorter en Israëls (afb. 96-98). Vermoedelijk bracht hij ook Israëls aan het fotograferen.³³ Maar deze stijl van portretteren kreeg door Jessuruns voortijdige overlijden door zelfmoord geen vervolg. Witsen nam in zekere zin het stokje van hem over en begon in de zomer van 1891 foto's te maken, naar tot nu toe werd aangenomen enthousiast gemaakt door zijn vriend en amateurfotograaf Albert Kapteyn tijdens een verblijf van een jaar in Londen in 1890.³⁴ Maar Witsen was misschien meer nog schatplichtig aan Jessurun, wiens leerboekje en fotoportretten hij in bezit had. Er bestaat een foto van een fotowand in Witsens atelier waarop diverse frontale portretten hangen die door de overleden fotograaf werden gemaakt (afb. 99).³⁵ Aan de muur bij de deur hing ook een foto van Jessurun die nu in het Rijksmuseum is (afb. 100).³⁶ Jessuruns manier van fotograferen moet Witsen hebben beziggehouden: hij liep er elke keer langs en maakte er zelfs een prikbord van. Een kop zo krap in beeld gebracht of van heel dichtbij en en face was een vorm die in de fotografie toen heel ongebruikelijk was. Alleen de Britse fotografe Julia Margaret Cameron wier foto's via kunsthandel Colnaghi in Londen wel bekend waren, werkte op deze manier.³⁷ Het is niet denkbeeldig dat Witsen daarvan in Londen iets gezien heeft. Uit zijn brieven blijkt dat hij in het voorjaar van 1892 intensief met fotoportretten bezig was.³⁸

Hoe ging hij daarbij te werk? Wanneer zijn vrienden of familieleden op bezoek kwam in Amsterdam of op het buiten in Ede, haalde hij zijn Liesegang platencamera tevoorschijn om een foto te maken. Meestal concentreerde hij zich in een sessie op één persoon. Hij maakte dan bij die gelegenheid één, maar meestal twee, drie of vier opnames van heel dichtbij. Witsen zocht en probeerde: in één sessie nam hij iemand en face, dan weer iets schuin gedraaid of schuin en profiel of meer van onderaf. Het gezicht met de ogen was altijd in beeld. Dat was niet altijd makkelijk:

't Schijnt ook dat koppen dicht bij den lens veel licht vereischen b.v. die groote kop van Ger - voór de deur - is heel flauw - de 2^e heelemaal niets -; - Jij en je Oom Gerrit en Fik en je Mama en ik - de groote koppen van Jo Peaux Martha met de jongetjes (1 van de twee) zijn heelemaal mislukt' ³⁹

Ger was Gerlof van Vloten, zijn zwager, die hij vaker portretteerde (afb. 101). De kop was strak omkaderd waardoor je er als beschouwer naar toegetrokken wordt (afb. 102). Witsen koos ook welbewust een donkere of lichte achtergrond (afb. 103-104). Dat eerste bracht meer gravitas in het beeld: het beeld werd daardoor dramatischer en kreeg meer lading. Bij een donker portret van Hein Boeken – plaatste hij zijn personage buiten in fel licht voor een muur en zocht naar vorm: 'Hein met z'n kop bijna en profiel in de zon, in de zon Beb - met 'n tweede zelfde silhouet-slagschaduw-profil op den wand – ', schreef hij enthousiast aan zijn vrouw Betsy (Beb). Hij was meteen benieuwd naar de uitkomst: 'nu schijnt van daag de zon niet anders zou 'k ze gaan afdrukken.'⁴⁰ Witsen gebruikte het liefst snelle – lichtgevoelige - platen die meer directheid hadden:

‘Beb, 'k heb van daag al wel 30 platen ontwikkeld - 'k ben begonnen met die nog in de chassis zaten en die 'k 't laatst gemaakt heb - dat was 'n grijze dag weet je wel? de dag van m'n ets. Die zijn allemaal mis lukt - veel te kort geëxposeerd, zoodat 't uit komt dat 'k geen instantanéés maken kan zonder zon - en zelfs niet in de schaduw naar verder blijkt.’⁴¹

Het ging Witsen niet om een platte beeltenis, maar om een karakterisering van een persoon op één moment. Het portret en face van Willem Kloos uit 1892 - buiten voor dezelfde lichte muur - was een fel realistische (afb. 105). Het pokdalige gezicht van de dichter was vol in de zon gezet, waardoor diens ogen althans de suggestie van doorschijnend licht blauw kregen. Witsen had Kloos eerder geschreven dat hij Jessurun's foto van hem minder goed geslaagd vond: teveel contrast, hij had toch geen bruine ogen? (afb. 96). Ook zijn er in het donker van het atelier portretten van de Franse dichter Verlaine recht van voren en face gemaakt en van het echtpaar Van der Goes (afb. 106-107). Bij de zelfportretten deed Witsen precies hetzelfde: van heel dichtbij fotograferen. Hij moet met zijn neus op de lens hebben gezeten (afb. 108). Dat zie je een heel enkele keer bij andere amateurfotografen uit deze periode, maar nergens is de afstand zo klein als bij Witsen. Hij maakte af en toe ook groepen en dubbelportretten, weer strak omkaderd.⁴² Er zijn een paar uitzonderingen: portretten ten voeten uit van Toorop en Verlaine. Ook zijn er enkele liggende portretfoto's, bijvoorbeeld van de lezende Verlaine, waarvoor hij iets meer afstand nam.

Het portretteren was bij Witsen niet een dagelijkse bezigheid, maar wel een spel met vorm dat hij regelmatig beoefende. In september 1892 had hij de smaak te pakken:

‘Van de 70 opnamen heb ‘k 60 goede cliché's, maar waarvan de grootste helft misschien heel zwak is – sommige te zwak of te veel bewogen – [...] Ik heb ongeveer 10 afdrukken gemaakt en gefixeerd die ‘k morgen zal opplakken – en zoo hoop ‘k er dan elken dag ‘n stuk of 10 af te drukken en te fixeren dan ben ik er in twee weken door want ‘k maak van elken cliché stelselmatig 2 afdrukken – anders kom ‘k er nooit door. Ik heb dat alles heel practiesch ingericht, zoo, dat zelfs Kapteyn er plezier in zou hebben.’⁴³ Van avond heb ‘k afdrukken gemaakt op Eastman paper (in de donkere kamer) van enkele heel goede cliché's , o.a. die groote kop van Gerlof – die is buitengewoon mooi geworden.’⁴⁴

Albert Kapteyn was de serieuze amateurfotograaf bij wie hij in Londen vaak over de vloer kwam.

Witsen maakte ook portretten van zijn eigen gezin: zijn altijd droevig kijkende vrouw Betsy mét kinderen en van de kinderen, bij elkaar en afzonderlijk. Witsen's foto's waren net als die van Breitner puur voor eigen gebruik. Ze werden in zijn tijd nooit tentoongesteld. Zijn artistieke eindproducten waren zijn etsen: stadsgezichten van Amsterdam en geschilderde portretten. De foto's die Witsen maakte zijn beperkt bij elkaar gebleven, allereerst in de vorm van het negatievenbestand uit zijn nalatenschap. De afdrukken zitten overal verspreid. Bij elkaar zijn rond de 250 foto-afdrukken bekend – de meeste portretten van schrijvers, kunstenaars en componisten, in sessies van elk twee of drie opnamen. Maar als we Witsen's brieven lezen, moeten het er aanzienlijk meer zijn geweest. Van ruim honderd opnamen zijn ook Witsen's eigen afdrukken teruggevonden.⁴⁵ Alles bij elkaar werd dit deel van zijn fotografische werk tussen 1891 en 1900 gemaakt.⁴⁶ Hij fotografeerde in de vroege jaren '90 buiten ook landschappen.⁴⁷ In 1895 trok hij de stad in om bij de Montelbaanstoren ‘mooie dingen’ te fotograferen. Daarvoor leende hij een toestel van fotohandel Groote: ‘die heeft zulke mooie, nog veel mooier als dat van meneer Coets’ [= Coral. MB].⁴⁸ Maar noch van de landschappen, noch van de stadsgezichten is iets bewaard gebleven.⁴⁹

De fotoportretten van Witsen bleven altijd privé. Ze hebben een directheid en spontaniteit die ver af staat van de in de fotostudio's gangbare praktijk. Ze staan dicht bij de manier waarop in de 20ste eeuw en tot op dit moment de fotografie in sociale media wordt gebruikt, als beeldende omgangsvorm. Van Deyssel vond achteraf in Witsens fotoportretten het ultieme bewijs: een kunstenaar is toch nog altijd de beste fotograaf.⁵⁰ De afdrukken van de portretten werden door Witsen zelf weggegeven aan zijn vele vrienden. Ze zijn alleen bewaard gebleven omdat zovele van zijn vrienden naam hebben gemaakt. Hun archivalia met foto's bevinden zich verspreid over Nederland in muziekaarchieven, literaire archieven, universiteiten en fotocollecties in archieven en musea.⁵¹ Daaruit en uit de opdrachten op de foto's blijkt dat ze – geplakt op fotokartonnen – binnen de vriendenkring van hand tot hand gingen. Kloos gaf het portret dat Jessurun van hem maakte weg aan Witsen met opdracht.⁵² Witsen heeft overigens maar betrekkelijk kort op deze manier gefotografeerd: over een periode van ruim tien jaar, tussen 1891 en circa 1900. In 1899 bijvoorbeeld portretteerde hij de schrijver Arthur van Schendel in een twee keer belichte foto die vooruit wijst naar de stijl van de jaren '20 (afb. 109).

Breitner – wel door Jessurun op de foto gezet - portretteerde maar een heel enkele keer zijn vrienden en deed het weer heel anders. Bij een profielportret van Van Deyssel dat aan hem is toegeschreven vulde hij het kader met de hele kop, we zien de persoon niet in de ogen (afb. 110). Bij het fotoportretje van de jonge schilderes Lizzy Ansingh met strijklicht van het raam, zien we dat Breitner vooral belangstelling had voor de werking van het licht. Er stond bij geschreven dat Breitner van dit portretje een 'Vermeer' had willen maken (afb. 111). Bij Breitner zien we in dezelfde tijd voor het eerst ook de intimiteit verbeeld in een serie atelierfoto's waarvoor zijn verloofde Marie Jordan naakt bij het wassen en op bed poseerde (afb. 112-113). Breitner toonde daarbij ook meer oog voor de belichting en psychologiseerde niet. De nauwe betrokkenheid tussen fotograaf en object van fotograaf leidde overigens veel makkelijker tot een vrije pose en spontaniteit, zelfs intimiteit. Het is in deze periode dat mensen voor het eerst lachen op de foto: omdat zij de fotograaf zo goed kennen en zich vrij voelen.

De nieuwe fotografische beeldkwaliteiten werden ook door de meer technisch aangelegde fotografen geëxploreerd. Dat zagen we heel duidelijk bij Witsen, maar ook bij Breitner, Jessurun de Mesquita, Pauw van Wioldrecht en Van Lelyveld. Verschillende van hen hielden het bij hun grote camera's, bleven in de donkere kamer actief en drukten hun foto's zelf af. Maar de nieuwe beeldtaal die met de opkomst van de handcamera samenhang liet ook deze fotografen niet onberoerd. De afsnijdingen midden door de voorstelling, de close up en de dubbeldruk: het zijn de beeldelementen die de modernisten en de avant-garde van de 20ste eeuw dertig jaar later als de hunne opeisten. Breitner, Witsen en vele anonieme laat 19de-eeuwse amateurfotografen werkten echter allang op deze manier. De wellicht negatieve kwalificaties onscherp, bleek, rommelig, scheef en technisch onvermogen, ze zijn allemaal van toepassing op de foto's uit deze periode. Daar stond tegenover dat er meer dynamiek in de fotografie kwam. Het leven versnelde al maar: het reizen in tram, trolley en trein creëerde een wereld van letterlijk snel wisselende perspectieven, om over wereldreizen nog maar helemaal niet te spreken. En er werd gefietst. De associatie met dynamisch beeld dat meegaat in alle bewegingen is dan niet ver weg. Dat lazten we bij Toussaint die achter zijn indrukken aan holde. Het was een periode van verandering waarin de behoefte aan passend beeld groeide.

-
- ¹ Varnedoe (1990).
- ² Zie De Ruiter (1994) en De Ruiter (1997a) en De Ruiter (1997b).
- ³ Rooseboom (2011), pp. 84-86.
- ⁴ Van Deyssel (1974), p. 71. Lodewijk van Deyssel was het pseudoniem van Karel Alberdingk Thijm.
- ⁵ Zie voor Van Deyssel en de stad als decor ook Strak/Mak (1996).
- ⁶ Van Deyssel (1974), p. 72.
- ⁷ Ibidem, pp.53-54.
- ⁸ Toussaint (1892), p. 113.
- ⁹ Ibidem, pp. 116-117.
- ¹⁰ Frans Hals Museum, Haarlem, Van Looy-archief, brief van Willem Witsen aan Jacobus van Looy, 28 mei 1882, inv. nr. 1125.
- ¹¹ Zie voor de behandeling van de flaneur Rice (2000).
- ¹² Ibidem, p. 74.
- ¹³ De Parijse gezichten vanuit vogelvluchtperspectief op de boulevards met drukte en grote menigtes waren een belangrijk onderdeel van deze sterk vercommercialiseerde vorm van massale beeldproductie die overal – ook in Nederland – door een stereoscoop in drie dimensies rond de familietafel werd bekeken, zie P. van de Burg, *De stereoscoop*, Leiden zj [c. 1870], pp. 31-32.
- ¹⁴ Toussaint (1892), p.116.
- ¹⁵ Zie bijvoorbeeld Bergeret/Drouin,(1893), pp. 9-21 en Gunthert (1999).
- ¹⁶ Jessurun de Mesquita (1889), pp. 18-21. Deze handleiding bevindt zich in de Rijksmuseum Research Library.
- ¹⁷ Zie voor een uitgebreide geschiedenis van het begrip instantané: Frizot (2011).
- ¹⁸ Neuhauss (1894), p. 127.
- ¹⁹ Ibidem.
- ²⁰ Zie Bergeret/Drouin (1893), p. 72 en Hein van der Masch Spakler, 'Een Fotografische das', *Lux* (1890-1891), pp. 202-204. Een overzicht vindt men bij Gustavson (2009).
- ²¹ Van der Wal (2011).
- ²² Jessurun de Mesquita (1889), pp.19-21; voor het bedrag van 160 mark.
- ²³ Zie Van der Wiel (1981) en Boom (2000), p. 37. Zie ook Erens (1989), p. 260.
- ²⁴ Jessurun de Mesquita (1889), p. 19.
- ²⁵ Ibidem, p. 19.
- ²⁶ Ibidem, p. 10.
- ²⁷ In de Engelse literatuur werd de term voor het eerst in 1808 gebruikt in verband met de jacht., Zie *Oxford English Dictionary* sub snapshot. John Herschel bracht deze term in 1860 voor het eerst in verband met fotografie: 'The possibility of taking a photograph, as it were by a snap-shot –of securing a picture in a tenth of a second of time'. Zie ook Frizot (2011).
- ²⁸ Zie Vergeer (1985).
- ²⁹ Van Uuden /Stokvis (2007).
- ³⁰ Zie De Groot/Heijbroek/Peters/Reynaerts (2003), p. 19.
- ³¹ Blom (2012).
- ³² Zie Van der Wiel (1981). Zie archief Philip Zilcken Rijksmuseum. Breitner begon er rond 1889 mee.
- ³³ UBA, brievencollectie Willem Witsen, brief Willem Witsen aan Elizabeth van Vloten, 6 juli 1891, XXX A 46, 1089. Hij trof Israëls ('l.') bij de Munt waar hij aan het fotograferen was.
- ³⁴ Bij Heijbroek (1988), pp. 84-88, 92. Dit is gebaseerd op een mondelinge mededeling van Van der Wiel.
- ³⁵ Deze foto is afgebeeld bij Vergeer (1985), p. 25, maar is niet meer traceerbaar.
- ³⁶ Afgebeeld bij Vergeer (1985), p. 42, zie afdruk in collectie Rijksmuseum, inv. nr. RP-F-W1748.
- ³⁷ In Witsens Londense brieven is geen verwijzing naar Cameron te vinden.
- ³⁸ Zie UBA, brievencollectie Willem Witsen, brief Willem Witsen aan Betsy Witsen, [19?] april 1892, XXX A 46, 908, Witsen (2007).
- ³⁹ UBA, brievencollectie Willem Witsen, brief Willem Witsen aan Betsy van Vloten, [september?] 1892, XXX A 46, 901, Witsen (2007).
- ⁴⁰ UBA, brievencollectie Willem Witsen, brief Willem Witsen aan Betsy van Vloten, [19?] april 1892, XXX A 46, 908, Witsen (2007).

---

⁴¹ Ibidem.

⁴² Zie Maters (2003).

⁴³ UBA, brievencollectie Willem Witsen, brief Willem Witsen aan Elizabeth van Vloten, september 1892?, XXX A 46, 902, Witsen (2007).

⁴⁴ UBA, brievencollectie Willem Witsen, brief Willem Witsen aan Elizabeth van Vloten, [oktober 1892], XXX A46, 907, Witsen (2007).

⁴⁵ Met zekerheid: 59 afdrucken in het Rijksmuseum; 3 afdrucken in UB Leiden; 31 afdrucken in het Letterkundig Museum in Den Haag; 18 afdrucken in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam en 24 afdrucken in het Stadsarchief Amsterdam.

⁴⁶ In de Leidse collectie worden meer negatieven, ook op het formaat 9 x 12 cm bewaard: op glas en celluloid. Het is maar de vraag of dit door Witsen gemaakte foto's zijn: wellicht maakte zijn tweede echtgenote Marie Witsen-Schorr dit deel van de foto's uit de nalatenschap. Het gaat om rond 653 negatieven, waaronder ook landschappen, typisch vakantiefoto's uit die tijd.

⁴⁷ 'Want 'k heb hier en daar uit de verschillende doozen platen genomen en al de zonnige zijn tot nog toe goed - de korenlanden met Jan en Mie heel goed - de meeste boeren huisjes - die dag aan de Ro[ose[?]]p weet je wel? en Oisterwijk hoeve - ook goed - behalve waar veel schaduw op is bij v. Dijk b.v. die zullen erg zwart en wit zijn - niet bepaald mislukt maar toch niet mooi. - [...] Maar 'k ben nog niet op de helft. In ieder geval is er veel goeds bij en 't voornaamste, de korenlanden en boeren huizen die 'k nodig heb voor m'n werk zijn goed. Dat 's gelukkig. [...] Jo Peaux in de hangmat, jij, Ger en Marie in mijn raam (dien regendag) de korenlanden en huisjes zijn heel goed.', UBA, brievencollectie Willem Witsen, brief Willem Witsen aan Elizabeth van Vloten, [september?] 1892 (XXX A 46, 901), Witsen (2007).

⁴⁸ Waarschijnlijk staat er niet Coets, maar Coral (van de firma Guy de Coral), UBA, brievencollectie Willem Witsen, brief Willem Witsen aan Elizabeth van Vloten, 17 oktober 1895 (XXX A 46, 1008), Witsen (2007).

⁴⁹ Van het latere werk dat eerder aan hem is toegeschreven, valt te betwijfelen of het door Witsen is gemaakt.

⁵⁰ 'Witsen heeft geschilderd, geaquarelleerd, geëts en gefotographiëerd. Dit laatste vermeld ik er aanstonds bij, hoewel het photographiewerk nimmer publiek is geweest, omdat de door hem gemaakte photographieën de schoonste zijn, die men zien kan, en omdat meer dan uit welke andere ook, uit deze photographieën blijkt, dat zoo al een photograaf niet kunstenaar mocht kunnen zijn, een kunstenaar dan toch de beste photograaf is': Van Deyssel (1962), p. 639.

⁵¹ Letterkundig Museum; Rijksmuseum en Universiteitsbibliotheek van Leiden.

⁵² Stadsarchief Amsterdam, inv. nr. K 00533 III 025; Het Rijksmuseum, Amsterdam bezit een afdruk van dezelfde opname, afkomstig uit het bezit van Alphons Diepenbrock, inv. nr. RP-F-2015-1-5.

2. 4 Fotoalbums en een nieuwe beeldtaal

Het gros van de in deze periode gemaakte foto's werd gemaakt voor fotoalbums. Dat was de bestemming en tegelijk een praktische behuizing voor rondslingerende stapels kleine foto's. De foto's werden ingeplakt of ingeschoven en eens in de zoveel tijd kon men ze terugzien. Fotoalbums waren als gebruiksvoorwerpen in de 20ste-eeuwse huishoudens heel gangbaar, voor velen het meest dierbare dat er bestond. Aan het eind van de 19de eeuw waren ze nieuw. Men kende toen weliswaar fotoalbums om visitekaartportretten en kabinetfoto's (veelal portretten) in te schuiven. Ook stelde men al veel langer zelf plakboeken of cahiers samen als verzamelboeken voor plaatjes: vanaf de tweede helft van de 19de eeuw steeds vaker gevuld met foto's. Maar het persoonlijke fotoalbum nam rond 1900 een grote vlucht met de opkomst van de doe-het-zelffotografie. In *New History of Photography* constateert Frizot terecht dat dit fotoalbum nieuw was, werkelijk anders dan alles wat eraan vooraf ging.¹ Hij zag geen doorlopende lijn van het genoemde album voor de gekochte kaartfoto's (carte-de-visite en kabinetfoto) naar dit nieuwe type fotoalbum dat hij familie fotoalbum noemt. De functie van het familie fotoalbum was wezenlijk anders, net als de inhoud. Dat kwam omdat de amateurfotograaf zelf de regie had, zowel over de fotografie als over de opmaak. Er is weinig onderzoek gedaan naar het fenomeen van dit nieuwe fotoalbum (lang niet allemaal familiealbums overigens, maar dat blijkt later in dit hoofdstuk). Ik wil hier een poging doen het gebruik ervan aan de hand van voorbeelden te duiden en waar mogelijk in historisch perspectief te plaatsen.

In het laatste decennium van de 19de eeuw maakten steeds meer mensen – ook vrouwen en kinderen – foto's van en voor zichzelf. Het was alsof de fotografie tegemoet kwam aan een behoefte aan beeldnotities die overal op eenzelfde manier en dicht bij huis werd gevoeld. De discussie over amateurfotografie die vrijwel onmiddellijk op gang kwam, liet zien dat de onbeholpen massafotografie niet in de mal van de beeldende kunsten van de late 19de eeuw paste, maar zeker ook niet in die van de (kunst)fotografie zoals die door amateurs bij de verenigingen werd beoefend. Hoe zag de doe-het-zelffotografie door onge oefenden er wél uit? Aan het slot van mijn onderzoek ga ik in op het overgeleverde materiaal, en vooral op het fotoalbum als presentatievorm. Wat fotografeerde men rond en na 1900, hoe werden de foto's bewaard en gepresenteerd en welke patronen zijn waar te nemen? Wanneer en waarom maakte men fotografische notities?

Wat was nu eigenlijk de betekenis van die rommelige en anonieme albums (met bijbehorende foto's) die zich slecht laten omschrijven en beschrijven, en anders waren dan alles wat eraan vooraf ging? Waar in de periode daarvóór fotografen vaak samenwerkten met uitgevers en (grote) foto's publiceerden in verzorgde boekuitgaven, lagen er nu kleine slordige – soms bleke – fotovodjes waarvan niemand wist wie of wat erop stonden, of door wie ze waren gemaakt. Waar in de periode daarvóór vakfotografen portretten en stadsgezichten op de markt brachten, gelabeld, beschreven en gesigneerd, was hier sprake van fotografie zonder bijschrift of aanduiding, vaak zonder de naam van de maker. De albums met deze foto's worden tegenwoordig in musea en archieven bewaard. Ze zijn daar via particuliere fotografeerverzamelaars terechtgekomen en vaak anoniem gebleven.² Het fotoalbum was en is in de kunstgeschiedenis een quantité négligable en als object van onderzoek niet tot nauwelijks serieus genomen.³ Daarom zijn fotoalbums doorgaans slecht ontsloten. Daar staat tegenover dat met de toenemende waardering van het fotografisch erfgoed in de laatste vijfentwintig jaar er vele privé-albums met naam en herkomstgegevens in openbare collecties zijn bijgekomen –

veelal door schenking van families.⁴ Dit zijn objecten waarmee wél namen van fotografen en samenstellers verbonden zijn. Interessant bij deze clusters met naam en context is dat ze goed geduid en gedateerd kunnen worden. Men zou deze sets als 'oeuvres' van doe-het-zelf-amateurfotografen kunnen beschouwen. Met deze clusters kan ook de ontwikkeling van de snapshotfotografie in de tijd beter begrepen worden. Als bijlage is bij dit hoofdstuk een chronologisch overzicht gevoegd van ruim 160 albumsets – of 'oeuvres' – op naam uit de periode 1880-1940 in Nederlandse instellingen. Het zijn de eerste verkennende resultaten van fotohistorisch onderzoek naar fotoalbums (en naar de Nederlandse snapshotfotografie) waarbij ik het jaar 1940 als eindpunt heb genomen. (Bijlage 4)

De markt voor albums

De opmars van een nieuw type fotoalbum aan het eind van de 19de eeuw blijkt in de eerste plaats uit de prijscouranten van de fotohandel. Toen boden de detailhandel en de foto-industrie behalve camera's, lenzen en fotoapparatuur, een enorme hoeveelheid zaken aan die daarbij hoorden. Het ging om lege albums, mappen en sierlijke opbergdozen tot passe-partout-kartons in alle soorten en maten. Boekbinders en fabrikanten van albums brachten op hun beurt ook weer productcatalogi en prijscouranten uit. In de prijscourant van 1887 van de Amerikaanse boekbanden- en albumproducent Liebenroth, Von Auw & Co zijn bijvoorbeeld albums te vinden die nauw verwant zijn met het *Scraps*-album van de Amsterdamse familie Piek (afb. 114).⁵ Piek kocht dat album waarschijnlijk in Amerika. In Nederland was er ook een levendige album-industrie. In 1897 bracht de Amsterdamse firma Guy de Coral & Cie. een dikke geïllustreerde prijscourant uit met ruim zeshonderd artikelen.⁶ Onderdeel van het aanbod waren onder andere oblong albums in 'Fransch leder' in negen verschillende maten van 10 x 15 centimeter tot 35 x 53 centimeter. De grootste kostte 15 gulden (afb. 115). Er waren in 'Engelsch linnen' albums met uitneembare bladen. Het goedkope album 'Photobits' was er voor 9 x 12 foto's, voor 85 cent. Het 'doelmatig albumpje voor Zak-Kodak beeldjes' was een eigen product van Guy de Coral. Er pasten 90 kleine fotootjes in, niet om te plakken, maar om in te schuiven. Inschuifalbums waar op de pagina vier 9 x 12 foto's liggend in pasten, kwamen het meest voor (afb. 116). Er waren ook kostbare varianten verkrijgbaar, met een leren rug en hoekverstevingen en met in gouden opdruk het woord 'Fotografieën'. In het assortiment van Guy de Coral was ook een album waarbij men met behulp van een zinken snijplaat zelf de inkepingen maakte, of dikkere albums met reliëfs op de buitenbladen en goud op snede. Bijzonder was ook het vierkante 'fancy' album 'Sunny Memories' waar op een pagina zeven, tien of meer foto's achter voor gestanste raampjes in diverse vormen geplaatst werden. Men had de keus uit ronde, rechthoekige, vierkante, met afgeronde hoeken boven, ovalen of ruitvormige vormpjes (afb. 117). De lay-out van deze bladen zag er met al die verschillende vormen aardig uit en was geschikt voor amateurs die foto's op verschillende maten vervaardigden (en dus meer type camera's gebruikten). De meeste albums uit de jaren '90 gingen over op het liggende, oblong formaat dat makkelijk bladert en kijkt. Er was dus – net als in het aanbod van camera's – op het gebied van albums voor elk wat wils.

Ondanks de diversiteit van het aanbod trad standaardisering op. De firma Eastman Kodak betrok het fotoalbum bij het concept van totale marketing. Voor alle formaten Kodakfoto's werden bijpassende albums ontworpen, zelfs voor de Kodak minifoto's (1,5 x 3 cm). Het bedrijf verkocht een 'splendid variety of Eastman albums [...] from 25 cents to \$ 7.50': de meest gangbare voor 9 x 12 foto's.⁷ Steevast stond het Kodak-logo of titels als 'Kodak Souvenirs' voorop. Ook bracht het Amerikaanse bedrijf demonstratie-albums uit gevuld met foto's voor de detailhandel. Dan zag de klant in de fotowinkel wat de mogelijkheden waren. Veel van de albums op de markt waren producten die de plaatselijke detailhandel zelf ontwikkelde. Deze albums kregen als titels mee 'Photografieën' (of

‘Fotografiën’), of ‘Souvenirs’ of simpelweg ‘Album’. In de eerste decennia van de 20ste eeuw hadden fotoalbums omslagen van leer en kunstleer, van linnen of van kleurige stoffen met art nouveau of art déco-motieven. (afb. 118)

De vrouw en haar album

Als eerste fotoalbum nieuwe stijl is in deze studie het album ‘Scraps’ van een van de dochters van de Amsterdamse familie Piek behandeld. Dat album liet zien wat mensen rond 1889 wel en niet in beeld brachten en hoe ze dat deden: vaker slordig en rommelig dan weloverwogen. Dit ensemble bleek een belangrijke bouwsteen voor een reconstructie van de intenties van de eerste ‘push-the-button-amateurs’ zoals het tijdschrift *Lux* ze typeerde. We zouden het een incunabel kunnen noemen, een uiterst vroege en zeldzame bron en eigenlijk de enige die iets kan vertellen over de werking van fotografie voor de fotoconsument en -gebruiker op dat vroege moment. Het album laat nog iets zien: dat al in 1889 jonge vrouwen tot de doelgroep van de foto-industrie gerekend konden worden.

In twee albums van Sara Lydia Stahl-Van Hoboken uit Rotterdam, uit de jaren 1901 tot 1906 – dus twaalf jaar na het Piekalbum – zien we vergelijkbare snapshotfotografie, ditmaal van een jonge moeder. Sara Lydia was de echtgenote van Carel Stahl, de jonge directeur van de Rotterdamse houthandel Stahl & Zonen.⁸ De albums uit haar nalatenschap betreffen het familieleven van haar jonge gezin van 1901 tot 1906 (afb. 119-120). Een van de albums – van Engelse makelij – nodigde op het voorbedrukte binnenblad uit tot snelle en flexibele montage: ‘The “Camera Club”. Interchangeable Photo Scrap Album, with movable title-slips. No trimming or mounting required’. Het tweede album ‘Fotografiën’ kocht ze bij de Nederlandse firma Ivens. In het Rotterdamse stadsarchief is ook Stahl-Van Hobokens uitrusting bewaard gebleven. Ze bezat twee stereocamera’s, een Véroscope, een Glyphoscope en een derde camera met klein opvouwbaar statiefje, alles geschonken door haar kleindochter.⁹

Stahl-Van Hobokens foto’s en albumbladen geven net als die van de Pieks een weinig coherent beeld te zien. De foto’s zijn slordig opgeplakt, dan weer vijf, dan weer zes op een pagina. Bijschriften ontbreken. We zien vriendinnen op de tennisbaan, het jongste kind op het potje voor het kamerscherm en de oudste zoon schrijvend aan zijn tafeltje. De kinderen zitten vaak in kluitjes bij elkaar: de een kijkt de ene kant op, de ander de andere kant. Ook het interieur van het huis aan de Rotterdamse Veerkade komt dichtbij: aan de muren met bloemetjesbehang zijn heel veel tekeningen, reproducties en foto’s geprikt (afb. 121). Stahl-Van Hoboken fotografeerde snel en op het moment, zonder zich om compositie, pose of esthetische zaken te bekommeren. Een belangrijk verschil met het Kodak-album van de Pieks uit 1889 is dat daar de familieleden beurtelings de camera hanteerden. In dit geval maakte alleen Stahl-Van Hoboken foto’s. Ze zat haar onderwerp dicht op de huid en maakte ook close-ups van haar kinderen. Zo bewaarde ze met behulp van de fotografie haar ervaringen met en te midden van haar kinderen. Ze slaagde erin de beweeglijkheid en dynamiek van het drukke leven van een jong gezin in het familiealbum tot uitdrukking te brengen. Haar fotografie was rauw en ongepolijst, en de onderwerpen onschuldig. Het gaat van het leven binnen in huis, naar dat buiten vóór het huis waar de kinderen hoepelen en de schepen aan de kade liggen (afb. 122). Ieder jaar werd tijdens het verblijf in het Zeeuwse Domburg de strandvakantie vastgelegd, in speelse groepjes op het strand en in zee in gestreept badkostuum. Stahl-Van Hoboken had met haar fotografie maar één doel: het was niets meer dan het vastleggen van het opgroeien van de kinderen en het dagelijks leven thuis, voor persoonlijk gebruik. Daarnaast maakte ze tussen 1900 en 1940 een paar duizend (stereo)foto’s, op de vele buitenlandse reizen in het gezelschap van haar man (afb.123).¹⁰ Deze zullen ook in de kring van familie en vrienden zijn gezien.

Albums die we hier naast kunnen leggen, zijn die van Katharina Haentjens-Behrend, de Duitse echtgenote van een stoommachinefabrikant in Leiden, nu in het Nederlands Fotomuseum in Rotterdam.¹¹ Het zijn tien kleine boekjes met - op 9 x 12 - haar foto's van strandbezoeken en wandelreizen in Duitsland, gemaakt tussen 1904 - het jaar dat ze begon te fotograferen - en 1928. Uit deze periode zijn rond de 600 van haar foto's bewaard gebleven. Behrends fotografie is een stuk bedachtzamer en gestileerder dan die van Stahl-Van Hoboken. Op 16-jarige leeftijd kreeg het meisje haar eerste camera. Haar vader Robert Behrend – ook amateurfotograaf - was hoogleraar chemie in Hannover. Ze fotografeerde haar zus die verpleegster was in het kinderziekenhuis in Hannover, maar ook de overstroming van die stad in 1908. Katharina schafte het boekje *Ratgeber im Photographieren* aan en begon vaker te fotograferen.¹² Tijdens de vakantiereizen op het Waddeneiland Langeoog, en in de Zwitserse en Italiaanse Alpen en tijdens de wintersport legde ze het landschap en groepjes in de natuur vast. In 1913 trouwde Katharina met de Nederlandse ingenieur en fabrikant Arij Haentjens en het echtpaar vestigde zich in Leiden. Ze bleef na haar huwelijk fotograferen: haar man die zich scheert voor de spiegel en de bediendes achter het fornuis. Vanaf 1919 fotografeerde ze haar opgroeiende dochters: op de schaats en bij het zomerverblijf in Katwijk. De albums houden het midden tussen gestileerde fotografie en de bekende doorsnee vakantiefoto's als landschapjes en natuuroptnamen. Behrends meest opvallende foto's zijn niet in haar albums terechtgekomen. Op haar vroege negatieven is te zien hoe ze zichzelf als twintigjarige voor de spiegel naakt fotografeerde en ook foto's buiten maakte van groepjes jongeren naakt in de natuur, in lijn met de Reform- en Freikörperkultur waarmee ze in Hannover opgroeide (afb. 124).

In deze periode zijn aspecten van het intieme leven ook bij mannelijke fotografen terug te zien. Jonkheer Hendrik Teding van Berkhout veroorloofde zich een foto van zijn vrouw die de borst geeft aan hun pasgeboren baby. Deze foto is in het familiebezit altijd apart gehouden. De jonkheer liet hem weg uit de twee fotokistjes die hij bij wijze van fotoalbum voor zijn twee dochters samenstelde (afb. 125). Ook de Amsterdamse ingenieur Herman Lohr legde op stereoglasfoto's zijn vrouw in het kraambed vast, vlak na de geboorte van zijn kind (afb. 126). Deze opnamen bekeek de familie thuis in de stereoscoop in drie dimensies. Het kraambed, de nanny's en de huisbediendes zijn in deze periode vaker het onderwerp. Bij verschillende fotografen - zowel Stahl-Van Hoboken, Behrend als anderen – gold dat de foto's niet voor de buitenwereld bedoeld waren. Deze amateurs legden privé-momenten uit hun eigen persoonlijke leven uitsluitend voor zichzelf vast. Wel waren er soms meer familieleden als fotograaf actief, en de eigen familie was zogezegd het enige publiek: alleen voor hen hadden foto's en albums betekenis en een functie. Sommige foto's waren zelfs nog iets meer privé en pikant dan de foto's die in het album terechtkwamen.

Het familieleven en het opgroeien van de kinderen was misschien wel het belangrijkste onderwerp van de nieuwe generatie fotografen. De Amsterdamse Charlotte Boelen-Matthes fotografeerde als jonge vrouw vanaf 1905. In haar albums zitten eerst de foto's van uitjes bij vriendinnen in Engeland, waaronder een selfie van haar vriendin Marjorie voor de spiegel (afb. 127). Na de komst van haar twee dochters in de jaren tien stelde Charlotte een album samen waarin ze de toen populaire vierkante Kodakfoto's stak. Dochter Eva werd als peuter gefotografeerd in de tuin van het Rijksmuseum, en er zijn foto's van de meisjes spelend met poppen en kinderwagen (afb. 128). Dit was precies het beeld dat van meet af aan door de firma Eastman/Kodak in reclames werd uitgedragen.¹³ In de campagnes stond de vrouw als spil van het gezin centraal. Eerst is ze muze: de 'Kodak Girl', en later de jonge zelfbewuste fotograferende vrouw, en nog iets later de moeder van jonge kinderen die geen moment uit het proces van opgroeien mocht missen. In de slogans van Kodak zat verpakt wat er van de moderne vrouw werd verwacht. Het bedrijf gaf in zijn campagnes de richting

aan: 'Make this year's holiday different by taking a Kodak with you'; 'Cherish the golden age of your children with a Kodak'; 'Happy Moments by the Seaside'; 'An appropriate wedding present'; of 'Let the children kodak'.¹⁴ De fotografie bracht een positieve boodschap en een leven vol gelukkige momenten. Dat appelleerde kennelijk aan een behoefte die vooral vrouwen geacht werden te hebben. Het leende zich ook voor het vrolijke gezelschapsspel zoals dat te zien is op vier Kodakfoto's van het meisje Enthoven dat met Italiaanse kennissen in 1900 op de stranden van Normandië vakantie vierde. Op de foto's is iedereen op het strand met zijn eigen camera in de weer, we tellen – afgezien van de fotograaf die met een Kodak deze foto's maakte – nog vier mensen met camera die telkens grappend voor de ander poseren (afb. 129).

Kodak deed er in zijn marketing alles aan om van de fotografie en het album een persoonlijk verhaal te maken. Rond 1910 adverteerde het bedrijf: 'The Story of the Kodak Album. It's the intimate, personal story of the home – a picture story that interests every member of the family. And the older it grows, the more it expands, the stronger its grip becomes; the greater its fascination.'¹⁵ Dat is precies zoals de socioloog Pierre Bourdieu (en anderen) deze vorm van fotografie karakteriseerden: als de (middelmatige) kunst van het dagelijkse familieleven, met als belangrijke tweede functie die van de beeldmaker van het sociale leven in breder familieverband. De foto's en het fotoalbum vervulden daarbij de functie van instrument van bevestiging. Men maakte wensbeelden: goede herinneringen aan een gelukkig leven. Het ensemble van het album was in die zin een levensboek.¹⁶ Het ging in de Kodak-campagnes nadrukkelijk niet over beeldkwaliteit. Het was belangrijker dat er foto's werden gemaakt, dan hoe ze eruit zagen. Bemoeienis met het beeld was zelfs iets dat het bedrijf bewust achterwege liet. Er moesten geen obstakels zijn om de fotografie ter hand te kunnen nemen.

Vanaf 1895 bracht het album orde in de grote en ongestructureerde hoeveelheden foto's die mensen met de nieuwe camera's begonnen te maken. De jonge Amsterdamse boekhouder Joh. H. Mohrmann verzamelde de foto's die hij in de eerste vijf jaren van zijn huwelijk (tussen 1893 en 1898) had gemaakt en stelde als cadeau voor zijn vrouw Cornelia Krabbendam een fotoalbum samen (afb. 130).¹⁷ Op grote foliobladen verzamelde hij telkens zes tot acht foto's en maakte er ronde, vierkante of rechthoekige maskers met afgeronde hoeken voor, waar hij gekleurde lijntjes omheen trok en bijschriften onder zette. Twee bladen werden tegen elkaar geplakt en zo maakte hij de dikke boekbladen waaruit het album was opgebouwd. Als we door het volumineuze album bladeren, dan biedt het van alles. De fotoreportage begint thuis met twee op het balkon gemaakte foto's van de burens aan weerszijden, een gezicht voor het huis aan de Constantijn Huygensstraat, en een besneeuwd Vondelpark. Amsterdam is veel aanwezig met foto's van onder andere het Kolkje, wandelen langs de Amsteldijk, de Internationale tentoonstelling van het hotelwezen van 1895 met een roetsbaan op het museumplein. Het echtpaar was lid van een fietsclub en we zien de fietsers in de bossen bij Soest, Baarn, Lage Vuursche, Velserend, Beverwijk en op weg naar Mijdrecht. Ook een vakantie in Zuid-Limburg in het Geuldal is vastgelegd. Verschillende foto's waren gewijd aan de inhuldiging in 1898. Daar zien we ook twee foto's van professioneel fotograaf Barend Groote tussen. Het album kreeg een leren band met daarop gemonteerd de titel 'Photographiën'. De twee onaffe titelpagina's met sierlijke belettering 'Aan Cornelia Elisabeth Krabbendam door Joh. H. Mohrmann 1 mei 1893' vertellen nu gelukkig nog wie de maker van het ensemble en de foto's was.¹⁸

Mohrmanns fraaie gemonteerde en goed verzorgde album was een uitzondering. Niet iedereen getroostte zich zoveel moeite. De meeste doe-het-zelffotografen kochten standaard-albums. Het 'familiealbum' op klein en handzaam formaat kreeg in dit decennium de vorm die het tot ver in de tweede helft van de 20ste eeuw behield. In vrijwel ieder huishouden was er één, maar vaak meer. Voor velen werd het album een dierbaar bezit: een verzameling persoonlijke herinneringen uit het dagelijks

leven en tegelijk een handzame samenvatting van een levensverhaal. Albumfotografie was in de eerste plaats het beeldverslag van de dingen uit het dagelijkse gezinsleven, en vooral van hoogtepunten en blijde gebeurtenissen, zoals geboortes, verjaardagen en familiebijeenkomsten, of van de uitstapjes, picknicks en dagjes op het strand.¹⁹ Daarom was het bereik zo groot en oefende de doe-het-zelffotografie zo'n grote aantrekkingskracht uit. Bij deze categorie ging het om het persoonlijke leven. Het was fotografie voor privégebruik, waarover men zelf de regie voerde: 'de gefotografeerde acteert en de fotograaf regisseert'.²⁰ Daar kwam nog iets bij: een zeker 'verlangen naar zelfgemaakte herinneringsbeelden'.²¹ Hiermee kreeg de fotografie een belangrijke sociale functie die compleet los stond van het bereik van de professionele fotografie zoals men dat tot dan toe kende waarin altijd een element van representatie zat.

Het proces van gewenning door vrouwen aan de camera had zich in de jaren '90 wel voltrokken. Vrouwen waren, als ze zelf al niet fotografeerden, vaak het onderwerp. De zusjes en echtgenotes van Bram Loman, Hein van der Masch Spakler en van Adriaan Scheltema Beduin en hun vriendinnen kwamen als vanzelf met fotograferende leeftijdgenoten van de andere sekse in aanraking. Wanneer Ina Bakker (bekend als de schrijfster Ina Boudier-Bakker) haar hartsvriendin de kunstenares Cor Scheltema Beduin opzocht werd zij als vanzelf door Cor's fotograferende broer, de voorzitter van de AFV, op de foto gezet.²² De kunstenaars Breitner en Witsen portretteerden hun vrouwen en gebruikten ze als model. De jongemannen zullen hun wederhelften vaak genoeg de camera in de hand geduwd hebben, met de boodschap even af te drukken. Iedereen kon en ging nu fotograferen: ook vrouwen, kinderen en dienstmeisjes (afb. 131). De vrouw had een niet onbelangrijk aandeel in de groei van de foto-industrie. In 1906 werd in Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift in een feuilleton de inrichting van een meisjeskamer beschreven: 'Voor waren vloerkleed, behangsel, meubels, alles modern, en naar engelsche mode. Stoeltjes van donker mahonie, zoetelijk glanzig, met velveteen overtrokken. Overal 't zelfde bloemenpatroon, gestileerde chrysanthen. Rozenburgspulletjes, libertykussens, en eenige oostersche zaken; het turksche rookbankje, kleedjes en aschbakjes, krissen en zwaarden van zwartig metaal aan de muur gehangen; veel foto's ook. Een nuffig kastje-voor-boeken, met allerlei rommel erin, sigarenkistjes, een fietslantaarn, een kodak, engelsche tijdschriftnummers...'.²³

Kooplieden, dominees en ingenieurs

Mannen fotografeerden ook bij gelegenheden die verband hielden met hun werk, zoals een tijdelijk verblijf in het buitenland. Dat kwam in de periode rond 1900 vaak voor. Vanaf 1885 breidden zich in Nederland de grote handelsfirma's en banken flink uit. Het aantal employees dat zaken deed in verre landen groeide evenredig. Ook de opleidingen in Nederland waren daarop afgestemd. De Amsterdamse Openbare Handelsschool en de meer praktische ingenieursscholing in Delft boden een garantie op beroepen in Nederlands-Indië, hetzij op plantages, bij de ontwikkeling van nieuwe producten, maar ook bij banken, scheepvaartbedrijven en de spoorwegen. De kodakkende Wim Piek Jr die in 1893 zijn diploma aan de Handelsschool behaalde, werd later directeur van de Holland Amerikalijn (afb. 1). Nederlandse jongens gingen vaak eerst op stages of een oriënterende wereldreis om ze klaar te stomen voor posities in de bedrijven van hun vaders.²⁴ Het was de laat 19de-eeuwse variant van de Grand Tour: maar een met een zakelijke, bedrijfsmatige inslag. De jongeren maakten een praktische reis waarbij ze iets van de wereld zagen en tegelijkertijd kennismaakten met vestigingen en relaties van de bedrijven van hun vaders in het buitenland. Vaak werd het zo gearrangeerd dat ze met meer vrienden tegelijk reisden en onderweg andere Nederlanders ontmoetten. In de memoires van de Amsterdamse bankier Ernst Heldring is, zoals we eerder zagen, te lezen hoe dat in zijn werk

ging en waar de Nederlandse belangen lagen: van de Oostzee tot Amerika, van Japan en China tot Indonesië.²⁵ Dit gegeven is een belangrijke sleutel tot de duiding van veel van de fotoalbums in het bezit van Nederlandse instellingen. Verschillende daarvan hebben precies deze achtergrond. Dat bevestigt nog eens dat de amateurfotografie van deze tijd een aan klasse en stand gebonden verschijnsel was, maar zeker ook aan leeftijd. De eerder ter sprake gekomen Ernst Sillem ging in bankzaken. De volgende ging in de tabak, suiker en velen in de olie-industrie die tot in Azië, China, Amerika en de Caraïben reikte. Een derde werd bestuursambtenaar, arts of ingenieur in de koloniën.

Daarmee was het aantal potentiële reizigers dat voor kortere of langere tijd in Azië, Amerika of in de West verbleef groot. Velen namen tijdens het verblijf in het buitenland een 'personal' camera mee of schaften er een aan. De reisfotografie die daarvoor vooral door commerciële firma's of door dilettanten en/of wetenschappers werd beoefend, kreeg, nu ze door snapshotende amateurs ter hand werd genomen, een heel andere dimensie. In reisalbums kwamen eerst voor een deel en daarna uitsluitend zelfgemaakte foto's terecht. De inhoud daarvan had betrekking op het land dat men bezocht, maar was tegelijkertijd persoonlijk. Soms stonden deze foto's niet eens zo ver af van de professionele fotografie zoals we die uit de 20ste eeuw van fotojournalisten kennen.

De Rotterdammer Albert Paul Herman Hotz (1855-1930) was zo'n reizende ondernemer die graag fotografeerde.²⁶ Hij trok in 1874 voor het eerst naar Perzië waar hij ging handelen in tapijten, textiel en olie. In Teheran had hij vanaf 1890 zijn zogeheten 'Tehran Toko' waar hij zijn handelswaar doorverkocht.²⁷ Teheran was de standplaats, maar vandaaruit deed het bedrijf ook zaken met China. De zijderoute was in de late 19de eeuw nog steeds dezelfde levendige weg als in de eeuwen daarvoor. Via deze route werden handelsbetrekkingen met China onderhouden. Hotz ondernam de tocht verschillende malen. Maar de meeste belangstelling had hij voor het land dat zijn basis was, Perzië. In de jaren '80, maar mogelijk al eerder begon hij te fotograferen wat hij in zijn nieuwe land interessant vond. En dat was veel. In zijn Perzische tijd maakte hij rond de 750 opnamen. Er zijn meer dan twintig fotoalbums van Hotz met zijn eigen foto's bewaard gebleven (afb. 132).²⁸ Deze foto's werden door de bekende China-fotograaf John Thomson voor Hotz afgedrukt op het fraaie platinapapier. Mogelijk maakte Thomson ook de albums. Hotz had, toen hij in Londen woonde, Thomson ontmoet op een van de bijeenkomsten van de Royal Geographical Society. De mannen raakten in gesprek toen Thomson een van zijn voordrachten over China met projectie van lantaarnplaatjes hield.²⁹ Ook Hendrik Dunlop die als vertegenwoordiger bij de firma Hotz werkte, ging via Teheran en Shiraz langs de zijderoute naar China.³⁰ Achterin Dunlops album *Shiraz* zitten een paar kleine foto's die hij rond 1895 in China maakte, waaronder een van de theefabriek van Fuzhou (afb. 133). Verder bevat dit album alleen foto's van Perzië van vakfotograaf Antoin Sevruguin. Dat suggereert dat Dunlop in het verre China wellicht een camera kocht om zelf foto's te kunnen maken.

Théodore van Lelyveld vertrok in 1895 als achtentwintigjarige naar Paramaribo om er assistent van de Nederlandse gouverneur Titus van Asch van Wijck te worden.³¹ Dat bood hem alle gelegenheid tot fotograferen. Niet alleen zijn eigen huiselijk leven, maar ook de verschillende bevolkingsgroepen werden vastgelegd; net als alle wijken van Paramaribo; de volksfeesten en de werkkampen met de uit Nederlands-Indië gehaalde goedkope Javaanse vrouwelijke werkkrachten. De arm van amateurfotograaf Van Lelyveld reikte ver. Hij kwam tot diep in de binnenlanden van Suriname waar hij in de kreken langs de rivieren inheemse stammen vond en die als een van de eersten op de foto zette (afb. 134). De bestuursambtenaar ontpopte zich tot een ware fotojournalist avant la lettre. Als we zijn album doorbladeren zien we informatieve en aantrekkelijke foto's die elk een verhaal vertellen. Zijn album dat 134 foto's bevat is een bijzonder document, een reportage van het leven in Suriname anno 1895, dwars door alle lagen van de bevolking heen. In de kleine Europese gemeenschappen in

die verre onbekende landen was de behoefte aan foto's en fotoalbums als souvenir al groot, maar de foto diende zeker ook het doel van document.³² Dergelijke albums en sets bieden ook de mogelijkheid het sociale milieu (met name dat van de kolonisator) in de kolonie te reconstrueren. De Europese gemeenschappen waren klein en we zien vaak dezelfde personen in elkaars albums terug.

Uit de brieven uit Johannesburg van de Amsterdamse bankemployee Karel van den Berg uit de periode tussen 1896-1900 komt goed naar voren wat de functie van dit soort fotografie was voor jongemannen die naar het buitenland gingen om te werken. Op 24-jarige leeftijd ging Van den Berg (later directeur) werken voor de Nederlandsche Bank- en Credietvereniging voor Zuid-Afrika (NBCZA). Hij betrok met zijn Amsterdamse vrienden Emile den Tex en Eduard van Schermbeek een huis in Johannesburg. In mei 1897 wijdde hij in een brief uit over een zending foto's van zijn huisgenoten die hij in de post naar zijn ouders meestuurde, dit vooral om zijn broer Henk, immers amateurfotograaf, te plezieren. 'Er heerscht tegenwoordig een ware fotografie rage in huis, den Tex doet het zeer handig, zooals U uit vorige specimina heeft kunnen oordelen, de domme Schermbeek fotografeert reeds zoolang wij hier zijn doch heeft het nog niet verder gebracht dan voortdurend mislukte opnamen. En nu is sedert een week of wat ook Bergsma begonnen met een camera die hij gezamenlijk met den Tex gekocht heeft, en welke zij met hun beiden behandelen. Hierbij een van zijn eerste producten, een groep voor ons huis verleden zondag middag genomen, en waarop links tegen de deur onze nieuwe medebewoner Cost Budde staat. De andere man op de uiterste linkervleugel met den quasi Christuskop is een gast dien wij dien middag te eten hadden....'.³³ De foto's werden gebruikt om het thuisfront een nieuw huis te laten zien, of het interieur, of het nieuwe bankgebouw in Pretoria. Ze werden ook gebruikt om een wandje boven het bureau mee aan te kleden. Dat alles hielp Karel bij de vlagen van heimwee die hem ver van huis in het stoffige land overvielen. In ruil vroeg hij zijn broer om foto's uit Amsterdam, vooral ook van vrienden en kennissen.

In 1904, vertrok Hendrik Doijer (1863-1925) als jong ingenieur in dienst van Rijkswaterstaat eveneens naar Suriname. Hij troostte zich veel moeite een goed huis te vinden: dat moest er een zijn met een geschikte ruimte voor de donkere kamer. Want net als Van Lelyveld was Doijer een fanatiek amateurfotograaf en keek hij graag om zich heen. Hij fotografeerde zijn gezin en woonhuis, maar ook de stad, de mensen, de koelies, de huizen, de bouw van de school, de plantages, de gouddelvers, de woudreuzen in het oerwoud, de haven en de interieurs van fabrieken (afb. 135). Er zijn ruim 350 foto's van Doijer bewaard gebleven.³⁴ Hij maakte een set albums voor de eigen herinnering, voorzien van handgeschreven bijschriften. Hier schuilt een tweede grote kracht van de amateurfotografie: die van de mogelijkheid tot het zien en vastleggen van zaken die niemand ooit zag, en die geen vakfotograaf zou vastleggen.

Door de toegenomen mobiliteit en de groeiende welvaart ontstond in dezelfde tijd het toerisme puur voor vakantie en vermaak. De Rotterdamse dominee Louis Heldring maakte in 1898 met reisbureau Lissonne met vijf andere dominees en hun echtgenotes, een georganiseerde reis naar Palestina.³⁵ Het Heilig Land was een gewild reisdoel nadat de jonge Duitse keizer Wilhelm II er in 1897 een bezoek bracht. Heldring publiceerde zijn geschreven reiservaringen in een rubriek in de *Rotterdamsche Courant*, later gebundeld in het boek *Reisindrukken uit het Oosten*. Hij liet een paar exemplaren van zijn boek opnieuw inbinden met lege pagina's waarop hij 162 foto's plakte die hij zelf op reis had gemaakt. Deze bijzondere fotoalbums deed hij met Sinterklaas cadeau aan zijn drie kinderen (afb. 136). Ook de wereldtentoonstellingen waren populaire reisdoelen. De Exposition Universelle in Parijs in 1900 moet op grote schaal door toeristen zijn vastgelegd.³⁶ In *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* verscheen een verslag van deze tentoonstelling waarin werd geklaagd over de over elkaar heen buitelandse kodakkers die zichzelf en de nieuwste wereldwonderen wilden

vastleggen.³⁷ Vier jaar later, in 1904, zette de Amsterdamse kunsthedelaar Jan C. Schüller de Louisiana Purchase Exhibition in het Amerikaanse St. Louis op de foto (afb. 137).³⁸ Hij maakte foto's van de auto- en autobussenparade, van de gebouwen en terreinen met het reuzenrad, én van de bekende schrijver Mark Twain die water tapte uit een moderne watermachine.

De amateurfotografie werd in deze periode regelmatig ingezet als praktisch hulpmiddel bij het werk. Priester Gustave Hustinx uit Roermond was restaurator van schilderijen. In zijn schriftje maakte hij vanaf het eind van de jaren 1880 notities van de kunstwerken die hij onderhanden had en hij fotografeerde ze voor en na restauratie.³⁹ De Brusselse beeldhouwer Jacques de Lalaing maakte rond 1900 een 'modellenalbum', waarvan we verschillende levende modellen terugzien in de beeldhouwwerken die hij aan publieke gebouwen in Brussel realiseerde.⁴⁰ Een anonieme preparateur van dode dieren maakte voor zijn album foto's van zijn werk: van opgezette vogels, katten en andere dieren (afb. 138).⁴¹ De Amsterdamse hoogleraar huidziekten Dirk van Haren Noman maakte foto's van zijn patiënten. Zijn foto's kregen de meest professionele behuizing. Hij zou ze (gedeeltelijk postuum) publiceren in een omvangrijk wetenschappelijk naslagwerk *Casuistique et diagnostic photographique des maladies de la peau* (1889-1900) (afb.139). Aan militair apotheker Emile van Waegeningh (1870-1944), tevens amateurfotograaf en de latere voorzitter van de Bredasche amateurfotografenvereniging, werd in 1900 gevraagd foto's te maken van slachtoffers van een moord in die stad.⁴² De conclusie moet zijn dat de amateurfotografie alle ruimte bood, niet alleen voor het gangbare en voor het universele, maar ook voor het buitenissige en persoonlijke. Vaak kwam in het album ook een menging van privé en werk voor. In een album van rond 1910 waarin de wijnhandel Kraaij & Co in Amsterdam centraal staat, zijn verschillende series ingeplakt.⁴³ Er zijn naast de beelden van de kantoren, de werkvloer en de fabrieken ook privé-foto's uit de huiskamer, avond- en schemerfoto's en foto's van de kermis in Amsterdam en van de stad in de sneeuw (afb.140). Het is waarschijnlijk het album van een van de directeurs van de firma die een verwoed fotograaf moet zijn geweest.

Wouter Cool junior was al jong ingenieur bij de havenwerken in Rotterdam.⁴⁴ Hij was geen onverdienstelijk amateurfotograaf. Kort na 1900 kwamen er al foto's van hem in tijdschriften terecht, zoals in *Eigen Haard* dat een fraaie panoramisch gezicht van de Maashaven in Rotterdam opnam waarmee Cool als amateurfotograaf in 1905 een prijs had gewonnen.⁴⁵ Ook schreef hij een uitgebreide reportage over kamperen met de fiets in het tijdschrift *Buiten* met een royale keuze uit zijn kampeerfoto's.⁴⁶ Cool vertrok een paar jaar later naar Nederlands-Indië waar hij in 1915 directeur Havenwezen werd. Vanaf 1931 was hij inmiddels secretaris van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs en de hoofdredacteur van het blad *De Ingenieur* waarvoor hij zowel schreef als fotografeerde. In 1936 woonde hij een groot internationaal energiecongres bij in de Verenigde Staten en maakte daar met de groep een rondgang langs centrales, dammen en bruggen in heel Noord-Amerika. Hij legde deze ervaringen – dat wil zeggen de hoogstandjes van technologie – op de foto vast: we zien damwanden, trafo's, elektrische bedradingen en etalages met koelkasten en gloeilampen. Thuisgekomen drukte hij zijn foto's groot af en plakte ze op albumbladen met fraaie bijschriften en een kaart (afb. 141).⁴⁷

Olie-'explorer' Henk ter Keurs maakte in hetzelfde jaar 1936 voor de Bataafsche Petroleum Maatschappij, een dochtermaatschappij van Shell, een lange expeditie vanuit Curaçao door Venezuela.⁴⁸ Hij fotografeerde zowel zijn werkzaamheden – het zoeken naar olie – als de folklore: de mensen met hun leefgewoonten en in hun omgeving. Hij drukte thuis 379 foto's af en plakte ze zorgvuldig op. De kartons werden stuk voor stuk met wrijfletters genummerd en van een algemene aanduiding voorzien. Ter Keurs stelde geen album samen, maar timmerde een houten kist. Daarin bewaarde hij de stapel reisfoto's die hij onderweg maakte (afb. 142). Het is zeker niet zo dat de

snapshotfotografie zich beperkte tot het huiselijk leven. Dezelfde fotografen die thuis fotografeerden, deden dat ook ruimschoots buiten de deur. Fotoalbums en foto's reiken vaak verder dan huis, tuin en keuken en kunnen vandaag als document nog steeds veel zeggingskracht hebben.

Snapshots als historische bron

In fotoalbums zijn zoals vaak aspecten van de geschiedenis van de late 19de en het begin van de 20ste eeuw terug te vinden die niet door de professionele fotografen zijn vastgelegd. Dat kunnen kleine details zijn, of het nu gaat om mode, om het wonen, om gewoonten en gebruiken. Ook de economische bedrijvigheid en het werk, of de mobiliteit (van paardentram en trein naar fiets en auto) zijn op foto's te zien, zowel als concrete gebeurtenissen: stakingen, demonstraties en oorlog. De Leidse kunsthistoricus Hans van de Waal die als een van de eersten serieuze aandacht besteedde aan de rol van de fotografie als cultuurverschijnsel, betoogde dat fotografie in de 20ste eeuw alle kenmerken draagt van democratie.⁴⁹ De fotografie bracht de exacte afbeelding onder het bereik van de massa, zoals de boekdrukkunst – de uitvinding van het humanisme – ooit identieke afschriften van teksten onder het bereik van velen bracht. Fotoalbums van particulieren bevinden zich daarmee op een interessant snijvlak van fotografie en geschiedenis. De snapshotfotografie wordt in dit opzicht wel gekenmerkt door een interessante paradox. Want hier is wat critici hebben genoemd het middelmatige (in artistieke zin) gecombineerd met iets dat in historisch opzicht volstrekt uniek is.⁵⁰ Snapshots – zowel de goed als minder goed geslaagde – kunnen als documenten van groot historisch belang zijn. De foto's in albums zijn immers als document nergens elders te vinden. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld persfoto's die zijn vermenigvuldigd en gepubliceerd, en zo in het collectieve geheugen terecht zijn gekomen. Er zijn voorbeelden te over. Ik volsta hier met het noemen van enkele. De Utrechtse diaken Jan Adriani reisde in 1907 naar de Koreaanse hoofdstad Pyongyang en maakte bij het wachten op de consul honorair misschien wel de eerste foto's van een schilderachtige hoofdstad (afb. 143).⁵¹ François (Frank) Scholten maakte in 1916 eveneens een bijzonder fotografisch document: een intrigerende dwarsdoorsnede in ruim 3200 foto's, een staalkaart van de bevolkingsgroepen, en leven en werken in het vroeg 20ste-eeuwse Palestina en Israël (afb. 144).⁵² Fritz Arnold Hötte werkte in 1917-1918 als jonge arts voor het Rode Kruis in een hospitaal in Boedapest en fotografeerde de omgeving en het werk (afb. 145).⁵³

Naar de waarde en de functie van foto's als historische bron is nog weinig onderzoek gedaan.⁵⁴ Historici gebruiken foto's vaak als oppervlakkig illustratiemateriaal bij tekstanalyses, zonder dat er zoals bij geschreven documenten, bijvoorbeeld brieven en ambtelijke stukken, aan bronnenonderzoek en bronnenkritiek wordt gedaan. Groepen foto's, zoals die van de eerdergenoemde Scholten, zijn echter volwaardige bronnen. De foto's van de snapshotfotografen verdienen in dit opzicht veel meer aandacht, (en zullen dat de komende decennia met het verstrijken van de tijd zeker ook krijgen).⁵⁵ Ook over de aard van de foto als historische bron is weinig nagedacht. Welk verhaal vertellen foto's eigenlijk, welke informatie bieden ze en – ook belangrijk – welke laten ze weg? Hoyle heeft aangetoond hoe een fotoalbum iets anders over een reis 'vertelt' dan de brieven naar huis. Er worden andere ervaringen *gefotografeerd* dan *opgeschreven*.⁵⁶ Fotografie werkt als visuele bron vanzelfsprekend anders dan het geschreven woord. Een foto kan door zijn rauwe realisme als een buitengewoon sterke indruk worden ervaren. Foto's komen veel harder bij de ontvanger binnen dan een tekst waarbij men meer op afstand van een gebeurtenis blijft.

De opkomst van de 'personal' camera leverde niet alleen foto's op die informatie bieden over de geschiedenis van plekken of over concrete gebeurtenissen, maar ook over markante personen uit de kunst, literatuur en muziek. De fotografische nalatenschap van de Nederlandse Stijlkunstenaar Theo

van Doesburg en zijn vrouw Nelly is daarvan een bijzonder voorbeeld.⁵⁷ Bij elkaar resteren er honderden snapshots die het leven, het werk en de vele contacten en het netwerk van de bekende kunstenaar in een keer in kaart brengen: van het bezoek aan Mondriaan in Parijs in 1920 (afb. 146), tot het verblijf in Weimar in 1921 waar Van Doesburg docent was aan het Bauhaus (afb. 3), en weer terug naar Parijs.⁵⁸ De hele internationale kennissenkring is vastgelegd: van Hannah Höch tot architect Cornelis van Eesteren, Kurt Schwitters en Max Ernst. Voor de kunstenaar was de fotografie niet alleen een middel om zijn leven, vrienden en contacten vast te leggen. Daarnaast zijn er fotocollages, fotomontages, experimenten zoals het 'simultaanportret' en werkfoto's van architectonische ontwerpen. In Van Doesburgs fotocollectie bevonden zich ook tal van foto's die door anderen waren gemaakt: portretten, en foto's van kunstwerken die hij in de hoedanigheid van hoofdredacteur van het blad *De Stijl* opvroeg bij kunstenaars als Man Ray, Schwitters, Brancusi, Arp en László Moholy-Nagy. Af en toe raakten Van Doesburgs eigen snapshots zelfs aan de fotografie van de avant-garde die in de jaren twintig naam maakte.⁵⁹ De kunstenaar en theoreticus paste de fotografie ook toe in zijn lesmateriaal. Hij fotografeerde modellen en maquettes die hij op kartons plakte waarmee hij zijn opvattingen aan de leerlingen van het Bauhaus aanschouwelijk maakte. We kennen dergelijke privé-archieven ook van andere publieke figuren uit de 20ste eeuw: van ondernemers, schrijvers, politici, en architecten.⁶⁰ Zo is de fotografie door tallozen vrij gebruikt en een niet te missen (en vaak onverwachte) historische bron.

Ontwikkeling in de tijd

Met de voorbeelden van fotosets die tot nu toe genoemd zijn, zijn we dwars door de chronologie en de tijd gegaan. Het is nodig om daar wat langer bij stil te staan. Want zijn er noemenswaardige verschillen tussen – kortgezegd – snapshotfotografie in 1890, in 1895, in 1900, in 1910 en 1920 en 1930? Is er sprake van een ontwikkeling in de tijd? Waren foto's uit 1930 beter of slechter dan die uit 1895? Alles wijst erop dat we die gedachte van vooruitgang of achteruitgang (en verlies van kwaliteit) zoals die vaak is geopperd in de literatuur, moeten loslaten.⁶¹

Het is interessant om te zien hoe de fotografie als huishobby na 1900 steeds vanzelfsprekender werd en min of meer automatisch (in wat voor vorm dan ook) werd doorgegeven van vader op zoon, en zelfs van moeder op dochter.⁶² Het verhaal van de Nederlandse vader en zoon Kessler kan dat bevestigen. J. B. Aug (August) Kessler (1853-1900) was een Haagse zakenman die tussen 1893 en 1900 de Koninklijke Olie (later Shell) in Nederlands-Indië leidde.⁶³ August was begin jaren negentig naar Sumatra vertrokken om het bedrijf uit het slop te trekken. Hij werkte onder hoogspanning, maar was na enkele slechte jaren zeer succesvol in zijn opdracht. Tussen de bedrijven door kocht hij een camera, naar hij zei om zijn kinderen in Nederland te kunnen fotograferen.⁶⁴ August was een vaardig amateurfotograaf. Op de familiefoto's van rond 1895 is hij het die telkens de draad van de zelfontspanner vasthoudt en de regie over de fotografie heeft (afb. 147). Hij drukte ook zelf zijn foto's af en hij moet een doka hebben gehad. In 1900 schreef hij zijn dochter An in Bonn bij de foto's die hij haar opstuurde: 'Ik heb de prentjes niet opgeplakt en omgezet zoals voor de stereoscoop behoort, omdat je zoo'n ding niet bezit. Ik heb de afdrukken een beetje haastig moeten maken wegens gebrek aan tijd; ze konden dus wel beter geweest zijn.'⁶⁵

In 1900 overleed August plotseling. Zijn oudste zoon Dolph Kessler (1884-1945) kreeg in 1908 de gelegenheid om als secretaris met de nieuwe Shell-directeur Henri Deterding mee op wereldreis te gaan.⁶⁶ Via Nederlands-Indië, Singapore, China en Japan reisde de jonge Kessler door naar Canada en de Verenigde Staten. Op deze wereldreis nam Dolph – die toch met fotografie was opgevoed – niet eens een camera mee. Pas na tweeënhalve maand kwam hij op het idee er een te kopen: 'Ik nam van

Kanton eenige fotografieën, ik heb nl. in Hong Kong een camera gekocht. Het spijt mij achteraf zeer, dat ik niet eerder hiertoe ben overgegaan, want ik had zeer gaarne van de Ned. Ind. Ondernemingen goede photo's gehad. Van China en Japan krijg ik nu in elk geval een goede collectie'.⁶⁷ In 1908 is er met zoon Dolph binnen de familie Kessler dus een amateurfotograaf van de tweede generatie aan het werk. In Dolphs fotoalbum zien we een pagina vol boortorens in Amerika; foto's van het ingestorte stadhuis van San Francisco na de aardbeving, en een van de reisgenoten - met handcamera - op het uitgestrekte plein voor het Boeddhistische tempelcomplex Longhua in Shanghai (afb. 148). Het zijn maar een paar willekeurige grepen uit het fotoalbum dat de jonge Kessler van zijn tante cadeau had gekregen om er herinneringen en gedenkwaardige zaken in te bewaren.⁶⁸ De ruim tweehonderd foto's uit zijn jonge jaren die in dit album zijn samengebracht, spreken boekdelen over de omzwervingen van een welgestelde jongeman in die jaren. Het laat zien dat bij het reizen als vanzelf foto's hoorden. We zien foto's uit Engeland, Berlijn, Kopenhagen, Noorwegen, Wenen, Praag, Hamburg, Roemenië, China, Japan en San Francisco en New York. De jonge Kessler, student werktuigbouwkunde te Delft en ooit de eerste aanvoerder van het Nederlands voetbalelftal, zag veel van de wereld. Maar hij vervatte zijn ervaringen op een tamelijk willekeurige en slordige manier in fotografie. Hij was niet altijd zelf de fotograaf. En privé en werk liepen soms helemaal in elkaar over.

Misschien was het de vluchtigheid en het gemak van de nieuwe handcamera-fotografie (je kon immers overal zo'n ding kopen) die karakteristiek was voor de generatie na 1900. Het album laat zien dat Dolph minder dan zijn vader hechtte aan zorgvuldig en netjes fotograferen. Door zijn drukke leven had Dolph eigenlijk nauwelijks de gelegenheid te fotograferen, noch om de foto's netjes in te plakken. De 87 foto's van de wereldreis zijn slordig achter in het grote album bij elkaar geplakt (er pasten precies 9 foto's op 1 pagina), met af en toe een haastig onderschrift in het Engels 'Amongst the masks' (tussen de Chinezen) of 'Coney Island'. Dolph plakte zijn foto's snel in met de gedachte ze later nog wel eens terug te zien. Waar fotograferen voor de vader nog een bewuste en bewerkelijke handeling was met veel technische kanten, en waarbij deze in zijn composities ook nog artistieke keuzes maakte, was het dat bij de zoon een stuk minder. Die volgde met een eenvoudige handcamera simpelweg wat zich op dat moment voordeed. De belevenissen en gebeurtenissen dicteerden het resultaat. Men deed het met wat men uit de losse pols bij elkaar schoot.

Maar de redenering als zou de amateurfotografie van na 1900 anders zijn dan die uit de decennia, werkt – als we naar de voorbeelden uit deze studie kijken – niet. Slordige albums zoals dat van de Dolph Kessler uit 1908 werden door de Pieks in 1889 ook al zo gemaakt en nog steeds door amateurs in de jaren '30 en '50 van de 20ste eeuw. Precies hetzelfde geldt voor fraai uitgevoerde albums en de betere foto's. We kennen ze uit 1888 (Pauw van Wieldrecht), 1895 (Van Lelyveld) en uit 1938 (Pennink).

De lay-out

In grote lijnen lag de vorm van de snapshotfotografie vast, constateerde Frizot al. 'Between 1890 and 1950 [...] the amateur took photographs with their ideal final destination in mind; they would be quite standardized, the images lined up side by side to form a more or less coherent ensemble'.⁶⁹ In het album 'Photographien' van medisch student Christiaan Otto Roelofs van rond 1910 werden simpelweg 88 foto's van 9 x 12 cm in de raampjes geschoven, een standaard-handeling. Het maakte niet uit of de foto's liggend of staand op de pagina's terecht kwamen (afb. 116).⁷⁰ Er bevinden zich bij de diverse instellingen min of meer dezelfde inschuifalbums, zoals dat van een van de kleindochters van de familie Piek, Liesbeth Overhoff (afb. 149).⁷¹ Ook Hendrik Doijer, ingenieur bij Rijkswaterstaat in Suriname kocht standaardalbums met de titel 'Souvenirs de Voyage' om zijn 9 x 12-foto's in te schuiven. De

dagboek aantekeningen van Doijer vertellen niet alleen iets over de nuchtere praktijk van het fotograferen en afdrukken (tot en met het zwart schilderen van zijn donkere kamer), maar ook over het samenstellen van zijn albums.⁷² In 1903 aangekomen in Suriname zoog hij de nieuwe ervaringen op: 's avonds beschreef hij de belevenissen van de dag in schriften. Hij zou vier van dergelijke schriften maken waar hij ook af en toe een foto bij plakte. In de schriften lezen we hoe vaak hij in de doka stond om af te drukken: bijna iedere dag. Doijer schreef ook dat hij een set goede afdrukken maakte en bewaarde voor zijn fotoalbums. De bewaarde albums zijn dus niet uit de eerste tijd in Suriname, maar uit de periode daarna.⁷³ Doijer schreef in fraaie bijschriften wat er op de foto stond. Zo weten we dat hij naast eigen foto's ook die van bekende Surinaamse (beroeps)fotografen gebruikte. Dat vermeldde hij er altijd bij: 'cliché' Muller, Curiel, Moellaert of Gomez Burke. Waarschijnlijk vroeg hij hun negatieven te leen om ze in zijn eigen donkere kamer af te drukken, want ze zijn op dezelfde manier afgedrukt als Doijers eigen foto's.

Er is meer te zeggen over de presentatie en de lay-out van de fotoalbums. Want tegelijkertijd was de rangschikking van de beelden op de pagina's – ondanks alle standaardisering – vaak een vrije oefening. De titels op het album zeggen – dat is al eerder ter sprake gekomen – genoeg over het fragmentarische karakter van de verzameling fotobeelden die bijeen is gebracht: *Scraps*, *Photobits*, *Kodak Souvenirs* of *Sunny Memories*. Albums zijn zelden ensembles met een logische verhaallijn, maar veel vaker willekeurige gerangschikte reeksen, met veel herhalingen. Als de foto's werden opgeplakt, was dat min of meer in volgorde van de opname en het rolletje. Als er bijschriften waren, dan waren ze vaak kort en bondig en alleen bedoeld als korte titel of persoonlijke notitie van de maker. Dolph Kessler bracht omdat het zo uitkwam negen foto's van boortorens op één blad samen: staand en liggend door elkaar. Daarbij is nauwelijks aan 'story telling' voor buitenstaanders gedaan.

Fotoalbums lijken qua formaat en kijkervaring misschien enigszins op fotoboeken. Maar fotoboeken zijn anders. Daar worden foto's bewust bij elkaar gezet, en naast, onder of boven elkaar gegroepeerd. Daar is sprake van een auteur, vaak iemand met veel ambitie, talent en niet te vergeten een belangrijke boodschap. De ene foto mag groter zijn dan de andere. En de beelden moeten rijmen of in elk geval goed bij elkaar passen. Het zwart en het wit zorgen voor visuele afwisseling en voor spanning op de pagina's. Zo wordt in artistieke zin aan de opbouw en aan het ritme van een boek, van begin tot eind, gewerkt.⁷⁴ Het geheel moet in balans zijn en overtuigen. De foto's kunnen aflopend zijn, dat wil zeggen tot aan de rand van het papier doorlopen, en ook de inhoud moet kloppen.

Wanneer we de kenmerken van het fotoboek opsommen, dan wordt onmiddellijk duidelijk dat het privé-fotoalbum deze kwaliteiten nu juist ontbeert. Je vindt er als beschouwer van nu letterlijk stukjes en beetjes van ervaringen of verhalen in terug. Het album is veelal incompleet, en vaak onaf. Frizot heeft dat mooi getypeerd: 'rarely developed to the full, but which is left in the state of a visual sketch'.⁷⁵ Er is nauwelijks een kop of staart zoals bij het geschreven verhaal. Albums zijn kijkboeken waarin de eigenaar een reeks snapshots op heeft verzameld. Albums zijn in die zin 'primitieve' kijkboeken. Rommeligheid overheerst en de beelden zijn soms kris kras door en naast elkaar gezet. Dat bood de eigenaar overzicht en helderheid, maar voor een niet-betrokkene was de beeldcompilatie volstrekt onbegrijpelijk. De Engelse fabrikant Joseph Cheetham die in 1904 verhuisde naar Sereda in Rusland om er een textielfabriek op te zetten, liet zo'n moeilijk te lezen album na.⁷⁶ Hij plakte fotografische herinneringen aan het verblijf in Rusland lukraak op. Her en der licht een bijschrift voor de kijker van nu dit ruime 100 jaar oude verhaal nog eens toe: 'Sereda' en 'Some of the winders and reelers' staat er onder de foto van jonge arbeidsters in de fabriek. 'Russian children' staat er bij een foto van arme kinderen die in de winter blootvoets buiten lopen (afb. 150)

In twee dikke fotoalbums van een vroege Franse autoliefhebber lijkt de volgorde iets logischer. De albums volgen cursen en tourtochten voor auto's tussen 1896 en 1903 van begin tot eind.⁷⁷ Het eerste album begon in 1896 tijdens het carnaval in Nice, volgde in juli 1898 een course van Parijs naar Amsterdam, om terecht te komen bij Nijmegen. Op de 50 bladen in dit album zijn maar liefst 628 vierkante en panorama Kodak-foto's geplakt (afb. 151). Door de chronologie bevat zo'n album niet één beeldverhaal, maar flarden van allerlei uitstapjes en tochten. Een anoniem album van een reis door het zuiden van Frankrijk dat behuizing bood aan de Kodak minifoto's, is minder coherent.⁷⁸ Telkens zijn 8 minifoto's in de voorgevormde raampjes bij elkaar geschoven als een snelle herinnering aan reisbelevissen. Bij toeval zijn er precies 16 foto's van de stierengevechten in Spanje bij elkaar in twee spreads terechtgekomen (afb. 152). Zo vormen de snapshots ongewild een mooie reportage die in de verte doet denken aan de schetsmatige speldenprikken waarmee Goya stierenvechters karakteriseerde. Maar voor het overige bevat dit album met slecht leesbare minifoto's nauwelijks een verhaallijn. Per gelegenheid – een bezoek, een uitstapje – vinden we een paar gefotografeerde stukjes en beetjes.

Bij anderen maakte het album meer creativiteit wakker. Een Leidse studente legde rond 1920 een klein album aan: met witte inkt voorzag zij haar op zwarte albumbladen geplakte foto's van een zeiltocht op de Kaag met wit potlood van een omlijsting en commentaar: 'Das gemeen' 'en 'wet yet happy'. (afb. 153) Voor de Amsterdamse journaliste en jonge moeder Eva Pennink waren de lege bladzijden van het album elke keer weer een uitdaging. Ze fotografeerde en drukte zelf af. Ze knipte vervolgens in haar foto's en ging de alumpagina's vormgeven. Ze plakte er *captions* uit tijdschriften bij en voegde soms kaartjes en tekeningen toe. Elke spread van een lange reeks fotoalbums (van 1928 tot 1965) werd zo een spannende bonte collage/montage. Pennink knipte haar slogans vaak in het Engels 'You can't have an ugly child; 'Lighthearted Parenthood'; 'A Picture record of your baby'; 'Why men reduce', 'The Younger set grows'; 'Make the most of summer vacation', 'Wanted more babies; 'Yes, We said ice'. Haar albums zijn met grappige ironie gemaakt en vormen bijna een parodie op de bekende Kodakslogans. Bij Pennink krijgt de (dames)gewoonte uit de Victoriaanse tijd om montages te maken en in te kleuren een 20ste-eeuwse invulling (afb. 154).⁷⁹

Tot slot: het lijkt voor de hand te liggen, maar het moet hier wel worden onderstreept. Snapshotfoto's zijn doorgaans klein van afmetingen.⁸⁰ Er werd nog nauwelijks vergroot, dit in tegenstelling tot later in de 20ste eeuw toen men vaker in de doka vergrootte en afdruckte. Dat kleine handzame formaat (dat immers samenhangt met het formaat van een handcamera) zegt alles over de functie van dit soort foto's waarbij het niet zoals bij andere uitingen om de presentatie ging. Veel van de foto's in albums werden rond 1900 overigens vaker afgedrukt: ook als stereofoto of als lantaarnplaatje.⁸¹ De lantaarnplaatjes werden thuis met de toverlantaarn als diavoorstelling op de muur geprojecteerd en 's avonds in het groot bekeken.⁸² We zien privéfoto's van amateurs ook in kleur op autochrome (afb. 155).⁸³ Overigens brengt alleen bestudering van het fotomateriaal waarvan de achtergrond bekend is, en waarbij het gaat om een complete set van albums, inclusief de losse foto's en andere zaken die erbij horen, dit soort patronen in de toepassing en het gebruik naar voren. Die wetenschap brengt ons een stuk dichterbij de diverse concrete toepassingen van de snapshotfotografie.

Een nieuwe esthetica

Dit onderzoek naar de vorm en iconografie van fotoalbums leert ons een paar belangrijke zaken. Wat opvalt, is dat er onder de Nederlandse snapshotfotografen niet een of twee, maar vele talenten rondliepen. Van Lelyveld, Teding van Berkhout, Pauw van Wieldrecht, Wouter Cool, Henk ter Keurs en

Eva Pennink maakten foto's die zich konden meten met die van professionals. Vanaf 1933 – het jaar dat Eva Pennink trouwde en een Leica-camera kocht – moet ze vele uren in haar donkere kamer hebben doorgebracht. Ze leerde afdrucken bij Erwin Blumenfeld die in Amsterdam in de Kalverstraat een tassenzaak had. Eerdere pogingen om les te nemen bij Eva Besnyö liepen stuk: de dames konden niet goed met elkaar overweg. Blumenfeld had achter in zijn zaak een donkere kamer waar Pennink regelmatig kwam. In de periode hiervoor fotografeerde Pennink ook maar op een andere manier. Toen had ze een boxcamera die ook vaak aan vrienden werd doorgegeven. De fotografie hoorde er in deze kringen in de jaren '20 en '30 bijna als vanzelf bij. De eerder genoemde Charlotte Boelen-Matthes, Eva's moeder, deed ook al aan fotografie en gaf de fascinatie door aan haar dochter. Deze gevallen zijn interessant, omdat eruit blijkt dat er verbanden en connecties waren tussen de generaties doe-het-zelf-fotografen én degenen die later in de 20ste eeuw tot de canon van de fotografie zijn gaan behoren. Dat heeft er natuurlijk alles mee te maken dat de bekende 20ste-eeuwse fotografen nu juist uit datzelfde achterland inspiratie putten.⁸⁴

Daarmee is meteen weerlegd wat Batchen in zijn analyse over snapshotfotografie – als zou die iedere kwaliteit ontberen – te snel heeft geconcludeerd. De snapshotfotografie is in Batchens ogen per definitie middelmatig en precies daarom weet de kunstgeschiedenis/fotografiegeschiedenis zich er geen raad, was zijn stelling.⁸⁵ Maar misschien heeft hij te veel gelet op het standaardmateriaal: op de vaste formaten, op de vaste albums en op de vaste onderwerpen en thema's. En wat is kwaliteit? Dat begrip is zeker niet absoluut en verschuift voortdurend. Eerder is in de vakwereld in verband met het fotoalbum gesproken over 'naïeve fotografie' en kiekjes gemaakt door 'leken'.⁸⁶ En hier ligt een van de sleutels tot beter begrip van eigenschappen van de doe-het-zelffotografie. Juist het ongepolijste, het ruwe, de directheid en spontaniteit waren beeldkwaliteiten die fascineerden. Zo gezien was de periode van de vroege doe-het-zelffotografie een proeftuin. Veel van de kwaliteiten die later in de 20ste-eeuwse fotografie en kunsten naar voren kwamen, werden in de vrije oefening van de albumfotografie (en de anonimiteit) ontdekt en ontwikkeld.⁸⁷ En dat is het interessante: de artistieke regel bestond er uit dat er juist geen regels, geen gebondenheid aan traditie of conventies waren. Juist in het vacuüm van een jonge onvolgroeide beeldpraktijk en in de zoektocht naar andere manieren van uitdrukken, konden zich nieuwe vormen en een nieuwe inhoud ontwikkelen, heel anders dan die uit de periode daarvoor.

De nieuwe fotografiepraktijk kon zo leiden tot een nieuwe esthetica met eigen artistieke regels. Sommige kunstenaar uit de jaren '20 waren erbij en zagen het voor hun ogen gebeuren, ze wezen in zekere zin de weg naar een nieuwe fotografie. Bauhausdocent László Moholy-Nagy schreef er als een van de eersten over. Hij putte in zijn invloedrijke boek *Malerei Photographie Film* (1925) alleen nog maar uit de ongepolijste miljoenen beelden die jaarlijks via de pers en boeken in het publieke domein geraakten.⁸⁸ Hij noemde dat de universele taal van zijn tijd en degene die deze foto's niet kon 'lezen' een analfabeet. Ook voor de amateurfotografie had hij oog. De beginnersfotografie met al zijn foutjes en onvolkomenheden – dubbeldruk, slordige afsnijdingen, scheve horizonten, onder- en bovenaanzichten - had namelijk gemaakt dat de ware kracht van de fotografie als beeldend middel naar voren kwam: we konden de wereld ineens met heel andere ogen zien.⁸⁹ De nieuwe esthetica werd door deze generatie kunstenaars opgezogen en omarmd. Werner Gräff prees in *Es kommt der neue Fotograf!* (1929) precies de dynamiek en de spontaniteit van de nieuwe fotografie. En Franz Roh merkte in zijn boek *foto-auge. 76 fotos der zeit* (1929) op dat de bloei en verjonging van de fotografie helemaal voor rekening van de doe-het-zelvers, de 'outsiders', kwam.⁹⁰ Oude vormen van (re)presentatie maakten in de jaren '20 en '30 plaats voor nieuwe en de doe-het-zelffotografie speelde daarin een belangrijke rol. Juist de fase van de non-esthetiek en de vormloosheid vormde de

stevige grondslag voor een compleet nieuwe invulling van wat in de ogen van de avant-garde kunst of beelding moest zijn.

Ook de fotografie zelf zou tot een heuse kunst uitgroeien in de handen van talenten van de generatie van vlak na 1900, zoals Edward Weston, André Kertész, Bill Brandt, Brassai of de Nederlander Emiel van Moerkerken die later grote bekendheid kregen. Wat bij Lartigue begon, werd door hen voortgezet. Als jongens kregen zij van hun vaders handcamera's en sloegen nieuwe wegen in.⁹¹ In hun fotoalbums tekent zich letterlijk de kunst af die de fotografie later zou worden. Daar kwam nog iets bij. De doe-het-zelf-fotografie bracht niet alleen veranderingen teweeg in de fotografie en in de beeldende kunst, maar ook in de beeldcultuur van de 20ste eeuw. De mens werd een 'fotograferende' mens. Hier, in de kunstwereld ontstond een nieuwe beeldtaal. Deze taal zou in de 20ste eeuw tot volle wasdom komen in de handen van een groeiende massa gebruikers. En ook in de 21ste eeuw weten wij er nog steeds raad mee.

---

¹ Zie Frizot (1995a), pp. 679-685.

² Bij elkaar zijn dat op dit moment naar schatting een paar honderd uit de periode 1880-1940. Het Rijksmuseum bezit fotoalbums, afkomstig van de verzamelaar L.J. Hartkamp. De Universiteits Bibliotheek Leiden bezit de albums afkomstig van de verzamelaars Muller Massis en Auguste Grégoire. De albums in het Nederlands fotomuseum zijn vooral afkomstig uit de nalatenschappen van fotografen, ook van amateurs zoals Katharina Behrend. Voorts bevatten de familiearchieven bij de Stadsarchieven, onder andere die van Amsterdam en Rotterdam, en het Nationaal Archief vele fotoalbums.

³ Maas (1975); Curtis (2011). Zie voor Nederland het uitstekende artikel over dit onderwerp Jonker/De Rook (1979).

⁴ Het Tropenmuseum in Amsterdam heeft het net andersom gedaan en albums aan families geretourneerd, zie Bakker (2013).

⁵ Zie Liebenroth, Von Auw & Co, *Descriptive Price List Autograph & Scrap Books and Photograph Albums*, New York July 1887

⁶ Guy de Coral (1897).

⁷ *Brochures Kodak Albums Splendid Variety* en *Eastman Kodak Company Trade Circulars*, Archief GEH, Rochester.

⁸ Van Giersbergen (2005). Voor Carel Stahl zie *Persoonlijkheden* (1938), p. 1402.

⁹ Stadsarchief Rotterdam, Collectie Stahl-Van Hoboken inv. nr. 4145, schenking Mevr. Vera Asser-Stahl.

¹⁰ De stereoglasdia's worden eveneens bewaard in het Stadsarchief Rotterdam.

¹¹ Van der Stap (1991); Bolten-Rempt /Van der Stap (1992).

¹² David (1909).

¹³ Zie West (2000).

¹⁴ Ibidem en archief in GEH, Rochester.

¹⁵ West (2000), p. 162.

¹⁶ Bourdieu (1965).

¹⁷ Universiteits Bibliotheek Leiden, inv.nr. MM 382. Mohrmann begon de titelpagina's, en dus het album, te maken in mei 1893.

¹⁸ Op het ene blad staat de naam van de echtgenote gespeld als Krabbendam, op het tweede Crabbendam.

¹⁹ Jonker/De Rook (1979), pp. 110-112.

²⁰ Ibidem, p. 110.

²¹ Ibidem.

²² Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-2000-39.

-
- ²³ Anoniem, 'De Gelukkige Familie', *Elsevier's Geillustreerd Maandschrift*, 1906, p. 124.
- ²⁴ Zie Sillem (1997) en Hoyle (2016). Vera Stahl-Hoboken fotografeerde terwijl ze reisde met haar man de Rotterdamse houthandelaar Carel Stahl.
- ²⁵ De Vries (1970).
- ²⁶ Hotz schonk de Leidse universiteitsbibliotheek zijn uitgebreide boekerij en fotocollectie over Perzië. Zie Vuurman/Martens (1995); Vuurman (2011) en Vuurman (2015).
- ²⁷ Vuurman (2011), pp. 24-25.
- ²⁸ In de collecties van Universiteits Bibliotheek Leiden, nr. 73.151 en Nederlands Fotomuseum (voorheen Tropenmuseum en Wereldmuseum).
- ²⁹ Vuurman (2011), p. 196 nt. 1.
- ³⁰ Ibidem, pp. 167, 191, 192.
- ³¹ Eckhardt (2011).
- ³² Uit de Nederlandse koloniën kennen we van één locatie soms meer albums uit dezelfde kring en uit dezelfde periode kennen. We kunnen de foto's uit Suriname van Doijer zo naast die van de arts Jacob Wesenhagen (1911) en van de chemisch laborant Julius Gonggrijp (1916-1917) uit dezelfde tijd leggen. Wesenhagen maakte een volstrekt zakelijk fotografisch verslag van zijn tijdelijke huis en interieur, en van de omgeving waarin hij, als arts betrokken was bij de aanleg van de Lawaspoorlijn, naar de binnenlanden van Suriname. In Gonggrijps albums zijn aan de ene kant het privéleven, maar aan de andere kant zijn positie als onderzoeker en later als plantage-eigenaar terug te zien. Overigens zien we Gonggrijp op de foto's in Wesenhagens album terug.
- ³³ Van den Berg (1999), pp. 135-136.
- ³⁴ NG-1994-65-1 t/m 5, afkomstig uit de 'Collectie Nederlanders Overzee'. In zijn albums bewaarde hij van elke foto twee afdrukken: een in op gewoon fotopapier en een in de Pruisisch blauwe cyanotypie.
- ³⁵ Faber (2008).
- ³⁶ Zie Higonnet (2002), p. 360. Over de Exposition Universelle van 1900 schrijft hij: 'Considerable effort was invested in attracting visitors, and it paid off handsomely. Eager to record their visit, 17 percent of them came with camera's ...' Er kwamen ruim 48 miljoen bezoekers, waarvan 8,1 miljoen een fototoestel in bezit zou hebben.
- ³⁷ Bunge (1900), p. 148.
- ³⁸ Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-2010-21, schenking van de heer W.W. Schüller.
- ³⁹ Archief Hustinx, Lodewijk Imkamp, Roermond. Daarnaast maakte hij ook foto's in zijn vrienden- en familiekring.
- ⁴⁰ Boom (2004b).
- ⁴¹ Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-F-2008-50.
- ⁴² Van der Pol en Van Boxtel (2010), pp. 38-43.
- ⁴³ Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-F01010.
- ⁴⁴ Nusteling (1985/2013).
- ⁴⁵ *Eigen Haard*, 1905, p. 249.
- ⁴⁶ Wouter Cool, Vagebondeerende wielrijders, *Buiten*, 29 augustus 1908, pp. 418-420.
- ⁴⁷ Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-2004-285 en negatieven bij het Nationaal Archief, Den Haag.
- ⁴⁸ Boom/Rooseboom (2014), p. 60 en pl. 69. Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-2011-58, schenking H.E.D.J. ter Keurs en W.J. ter Keurs.
- ⁴⁹ Van de Waal (1958), p. 15.
- ⁵⁰ Batchen (2008).
- ⁵¹ Boom/Rooseboom (2014), pl. 64.
- ⁵² Scholten (1929), Boom (2003a), Kwiecień (2008).
- ⁵³ Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-2011-59, schenking mevrouw D. Wintgens Hötte.
- ⁵⁴ Zie voor dit onderwerp Boom (1983), Bool (1991), Boom (1995), Van der Zeijden (2004), Kleppe/Beunders (2010), Kleppe (2013).
- ⁵⁵ Zoals de albums van de Nederlandse arts Arius van Tienhoven van de oorlog in Servië (1912-1915) in de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, zie website Koninklijke Bibliotheek.
- ⁵⁶ Hoyle (2016), pp. 38-41.
- ⁵⁷ Het fotoarchief van Van Doesburg berust bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) in Den Haag. Zie Boom/Dudok van Heel (1993); Dudok van Heel (1992).
- ⁵⁸ Er zijn geen complete albums bewaard gebleven, slechts enkele albumbladen uit wat vermoedelijk een fotoalbum van Nelly van Doesburg was.
- ⁵⁹ Zie Boom/Dudok van Heel (1993) en Boom (2003b).

-
- ⁶⁰ Zoals de fotoalbums van componist Alphons Diepenbrock, Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-2015-2 en 3 (geschonken door Odilia Vermeulen en Florian Diepenbrock); of het fotoarchief van Pablo Picasso, zie Baldassari (1997) of het archief van de schrijver Willem Kloos met portretten van hem en zijn vrienden door de peintre-photographes in het Letterkundig Museum in Den Haag. In het Nationaal Archief in Den Haag worden vooral fotoalbums van politici en diplomaten bewaard, zie Hendrikse/Kruyswijk (2016).
- ⁶¹ Zie bijvoorbeeld Chéroux (2007) en Moore (2004) over Lartigue.
- ⁶² Zie de albums van Charlotte Boelen en haar dochter Eva Pennink, Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nrs. RP-F-2008-14 t/m 24 en RP-F-2009-25 t/m 37, schenking Burchard en Maarten Pennink.
- ⁶³ De Vries (1979/2013).
- ⁶⁴ Brieven van J. B. Aug. Kessler aan zijn vrouw Margo in Den Haag, 17 januari 1892 en 11 april 1893, Kessler-De Lange familie archieven, Regionaal Archief, Alkmaar.
- ⁶⁵ Brief van J. B. Aug. Kessler aan zijn dochter Annie in Bonn, eind juni 1900, Kessler-De Lange familie archieven, Regionaal Archief, Alkmaar. Rond 1900 fotografeerden amateurfotografen zoals Teding van Berkhout, Kessler, Stahl-Van Hoboken ook met een stereocamera. In archieven zien we naast fotoalbums, ook persoonlijke stereofoto's.
- ⁶⁶ Kessler (2005), p. 87.
- ⁶⁷ Ibidem, p. 105, brief van Dolph aan zijn moeder, Hongkong 16 maart 1908.
- ⁶⁸ Hoyle (2016).
- ⁶⁹ Frizot (1995a), p. 679.
- ⁷⁰ Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-F01152.
- ⁷¹ Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-F01201.
- ⁷² Met dank aan Pieter Eckhardt die de dagboeken in particulier bezit terugvond.
- ⁷³ De albums zijn gemaakt nadat zijn vrouw en kinderen zich bij hem voegden en ze bestrijken bij elkaar ongeveer vier jaar. Het is vermoedelijk niet de complete set, want hij maakte voor de komst van zijn gezin al albums.
- ⁷⁴ Zie Suermondt (1989).
- ⁷⁵ Frizot (1995a), p. 679.
- ⁷⁶ Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-F01050. Het gaat om losse albumbladen.
- ⁷⁷ Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nrs. RP-F-F01162 en RP-F-F01163.
- ⁷⁸ Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-2004-284.
- ⁷⁹ Zie Heilbrun (1997) en Siegel/Di Bello/Weiss/Hofelt (2009).
- ⁸⁰ Een album met foto's op een groot formaat komt in deze periode zelden voor, zie bijvoorbeeld Rijksmuseum, Amsterdam, inv. nr. RP-F-F01012 of het album van Frans W.M. Poggenbeek in het Stadsarchief Amsterdam.
- ⁸¹ Kodak voerde in 1905 inhakend op de nieuwe mode een campagne om de stereofotografie en de Stereo Brownie voor 12 dollar te promoten, zie *Kodak Trade Circular*, april 1905, George Eastman House, Rochester.
- ⁸² CJS (Christiaan J. Schuver), *Lantaarnplaatjes en hoe ze te maken* en *Fotografeeren*, Amsterdam 1891: de boekjes werden bij M.M. Olivier uitgegeven, zie *Tijdschrift voor Photographie* (1891). Kodak bracht in 1899 de vouwbare Kodak No. 2 met foto's op de maat 9 bij 9 cm, zie *Lux* (1899), p. 645. Deze negatieven waren direct geschikt voor de verwerking tot lantaarnplaatje. Van de in deze studie genoemde fotografen, zoals Pauw van Wieldrecht en Kessler zijn er privé-lantaarnplaatjes bewaard gebleven. De AFV-er Bispinck had een enorme collectie lantaarnplaatjes die hij na zijn reizen liet maken, om er voordrachten uit te geven.
- ⁸³ Zie Rooseboom/Montijn 2016 en Bijlage 4: foto's van L.H. van Berk, Leo Willem Immink, J.H.A.M. Lutz, Jacob Olie Jr, W.F.C.C. Pijnacker Hordijk, A.W. Reijerse, Johan Smith, Emile van Waegeningh, Hein van Westen en Jan Zeegers. Ook professionele fotografen zoals Leendert Blok, Pieter Clausing jr., Bernard Eilers en Johan Huijsen maakten autochromes.
- ⁸⁴ Boom/Rooseboom (2014).
- ⁸⁵ Batchen (2008).
- ⁸⁶ Jonker/De Rook (1979).
- ⁸⁷ Chéroux (2015).
- ⁸⁸ Moholy-Nagy (1925), pp. 21-22 en 26. Zie ook Moholy-Nagy (1927) en Lugon (2008).
- ⁸⁹ Moholy-Nagy (1925), p. 22.
- ⁹⁰ Roh/Tschichold (1929), p. 14.
- ⁹¹ Zie de albums van Bill Brandt in het Victoria & Albert Museum, E.983:88-2003 en E.983:152-2003.

Conclusies

De overeenkomsten tussen de amateur in de late 19de eeuw en de amateur in onze tijd zijn groot. Ook nu hebben we te maken met een explosie aan beeld waarvan maar een fractie door professionals wordt gemaakt. In 2000 maakten de wereldburgers gezamenlijk 80 biljoen foto's. In 2010 stond de teller op 4,3 miljard beelden per dag op het web. Nu in 2017 is dat cijfer verdriedubbeld naar 12,9 miljard per dag. En morgen is het al weer meer. De cijfers zeggen zo langzamerhand niets en ook alles. Fotografie is niet meer weg te denken. Fotografie is definitief de 'onafgebroken begeleidster' van het dagelijkse bestaan geworden. De mens heeft met zijn mobiele telefoon altijd een camera in de hand. We hebben onszelf in ons dagelijks leven nog nooit zo vaak afgebeeld en we communiceren steeds vaker in beelden. Het bepaalt zelfs onze identiteit. Camerafabrikant Nikon prijst nu zijn nieuwste model aan met de slogan: 'ik ben wat ik deel'. Fotografie is taal geworden. Ze wordt moeiteloos en universeel begrepen.

Over het verschijnsel van de inbreng van de amateur in de beeldcultuur van onze tijd is veel nagedacht en gereflecteerd. Het Amsterdamse Fonds voor de Beeldende Kunsten, Vormgeving en Bouwkunst liet in 2010 een studie schrijven over de waarde van de amateur.¹ Daarin worden twee kanten van dezelfde zaak belicht. Aan de ene kant lijkt het of de amateur vooral het product is van de digitale cultuur, schrijft onderzoekster Seijdel:

'een amateur die zijn producten en activiteiten openbaart op Flickr, MySpace of Youtube; de burgerjournalist of blogger die verslag doet op zijn weblog; de leken die Wikipedia vullen; de zondagskunstenaar die zijn werken vertoont in virtuele musea.'

Ze noemt het de cultuur van 'prosumers: producers-consumers'. Het komt neer op een combinatie van creativiteit van de maker en de behoefte van de gebruiker om veel beelden te bekijken en letterlijk te consumeren. Tegelijkertijd signaleert Seijdel binnen het domein van de beeldende kunsten – zowel in de opleidingen als in de beroepsuitoefening – een toenemende fascinatie voor het niet-professionele beeld en 'het amateuristische als subversieve esthetiek, artistieke positie of kritische stijl, de amateur wordt gevierd als cultfiguur of inspirerende sparring partner'.² Dat zou – oppert ze – een reactie kunnen zijn op de hiërarchische en elitaire structuur die het domein van de professionele kunst in 19de en 20ste eeuw steeds meer is gaan beheersen. Als voorbeeld van een interessante tegenpositie noemt Seijdel Erik Kessels, reclamemaker, curator en verzamelaar van fotoalbums van onbekende amateurfotografen. Hij ging als gastdocent van de kunstacademie op zoek naar wat hij noemde 'naïeve passie' en liet kunstenaars in opleiding juist werken op terreinen die niet de hunne waren: een filmer moest tekenen en een danser fotograferen et cetera. De technologie van deze tijd lijkt ook alle gelegenheid te bieden om buiten de gebaande paden te gaan en om interessante overstapjes te maken. Nieuwe creatieven hebben veel ruimte om hun creativiteit te beproeven. Dat was aan het eind van de 19de eeuw niet anders.

Dat roept verschillende met elkaar samenhangende vragen op over de verhouding van amateurs tot professionele beeldmakers. Vormen de amateur en professional altijd een tweespan en is er pas een amateur als er ook een vakman is? Maar waren de fotografen van het eerste uur niet allemaal amateur en gangmaker? Er bestonden in de pioniersdagen van de fotografie nog geen

vakfotografen. Het lijkt erop dat de verhouding tussen amateur en professional interessant wordt als het botst of schuurt: dus als de bestaande verhoudingen door nieuwe worden vervangen. De amateur komt in feite pas ter sprake als de 'beroeps' terrein moet inleveren, en – dat is de tweede voorwaarde – als de veranderingen zo groot en ingrijpend zijn dat een bestaand stelsel op de schop gaat. Zijn amateurs wellicht niets anders dan nieuw opkomende gebruikersgroepen? En was dat niet precies wat er in de late 19de eeuw aan de hand was?

Het fotografieveld in beweging

Het is fascinerend om te zien hoe in de jaren '80 van de 19de eeuw het nog jonge fotografieveld - dat tot dan toe werd beheerst door vakfotografen of deskundigen - in beweging kwam. Ik heb in het eerste deel van mijn studie getracht de dynamiek in dat fotografieveld te achterhalen door onderzoek te doen naar de verschillende spelersgroepen en hun achtergronden:

1. Wie waren eigenlijk de verenigingsamateurs die er zo'n behoefte aan hadden zich te organiseren en welke positie namen zij in het veld in? De verenigingsfotografen organiseerden activiteiten, maakten het debat en cultiveerden de smaak. In die zin gedroegen zij zich als professionals en bouwden ze aan status en invloed. Dit waren de typische verschijnselen in houding en gedrag van betrokkenen (habitus), ze werkten hard aan het cultureel kapitaal in het fotografieveld. Er was hiermee voor het eerst zelfs sprake van een artistieke stroming in de fotografie, die van de kunstfotografie of het picturalisme. Bij het exposeren en de onderlinge wedstrijden hoorde ook het proces van ballotage, selectie, beoordeling, prijzen, medailles en van recensies en critici (die kwamen veelal uit eigen kring). Opvallend is ook dat er een sterk besef was van de geschiedenis van de fotografie. Dat werd gecultiveerd aan de leestafels van de verenigingen die grote bibliotheken opbouwden. Het ging in hun productie om een beperkte (dus niet op expansie gerichte) fotoproductie: dat wat op tentoonstellingen en wedstrijden en bij lezingen werd getoond. Er was zoals gezegd binnen deze categorie debat en discussie. Hiermee positioneerden de verenigingsamateurs zich ten opzichte van de ander. Want het ging in het debat vooral over wat fotografie wel en niet moest zijn. Dit alles had tot doel het verstevigen van het cultureel kapitaal, en de wil zich te onderscheiden van slechte kwaliteit en van de doe-het-zelvers: de push-the-button-amateurs. Dit was een proces van onderscheiden (distinctie) om de eigen producten weg te trekken van het huis-, tuin- en keukenkiekje. Vandaar de landschapjes, de genrebeelden en de gelijkenis met de schilderkunst. De verenigingsamateurs (of kunstfotografen) met hun beperkte productie bevinden zich aan de kant van het cultureel kapitaal hoog in de hiërarchie. Dit is de kant waar het cultureel kapitaal voorop staat, het gaat niet om economisch gewin maar om erkenning, smaak, gezag en status. Zij roerden zich volop, vooral in woord en geschrift. Dit verklaart ook waarom deze categorie in de kunst- en fotografiegeschiedenis later de meeste aandacht heeft gekregen. En dat terwijl er van hun beperkte productie relatief weinig over is.
2. Het veld van de fotografie had nog een kant. Wanneer we naar de productiecijfers uit de late 19de eeuw kijken, zien we dat aan de kant van het economisch kapitaal de internationale foto-industrie als alles bepalende speler aanwezig was. Deze was wel gericht op economisch gewin en commerciële successen. Het ging hierbij kort gezegd om George Eastman en zijn concurrenten die elkaar zwaar bevochten. De industrie werd almaar professioneler, internationaler en grootschaliger. Er bestond naast de maakindustrie ook handel in fotografische artikelen. Er was daarbij sprake van groothandels. En er waren uitbaters: de

detailhandelaren of de winkels voor fotoartikelen met camera's, negatiefplaten, rolfilm en albums. Ook daar trad schaalvergroting op met filialen en diensten op meer plekken tegelijk (filialen) tot, in het geval van Nederland, in Nederlands-Indië en Zuid-Afrika. Deze kant van het veld wordt gekarakteriseerd door een buitengewoon felle concurrentie die de technologie voortdurend nieuwe impulsen gaf en een soort vernieuwingsgolf op gang bracht waarmee het steeds eenvoudiger werd een camera te hanteren en te bedienen, en waarmee ontwikkelen en afdrukken werd uitbesteed. In dit deel van het veld werd gestreden om economisch kapitaal wat leidde tot een uitgebreide en almaar expanderende productie.

3. Als we nog een keer naar de verkoopcijfers van negatiefplaten kijken, wordt duidelijk dat naast het beperkte aantal georganiseerde amateurfotografen er een categorie ongeorganiseerde amateurs was die vele malen omvangrijker was. Beide kwamen voort uit de zelfde maatschappelijke laag – en beide waren hoog opgeleid en welvarend. Het waren vooral mannen en in mindere mate vrouwen. De groep ongeorganiseerde amateurs breidde zich als een inktvlek uit en vormde geleidelijk aan de grootste gebruikersgroep in het fotografeveld met een eigen benadering, eigen thema's en een eigen manier van fotograferen. En eigenlijk was het helemaal geen groep, deze fotografen hadden hoegenaamd geen artistiek doel. Zij streden in die zin niet mee om het cultureel kapitaal. Ze bevonden zich onderaan de culturele hiërarchie: er was geen proces van selectie, hun foto's werden – behalve in de familiekring – niet opgemerkt. Voor de kunstzinnige amateurs golden zij hooguit als de fotograferende massa waar zij zich in hun onderscheidingsdrang tegen af konden zetten. De ongeorganiseerde doe-het-zelvers waren daarentegen als klanten koning: van groot belang in het domein van het economisch kapitaal, de commerciële wereld van de productie van beelden. Maar met hun fotoproductie hebben ze nooit behoord tot het culturele veld. Pas in de huidige tijd hechtten wij er waarde aan en is de fotografie van de doe-het-zelvers met terugwerkende kracht aanwezig in het veld van de kunst, de musea, de festivals en de kunstbeurzen.

De ongelijke verdeling van economisch en cultureel kapitaal zorgt voor de bewegingen in het veld. Aan de kant van het economisch kapitaal is dat duidelijk gebleken uit de expansieve groei van de markt voor fotografie. Maar aan de culturele kant speelt het net zo goed. Status en gezag zijn hier de inzet en het doel van de spelers in het veld. Niet onbelangrijk voor de dynamiek in het veld van de fotografie in de late 19de eeuw was bovendien, dat de jeugd uit de hogere kringen zich – ik zou bijna zeggen vanzelfsprekend - op de nieuwe technologische snufjes richtte en er zeer voor open stond. Een nieuwe camera en fotograferen was voor hen zo iets als een nieuw model fiets om uit te proberen. Ze waren *early adopters*, ze waren de oprichters van de verenigingen, de medewerkers van de tijdschriften en verschillende van hen werden na een paar jaar detailhandelaar. De opkomst van de amateurfotografie in Nederland in de late 19de eeuw blijkt zich te hebben voltrokken door de inspanningen van deze groep ondernemende jongeren, met de verenigingen als pr-instrument. Zij waren de gangmakers en nestelden zich comfortabel in het verenigingsleven. Zij waren sterk afhankelijk van de verenigingen voor hun bedrijvigheid. Zij waren flexibel en hadden een spilfunctie. Ze draaiden als een Januskop moeiteloos de ene kant (de economische) op en dan weer de andere kant (de culturele). En het deel van de jonge stedelingen uit hun kring dat niet als ondernemer actief was, werd dat wel als consument.

In het tweede deel van deze studie bekeken we deze (tot dan onzichtbare) uitbreidende categorie doe-het-zelvers van dichtbij en stelden de vraag hoe een nieuwe generatie aan de fotografie geraakte. Welke factoren speelden daarbij een rol? In Sillem's geval waren het de wereldreis en het toeval, maar ook de nabijheid van vrienden mét camera. Sillem was geen bewuste beeldmaker. Bij de

familie Piek was het nieuwsgierigheid en het gegeven dat ze als nieuwe rijken openstonden voor nieuwe beeld-apparaatjes die pasten bij het leven in de hogere kringen. Vermoedelijk werden album en camera door vader op zakenreis in New York gekocht en aan zijn dochter cadeau gedaan. Voor hen was fotograferen in zekere zin een tijdverdrijf dat thuis, bij uitstapjes of tijdens vakanties werd gedaan, in het geval van de Piek's over een betrekkelijk korte periode van vier jaar. In deze case studies uit 1888-1893 viel een aantal kenmerken op. Deze amateurfotografen waren rijk, ze woonden in de stad en ze reisden vaak. Het waren in eerste instantie vooral veel jonge mannen en soms vrouwen. Ze volgden geen speciale fotografie-opleiding of training. Hun foto's waren vergeleken met die van echte vakfotografen of de verenigingsfotografen met culturele aspiraties regelmatig van slechte kwaliteit (en ze herhaalden zich nog al eens), maar dat deed er niet toe. Het was net als in onze tijd de techniek die door het verbeteren van het gebruiksgemak de toegang tot het apparaat bood. De technologie en het afdrukken waren in handen van het bedrijfsleven, degenen met het economisch kapitaal. Er was daarnaast in Nederland nog een onverwachte groep spelers: beeldende kunstenaars uit diezelfde jonge generatie en sterk geneigd tot experimenteren. Deze beeldspecialisten stonden open voor nieuwe beeldkwaliteiten en maakten graag foto's als expressie van een indruk en ervaring. Puur voor zichzelf gingen zij hiermee aan de slag.

De nieuwe beeldtaal

Waar bestond samengevat de fascinatie voor de nieuwe vorm van fotografie uit? In de eerste plaats was dat de buitengewone aantrekkingskracht van zelfgemaakte foto's. Voorheen ging men naar de winkel en kocht er onpersoonlijke foto's: dat waren altijd foto's gemaakt door anderen: beroepsfotografen. Maar als je zelf foto's maakte, had je het precies zoals je wilde, op maat en naar jouw wens. Fotografie werd persoonlijker – wij zouden nu spreken van de 'I'-foto's. Iedereen kon zelf aan de slag en foto's maken van wat hij of zij in het dagelijks leven of op vakantie tegenkwam: hij of zij portretteerde zichzelf bij de Eiffeltoren of in een gondel in Venetië. Zo werd de reisfoto een trofee of een beeldbericht dat men naar huis meenam. Wie foto's had, leverde het overtuigende bewijs dat hij of zij ergens geweest was. Dat betekende ook status. Een foto bood daarnaast de zekerheid van geheugensteun: om herinneringen aan belevenissen, reizen of vakanties op te kunnen halen. Het laatste decennium van de 19de eeuw kan worden beschouwd als een essentieel moment in de overgang van een tot dan vrij statische naar een dynamische beeldcultuur. De stad, de straat, de alledaagse werkelijkheid, en de banale huis -, tuin- en keukenonderwerpen drongen zich op en werden in een rauw realistische stijl vastgelegd, in het algemeen zonder nadrukkelijke regie of artistieke signatuur. Dat beeld werd vooral in eigen kring verspreid en gedeeld: ervaringen direct uit het leven gegrepen, in een levendige beeldtaal. Dat was de kracht van de doe-het-zelf fotografie: het eigene, de vrijheid en de flexibiliteit, zonder dat scholing nodig was en zonder conventies die in de weg stonden. Uit die onbelemmerde vrijheid kon van alles voortkomen.

Er kwam voor het grote gebruikerspubliek een expressievorm bij in de vorm van een fotoalbum, dat altijd privé bleef. De resultaten waren soms saai, andere keren speels en bijzonder. Het fotoalbum was een vrij in te richten persoonlijk plakboek. Uit dat wat in musea en archieven bewaard wordt, blijkt dat mensen graag de individuele biografie documenteerden door het fotograferen van dagelijks leven, maar er was ook de behoefte om plekken ver weg waar men voor het werk naar toe reisde of verhuisde vast te leggen. Personen met een specifieke belangstelling of hobby konden de fotografie goed gebruiken voor hun soms wetenschappelijke documenteer- of archiveerbehoefte. Bij het botaniseren en onderscheiden van planten en soorten kwam de camera goed van pas. In de wetenschappelijke wereld werd het gemak van de handcamera ontdekt, maar ook in de privésfeer.

Vrouwen, moeders en kinderen begonnen er in het persoonlijk leven de camera vaker en vaker bij te nemen. Ze fotografeerden plechtige, uitzonderlijke en bijzondere momenten in het familieleven. Zo werd fotografie op allerlei terreinen van het dagelijkse en beroepsmatige leven direct ingezet. Ze had meer dan één functie.

Met het gebruik van de handzame camera en de doe-het-zelffotografie werd het privé fotoalbum in de eerste helft van de twintigste eeuw een vast attribuut in vele huishoudens, en zeer geliefd. De camera was er stevast bij, de mens werd een fotograferende mens. Daarvan zijn in deze studie vele voorbeelden aan de orde gekomen waarin het dagelijkse leven, maar ook zaken rondom het werk, een reis en bij sommigen een zelfgemaakte reportage centraal stonden. Maar deze fotoalbums waren er zelden voor de eeuwigheid, ze werden vaak binnen twee generaties weggedaan, als de kleinkinderen van de maker en samensteller waren overleden.

Beeldhonger

Bepaalden de technologie en de economische bedrijvigheid de opkomst van de amateurfotografie, en genereerden ze de vraag naar doe-het-zelf-fotografie? Of was het net andersom en was de behoefte aan beelden er eerst? Dat is een intrigerende vraag die zich niet gemakkelijk laat beantwoorden, maar die aan het slot van deze studie toch nog voorligt. In de jaren '60 van de 19de eeuw werd er zoals we zagen voor het eerst over snelle fotografie gesproken als een bijna onbereikbaar toekomstvisioen. En vervolgens bleek dat de behoefte aan het maken van snelle beeldnotities – 'ogenblikfoto's' – zich al rond het midden van de jaren '80 van de 19de eeuw manifesteerde. In Nederland kennen we voorbeelden vanaf 1885. In het geval van de familie Piek was er al een camera voordat de beroemde Kodak no. 1 zijn intrede deed. Een belangrijk nieuwe factor die meespeelde, was de toenemende snelheid van leven en de mobiliteit. Treinen, fietsen, bootreizen: de mobiliteit veranderde veel en ook de snelheid waarmee men zich verplaatste, en – niet te vergeten - de hoeveelheid indrukken die een mens opdeed en impulsen die hij of zij kreeg. Vanaf 1888/1889 waren er in hotels al donkere kamerfaciliteiten voor amateurfotografen. Dat betekende dat men niet kon wachten tot men thuis was om zijn zelfgemaakte foto's te zien. Het betekende ook dat er al voor de opmars van de handcamera behoefte was om de onderweg gemaakte foto's snel in handen te hebben (ook om door te kunnen gaan met een volgende serie opnamen). De fotografie was er toen al bij. Dat was een ontwikkeling die met de opkomst van de droge platenindustrie en de innovaties op dat terrein in de jaren tachtig definitief vorm kreeg. In het hoofdstuk over de ondernemers-amateurs is beschreven hoe in het bedrijf Eastman van het één (droge plaat) het ander (compacte camera met rolfilm) kwam. Een dergelijke technologische ontwikkeling kon alleen maar floreren bij de gratie van de sterke economische bedrijvigheid met bijbehorende felle concurrentie die zich in de late 19de eeuw – een uitloper van de industriële revolutie in Amerika en Europa – voltrok.

En de schaalvergroting zette in de 20ste eeuw door. De gestage gang werd even onderbroken door Eerste Wereldoorlog waarin zowel de Duitse, de Engelse als Franse foto-industrieën gedeeltelijk stillagen. Kodak deed vanaf 1913 eindelijk zaken in Nederland. De producten, materialen en grondstoffen van het bedrijf werden in deze oorlogperiode niet meer via Antwerpen maar via Rotterdam verscheept.³ Het Amerikaanse bedrijf richtte zich nu meer op Azië. Tijdens de oorlog kon er in Europa minder gefotografeerd worden door censuur en gebrek aan materialen.⁴ Maar de behoefte aan foto's was des te groter, zowel in de persoonlijke sfeer als bij de pers. Na de oorlog kon de foto-industrie niet anders dan aantrekken en in de jaren '20 groeide de Duitse camera-industrie navenant. De Leica, de beroemdste afgeleide van Lomans Reflexcamera, werd ontwikkeld en in 1923 op de markt gezet. Ook in Engeland kreeg de Kodak-verkoop een sterke impuls.⁵ Eastman begon in

1930 zijn campagne om elk Amerikaans schoolkind van een Kodakcamera te voorzien: 'A Gift of 500.000 Cameras to the Children of America'.⁶ De Tweede Wereldoorlog waarin de Duitse overheid soldaten aanmoedigde om een camera mee te nemen naar het slagveld, werkte net als in de Eerste Wereldoorlog als een katalysator.⁷ Na de oorlog bloeide vanaf het begin van de jaren vijftig de foto-industrie in Europa weer op, waar de Amerikaanse markt al gestaag was doorgegroeid. In 1954 werd door het Duitse bedrijf Agfa de Agfa Clack op de markt gebracht. Kort daarop kwam de firma Kodak met de Kodak Instamatic (1963) waarvan er binnen 12 jaar 70 miljoen werden verkocht.⁸ De impulsen voor de beeldindustrie waren in de 20ste eeuw niet een constante stijgende lijn, maar ze kwamen in golven. Maar het beeld is hetzelfde als rond 1900. Het werden er almaar meer. Er was sprake van een miljoenenproductie. Fotografie werd in de 20ste eeuw massamedium.

We zien in de late 19de eeuw de ontwikkeling van een nieuwe beeldcultuur (of beeldrevolutie) die tot op de dag van vandaag opgeld doet. Die revolutie heeft een belangrijke economische dimensie. Dit leidde tot verregaande democratisering en gebruik van fotografische beelden. Dat ging met allerlei kenmerken gepaard, zoals vluchtigheid, afbreuk aan kwaliteit, het negeren van technologie dankzij nieuwe technologie: een 'gedachteloze' beeldproductie. Zonder gemakkelijke toegang (of gebruiksgemak) zou het anders zijn. Dat gold toen, maar ook nu. Het zijn uiteindelijk de techniek en het gebruiksgemak die de gelegenheid bieden. Zij slechten de drempels en stimuleren iedereen om foto's te maken en ze op grote schaal te publiceren. Iedereen fotografeert, kan fotograferen en zijn beelden onmiddellijk delen en desnoods aan de hele wereld kenbaar maken. Onze digitale foto's worden via de satelliet of glasvezelkabels binnen een seconde van de ene helft van de wereld naar de andere gestuurd. Jonge generaties groeien op met moderne media, waarop zij permanent visuele fotografische notities maken en verspreiden. De sluizen zijn opengezet en hebben een aanzuigende werking. Het web vervult op deze manier de functie van een kolossale, vrij toegankelijke en kosteloze sociale beeldbank. Daarbij is helemaal geen bewaking of drempel meer aanwezig. De vraag naar de kwaliteit van de beelden wordt nauwelijks nog gesteld. Een passend beeld is snel gemaakt en gevonden; is het niet in de professionele vijver, dan wel in de amateuristische.

Dat brengt ons tenslotte terug bij de jonge Piek en zijn vrienden die dwars door alle conventies heen springen. Levendig, op het ogenblik zelf, persoonlijk en puur waren nieuwe fotografische beeldkwaliteiten. Met het album van Piek begonnen we deze studie. Het ging slechts twee generaties mee en kwam daarna op de rommelmarkt terecht. En nu beschouwen we het in het Rijksmuseum als een soort incunabel, een vroeg en schaars voorbeeld van Nederlandse Kodakfotografie. Het is de inherente dynamiek van de westerse kunst (en van het culturele veld) om steeds opnieuw uit de rommel van de moderne samenleving schatten te voorschijn te halen. Wat we eerst van weinig of geen waarde achtten en lieten verkommeren, blijkt later de brandstof voor nieuwe vormen en betekenissen. In de 19de eeuw gebeurde dat met de volkskunst, de niet-Europese kunst en de middeleeuwse kunst. Later kwam daar de low culture van de grote stad bij. In de 20ste eeuw gebeurde het met de Afrikaanse volkskunst, de fascinatie van de surrealisten voor geesteszieken en graffiti en na 1945 was er de nostalgie van Popkunstenaars voor strips, advertenties en de consumentenproducten uit hun jeugd. Snapshots zijn vroeg in de 20ste eeuw opgepikt door de avant-garde – bijvoorbeeld door Bill Brandt of Theo van Doesburg die die producten vakkundig omsmeedden tot kunst: zo dat we ze heel lang als bron niet eens herkenden. De huidige pogingen van de kunstwetenschap en de museumwereld iets te doen met snapshots, selfies en vernacular spreken boekdelen. Het is fascinatie maar tegelijk ook een zekere minachting, uitgedrukt in publicaties vol plaatjes zonder praatjes. De interessante vraag moet juist zijn waarom we er nu opnieuw naar kijken.

Bourdieu zou het waarschijnlijk opvatten als het volgende onderwerp in de cyclus van specialisatie, concurrentie, distinctie en vernieuwing van het culturele veld. Die is in dit geval rechtstreeks verbonden met de expansie van fotografiemusea en fotografiedeskundigen. Het veld vindt zichzelf steeds opnieuw uit. De belangstelling schuift altijd op. Deze studie is er ook een voorbeeld van. De museumwereld krijgt zo oog voor het beeld dat eerder achteloos terzijde geschoven werd. Want de raampjes in het fotoalbum Sunny Memories uit 1903 zijn als de raampjes van vandaag op het internet: ze omlijsten beelden uit een persoonlijke wereld.

---

¹ Seijdel (2010).

² Ibidem, p. 13.

³ Brief George Eastman aan Simon Haus in Harrow, 21 juni 1915, GEH Rochester, Zakelijke brieven George Eastman, no. 0958.

⁴ Zie Diehl, Hoffmann, Tabrizian (1976).

⁵ John Taylor, Kodak and the 'English' Market Between the Wars, *Journal of Design History*, Vol. 7, no. 1, 1994, pp. 29-42

⁶ Een cadeau voor alle kinderen die dat jaar 12 werden, omdat het bedrijf 50 jaar bestond: 'Parents! Children! This Camera FREE to any child born in the year 1918! Go to a Kodak Dealer and accept one ...complete with Roll of Kodak Film FREE pay nothing, buy nothing' Zie Affiche no. 5606, archief GEH, Rochester.

⁷ Bopp (2009).

⁸ Davis (1999), p. 296; Bajac (2010), pp. 14-19.

Abstract

How to write a history of late 19th-century amateur photography? Finding an answer to this question was the first aim of this study. The reasons for taking on this particular topic were manifold. In my practice as a museum curator, I kept struggling with strange contradictions in our behaviour towards photographs of different categories, giving them their right place in the hierarchy of institutional photography collections. This, of course, had to do with a strict canon of names and reputations. Why was a photograph by Walker Evans an undisputed work of art, whereas a well-executed snapshot of quality from the same period by an unknown photographer was not? In the case of Walker Evans, I can consult bookcases full of photo historical research and a row of monographs. But on the history of amateur photography hardly any research has been done at all. When an Amsterdam photo album 'Scraps' filled with the typical round, early Kodak photographs turned up in the Rijksmuseum photo collection, I wondered why I knew virtually nothing about the maker, nor about the traditions and history of Kodak photography in my own country.

There were more examples that were part of the same problem. When I first saw the photo albums compiled in the 1930s by the well-known German/British photographer Bill Brandt in the collections of the Victoria and Albert Museum in London, I had a bit of a shock. There they were – famous masterpieces - pasted onto the pages of an album as minuscule images. These tiny contact prints were famous photographs later published in Brandt's epic photo books, such as *The English at Home*, and often exhibited in shows in museums. But this was a regular photo album, more or less the same as the ones in my family, in archives and my own Rijksmuseum. So this was where Bill Brandt's oeuvre and the art of photography found their origins: in the tradition of amateur photography. The Dutch painter and editor of the magazine *De Stijl*, Theo van Doesburg, played around with photography in a similar manner. When he came to Weimar in 1921 to be a teacher at the Bauhaus, he made a double profile portrait of himself and his future wife, Nelly. In a letter, he explained how he had wanted to make a snapshot in the sun with harsh shadows and nearly sculpted forms in black and white. So there it was: a Bauhaus photograph *avant la lettre*, done as early as 1921. The Kodak album, Bill Brandt's photo-album and Van Doesburg's snapshot all descend from the same tradition. The path from amateur photography to photography as an art form to early modern art in itself might be far shorter than we actually assume (or sometimes want to assume).

It was important to look more thoroughly at the origins and specifics of amateur photography, to its practices and to its attractions. But finding out more about the history of amateur photography turned out to be difficult. One sociological study by the French sociologist Pierre Bourdieu stood out: '*Photography a middle brow art*', in French '*un art moyen*'. Many a photo historical study referred to this ground-breaking exploration of plain and vernacular photographs. The sociologist and his research team interviewed members of French photo clubs about their practices and photography habits in 1964. Photography's functions were manifold, but the function in family life as a tool to stress nearly every ritual moment was paramount. But the French sociologists' study did not answer my questions regarding history and origins. It did not look for the roots, nor did it look at the role of industry and retailers in spreading an 'art' that today still fulfils an important and universal role. In our own culture at the beginning of the 21st century, photography is becoming more and more important. The visual

element in expressions of culture is omnipresent. We sometimes even tend to forget our textual abilities and exchange them for imagery.

A circumstance that is directly related to our own changing visually oriented culture did not help at all. The anonymous snapshot is extremely popular nowadays. It is widely celebrated in the art world by artists, curators and collectors alike, many of them referring to Bourdieu and his attention to the topic. This popularity is floating on the quality of anonymity and a certain disposition of not wanting to know anything at all about these 'orphaned' snapshots. A true story might obscure the fantasized story.

On top of that, there was a second handicap. The late 19th century knew the first movement in photography: pictorialism. Pictorialists were ambitious society amateur photographers who made landscape and genre photographs that leaned heavily on the themes and approach of painting. Well-known photographers such as Alfred Stieglitz and Heinrich Kühn were the main protagonists of this international movement. They exhibited at the many international photography exhibitions that were organized by the societies for amateur photography from the second half of the 1890s on. It culminated after the year 1900 in a true movement of 'art photography'. Research into late 19th-century photography always looked and still looks at the pictorialists. Our knowledge of the period and its photographers was more or less restricted to their example.

But there were other studies that I thought far more important. They pointed in the direction of photo industry as a key player. Reese V. Jenkins did thorough research into American companies and firms producing first dry plates and then coming in a fast train of innovation, new inventions and fierce competition, which characterized the 1880s and 1890s. This culminated in the rise of small cameras: getting easier and easier to handle, this light equipment and rolls of film enabled an amateur photographer to keep his hands clean and to avoid the dark room completely. This allowed people to 'push a button' and leave the technical practicalities to the factory or the retailer. In art history, one of these 'push-button amateurs' stands out and obtained a unique place in the canon: Jacques Henri Lartigue. Kevin Moore's study on this French amateur photographer did exactly what was missing from previous research. Moore traced Lartigue's well-known snapshots photographs (which we have come to know as monumental modern blow-ups) back to their humble origins. They were based in amateur photography around the turn of the century. Lartigue's photographs were actually tiny studies of movement, speed and liveliness meant to be pasted in his private photo album.

Was it possible to take the field of Dutch amateur photography as a starting point? Was I able to do 'archaeological' in-depth research into Dutch amateur photographers, most of them nameless, but nonetheless belonging – that much was already clear – to the higher social strata: the patricians, the nobility and even the young queen? This preliminary thinking brought out a few things: here was a field of cultural productivity with uncommon and very different groups of players: amateur photographers united in societies striving for taste and refinement by bringing the picturesque into photography. And there were the photo industry and the retailers trying to get as many clients and buyers as possible, profiting from easy access to a new medium. This development was at the same time gradually lowering standards. These two directions were opposites and in conflict. And what about the third party? This was a growing group of push-button amateurs about whom we know virtually nothing at present. They do not actually form a coherent group, however, but were a random bunch of consumers: anonymous photographers doing more or less the same, but without any common artistic aim whatsoever.

These three different categories with divergent positions and different interests coincided better with Bourdieu's theory of a specialist field of cultural production in which taste was refined and power were cultivated by means of exhibitions, reinforced by serious criticism and, most importantly, by 'distinction': by getting away from the ordinary pictures of daily life, taken in the bedroom, in the cradle and in the kitchen. How to find out more about this non-descript group of unconnected photographers? I decided to take Bourdieu's model of the cultural field (i.e. the photography field in the late 19th century) and the Dutch situation as my case in point. If I worked my way through this specific cultural field, found out more about the photographers in the categories mentioned and their backgrounds and their specific positions within the field, that could be the beginning of understanding developments in the history of photography at the turn of the century. Who were the main players in this field of cultural production and how did they relate? My decision to restrict research to the Dutch situation in the period 1880-1910 could then be taken as an attempt to find an appropriate method or model to set the outlines of the entire field of image production, to define the categories or groups of players and the dynamics of their relationships. This could lead to a more general insight into the history of amateur photography.

1. The concept of the amateur in early photography and technological developments

First, it was important to deal with the concept of the amateur in general. Amateurs were the most important players in photography's early days. Photography started in the 1840s with their efforts. They were highly specialized and wealthy gentlemen (and a few women as well) with a scientific interest in technology, physics and chemistry. They had money and time to practice. Trial and error, experiment followed by experiment: it was all done by them to give photography a stronger place in trade and in the profession of image-making. Professionals took over photography in the 1850s and 1860s, stimulated by economy and industry, by important World Exhibitions and by the growth of wealth. Photo studios were founded all over the world in which portraiture, landscape and city views were the main stock-in-trade, mainly accomplished by handicraft and hand labour. Developments in the technology of photography were also important. Some of the specialists looked for ways to improve image quality and permanence. In these days, amateurs and professionals were partners, not opposites. They worked together to improve the new art of image-making. The invention of the dry plate in the 1870s made photography in general easier to practice outdoors without all the discomforts of the wet-plate process, for which a dark room always had to be near. Innovation followed upon innovation. Camera manufacturers strove for smaller and lighter cameras and better lenses, and plate manufacturers produced plates with fast emulsions that brought snapshot or instantaneous photography to the fore. The Kodak box camera was well known, but there were hundreds of these hand camera types on the market. The photo industry flourished in France, Germany, England and the USA. Towards the end of the century, mechanization finally found its way into this branch of the industry.

At the same time, education followed new paths better suited to a new society and an international economy. Young students were trained to find a place in a society dominated by industry and trade. In the case of the Netherlands, dealings with the colonies in the East and West Indies gave extra impulses. The school type of HBS was founded, as well as the School for Trade in Amsterdam. Many of the late 19th-century amateur photographers were trained at these schools. Some of the young people also received training at Technical Universities in, for instance, Berlin. Bram Loman Jr was one of them. He got his training with Professor Herman Vogel at this Berlin institution. After returning to Amsterdam, he kept experimenting with photography and built several cameras. He even

settled with a small office as a camera repairer man and builder. He also invented a new camera: the single lens reflex camera, a real invention, which he sent to the Jubilee exhibition of 1889 in Berlin. Of course in the 1880s, there were more people interested in photography. Two chemists at the laboratory of Utrecht University, for instance. One of them, F.W. Krecke, was a teacher as well and wrote an important manual for his pupils with many pages devoted to the specifics of photography. A professor in Islamic studies from Leiden University, Christiaan Snouck Hurgronje, also learned to make photographs. He took out his cameras (among them the Stirns spy camera) to portray Muslims from all over the world coming to Mecca for pilgrimage and to gain information for the Dutch government coping with Muslim uprisings in the province of Aceh on the island of Sumatra in the Dutch Indies. And there were other young men, well to do, making their hobby of photography such as Henry Pauw van Wieldrecht in Zeist.

2. Societies for amateur photography

Interest in photography was definitely growing. The first part of my study is dedicated to amateur photographers participating in one of the many societies for amateur photography that came into being in the 1880s and 1890s (see also Appendix 1). Who were they and why did they want to organize themselves? They held meetings and soirées; they organized exhibitions. First, societies were formed in the capital Amsterdam, but the provincial capitals quickly followed. In Amsterdam, two societies were founded: the AFV in December 1887 and Helios (the learned society for professors) in January 1888. Other cities followed, and within a few years there were societies in Haarlem, Utrecht, Groningen, and in the provincial capitals Arnhem, Nijmegen and Maastricht. Both the student towns Leiden and Delft also had student organizations (Appendix 2). Growth was remarkable. It started out with 150 members in 1891, 500 in 1895 and around 900 in 1900. If we compare the Netherlands to England, the number of societies was quite modest. In the UK in 1891, there were 90 active societies.

Especially the Amsterdam AFV was setting a trend. The founders had barely grown up. They were 18, 19, 20 and 23 years old. Young Loman was a key figure and brought some of his friends with him – it turned out they had more interests in common and knew each other from the cycling union. Loman was famous for his rides on the monocyte, as well as Johan Huijsse from Haarlem who was a multiple champion in the national races. Amsterdam notary Scheltema Beduin, chairman of the Biker's Union, also became the first chair of the AFV. This brought photography into the realm of pioneering new technologies attractive to young people. These amateurs were young urban tradesmen dealing in coffee, tobacco or textiles with a fascination and openness towards new inventions and gadgets, whether it was a hand camera or a bike. For their businesses, they travelled from Amsterdam to London, Paris and Berlin and knew what was on the market. They were all young and at the start of their careers. Moreover, they also formed a link with the professors from the learned society Helios. For instance, Professor Van Haren Noman, a colleague of Loman's father, was working on a handbook to diagnose diseases of the skin. While making photographs of his patients, he sought help from Loman when his camera failed. He asked Loman to build a camera that would enable him to have sharp images. A year later, this resulted in the production of the Dutch invention of the Reflex-camera.

Going back to the late 19th century, the dynamics of the field of photography was in the first place dominated by these amateur photographers organized in societies. But the circle was actually wider. It is estimated that at the beginning of the 1890s the Netherlands had 1500 amateur photographers. In 1895 estimates were up to 5000, and at turn of the century there were at least 10,000—but perhaps as many as 15,000 amateurs practicing photography. Those were the days when the expression 'amateur' acquired a more negative meaning in relation to photography: amateurs

were merely push-button hobbyists', who did not worry at all about quality. 'Amateur' or 'amateurish' came to mean not only non-professional but also sloppy or careless.

3. Habitus, taste and distinction

The amateurs who became members of the societies actively cultivated photography. They held monthly meetings, discussed technical matters, camera types or the properties of different brands of plates or emulsions. They held soirées and ladies' evenings, organized lectures and went on trips. The Amsterdam society AFV grew rapidly, but used a system of ballot in which new members were proposed only by other members who thought they would suitably fit in. In Appendix 1 – a long list of amateur photographers before 1900 - one can see who they were: businessmen, professors, nobility, teachers, civil servants and – remarkably - the retailers and owners of photography companies. AFV also held meetings with Helios and the societies in other cities. And from 1894 onwards, there was talk of forming a Union of societies for amateur photography. In the end, AFV was the engine of all societies, and by 1910 it changed into NAFV, a national union.

Mutual competitions and national exhibitions were important with their system of medals, awards and prize winners (see Appendix 3). These were the typical elements corresponding to Bourdieu's concept of habitus and distinction by the cultivation of taste. Whereas in the first photography exhibitions for amateurs held in Amsterdam (1888, 1889, 1891), exhibitors and critics were still a little bit at a loss, gradually thoughts emerged as to what photography could and should be. In 1895, the first big international exhibition was held in Amsterdam. Stieglitz and Kuhn showed their work next to the photographs sent in by Dutch amateurs. Photography could well be seen as an art. This concept became stronger in the second half of the 1890s and after 1900. Pictorialism became a trademark and gave its name to the first art movement ever in photography. This strong awareness of photography as a branch of the arts also brought about a strong awareness of its history. In 1889 photography celebrated its 50th anniversary with historical exhibitions held in Paris (at the Exposition Universelle) and in Berlin (Jubileums Ausstellung). It turns out they were important links and portals into our knowledge of photography's history.

4 The amateur as tradesman

The amateur photographers within the societies taking up retail and photo businesses, or the ones working in branches of the photo industry, were crucial to developments in the late 19th century. These were actors with whom we art historians or photo historians are not familiar at all. What to do with an image industry governed by economic impulses? As a category, I wanted to take and set them apart from the regular society members. Competition was fierce in this period, innovations were constant and a mass photo industry was taking shape.

Young Loman was at the centre of it all, and he was what we call an early adopter. In 1890, Loman and his friend Christiaan J. Schuver formed Loman & Company, a factory in the middle of Amsterdam near Dam Square where they built their Reflex-cameras, which were also patented and exported to other countries. It turns out more of the better-known society amateurs were or became active in the trade and retail of photography accessories: for example, the brothers Hendrik and Barend Groote, J.J.M. Guy de Coral and Kees Ivens. Both Amsterdam (Ernst Fischel Jr) and Rotterdam

(Van Senus) featured wholesalers who distributed goods all over the Netherlands. All brands of cameras, lenses, tripods, dry plates, albums, mounts were available in the shops everywhere, and the field was growing. Loman & Co, Guy de Coral and Ivens had affiliates in other cities, but they also had representatives in the colonies.

It is important to stress how they sought their customers and how they assured a continuous flow of buyers. Loman & Co in 1889 formed the magazine *Lux* (initially in an edition of 1000), which was the bulletin of the AFV but also reached out to other societies and the wider circle of amateur photographers. Retailers such as Bram Loman, Christiaan Schuver, AFV chair Hein van der Masch Spakler, Meinard van Os and Kees Ivens were the most active writers for the magazine. Meinard van Os, who worked for Loman & Co, also owned his own shop and from 1892 to 1895 wrote the photography annual with the annual 'State of the Art'. For the firm of Loman & Co, it was an important PR instrument. And their competitors and wholesale businesses also needed it for advertising and paid well for the privilege. This kept *Lux* going for a long time, well into the 20th century.

In the end, the Dutch manufacturers did not survive. Loman & Co was sold and another attempt to start dry plate-company 't Y in 1894 did not work out either. The Netherlands was surrounded by branches of the camera industry in France, Germany and England with very strong and huge internal markets. The Dutch market was quite small by comparison. Another obstacle was the lack of patent law in the Netherlands. Each product – for instance, the Loman Reflex-camera - could be easily and cheaply forged. Only by 1912 was this settled by a new patent law. And this was also the year Kodak Ltd decided to buy Guy de Coral shops in Amsterdam and The Hague. By the end of the 1930s, there were hardly any camera manufacturers left (Schaap & Co being the exception), but we do know the import figures: these years on annual basis 60,000 cameras were imported from other countries.

It was also interesting to discover links between amateur photographers taking part in the societies and the printing firms and graphic industry in the Netherlands (Maurits Binger, Neuhauser, Schuver, Van der Masch Spakler, Eilers, Van Woerden, see Appendix 1). Some of these key figures within the societies became managing directors of well-known printing firms in Amsterdam and elsewhere.

II

This was a world of strong interconnected groups of amateur photographers. Part 2 of my research is entirely devoted to attempts to outline and define the growing group of (often anonymous) push-button photographers. This third group was not actually a group in terms of an organized set of exponents or practitioners. However, they were the amateur photographers who by the turn of the century were taking up the majority of photo production.

2.1 and 2.2 Examples of early practitioners

In 1888, Ernst Sillem, the son a rich Amsterdam banker, went out on a tour around the world, starting in the USA, then going to Japan, followed by the Dutch East Indies and back home again. This was by then a regular practice in the Netherlands. The sons of factory-owners and banking directors (often trained at the School for Trade in Amsterdam) were sent on a Grand Tour to meet representatives of the firms of their fathers abroad, and to learn from it: a sort of roving internship. The route to the colonies was quite familiar to them. While doing his Grand Tour, Ernst Sillem by chance became a

photographer. His travel companion Labouchere returned to the Netherlands and sold his new Waterbury camera, manufactured at Scovill's, to his friend Sillem for the sum of 16 dollars. In his travel journal, Sillem tells about his photography practices, at Niagara Falls, on a steamship to Japan and in the Dutch Indies. Unfortunately, his written accounts are all that are left. His photographs from the trip have vanished and disappeared, probably he did not think it worthwhile to keep them. Important to know is how long it then took to be able to have a peek at your own snapshots. That could take months as the processing was done in the USA, and then the prints were sent back to Sillem's father on the Herengracht in Amsterdam.

In the year that Sillem returned home, on the same Amsterdam Herengracht Johanna Margaretha Piek received a present, which here father must have bought from one of his trips to the USA. He purchased for his daughter a Kodak no. 2 camera (with the typical round shots 9 mm) and a photo album 'Scraps'. The album, which 80 years later in 1969 was sold on the Amsterdam flea market to photography collector Bert Hartkamp, turns out to be the earliest known example of Dutch Kodak photography. It gives an interesting insight in the practice of early Kodak photography with lots of series of more or less the same images, lots of strange cropping and halted horizons: in effect, sloppy imagery. The girl was not the only photographer. She handed her camera on to other members of the family and lent it to her brother Willem Frederik Piek Jr, who went on a trip with the School for Trade to the German Baltic Sea and Berlin. The boy, who often used the camera as well, later became managing director of the Holland America Line, long the main connection with New York. It is interesting to find out more about the policies of the Kodak firm. What did it expect from its customers: to tell the story of a life in photographs? Kodak was evidently not interested in image quality: the main thing was that people were encouraged to make photographs and to keep doing so. Eastman started out a whole new program of advertising and public relations in which the girl, later the young woman, later the mother of children was the key figure. Through her, Eastman was able to address a whole new segment of the market: women. It was the birth of marketing policies.

2.3 Artists and photographic imagery in the late 19th century

What was it exactly that attracted people to this form of instant photography? About the new image qualities, a few studies have been written, but late 19th-century amateur photography was left out. I want to make an attempt to look closer at a practice with which we are more or less familiar because it concerns the photographs made in this period by two well-known Dutch artists George Hendrik Breitner and Willem Witsen. They were part of a group of writers, poets and painters called 'The Tachtigers' ('tachtig' means 80). Witsen was more or less their patron, and he invited artists with the same hunger for realism and naturalism to his studio in Amsterdam or to his house in the country. The photographs of these *peintre-photographes* are full of charm and life and display a quality that we admire to this day: we think them direct, film-like, dynamic, lively: the ultimate *instantanée*. While Breitner tried out photography in Amsterdam and made thousands of images while roaming the streets of a quickly growing city, Witsen was interested mainly in portraying friends in cropped close-ups. Witsen also wrote about his photographic experiments to his wife, displaying an enthusiasm for the directness of photographic imagery. These artists were of course as professional image-makers working in the field of amateur photography. But their dealings with photography pointed to new directions photography was taking in the 20th century. Street photography, *plein air* scenes and images ever closer to the subject were the common ingredients.

2.4 Albums and photographic language

After looking for the specific qualities of a new form of image-making by artists (i.e. professionals), it is time to look into the practice of lesser-known image-makers. Can I do research into this field and find out who the photographers actually were and what series they made (Appendix 4)? I found c. 160 'oeuvres' to which I could put a name: the oeuvre being albums, photo series, or negative collections kept in Dutch institutions such as the National Archives, the city archives, the Rijksmuseum, the National Photo Museum in Rotterdam and the Leiden University collections and in other institutions with strong photography holdings in the Netherlands. Among them were women, including the young queen, but also engineers, oil explorers, physicians, directors of important banks and companies and one of the former directors of the Rijksmuseum print room.

Was there more to find out about albums? How did the series of snapshots find their way to the album pages, what was the lay-out? What was the story that had to be told and to whom did the maker address the album? In other words, what was the specific function, and were there general patterns? Album manufacture was an important branch in the photography industry from the late 19th century onwards. Album manufacture was a more or less standardized set of products. Firms such as Kodak brought out a complete album line: from large to small and every size in between. This was a form of art in which the photographer was often the one who compiled the album and did his own lay-out, sometimes telling a story, sometimes simply gluing photos onto the pages. But if we look at them now, album pages are often incomprehensible: with the passage of time, we are no longer able to understand the meaning or interpret the story. The album fulfilled mainly a private function: absolutely clear to the one who took the photographs and his or her relatives. But it generally lost its meaning within two generations, and that was why so many ended up at flea markets or with antiquarians. But in terms of photography and design, it also was a form of freewheeling: image-making without boundaries or restrictions. This was where young artists from the avant-garde from the 1920s took over photography and considered this free production as a form of liberation: paving the way strongly for a new photography and new forms of art during the 20th century.

It is fascinating to see the changes brought on in photography in the 1880s. A complete transformation of the field of photography – which was in its first fifty years dominated by professional photographers, specialists and handicraft – took place in the last decade of the 19th century. Our search for a history of late 19th-century amateur photography by means of Bourdieu's concept of the cultural field has led us to different categories of amateur photographers and to their backgrounds and sometimes conflicting motivations. The ambitious, serious amateur photographer, on the one hand, worked hard to refine, to develop taste and to be able to exhibit. He lifted up photography to the rank of the arts. He was working hard towards distinction and prestige, he wanted to distinguish himself. The push-button amateur, on the other hand, was a mere consumer, practicing photography without any artistic aims or aspirations. And there was the important third group in between. They were amateur photographers as well as businessmen and retailers with commercial interests and connections to industry. They seem to be crucial for the dynamics in the field because in one sense they lent their ear to the societies for amateur photography and participated in the system of ballot and exhibitions and competition to promote photography, but in another sense they were led by economic motives and their desire to promote their goods and products. Then it was in their interest to lower the threshold

and to find customers. They had to sell as many cameras and related articles as possible. In that sense, they were accomplices to the big businesses in the international photo industry.

It is finally time to reflect on our own interests in this matter. Why do we think the origin and workings of amateur photography in the late 19th century important? When we look at our own age and time, similarities between the late 19th-century amateur photographer and the amateur in our own time are remarkable. Photography is with us each and every day, we communicate through photographs. We are also dealing with an explosion of images and with image-makers who we tend to call amateurs because they are new to the field. This raises a lot of questions. How do amateurs actually relate to professional image-makers? Do they always form a twosome? Do we have an amateur only once there is a professional? But were photography's early days not entirely dominated by amateurs and amateurs alone? It seems the relationship between amateur and professional becomes important when it clashes, at moments when existing positions are replaced by new ones. The amateur is here only when the professional is losing ground, and when changes are so radical that the ruling system is turned upside down. Are amateurs perhaps nothing else than upcoming groups of practitioners? And was that not exactly what occurred in the late 19th century?

And we photo historians ourselves are also part of the cultural field of our day. How typical it is to dig up from the rubbish of modern society long forgotten treasures. It appears an intrinsic quality of western art and the cultural domain to give new meaning to leftovers over and over again. The current attempts to appropriate snapshots, selfies and anonymous photographs into the dialogue speaks volumes. There is a fascination, but at the same time there is contempt, expressed in image books without explanation, without words. Bourdieu would characterize it as the next topic in the cycle of specialization, competition, distinction and renewal of the cultural field. That is how the field invents and reinvents itself permanently. This study is in itself part of this cycle.

Bijlage 1**Lijst van Nederlandse amateurfotografen en hun kring vóór 1900**

In deze lijst zijn opgenomen 1033 namen van de verenigingsleden zoals vermeld in de notulen en ledenlijsten van de amateurfotografen-verenigingen in tijdschriften en jaarboeken tot met het jaar 1900. Hierbij is voorzover vermeld woonplaats, adres en beroep overgenomen. Ook amateurfotografen die werden bekroond op de tentoonstellingen zijn in de lijst opgenomen. Bij het werken aan de lijst werd gaandeweg duidelijk dat tot de kring van actieve verenigingsleden verschillende vakfotografen en fotohandelaren behoorden: ook zij zijn vermeld. Daarnaast zijn amateurfotografen opgenomen die we kennen van hun werk in de Nederlandse instellingen (mits voor 1900), voorts een enkeling waarvan foto's in particulier bezit zijn. Ook werden de documentatiemappen in de Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL); het Rijksmuseum Amsterdam (RMA); het Nederlands Fotomuseum in Rotterdam (NFM) geraadpleegd, evenals de website RKD artists van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD). De geraadpleegde tijdschriften waren:

WvF	Weekblad voor Fotografie ten dienste van hen die de Fotografie uit liefhebberij of als vak uitoefenen, uitgegeven bij Laurens Hansma, officieel orgaan van de Nijmeegsche Amateur-Fotografen-Vereeniging M.L. 1893-1900 (jrg 1898 ontbreekt)
Lux	Lux. Geïllustreerd Tijdschrift voor Photographie 1889-1900
TvPH	Tijdschrift voor Photographie 1887-1897 (1897 is incompleet)
CO	Camera Obscura (1899-1901)
PhJ FJ	Photographisch Jaarboek en Fotografisch Jaarboek (1891-1895)

Verwijzingen naar Tijdschrift voor Photographie (1887-1897), Weekblad voor Fotografie, Photographisch Jaarboek 1891 betreft de jaargangen zoals ze in de UBL bewaard zijn. Lux en Photographisch Jaarboek, voortgezet als Fotografisch Jaarboek 1892-1895 werden geraadpleegd in de bibliotheek van het Rijksmuseum, net als Camera Obscura 1899-1900 en Fotografisch Jaarboek en Almanak 1900 uitgever en hoofdredacteur. Soms treden van jaar tot jaar verschillen in de paginering op: soms loopt de nummering door over twee jaren, dan weer blijft de nummering binnen één jaargang.

Afkortingen

GADH	Gemeentearchief Den Haag
NA	Nationaal Archief, Den Haag
NFM	Nederlands Fotomuseum Rotterdam
RKD	Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie
RMA	Rijksmuseum Amsterdam
RMO	Rijksmuseum voor Oudheden
SAA	Stadsarchief Amsterdam
UBA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
UBL	Universiteitsbibliotheek Leiden

Van der Aa, G.

Amsterdam, Roemer Visscherstraat

TvPH, 1894, p. 50 op ledenlijst Helios

TvPH, 1895, p. 177 penningmeester Helios

Lux 1896, p. 59 lid AFV

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Aalbersberg

omgeving van Jan Kleijntjes, beeldend kunstenaar

c. 1898

Collecties: part. bezit Deventer

Lit. RKD artists

Abel, Mej. H.

Genua, p/a Dr. Fiech,

Lux 1896, p. 683 buitenlid AFV

Adèr, F.C.T.

Utrecht, Maliesingel 11b

FJ 1895, p. 16 secretaris Utrechtsche AFV

Lux 1894-1895, p. 62 oprichter en commissaris Utrechtsche AFV

Aertnijs, M.W.L.

Nijmegen

Importeur Benz auto-artikelen, oprichter en bestuurslid KNAC

FJ 1895, p. 16 penningmeester Meer Licht

WvF 1894, voor p. 100 bekroond tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
Lux 1893-1894, pp. 323, 347 bekroond tentoonstelling Groningen 2-10 juni 1894
Lux 1898, p. 520 schrijft wedstrijd uit
Maakte foto's van automobielwedstrijd Parijs-Amsterdam, juli 1898
Lit. Lugard 1923b, met portret

Albach, B.

Amsterdam

Lux 1894-1895, p. 481 erediploma Internationale Tentoonstelling Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal
Lux 1897, pp. 262-263 het Britse tijdschrift The Graphic brengt drie nummers uit n.a.v. Amateur Photographic Competition
hierbij ook een foto van Albach: 'Dutch Country Woman'
Foto-album 1895
Collecties: Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg (Sammlung Juhl)
Lit. RKD artists

Van Albada, Lieuwe Evert Willem (1868-1955)

Kampen, luitenant der infanterie

WvF 1899, tegenover p. 97 bijlage in autotypie: stereofoto

CO 1900-1901, diverse artikelen over stereoscopisch zien en grootte netvliesbeelden

WvF 1900 redacteur

Lit. Veertig Jaren 1927, p. 86; Leijerzapf 1978, p. 90; Moeshart/Verkoren 1992; RKD artists

Altink, J.C.

Den Haag

TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Ameschot, Michel Joseph (1868-1936)

Amsterdam, Weteringplantsoen 4; vanaf 1894 Alexander Boersstraat 39

Kantoorbediende, handelaar in chemicaliën Spalteholz en Ameschot c. 1897

AFV-bestuur 1889-1893, 2de secretaris, na 1895 niet meer actief in AFV

1890 foto's wielrenwedstrijd Museumplein

PhJ 1891, p. 25 secretaris AFV

PhJ 1891, pp. 99-104 artikel 'De Amateur-Fotografen Vereeniging te Amsterdam. Hare Oorsprong, Oprichting en Ontwikkeling'

FJ 1893-94, p. 13 secretaris AFV

Lux 1890-1891, pp. 152-153, brief aan HH amateur-photographen over schrijven van vakfotograaf Cosman over het gevaar van amateurs

Lux 1890-1891, p. 155 in advertentie voor PhJ 1891 genoemd als medewerker

Lux 1892-1893, p. 316 In juli wordt gevormd Union Internationale de Photographie ('Wereld-Fotografie-Vereeniging)

Ameschot is secretaris

Lux 1893-1894, na p. 179 bijlage stereo 'In het Vondelpark'

Lux 1893-1894, p. 290 Ameschot op huwelijksreis in Luxemburg

Lux 1894-1895, p. 485 deelname aan Internationale Fotografie-Tentoonstelling 1895 Amsterdam: 'In het Want'

Lux 1894-1895, pp. 567-568 Ameschot loopt boos uit vergadering en wil niet benoemd worden

WvF 1894, p. 126 jury tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

WvF 1895, p. 200 over vergrotingen op de tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

TvPH 1896, p. 83 in mei 1896 afscheid van de ateliercommissie

Collecties: SAA

Lit. Van Veen 2016, pl. 5, p. 240

Anderson, Alex C.

Lux 1894-1895, p. 361 commissaris bestuur Nadar Leiden

Anderson, Edward

Amsterdam, Sarphatipark 68

Lux 1894-1895, p. 402 lid AFV

André,

Amsterdam

Architect

Lux 1894-1895, p. 450 lid AFV voorgesteld door De Witt

André, Mej. D.W.D.
Den Haag, Suezkade 105
Catalogus Vrouwenarbeid Den Haag 1898, p. 405 deelname aan de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid, Den Haag 1898

André de la Porte, J.
Amsterdam, Weteringschans
Lux 1899, p. 722 lid AFV
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Van Andringa de Kempenaar, freule
Groningen, Martiniplein
Lux 1898, p. 561 deelname aan de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid, Den Haag 1898
Catalogus Vrouwenarbeid Den Haag 1898, p. 406 deelname aan de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid, Den Haag 1898

Angenend, Willem Hermanus (1867-?)
Amsterdam
Adjunct commies gemeentesecretaris/klerk
Lit. Boas, p. 100

Anjema G. Azn, J.
Den Haag, De Riemerstraat 10
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1895, pp. 69-70 doorstart AFV 's Gravenhage: penningmeester van nieuw bestuur
Lux 1894-1895, p. 510 buitenlid AFV, voorgesteld door Charles de Gorter

Ankersmit Jr, J.
Amsterdam
TvPH 1894, p. 177 lid Helios

Ankersmit, F.A.
TvPH 1896, p. 50 lid Helios

Apol, Louis (1850-1936)
Den Haag, kunstenaar
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1893, jury tentoonstelling Utrecht 1893
CO 1899-1900, tegenover p. 160 bijlage wintergezicht
Collecties: UBL
Lit. Leijerzapf 1978, p. 90; Leijerzapf 1988a; RKD artists

Apol, J.A.C.
Den Haag
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Apol, A.G.
Katwijk
Lux 1897, p. 235 buitenlid AFV voorgesteld door De Gorter

Arendsen, Bastiaan Willem (1867-1918)
Amsterdam
Banketbakker, later vakfotograaf te Amsterdam
Collecties: SAA, RMA
Lit. Hansma 1903-1907; Veertig Jaren 1927, p. 86; Leijerzapf 1978, p. 90; Boas 1999, p. 100; RKD artists

Van Arkel, Gerrit A. (1858-1918)
Amsterdam, Singel 332
Architect
Lux 1899, p. 94 lid AFV voorgesteld door Bispinck
Collecties: RMA
Lit. RKD artists

Arnold, A.E.R.
Delft
Student
Lux 1897, p. 750 penningmeester Delftsche Studenten APV

Arnold, C.
Amsterdam, Kinkerstraat 1a
Lux 1896, p. 543 lid AFV

Arntzenius, C.L
Tiel
Lux 1894-1895, p. 378 buitenlid AFV

Asbeek Brusse, W.E.
Kampen
CO 1899-1900, p. 791 artikel over fotografie dienstbaar aan ballistiek
CO 1900-1901, pp. 57-65, artikel over de ontdekking van de fotografie, gebruik gemaakt van artikel van H.E. van Woerden in De Natuur 1889

Asser, Eduard Isaac (1809-1894)
Amsterdam, Singel 548
Advocaat-procureur, oprichter van NV Maatschappij voor Photolitho- en Zincographie in 1892
TvPH 1888, p. 26 lid Helios
1887 – 1894 lid Helios.
TvPH 1891, p.16 op ledenlijst Helios
Lux 1892-1893 p. 316 In juli de vorming van de Union Internationale de Photographie ('Wereld-Fotografie-Vereeniging'). Asser wordt erevoorzitter
Lux 1894-1895, pp. 68-70 In Memoriam door Christiaan J. Schuver. Bibliotheek nagelaten aan Helios.
Collecties: RMA
Lit. Boom 1998; RKD artists

Avis Jzn, C.
Zeist
Lux 1893-1894, p. 371 eervolle vermelding tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Baert, Adriaan Theodoor (1865-1945)
Leiden
portret, meisjes uit dakraam c. 1889
Collecties: RMA, RKD
Lit. RKD artists

Baerts, W.
Hellevoetsluis
Marineofficier
Lux 1898, p. 275 buitenlid AFV

Backer Gzn, F.J.
Rijswijk
Lux 1898, p. 346 buitenlid AFV

Bakels, Ant. (1852-1939)
Zandvoort
Vakfotograaf
Lux 1896, p. 611 buitenlid AFV
Lit. RKD artists

Bakhuis, Joh. (1857-1934)
Olst
Algemeen Handelsblad 20 september 1888: nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: kindergroepen
PhJ 1891, pp. 101-102 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw landschappen in Nederland en studieën en tentoonstelling AFV Amsterdam 1889
PhJ 1891, p. 104 bekroond onderlinge wedstrijd AFV

Lux 1889-1890, p. 22 bekroond Tentoonstelling AFV 1889, Amsterdam.
Lux 1889-1890 tegenover p. 40 bijlage december 1889: 'Naar de Maliebaan' in lichtdruk van Loman & Co.
Lux 1891-1892, p. 63 bekroond tentoonstelling 1891 Militiezaal Amsterdam
Lux 1891-1892, p. 88 bekroond tentoonstelling Amsterdamsche Courant, Amsterdam 1891 Brakke Grond
Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal
Lux 1893-1894, pp. 323, 346 bekroond tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
Lux 1897, p. 477 deelname tentoonstelling Dordrecht
Collecties: Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg (Sammlung Juhl)
Lit. Die Kunst in der Photographie 1902; Hansma 1903-1907; Leijerzapf 1978, p. 90; RKD artists

Bakhuis, Louis August (1855-1932)
Den Haag, De Perponcherstraat 49
Kapitein van de Generale Staf O.I.L. en oud voorzitter van de Vereeniging van Amateur-Fotografen te Batavia
Lux 1896, p. 730 buitenlid AFV
Lux 1897, p. 284 toont in de vergadering AFV 'opnemingen op Lombok'
Lit. RKD artists

S.B.
PhJ 1892, pp. 119-129 artikel over de primulinedruk

Bakker, C.G.H.
Haarlem, Parklaan 25
TvPH 1892, p. 208 lid tentoonstellingscommissie Helios
FJ 1893-94, p. 14 penningmeester Haarlemsche AFC
Lux 1893-1894, p. 144,
Lux 1893-1894, pp. 323, 347 bekroond Tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
Lux 1896, pp. 356, 360 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: glasdiaposities

Bakker, Dr. D.
Bloemendaal
Lux 1892-1893, p. 289 kandidaat lid AFV

De Balbian Verster, Jan François Leopold (1861-1939)
Leiden
Journalist
Lux 1897, p. 467 aanwezig bij vergadering AFV: lezing met boekwerken uit zijn eigen bibliotheek en die van UBL en Aziatische bibliotheek

Den Bandt, A.
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Van Bantwijk
Arnhem
Lux 1899, p. 281 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Barchman-Wuytiers, Mevrouw
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
Vermoedelijk Anna Maria (Marie) Wuytiers-Barchman- Blaauw
Lit. RKD artists

Barnet Lyon, H.W.
Den Haag
Lux 1894-1895, p. 371 beoordeelt inzendingen voor tentoonstelling Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Van Barneveld van Mathena, A.P.J.
Velp
TvPH 1889, p. 35 lid Helios
TvPH 1889, tegenover p. 184 bijlage 'Eiken te Wolfheze' (Helios wedstrijd van photographien 1889)
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
Lux 1891-1892, p. 63 bekroond tentoonstelling 1891 Militiezaal Amsterdam

Lux 1893-1894, p. 368 inzending tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum, 'beeldschone' sneeuwgezichten, bloemstudie, desserttafel

Van Barneveld, H.
Arnhem
Lux 1897, p. 444 lid Geldersche AFV

Bartels, H.A.F.
Amsterdam, 1^e Helmersstraat 115
Lux 1897, p. 395 lid AFV

De Bas, F.C.
Den Haag
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Batelt, Christiaan
Amsterdam
Chef van politie
Lux 1900, pp. 854-855 voordracht van Van Ledden Hulsenbosch over Bertillon en Batelt met afbeeldingen van zijn inrichting in een der lokalen van het hoofdbureau
Collecties: SAA, RMA
Lit. Batelt 1911; Photohistorisch Tijdschrift 2000, p. 46; RKD artists

Beausar, L.A.
Amsterdam
Lux 1897, p. 467 aanwezig bij vergadering AFV: geschiedkundig praatje over Formosa bij een verzameling foto's vervaardigd door een kapitein van de Japanse staf en in het bezit van spreker

Becker, H.C.N.
Spuistraat 216
Jongste bediende bij de firma E. Welsing. In 1889 medewerker bij Loman & Co, daarna vermoedelijk bij Ivens en daarna zelfstandig fotohandelaar
Lux 1896, p. 683 lid AFV voorgesteld door Ivens, is dan fotohandelaar
Lux 1899, tegenover p. 361 bijlage 'Oud Amsterdam'
Lux 1899, p. 790 verslag in AFV-vergadering van zijn bezoek aan de Goerz-fabrieken in Berlijn
CO 1900-1901, bijlage tegenover p. 377

Van Beek, H.
Zehlendorf
CO 1899-1900, pp. 215, 390 artikelen onder andere over de autotypie
CO 1900-1901, pp. 65-69 artikel over licht in donkere kamer

Beels, Mr. C.A. (?- 1894)
Amsterdam
TvPH 1891, p. 18 lid Helios
TvPH 1894, p. 15, p. 177

Beers, J.G.
Amsterdam, Herengracht 212
Employee bij Lagranche & Co, daarna directeur van Nederlandsche Stereoskoop Maatschappij
Lux 1893-1894, p. 252 lid AFV
Lux 1897, p. 5 werkt bij fotohandelaar Lagranche & Co
Lux 1900, pp. 209-210, 238 wordt directeur van de Nederlandsche Stereoskoop Maatschappij
Lux 1900, p. 245 toont grote collectie stereogrammen in de vergadering AFV
Lux 1900, p. 282 lantaarnplaatprojectie in AFV vergadering
Lux 1900, p. 702 Beers en Mij in jaaroverzicht en terugblik genoemd
Lux 1900, p. 738 Stereoscopische kunstbeschouwing o.a. de keurcollectie NSM
Lux 1900, p. 742 projectie lantaarnplaatjes Parijse Exposition Universelle 1900 in vergadering AFV
Lux 1900, p. 811 toont stereofoto's van NMS in vergadering AFV op dia. Beers stelt ook de stereoscoop ter beschikking van de vergadering voor het bekijken daarvan
Collecties: RMA
Lit. Hansma 1903-1907

Bekking
Arnhem
Lux 1897, p. 749 lid Geldersche AFV

Van Bemmelen Wortman, F.W.J.
Amsterdam, Breukelen
TvPH 1891, p. 182 lid Helios
TvPH 1894, p. 16
TvPH 1894, tegenover p. 32 bijlage

Benschop, Maarten (1854-1919)
Metselaar, Czaar Peterstraat
Amsterdam, Artis, kroningsfeesten, ballonvaart op het museumplein in stereofotografie, c. 1898-1900
Collecties: SAA
Lit. Van Veen 2016, pl. 062

Bentinck, baron W.A.
Rotterdam, Boomgaardstraat, later Arnhem
Lux 1897, p. 202 buitenlid AFV
Lux 1899, p. 23 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV
Lux 1899, p. 130 lid Geldersche AFV

Van Beresteyn, Jhr. H.
Amsterdam, Maastricht
TvPH 1890, p. 113 lid Helios
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 16

Van den Berg, Mr. Hendrik Herman (1875-1944)
Amsterdam
Student rechten, later bankier
Fotografeerde samen met zijn vriend Guillaume Louis Jacques Holle: 'Holle Van den Berg & Co. 'Amateur Fotografen'
TvPH 1894, p. 177 lid Helios
Collecties: RMA
Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 118

V.d. Berge, C.J.
Deventer
TvPH 1889, p. 64 over methode zelf bereiden droge platen

Berger, Henri
's Hertogenbosch
Lux 1899, p. 514 lid AFV
Lux 1899, p. 750 foto in autotypie kerkinterieur

Van den Bergh, J.J.M.M.
Den Haag
TvPH 1892, p. 15 vice-voorzitter AFV 's Gravenhage
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage, waarnemend voorzitter
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
FJ 1893-94, p. 16 onder-voorzitter AFV 's Gravenhage
FJ 1895, p. 15 onder-voorzitter AFV 's Gravenhage
WvF 1900 redacteur WvF
Fotografisch Jaarboek en Almanak 1900 uitgever en hoofdredacteur
Lux 1904, p. 405 portret

Bergsma, Jan Carel Ferdinand (1873-1905)
Zuid-Afrika, bevriend met Karel van den Berg
Lit. Van den Berg 1999, pp. 136, 330

Berntrop
Amsterdam
Lux 1896, p. 135 aanwezig bij vergadering AFV

Bes, Jacobus
 Haarlem, Wilsonplein 9
 FJ 1892 secretaris Haarlemsche AFV
 FJ 1893-94, voor p. 13 bijlage 'De kaasmarkt te Haarlem'
 FJ 1893-94, p. 14 secretaris Haarlemsche AFC
 FJ 1893-94, pp. 55-60 artikel over onderwerpen in de fotografie
 TvPH 1892, p. 208 heeft zitting in tentoonstellingscommissie
 Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: gezichten Haarlem en omstreken
 Lux 1892-1893, p. 322 kandidaat lid AFV
 Lux 1893-1894, bijlage tegenover p. 326 'Hertenkamp te Haarlem'
 Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal
 Lux 1893-1894, p. 368 inzending tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
 Lux 1894-1895, tegenover p. 202 bijlage 'De kleine tekenaar'
 TvPH 1894, p. 108 bekroond op tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum in categorie 'senior'

Beuvery, J.E.
 Amsterdam, Plantage, Lijnbaansgracht 103
 Luitenant
 Lux 1898, p. 630 lid AFV

Bicker, Jhr P.H.
 TvPH 1895, p. 33 op ledenlijst Helios
 TvPH 1896, p. 16 op ledenlijst Helios

Bickhoff, Hendricus Jacobus Wilhelmus (Henri) (1866-1933)
 Amsterdam, St. Luciënsteeg 14; vanaf 1895-1896 Spui 23-27 (adresboek Amsterdam)
 Fotohandelaar, fotograaf, assisteerde amateurs in de doka van de AFV
 FJ 1893-94, p. 150 advertentie 'speciaal ingericht voor H.H. amateurs'
 Lux 1893-1894, p. 307
 Lux 1897, pp. 120-121 advertentie en over overeenkomst met B. Groote
 Lux 1912, p. 508 in jubileumnummer is portret opgenomen
 Lit. Veertig Jaren 1927, p. 20, 26; Focus 1933, p. 695; Leijerzapf 1978, p. 90; Wachlin 2011; RKD artists

Bickhoff, Johannes Baptista (1881-1968)
 Amsterdam, hoek Wolvenstraat Herengracht, later Hugo de Grootkade 64
 Wereldkroniek 1898 met A. Favier foto's van feesten Amsterdam, in 1903 met Favier foto's Algemene Werkstaking
 1908 deelname tentoonstelling Stedelijk Museum
 Collecties: SAA
 Lit. Roodnat 1957; Leijerzapf 1978, p. 91; Wachlin 2011; Van Veen 2016, pl. 199, p. 246; RKD artists

Van Biema Nijkerk, D.H.
 Amsterdam, Plantage Fransche laan 13b
 Lux 1897, p. 819 lid AFV

Biersteker, A.
 Amsterdam
 TvPH 1893, p. 154 lid Helios
 TvPH 1894, p. 15

Van der Bijl, G. P.
 Amsterdam
 PhJ 1892, tegenover p. 57 bijlage in lichtdruk: 'Vreeland'

Van der Bijl Jr, Joh.
 Amsterdam, Fagelstraat 6
 Lux 1898, p. 738 lid AFV

Bijvoet, J.J.W.
 Delft
 TvPH 1892, p. 208 in commissie van bijstand voor de tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore

Bijvoet, P.

Overveen

Lux 1898, p. 778 buitenlid AFV

Bingen, J.H.

Roermond

Lux 1893-1894, p. 45 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Binger, Maurits H. (1868 -1923)

Haarlem, Oudegracht 47; Amsterdam, Oosteinde 24; in 1895 Haarlem, Anegang 41

In 1883 leertijd in Parijs, daarna Openbare Handelsschool Amsterdam eindexamen 1884; directeur van firma Emrik & Binger, actief bestuurslid van Haarlemsche AFV, later filmer

PhJ 1891 genoemd als medewerker, p. 155 (dit Jaarboek werd bij de firma Binger gedrukt)

PhJ 1891, pp. 137-143 artikel over lichtdruk met 2 bijlagen

FJ 1893-94, p.73-79 artikel over fotografie en drukkunst

Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893: 'sinds kort amateur ... munt uit door artistieke opvatting'

Lux 1892-1893, p. 289 kandidaat lid AFV

Lux 1893-1894, pp. 323, 345 bekroond Tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie, '2 groote foto's, werkstaking'

Lux 1893-1894, p. 144, lid AFV voorgesteld door Meinard van Os

Lux 1894-1895, pp. 482, 486 inzending Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal
: stokers in het ketelhuis

Lux 1893-1894, p. 30 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli: berglandschappen

Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal

TvPH 1892, p. 145 in oktober lid Helios

TvPH 1894, p. 16 lid Helios

TvPH 1894, tegenover p.81 bijlage

TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum 'senior'

TvPH 1896, p. 15 secretaris regelingscommissie tentoonstelling Haarlem

Foto-album 1895

Collecties: UBL

Lit. Boissevain 1919, p. 53; Hegeman 1990a; RKD artists

Binger, Charles

Haarlem (oud-lid der Firma Emrik & Binger)

Lux 1896, p. 730 lid AFV en op hoge leeftijd in vergadering aanwezig

Lit. Hegeman 1990b ; RKD artists

Bins, Felix François Pierre (1868-1938)

Wijnhandelaar

Collecties: RMA

Lit. Boas, p. 100; RKD artists

Birt Acres

PhJ 1892, pp. 109-112 artikel over het al dan niet toelaten van geretoucheerde foto's op tentoonstellingen

Bisschop van Tuinen, K.

Zwolle

TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Lux 1893-1894, p. 348 inzending tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie

Lux 1893-1894, p. 371 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Lux 1894-1895, p. 72 buitenlid AFV, voorgesteld door Guy de Coral

Lux 1899, p. 242 lid Zwolsche AFV

Bispinck, Ignatius Lambertus Johannes (1860-1924)

Bloemendaal en Amsterdam, Rokin 88

Directeur van firma Bispinck en Kundert (in garen), Rokin 90

Algemeen Handelsblad 20 september 1888: nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: foto's van zeilende schepen

PhJ 1891, p. 25 penningmeester AFV

PhJ 1891, p. 103 bekroond tentoonstelling AFV 1889 instantanées

FJ 1893-94, p. 13 penningmeester AFV

FJ 1893-94, pp. 80-83 over zijn vriend G. (vermoedelijk Peck) die ijzeren camera bouwt

FJ 1893-94, pp. 116-118 vertelt in voetnoot hoe hij als jongen met vrienden fotografeerde, nam donkere kamer op wielen, voortgetrokken door ezel. Zijn vriend Schlüter maakte tekeningen en teksten

FJ 1895, pp. 59-68 artikel over lantaarnplaatprojectie
 Lux 1889-1890, p. 22 bekroond tentoonstelling AFV Amsterdam 1889 De Munt
 Lux 1891-1892, p. 376 verslag tentoonstelling Scheveningen
 Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: lantaarnplaatjes erg goed
 Lux 1893-1894, p. 31 verslag Meinard van Os van inzendingen naar tentoonstelling Utrecht: Bloemendaal en Tyrol
 Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnlerlokaal
 Lux 1893-1894, p. 323 bekroond Groningen 1894 De Harmonie
 Lux 1894-1895, p. 369 Bispinck met algemene stemmen tot voorzitter gekozen op 34-jarige leeftijd
 Lux 1894-1895, tegenover p. 449 bijlage 'In Oud-Holland'
 Lux 1896, tegenover p. 197 bijlage jongetje in uniform van een boer: jong Transvaal
 Lux 1897, tegenover p. 8 bijlage fotografie d.m.v speldeprikgatje
 Lux 1897, p. 477 deelname tentoonstelling Dordrecht 1897
 Lux 1899, p. 217 vignet in autotypie Venetië
 Lux 1900, p. 313 projectie lantaarnplaten door Bispinck en De Flines op reis genomen in Rusland en Scandinavië
 Lux 1900, pp. 331-370 heel nummer gewijd aan Bispinck die 5-jarig jubileum viert
 TvPH 1894, p. 145 lid Helios
 TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum: 'senior'
 CO 1899-1900, p. 297 foto in autotypie havengezicht Kiel, p. 297 gezicht op kanaal bij Hamburg, p. 422, ophaalbrug p. 704, p. 799
 CO 1900-1901, foto's in autotypie, pp. 18, 135, 282
 Foto's in Boon's Geïllustreerd Magazijn 1900, pp. 221-224 (Vissersvlootshouw Zuiderzee)
 Focus 20 maart 1924 In memoriam Bispinck door G. O. 't Hooft waaruit blijkt dat hij hem al in 1887 bij AFV kende, pp. 152-153
 Collecties: UBL, SAA (archief AFV en NAFV)
 Lit. Veertig Jaren 1927, pp. 26, 89-90; Leijerzapf 1978, p. 91; Boas 1999, p. 100; Boom 2007; RKD artists

Blaauw, W.H.
 Amsterdam
 TvPH 1888, p. 26 lid Helios
 1889 Kodak Wolfheze Amsterdam
 TvPH 1891, p. 16 ledenlijst Helios
 TvPH 1894, p. 15

Blaisse, I.G.I.
 Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Blanckenhagen, J.J. (?-1895)
 Arnhem
 TvPH 1893, p. 171 regelingscommissie tentoonstelling Arnhem 1893 Musis Sacrum
 Lux 1894-1895, p. 226 in memoriam overleden op 26 februari 1895

Bleckmann, A. Th.
 Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Bleekrode, S.
 Amsterdam
 TvPH 1892, p. 169 lid Helios

Blikman, A.
 Amsterdam
 Firmant Blikman & Sartorius

Blitz, Adolf
 Amsterdam, Amstelveld 11
 Lux 1897, p. 315 lid AFV

De Block, Adr.
 Amsterdam, Leidse Gracht 117
 Lux 1894-1895, p. 434 lid AFV

Van Blommestein, Mevr. J.
 Pekalongan
 TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Blommestein-Doijer, Mevr.

TvPH 1893, tegenover p. 133 bijlage

Van Blummen

Arnhem?

Lux 1898, p. 131 aanwezig bij vergadering AFV

Boddens, Mej. E.

Apeldoorn

PhJ 1891, p. 102 bekroond tentoonstelling AFV 1889 landschappen in het buitenland

Lux 1889-1890, p.22 bekroond onderlinge wedstrijd AFV 1889

Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: laat te wensen

Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal

Catalogus Vrouwenarbeid Den Haag 1898, p. 406 deelname aan de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid, Den Haag 1898

Boeke, Jan

Amsterdam

TvPH 1892, p. 22 lid Helios

TvPH 1894, p. 16 lid Helios

Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, pp. 1702-1703, mogelijk hoogleraar Utrecht

Boeke, A.J.P.

Utrecht

Student theologie

Lux 1896, p. 611 buitenlid AFV

Boellaard, E.

Utrecht

TvPH 95, p. 16 kunstlievend lid Helios

Boer, Adriaan (1875-1940)

Nijkerk

later vakfotograaf in Baarn en Bloemendaal

Lux 1897, p. 155 buitenlid AFV

WvF 1899 redacteur

WvF 1899, tegenover p. 65 bijlage in autotypie 'Aan de Eem'

Lit. Hansma 1903-1907; Veertig Jaren 1927, p. 90; Leijerzapf 1978, p. 91; Leijerzapf 1995b; Wachlin 2011; RKD artists

De Boer van der Leij

Arnhem

Lux 1896, p. 135 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Boerma, A.C.

Amsterdam, Keizersgracht

Lux 1896, p. 478 lid AFV, tekende de kopversiering van de circulaire (idem p. 613)

Boers, A.G.A.

Lux 1894-1895, p. 113 lid AFV

Boers Jr, W.A.

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Böhtlingk

Nijmegen

Lux 1897, p. 207 lid Meer Licht

Boissevain, A.A.H.

Lage Vuursche

Lux 1900, p. 136 buitenlid AFV

Boissevain, Mevr. Ch.
Amsterdam
TvPH 1893, p. 19 op ledenlijst kunstlievend lid Helios
TvPH 1894, p. 16

Boissevain, Charles E.H.
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Bokern, Ed von
Haarlem
Lux 1892-1893, p. 322 kandidaat lid AFV

Bommel, J.J.
Zaandam
Lux 1898, p. 83 buitenlid AFV

Bonebakker, Carl (1862-1947)
Amsterdam, Singel 32
Werkzaam bij firma Bonebakker
Lux 1898, p. 446 lid AFV
Lit. RKD artists

Boom, J.N.
Utrecht
Lux 1899, p. 230
WvF 1899 p. 86 commissaris-bibliothecaris van de dan opgerichte Stichtse Amateur Fotografen Vereeniging

Boom, J.M.
Amsterdam, Prinsengracht 318
Lux 1896, p. 611 lid AFV
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Boot, J.C.
Delft
Student
TVPH 1892, p. 48 commissaris Delftsche Studenten APV

Borel, Mr. W.J.
Amsterdam, later 's Hertogenbosch
TvPH 1889, p. 81 lid Helios
TvPH 1891, p. 16
WvF 1895, p. 96 ingezonden brief pover ontwikkelen

Van der Borgh, D.C.
Den Haag
Lux 1898, p. 755 lid AFV 's Gravenhage

Bos Jr, A.
Oudewater
WvF 1899, p. 3 en p. 247 foto's in autotypie

Bos Janszen, J.
Amsterdam, Binnenkant 22
Lux 1898, p. 558 lid AFV

Bosch, A.F.
Arnhem
Lux 1896, p. 135 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Bosch-Evers, J.C.M.A.
Dordrecht, Voorstraat 329
Lux 1897, p. 448 stelde geheel zijn donker kamer ter beschikking van amateurs gedurende de tentoonstelling in Dordrecht

Bosman, S.
Den Haag, Hoogstraat 8
Opticien en fotohandelaar ('Magazijn van Fotografie-Toestellen') met verhuurdoka
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
WvF 1894, p. 86 advertentie
Lux 1900, p. 399 advertentie

Van Bosse, D.
Amsterdam
TvPH 1889, p. 2 lid Helios
TvPH 1891, p. 16 ledenlijst Helios
Lux 1889-1890, p. 48 uitvoerend comité Helios en AFV voor gezamenlijke organisatie van tentoonstelling
TvPH 1894, p. 15

Van Bosse, P.M.
Delft
Lux 1896, p. 757 bestuurslid Delftsche Studenten APV

Bottenheim, J.W.
Amsterdam, Herengracht 505
Lux 1899, p. 758 lid AFV voorgesteld door M. Stibbe

Bouman, F.
Amsterdam, Quellijnstraat 49 h
Ambtenaar
Lux 1897, p. 443 lid AFV

Boumans, Mathias (1838-?)
Maastricht
Lid Maastrichtsche AFV
1889 Vélocipède lezing Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van de Nijverheid
Lux 1891-1892, p. 88 bekroond tentoonstelling Amsterdamsche Courant, Amsterdam 1891 Brakke Grond
WvF 1894, p. 45 in jury tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnlokaal
Lit. Evers 2016, pp. 187, 265

Boursse, Johannes (1865-1944)
Amsterdam, Prinsengracht 527, later Bussum
Handelsagent, later chef de bureau Hollandsche Yzeren Stoomweg Maatschappij
Lux 1898, p. 131 aanwezig bij vergadering AFV, idem, p. 227 lid AFV
Collecties: SAA in album van Willem Toussaint; RKD
Lit. Van Veen 2016, p. 246; RKD artists en RKD images

Boutnief, F.
Wageningen
Lux 1900, p. 459 lid 'X'

Bozenhardt, Otto
Amsterdam, Oosteinde 3
Afkomstig uit Hamburg
Lux 1894-1895, p. 627 lid AFV voorgesteld door Veershijm
Die Kunst in der Photographie 1899
Photographische Rundschau 1900
Collecties: Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg (Sammlung Juhl)
Lit. RKD artists

Brandon, Mej. R.D.
Utrecht
Lux 1893-1894, p. 42 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Brands, A.G.
Amsterdam
TvPH 1893, p. 181
TvPH 1894, p. 15 lid Helios

Brandsma, Lieuwe Evert Willem (1867-1960)

Amsterdam

Vanaf 1890 camerabouwer bij Loman, daarna bij Reflex Compagnie

Collecties: UBL

Lit. Verkoren 1987b; RKD artists

Brands, F.

Lux 1894-1895, p. 571 lid Geldersche AFV

Brantsen, Vivian baron (1880-1954)

Collecties: Gelders archief, Arnhem

Lit. Groot 2014; RKD artists

Van Breemen, M.

Haarlem, Bakenessergracht

Lux 1897, p. 59 buitenlid AFV

Breitner, George Hendrik (1857-1923)

Rotterdam, Amsterdam

Kunstenaar

Collecties: RKD, SAA, UBL, RMA

Lit. De Ruiter 1994 ; De Ruiter 1997a ; De Ruiter 1997b ; Van Veen 1997; RKD artists

Brinkman, J.H.A.

Utrecht

Lux 1893-1894, p. 46 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Britzel, H.

Amsterdam, Frans Halsstraat 17

Student theologie

Lux 1897, p. 83 lid AFV

Van den Broek, W.G.

WvF 1899, tegenover p. 377 bijlage 'Slotvijver te Zeist'

Broekema, C.

Wageningen

Lux 1900, p. 459 lid 'X'

Van den Broecke, Dr. J.A.

Amsterdam, Heerengracht 397

Lux 1897, p. 235 lid AFV

De Bruin, A.

Amsterdam

Lux 1892-1893, p. 288 tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: slechte vergrotingen

Van Brummelen, J.

Amsterdam

Lux 1897, p. 4 aanwezig bij vergadering AFV

Brumund, J.K.H.

Arnhem

Lux 1896, p. 135 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Bruynzeel Jr, C.

Rotterdam

Lux 1891-1892, p. 376 tentoonstelling Den Haag/Scheveningen: slechte inzending

Buckmann, M.C.

Den Haag, Malakkastraat 156

Lux 1898, p. 742 secretaris van nieuwe AFV 's-Gravenhage, opgericht op 7 oktober 1898

Collecties: RMA

Lit. Hansma 1903-1907; RKD artists

Burkens, G.

TvPH 1892, p. 145 lid Helios

De Bussy, J.H.

Amsterdam

TvPH 1893, p. 19 op ledenlijst Helios

TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Lit. RKD artists, vermoedelijk de latere uitgever

Büttikofer, Dr. Johan (1850-1927)

Leiden

Ornitholoog, directeur Diergaarde Blijdorp

De Locomotief 20 november 1895: inzending Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal, fotografeerde met professor Molengraaff tijdens de Borneo-expeditie

Lux 1896, p. 356, 360 bekrond tentoonstelling Haarlem 1896: een verzameling gezichten uit Borneo en Afrika, waaronder 'zeven lachende negers'

Buurman, Dirk Gabriel (1874?-)

Postzegelhandelaar Amsterdam

Lit. Boas 1999, p. 100

Van Bylandt, J.E.O.A.A. (Jules) graaf

1888-1889 bezoek aan Japan, fotografeert daar met Kodak

Lit. Montijn 2012, p. 377

Van Calcar, Dr. R.P.

Amsterdam, Keizersgracht 446

Arts

Lux 1899, p. 722 lid AFV

Calkoen, Jhr E.C.M.

Den Haag

TvPH 1893, p. 10, ledenlijst AFV 's Gravenhage

Canneel, J.A.

Den Haag

TvPH 1893, p. 10, ledenlijst AFV 's Gravenhage

Canta, A.

Nijmegen

Lux 1893-1894, p. 222 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal

Van Caspel, Johann George (Geo) (1870-1928)

Amsterdam

Grafisch ontwerper. Van Caspel ontwierp affiches en omslagen van prijscouranten voor fotohandelaren Guy de Coral en Ivens.

In 1904 verbleef hij met Schuwer enige tijd in Parijs.

Collecties: UBL, RMA

Lit. Van Dam/Reinders 1990; RKD artists

Cat van Hardinxveldt, baron

Dordrecht

Lux 1893-1894, p. 21 deelname tentoonstelling Rotterdam 1893 Grand Hotel de Passage

Ten Cate

Groningen

Lux 1896, p. 65 lid APV Daguerre Groningen

Cazaux van Staphorst, H.

Amsterdam

TvPH 1889, p. 2 lid Helios

TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Chambry, J.K.J.
Amsterdam, Vondelkade 81
Lux 1894-1895, p.72 lid AFV voorgesteld door Guy de Coral

Claassen, G.K.J.H.
Haarlem
WvF 1896, p. 58 in regelingscommissie tentoonstelling Haarlem 1896
Lux 1896, p. 62 bestuurslid Haarlemsche AFC

Clant van der Myll, A.A.
Den Haag
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Clifford
Nijmegen
Lux 1897, p. 206 lid Meer Licht

Cocheret, D.H.
Rotterdam
Lux 1891-1892, p. 88 bekroond tentoonstelling Amsterdamsche Courant, Amsterdam 1891 Brakke Grond
Lux 1891-1892, p. 376 inzending tentoonstelling Den Haag/Scheveningen
TvPH 1892, p. 160 inzending tentoonstelling Den Haag/Scheveningen

Cockuijt, P.H.
Baarn
Lux 1894-1895, p. 2 lid AFV voorgesteld door Peck

Cockuyt, W.F.
Utrecht
Lux 1893-1894, p. 46 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli, p. 46

Coebergh, J.B.M.
Schiedam
Fotohandelaar
Lux 1899, p. 163 buitenlid AFV

Van Coeverden, W.
Amsterdam, Kalverstraat 96
Lux 1899, p. 343 lid AFV
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Cohen, Dr. A.R.
TvPH 1895, p. 147 lid Helios

Cohen, Prof. Dr. Ernst Julius
Amsterdam, Roemer Visscherstraat 3
Chemicus
FJ 1892, p. 45 over kleurproeven
TvPH 1889, p. 81 lid Helios
TvPH 1891, p.16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios en artikel over chemie van de fotografie
Lux 1899, p. 722 lid AFV voorgesteld door Bispinck
Collecties: RMA, uit zijn bezit *Papiers Photographiques* van Blanquart-Evrard
Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 309, Leijerzapf 1978, p. 93; Snelders 1979/2013 BWN

Cohen, Karel
Amsterdam, Kerkstraat 302
Vertegenwoordiger van een fotografische fabriek te Halle
Lux 1900, p. 556

Cohen, Samson Mozes (1871-?)

Amsterdam

Diamantbewerker

Lit. Boas 1999, p. 100

Cohen, S.

Amsterdam, Utrechtsestraat 84

Lux 1900, p. 852 lid AFV voorgesteld door J.D. van Rijn

Copes van Hasselt, C.E.A.

Lux 1897, p. 205 lid Geldersche AFV

Coppens, Gerard

CO 1899-1900, p. 957 foto in autotypie 'Bij de Bilt'

Lux 1900, p. 647 foto in autotypie 'Bij de Bilt'

Cornets de Groot van Kraijenburg, Jhr J.A.W.L.(1862-1923)

Den Haag

Directeur firma Keurenar & Co, kassiers en commissionairs

FJ 1893-94, p. 16 commissaris AFV 's Gravenhage

TvPH 1892, p. 15 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Collecties: RKD

Lit. RKD artists

Coronel, Dr. J.

Amsterdam

TvPH 1892, p. 49 lid Helios

TvPH 1894, p. 15

Couturier Jr, J.J.

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Mogelijk de handelaar in Beurspassage, zie Bedrijfsfotografie, 23 (1941) p. 198

Couvée Jr, B.J.

Haarlem

Lux 1896, p. 59 buitenlid AFV

Couvee, H.H.

Rotterdam, Leuvehaven 17, en Arnhem Vijzelstraat 4 en Amsterdam, Spui 8

Fotohandelaar: De Nederlandsche Handel in Kunst- en Foto-Artikelen

Couvee, J.W.

Den Haag

TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Couvee Jr, M.M.

TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Na 1900 foto's in Wereldkroniek

Collecties: GADH

Lit. RKD-artist

Couvee, Dr. J.J.

Middelburg

TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Lux 1893-1894, p. 371 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Van de Craght, D.H.

Leiden, Maresingel 23

Medewerker Universiteitsbibliotheek Leiden en verzamelaar van ruim 2000 boeken over de geschiedenis van de fotografie
Lux 1891-1892 feuilleton De vrouw van een Amateur-fotograaf (vervolg en slot), pp. 301-303, 334-336.
Lux 1893-1894, p. 47 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli: reproducties gravures en drukwerk
WvF vanaf 1896-1900 redacteur WvF
WvF 1894, p. 144 in jury wedstrijd Nijmeegsche AFV
WvF 1896, pp. 258, 264-265, 276, 282, 288, bibliografie van de fotografie in 5 artikelen beschreven: slot ontbreekt
TvPH 1894, p. 108 eervolle vermelding tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum 'senior'

Cramer, S.A.
Amsterdam, Ruijschsstraat 33, Oosterpark 38
Lux 1894-1895, p. 402 lid AFV voorgesteld door Meinard van Os
Lux 1897, p. 316 lid commissie van bijstand tentoonstelling Dordrecht 1897
Lux 1900, p. 384 foto's van schip Emma en van de Majesteiten, aangeboden aan koninginnen

Cramer, W.F.H.
Den Haag
Vice-admiraal, gepensioneerd
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, tegenover p. 17 bijlage

Crans, F.H.
Den Haag
Lux 1898, p. 756 lid AFV 's Gravenhage

Crantz, E.
Amsterdam, Parkweg 195
Lux 1897, p. 371 lid AFV

Cremers, Mej.
Den Haag
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Crommelin, M.
Amsterdam, Prinsengracht 176
Candidaat notaris
Lux 1898, p. 852 lid AFV
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier
Lux 1900, p. 101 diploma in onderlinge AFV lantaarnplaatwedstrijd
CO 1900-1901, tegenover p. 520 bijlage 'Hollandsch Binnenhuisje'

Croockewit, H.
Breda
Luitenant
PhJ 1892, p. 23 voorzitter Bredasche AFV
TvPH 1892, p. 208 commissie tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore
Lux 1896, pp. 356, 360 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: Röntgenfoto's

Cruys, C.
TvPH 1896, p. 49 lid Helios

Dalhuisen, H.
Harderwijk
TvPH 1891, p. 198 Helios
TvPH 1894, p. 16

Dames, Martin
Batavia
TvPH 1891, p. 18 kunstlievend lid Helios
TvPH 1892, tegenover p. 185 2 foto's in lichtdruk
TvPH 1894, p. 16

Dankelman, Joh. J.N.
Amsterdam, Utrechtse straat 101

Lux 1896, p. 459 lid AFV voorgesteld door Bispinck

Dankelman, Jan
Amsterdam, Singel 172
Lux 1899, p.1894 lid AFV voorgesteld door Bispinck

Dannenfelser Jr, W.F.
Amsterdam, P.C. Hoofstraat 145
Lux 1897, p. 315 lid AFV

Decker, J.
Zaandam, Spoorstraat
Lux 1897, p. 155 buitenlid AFV

Dehlinger, G.M.
Amsterdam, Leidsche straat 52
Lid AFV

Van Delden, A.
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Van Delden, W.
Lux 1893-1894, p. 253 als lid aanwezig bij vergadering AFV 21 april 1894

Delprat, E.F.
Amsterdam, Keizersgracht 214
Lux 1900, p. 773 lid AFV

Delprat, Theodore Felix Albert (1851-1932)
Solok (Nederlands Indië)
Ingenieur der Staatsspoorwegen, verzamelaar, later wethouder in Amsterdam
TvPH 1889, p. 2 lid Helios
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst Helios
De Locomotief 20 november 1895: inzending Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal:
Sumatraspoorweg en IJzerman's tocht
Collecties: Tropenmuseum, Amsterdam
Lit. Veertig Jaren 1927, p. 23; RKD artists

Delprat, Mej.
Rotterdam
Lux 1892-1893, p. 288 tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: niet veel aan

Dencher, G.A.
Nederlands Indië
WvF 1899, tegenover p. 345 bijlage in autotypie

Dengerinck, A.
Zwolle
FJ 1895, p. 17 penningmeester Zwolsche AFV
Lux 1894-1895 p. 134

Derx, W.F.G.
Wageningen
TvPH 1896, p. 51 penningmeester 'X' en afgevaardigde naar bondsvergadering
WvF 1896, p. 65 opgericht Wageningsche Amateur Fotografen Vereeniging 'X'

Deutekom, H.
Lux 1893-1894, p. 381 als lid bij bijeenkomst AFV

Deval-Masthoff, Mevr. E.J.W.
Java, Bandjarnegara, Banjoeras
Lux 1897, p. 59 buitenlid AFV

Diederichs, W.G.A.

Amsterdam

TvPH 1888, p. 26 lid Helios

TvPH 1891, p. 2 ledenlijst 1891 jan, p.16

TvPH 1894, p. 15 ledenlijst Helios

Dieke, W.

Arnhem

Lux 1894-1895, p. 664 lid Geldersche AFV

Diemont, C.W.A.

Amsterdam, Marnixstraat 380

Lux 1896, p. 611 lid AFV

Diemont van Langerak, W.L.

Den Haag

Lux 1898, p. 755 lid AFV 's-Gravenhage

Van Dien, N.

Rotterdam, Plan C, Steiger 6

Fotohandelaar

PhJ 1892, pp. 101- 106 artikel isochrome platen

Lux 1892-1893, p. 289 kandidaat lid AFV

Lux 1892-1893, p.321 agent voor Lux te Rotterdam

Dieters, G.

Assen, Marktstraat 5

Lux 1894-1895, p. 309 commissie van bijstand Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

WvF 1895, p. 118 commissie van bijstand tentoonstelling Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Dietz, Hendrik

Amsterdam

CO 1899-1900, p. 728 foto in autotypie treinviaduct

Van Dijk, G.

Amsterdam, Van Baerlestraat 46

Lux 1896, p. 459 voorgesteld door H. van der Masch Spakler

Lux 1897, tegenover p. 281 bijlage op bromidepapier: een oud gedeelte van Amsterdam gedrukt bij Neue Photographische Gesellschaft Berlijn

Docters van Leeuwen, Dr. Phil. J.

Amsterdam, Nicolaas Witsenstraat 2

'Technoloog'

Lux 1897, p. 870 nieuwe hoofdredacteur Lux

Lux 1898, p. 131 lid AFV

Lux 1899, p. 601 foto in autotypie gezicht op Amsterdam

Lux 1904, p. 400 portret

Van den Dool, J.P.

Poerworedjo

Lux 1898, p. 832 bekroond Indische foto's Kroningsfotografiewedstrijd van Guy de Coral

Van Doorn, J.G.

Bussum, Kappelstraat

Lux 1899, p. 581 buitenlid AFV

Doozeman Sr, S

Amsterdam, Gelderse kade 59

Lux 1894-1895, p. 111 lid AFV, en idem, p. 158 kandidatuur weer ingetrokken

Van Dijk, Anthony (1860-c. 1920)

Kantoorbediende

Lux 1897, p. 477 deelname Tentoonstelling Dordrecht

Secretaris AFV/NAFV 1907-1914

Lit. Veertig jaren, pp. 23-24; Boas 1999, p. 117

Van Dijk, G.

Lux 1899, tegenover p. 633 bijlage boerin kijkt in verte

Van Dijk, Dr. E.B.

Amsterdam, Paviljoenstraat 2

Lux 1897, p. 795 lid AFV

Doedes, L

Delft

Student

Lux 1898, p. 742 bestuurslid secretaris Delftsche Studenten APV

Dokkum, L.A.

PJ 1892, p. 23 commissaris Daguerre Groningen

Dols, G.

Pastoor

WvF 1899, tegenover p. 41 bijlage in heliogravure 'In het ravijn'

Van Donk, G.

WvF 1894, p. 1 artikel over het inkleuren van vergrotingen met pastel

Dorper, S. (?-1896)

Amsterdam, Rokin 115

TvPH 1890, p. 113 lid Helios

TvPH 1891, p. 2, en idem p.16 op ledenlijst Helios

TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Lux 1893-1894, p. 72 lid AFV

Lux 1896, p. 360 bekroond tentoonstelling Haarlem

Lux 1896, pp. 430-431 in memoriam door H. van der Masch Spakler

TvPH 1896, p. 97 overlijdensbericht

Druif, S.

Amsterdam, Prinsengracht 1117

Lux 1893-1894 lid AFV, p. 72

Drukker, A.

Amsterdam, Leidsche kade

Lux 1899, p. 756 bekroond wedstrijd dagblad De Courant

Lux 1899, p. 789 lid AFV voorgesteld door H. Becker

Lux 1900, p. 64 lid AFV

Lux 1900, p. 101 diploma onderlinge AFV lantaarnplaatwedstrijd

Lux 1900, p. 696 zeilboten

Dudok de Wit Jr, C.A.A.

Lux 1893-1894, p. 253 aanwezig als lid bij maandelijkse bijeenkomst 21 april 1894 AFV

Dudok de Wit, L.C.

Breukelen, Slangevecht

Was al lid van de oude APHV

TvPH 1877, p. 170

Lux 1897, p. 538 verslag bezoek aan Dudok de Wit

Lux 1897, p. 727 C. Dudok de Wit Breukelen toont een 30-tal uit New York meegebrachte foto's bestemd voor het museum in Slangevecht, afbeeldingen van gebouwen

Lux 1912, p. 507 over bezoek AFV aan Kees de Wit ('Kees de Tippelaar') in Breukelen

Dull, A.B.

Nijmegen

FJ 1895, p. 16 commissaris Meer Licht
WvF 1894, p. 122 gekozen in bestuur Meer Licht

Dumoulin Koster, G.
Amsterdam, Keizersgracht 148
TvPH 1896, p. 50 lid Helios
Lux 1900, p. 100 lid AFV

Duijvis, Dr. J.H.
Domburg
Arts
Lux 1898, p. 204 buitenlid AFV voorgesteld door E.G. Duijvis Jzn
WvF 99, p. 269 foto in autotypie
WvF 1900 redactiemedewerker

Duijvis Jzn, E.G.
Utrecht
FJ 1895, p. 16 voorzitter Utrechtsche AFV
Lux 1894-1895, p. 62 in november oprichting Utrechtsche AFV
Lux 1896, p. 342 buitenlid AFV
Lux 1899, p. 400 foto afgebeeld
WvF 1899, p. 86 secretaris van de dan in Utrecht opgerichte Stichtse Amateur Fotografen Vereeniging
CO 1900-1901, p. 663 foto in autotypie

Düker, A.C.
Utrecht
Lux 1893-1894, p. 216 kandidaat lid AFV
Lux 1894-1895, p. 572 in bestuur Utrechtsche AFV

Van Dun, G.W.
Zwolle
WvF 1894, voor p. 100 aanmoedigingsprijs Tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
Lux 1893-1894, pp. 323, 347 deelname aan en aanmoedigingsprijs Tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
Lux 1896, p. 688 penningmeester Zwolsche AFV

Dunlop, Hendrik (1867-1944)
Perzië, Shiraz
Koopman en Perzië-kenner
Collecties: RMA

Du Ry van Beest Holle, Gerard
Zoon van resident Padangsche bovenlanden
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
Lux 1897, p. 518 oprichting nieuwe vereniging in Den Haag: de Haagsche Foto-Club. Hij wordt voorzitter
Lit. RKD artists

Duunk, Willem Frederik (1877-1945)
Den Haag
Bode bibliotheek Tweede Kamer, boekbinder
Collecties: GADH

Dwarshuis, Ds S.
Oldemarkt, Overijssel
Lux 1896, p. 659 buitenlid AFV

Ebel, A.
Arnhem, Amsterdam, Rotterdam
Fotohandelaar
Lux 1897, p. 3 buitenlid AFV voorgesteld door Zimmerman

Eckstein, Carel Alfons (1840-1925)
Den Haag, directeur Topografisch Bureau

TvPH 1893, p. 10 erelid, ledenlijst AFV 's Gravenhage
Lit. RKD artists

Edelman Jr, H.J.
Haarlem, Frans Halsstraat 5
Lux 1894-1895, p. 158 lid AFV voorgesteld door Martinus Hijmans

Egler, A.D.
Hengelo
Lux 1893-1894, p. 328 buitenlid AFV

Eilers, Bernard (1878-1951)
Amsterdam
Leerling avondcursus Teekenschool voor Kunstambachten, jongste bediende Senefelder en in 1891 op 13-jarige leeftijd leertijd bij Van Leer & Zoon, vanaf 1896 in dienst als autotypiefotograaf bij dezelfde firma. Hij begon in de winter 1895-1896 met zelfgemaakte camera foto's te maken; geen vermeldingen in fototijdschriften voor 1900
Collecties: UBL, UBA, SAA, Stadsbibliotheek Haarlem, RMA
Lit. Veertig Jaren 1927, p. 92; Van Veen 2003, pp. 12-13, 15; Van Veen 2016; RKD artists

Eldering, N.
Overveen
Lux 1898, p. 374 buitenlid AFV

Engelenburg, C.M.
Den Haag, later Arnhem
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
Lux 1896, p. 662 lid Geldersche AFV

Engels, A.
Bussum, Kerkstraat
Lux 1898, p. 83 buitenlid AFV

Ente van Gils, W.
Den Haag
Lux 1898, p. 756 lid en oprichter AFV 's Gravenhage

Enthoven, Emile
Amsterdam, Plantage Middenlaan 20
Lux 1897, p. 603 lid AFV

Eschauzier, G.F.C.
Den Haag
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Eschauzier, W.C.
Den Haag
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
Lux 1894-1895, p. 511 aanwezig lid AFV

Engelberts, A.E.
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Engelberts, G.J.
Bankier
Lux 1891-1892 verslag tentoonstelling Scheveningen, p. 376 (gecombineerd met Stokvis)
Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem bekroond (samen met Stokvis)
PhJ 1892, p. 23 voorzitter Geldersche AFV
FJ 1893-94, p. 15 voorzitter Geldersche AFV
FJ 1895, p. 14 voorzitter Geldersche AFV en pp. 50- 51 pleidooi voor een fotografische Salon
Lux 1896, pp. 179-190 leidt gezamenlijke vergadering van de AFV's over het oprichten van een Bond

Lux 1898, pp. 131-132 vertelt bij AFV met foto's over reis naar Spitsbergen (2 februari) en bij Geldersche AFV pp. 132-133
Lux 1899, p. 645 lid regelingscommissie inzending Exposition Universelle 1900 Parijs namens Gelderse AFV
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier
WvF 1899, p. 311 regelingscommissie Exposition Universelle 1900 Parijs
Lit. Salon Parijs 1894; Boas 1999, pp. 100, 119

Van Essen, M.C.
Rotterdam, Oostzeedijk
Lux 1894-1895, p. 510 buitenlid AFV

Essers, Dr. C.W.A.
Amsterdam, Reguliersgracht 51
Lux 1899, p. 343 lid AFV

Etty, Ch.
Arnhem
Lux 1896, p. 66 buitenlid Geldersche AFV

Etty, M.W.
Arnhem, Villa Rammelweide
Lux 1892-1893, p. 288 tentoonstelling Haarlem 1893, 'junior' zeer mooi afgewerkte beelden
Lux 1893-1894, p. 46 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli, 'italiaansche gezichten'

Etty, T.
Arnhem
Lux 1896, p. 66 buitenlid Geldersche AFV

Evekink Busgers, G
Arnhem
Lux 1896, p. 662 lid Geldersche AFV
Lit. Boas 1999, pp. 101, 119

Everts, J.H.M.
Helmond
TvPH 1892, p. 145 lid Helios
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst Helios

Eykman, P.
Amsterdam
Lux 1896, p. 200 lid AFV aanwezig bij vergadering

Favier, Adrianus Antonius (1866-1931)
Amsterdam
Sigarenhandelaar
Lux 1897, p. 655 bekroond fotowedstrijd Guy de Coral
1898 Wereldkroniek (Tentoonstelling NA)
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier
Lux 1900, p. 358 lid AFV voorgesteld door Guy de Coral
Collecties: SAA
Lit. Van Veen, p. 31

Feenstra Kuiper, E.T.
Meppel
Lux 1900, p. 457 opdracht foto's van gebouwen te maken o.a. in Constantinopel: een reis voor 4- 5 jaar

Van der Feltz, baron H.B.
Arnhem
Lux 1896, p. 135 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Ferdinandus, Broeder
WvF 1899, p. 318 foto in autotypie
Lit. Hansma 1903-1907

Fiege, I.C.

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Fischel, Alfred

Amsterdam, Gelderse kade 88

Lux 1900, p. 358 lid AFV voorgesteld door Wilmerink

Fischel Jr, Ernst

Amsterdam, Gelderse kade 88

Groothandel in fotografieartikelen

Advertenties in Lux 1889-1900

Fischer, G.

Van Woustraat 64

Lux 1893-1894, p. 380 lid AFV, voorgesteld door H. van der Masch Spakler

Filbri, Marinus P. (1853-1917)

Utrecht

Amanuensis Universiteit Utrecht

Collecties: RMA

Lit. RKD artists; Rooseboom 2000

Finkemeijer Jr, I.F.

Amsterdam, Marnixkade 53

Lux 1897, p. 315 lid AFV voorgesteld door Kluijver

Flick, Adolf Otto (1868-?)

Amsterdam

Kantoorbediende

Lit. Boas 1999, p. 101

Fliegender, C

Pretoria

Lux 1893-1894, p. 21 deelname tentoonstelling Rotterdam 1893 Grand Hotel de Passage: 'Transvaalsche fotografien'

De Flines, Adrianus Willem (?-1901)

Amsterdam, Rokin

Medewerker Blikman & Sartorius, zijn vader is S.A. de Flines is directeur drukkerij Blikman & Sartorius

Lux 1892-1893, p. 289 kandidaat lid AFV, hoort bij de actieve groep en wordt in terugblikken veel genoemd

Lux 1894-1895, pp. 518-519 verkiesbaar als bibliothecaris van AFV, De Witt wordt echter herkozen, zie ook betoog van De Flines op p. 567

Lux 1894-1895, pp. 567-568 penningmeester AFV

Lux 1894-1895, p. 662 verzorgt avond over mechanische drukprocédés met Holdert (autotypie zincografie)

Lux 1897, pp. 251, 253, 254

Lux 1899, p. 711 foto in autotypie: kinderen op hek

Lux 1900, p. 313 projectie lantaarnplaten door Bispinck en Flines op reis genomen Rusland en Scandinavië met 'gewone' Kodak en Frena camera

Lux 1900, p. 331, 338-341 foto's voor Bispincknummer: Bispinck op reis en artikel daarover

Lux 1900, p. 811 collectie stereogrammen getoond door De Flines van gezamenlijke reis van Bispinck, Peck en De Flines door Bosnië en Herzegovina. De Flines pas kort op terrein van stereofotografie actief

CO 1900-1901, p. 74 foto in autotypie

Lux 1901 in memoriam door H. van der Masch Spakler: typhus op huwelijksreis, vader kon niet spreken op begrafenis

De Flines, I.S.

Amsterdam, Rokin 17

Lux 1899, pp. 615, 758 lid AFV voorgesteld door A.W. de Flines

Floberg, J.H.C.

Magalang

Lux 1897, tegenover p. 465 bijlage 'Groote Weg bij Kolonelswoning Magalang'

Fockema, Daam

Bestuurslid ANWB

Lux 1894-1895, p. 206 lid Geldersche AFV

Lux 1896, p. 179 gaat in op het nut van een Bond voor AFV's en vergelijkt met ANWB

Lux 1898, p. 66 hoofdconsul ANWB voor binnen- en buitenland, schrijft over noodzaak van lijst van beschikbare doka's t.b.v. wielrijders/fotografen onderweg: deze wordt in Jaarboekje van den ANWB voor 1898 gratis aan 18.000 leden toegestuurd.

TvPH 1897, p. 7 aanwezig bij vergadering in Utrecht Hotel Bellevue, zitting in commissie die vorming lijst ging onderzoeken

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Lit. ANWB 1923; Schaap 1983, p. 59

Folmer, H.P.

Driewegen, Zeeland

Arts

Lux 1900, p. 63 buitenlid AFV, en idem p. 137 artikel over bromidedrukken

CO 1900-1901, p. 547 foto in autotypie

Foray, Ant.

Den Haag

TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Fraissinet, P.

Amsterdam

Secretaris Nederlandsche-Handelvereniging

TvPH 1888, p. 4 bij bespreking over oprichting Helios, 28 december 1887 in "Eensgezindheid" te Amsterdam en aanwezig bij eerste vergadering Helios, 19 januari 1888

TvPH 1889, pp. 1-4 treedt terug uit bestuur en als redacteur TvPH, wordt nieuwe voorzitter

TvPH 1889, pp. 69-74 verslag van bezoek aan fototentoonstelling Londen in Crystal Palace

TvPH 1889, pp. 129-136 artikel over fotografie van wolken

TvPH 1889, p. 162 in 1890 voorzitter Helios

TvPH 1890, tegenover p. 72 bijlage Artis in sneeuw

TvPH 1890, pp. 174-175 verslag fototentoonstelling te Londen

TvPH 1895, tegenover p. 161 bijlage in heliogravure meisje met Deense dog

PhJ 1891, p. 26 voorzitter Helios

FJ 1893-94, p. 13 voorzitter Helios

Fraenkel, H.D (1877-?)

Amsterdam

leerling Teekenschool voor kunstambachten, c. 1893-1894

Lit. Wachlin 2011; RKD artists (mogelijk Hyronimus Fraenkel); documentatiemappen UBL

Franchimont, C.F.N.H.

CO 1899-1900, p. 920 foto in autotypie 'Kruislaan Watergraafsmeer'

Lux 1900, p. 662 foto in autotypie 'Kruislaan, Watergraafsmeer'

Francken, J.W.D.

Leiden

Student

FJ 1893-94, p. 17 praeses Nadar Leiden

FJ 1895, p. 16 praeses Nadar Leiden

Fransen van der Putte, Mej. of Mevr.

Arnhem

Lux 1896, p. 136 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Freseman Viëtor, H.W.

Groningen

FJ 1893-94

FJ 1895, p. 14 commissaris Daguerre Groningen

Lux 1893-1894, p. 348 inzending Groningen 1894 De Harmonie, buiten mededinging

Lux 1896, p. 64 bestuurslid APV Daguerre Groningen

Friesendorp, Abraham

Twente

1895-1900 foto's van Twente

Collecties: NFM

Fritz, Jacob
Amsterdam, Keizersgracht
Lux 1893-1894, pp. 252, 328 lid AFV

Froyen, Henri K.
Java, Cheribon
Lux 1898, p. 558 buitenlid AFV

Fruitema, H.A.
Amsterdam, P.C. Hoofstraat 116
Lux 1894-1895, p. 72 lid AFV voorgesteld door A.W. de Flines

Frijlinck, Dr. Th.
Medemblik
TvPH 1890, p. 2 lid Helios
TvPH 1891, p. 16 ledenlijst Helios
Lux 1892-1893, p. 288 tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: vergrotingen Ielijk
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, tegenover p. 112 bijlage in lichtdruk Zuiderzee met ijs

Fülner, E.
Amsterdam
TvPH 1890, p. 2 lid Helios
TvPH 1891, p. 2, 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Fürstner, H.J.G.
Arnhem
Lux 1894-1895, p. 206 lid Geldersche AFV

Gallenkamp, Mej. M.
Haarlem, Baan
Lux 1900 p. 172 buitenlid AFV

Garms, Mej. E.H.
Amsterdam, Westermarkt 2
Catalogus Vrouwenarbeid Den Haag 1898, p. 406 deelname aan de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid, Den Haag 1898

Gasille, H.J.
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Di Gazar, J.C.D.
TvPH 1894, p. 33 lid Helios

Gébel, C.
Den Haag, Herengracht 15
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
Collecties: GADH

Geels, Th. A.
Amsterdam, Warmoesstraat 69
Lux 1899, p. 686 lid AFV

Geesink, M.C.P.
Sumatra, Tandjong Morawa, Deli
Lux 1897, p. 538 buitenlid AFV

Van Gelder, J.G.
Amsterdam
TvPH 1889, p. 35 lid Helios
TvPH 1891, p. 2 Helios en idem, p. 16 op ledenlijst Helios

TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Gelder, G.
Delft, Voorstraat 6
Lux 1896 bestuur secretaris Delftsche Studenten APV

Van Gendt, E.
Den Haag
Lux 1898, p. 755 lid AFV 's Gravenhage

Van Gendt A.L.Zn, Johan G. (1866-1925)
Amsterdam, Stadhouderskade 122
Architect o.a. winkelgalerij Raadhuisstraat
FJ 1893-94, p. 14 secretaris ACV
TvPH 1892, p. 186 lid Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios
TvPH 1896 circuleert in de vergadering van Helios in mei een prachtige collectie 'photographiën' van Californië
CO 1900-1901, p. 624 foto in autotypie

Van Genderingen, S.
Kampen
TvPH 1894, p. 16 kunstlievend lid Helios
TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
Lux 1893-1894, p. 347 inzending tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
Lux 1893-1894, p. 369 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
Lux 1894-1895, p. 437 schreef *Handleiding voor zelfonderricht voor Amateur-Fotografen*, Kampen (bij Laurens van Hulst)
Lux 1897, p. 4 buitenlid AFV
Lux 1899, p. 19 bekroning in Ned. Ethno-fotografische wedstrijd, p. 18
Lux 1900, p. 736 Album 12 pagina's Kampen met foto's van Genderingen
WvF 1895, p. 159: toegelaten tot Londense tentoonstelling
WvF 1895, p. 184 aankondiging *Handleiding voor zelfonderricht voor Amateur-Fotografen*, Kampen (bij Laurens van Hulst)
WvF 1899, p.8 en p. 64 foto's in autotypie
WvF 1899, p. 336 foto in autotypie
CO 1899-1900, p. 622 foto's in autotypie vijver met vogels, en idem p. 638 strandgezicht, en idem p. 644, p. 648 foto's in autotypie
Lit. Hansma 1903-1907; RKD artists

Gericke, Mr. F.W.L.
Amsterdam, Paulus Potterstraat 2
Lux 1898, p. 778 lid AFV

Gerken, Aug. L.J.
Amsterdam
TvPH 1888, p. 26 lid Helios

Gerlach
Amsterdam
Lux 1897, p. 203 aanwezig bij vergadering AFV

Van Geuns, Dr. J.B.
Amsterdam, Keizersgracht 627
Actief bij ANWB als bewegingsarts
TvPH 1888, p. 4 aanwezig bij eerste vergadering Helios, 19 januari 1888
TvPH 1889, p. 4 ondervoorzitter Helios
TvPH 1890, p. 166 toont zijn foto's van de Britse fotograaf H.P. Emerson
TvPH 1893, tegenover p. 83 bijlage Zwitsers landschap
TvPH 1894, tegenover p. 176 bijlage
PhJ 1891, p. 26 secretaris Helios
PhJ 1892, p. 2 secretaris Helios
FJ 1893-94, p. 13 bestuur Helios

Geurts Jr
Nijmegen

Lux 1899, p. 166 aanwezig bij vergadering Meer Licht
Lux 1899, p. 791 voordracht bij Meer Licht over fotomechanische drukmethoden

Gideonse, J.
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Gieseke, H.F.
Amsterdam, Herengracht 368
Lux 1899, p. 278 lid AFV

Van Gijen, J.B.
Haarlem, Kruisweg 45
TvPH 1891, p. 18 secretaris Haarlemsche AFC
Lux 1890-1891, p. 143

Gijselman Jr, Loth.
Amsterdam, Herengracht 109
Lux 1894-1895, p. 158 lid AFV voorgesteld door Guy de Coral

Gobius, G.F.G
TvPH 1895, p. 16 kunstlievend lid Helios

Godfroy, W.J.
Rotterdam
Lux 1893-1894, p. 21 bekroond tentoonstelling Rotterdam
Lux 1893-1894, p. 44 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Godzen, W.G.
Haarlem
Lux 1893-1894, p. 252 buitenlid AFV

Goedkoop, A.W.
Amsterdam, Binnenkant 18
Lux 1900, p. 421 lid AFV

Goedkoop, H.
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Goedkoop, Jan Pieter (1845- 1906)
Amsterdam, Weesperzijde 11, Plantage Muidergracht 37
Administrateur, arts
Lux 1897, p. 235 lid AFV en secretaris
Lux 1898, p. 447 schonk rijke verzameling boeken en tijdschriften aan AFV
Lux 1899, p. 429 foto in autotypie hooiwagen
Lux 1899, tegenover p. 497 bijlage gezicht op stoomschepen in haven
Lux 1900, p. 585 foto in autotypie 'Aan de Vischmarkt', en idem p. 719 'De Oude Lindengracht, Amsterdam'
CO 1899-1900, pp. 307, 385, 483 artikelen 'Eenige bladzijden uit de geschiedenis der fotografie', idem p. 885 foto in autotypie 'Aan de Vischmarkt'
CO 1900-1901, pp. 235, 338, 472 foto's in autotypie, idem tegenover p. 832 bijlage
Lit. Veertig Jaren 1927, pp. 20-23

Goedkoop, Pieter (1873-?)
Amsterdam, Muidergracht 5
Zoon van Jan Pieter Goedkoop
PhJ 1891, p. 26 voorzitter WIK
PhJ 1892, p. 22 voorzitter WIK
Lid NFV
Lux 1890-1891, p. 35 amateur te Amsterdam

Goldman, Jhr C.F.
Nijmegen
Lux 1898, p. 816 aanwezig bij vergadering Meer Licht

Van Goltstein, Mevr. A. baronesse
Lux 1891-1892 verslag tentoonstelling Den Haag/Scheveningen, p. 377 (kan niet bekoren, boerenportretten)
Lux 1892-1893, p. 288 tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: bevallen niet
TVPH 1894, tegenover p.65 bijlage
TvPH 1894, tegenover p. 129 bijlage
CO 1900-1901, p. 693 foto in autotypie

Gomperts, Albert
Amsterdam, Keizersgracht
Lux 1894-1895, p. 202 lid AFV

Gompertz, A.E.
Amsterdam
TvPH 1888, p. 4 aanwezig bij eerste vergadering Helios, 19 januari 1888

Gools, W.T.
Nijmegen
Lux 1899, p. 724 aanwezig bij vergadering Meer Licht

Goossens, J.
Amsterdam
Lux 1899, p. 238 lid AFV

De Gorter, Charles (1874-na 1927)
Amsterdam
Bedrijfsleider bij firma E. Welsing, fotohandelaar
AFV-lid
FJ 1893-94, voor titelpagina bijlage in heliogravure
FJ 1893-94, pp. 61-68 artikel over platinotypie
FJ 1893-94, tegenover p. 72 bijlage 'in de slatuintjes bij Amsterdam'
FJ 1895, pp. 52-55 artikel over het kleuren van platinotypieën
TvPH 1892, p. 160 tentoonstelling Den Haag/Scheveningen
TvPH 1894, p. 108 bekroond Arnhem 1894 Musis Sacrum
Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: 'junior' veelbelovend amateur
Lux 1892-1893, tegenover p. 289 'op den uitkijk', vissersvrouw met kinderen op het strand
Lux 1892-1893, tegenover p. 33 bijlage 'tegen het licht'
Lux 1893-1894, p. 20 bekroond tentoonstelling Rotterdam 1893 Grand Hotel de Passage
Lux 1893-1894, p. 30 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli: beter dan voorheen
Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal
Lux 1893-1894, p. 367 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum: 'jij, wat deedt jij toen?'
Lux 1893-1894, tegenover p. 378 bijlage 's nachts op het Y'
Lux 1894-1895, p. 473 neemt firma E. Welsing over
Lux 1899, pp. 640-641 deelname Internationale Ausstellung Kunstphotographien, Hamburg 1899
Collecties: Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg (Sammlung Juhl)
Lit. Veertig Jaren 1927, p. 92; Leijerzapf 1978, p. 95; Boas 1999, p. 101; RKD artists

Goude, Mej. Helena
Bergen NH
vakfotografie
Lux 1900, p. 810 buitenlid AFV voorgesteld door Maschmeijer

Goudman, P.
Lux 1893-1894, p. 381 als lid bij bijeenkomst AFV

Graadt van Roggen, R.
Bloemendaal
Lux 1896, p. 390 buitenlid AFV

De Graaff, J.
TvPH 1896, p. 50 lid Helios

Van de Graaf, F.
Nijmegen

Lux 1897, p. 318 aanwezig bij vergadering Meer Licht

De Graeff, Jhr. J.

Den Haag

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Grevers, John E.

Amsterdam, Oude Turfmarkt 13

Privaatdocent aan UVA

TvPH 1895, p. 17 lid Helios

Lux 1894-1895, p. 378 lid AFV

Lux 1894-1895, p. 550 causerie

Lux 1898, p. 156 neemt Anthony's Bulletin mee

De Grijs, Johannes Maria Joseph (Jan) (1872 -?)

Abcoude

Kantoorbediende, assurantiën

Lux 1893-1894, p. 72 lid AFV

Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal

Lux 1893-1894, pp. 323, 345 bekroond tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie

Lux 1893-1894, p. 367 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Lux 1893-1894, tegenover p. 1 bijlage: ' 't Gein bij Abcoude'

Lux 1894-1895, pp. 481, 487 bekroond Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Lux 1894-1895 tegenover p. 625 bijlage peinzende man over tafel gebogen: 'studie'

Lux 1900, tegenover p. 791 bijlage: 'Nacht op 't IJ' gedrukt bij Van Leer

FJ 1895, pp. 95-102 artikel 'Een mislukte opneming'

TvPH 1894, p. 108 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum 'senior'

CO 1900-1901, tegenover p. 1, tegenover p. 40; tegenover p. 72 bijlagen

Lit. Veertig Jaren 1927, p. 92; Leijerzapf 1978, p. 96; Boas 1999, p. 101; RKD artists

De Grijs, Th.H.M.

Amsterdam, Kerkstraat 237

Lux 1896, p. 518 lid AFV

Griffioen, A.

Breukelen

Lux 1897, p. 203 buitenlid AFV

Groneman, J.L.Th

Delft

Student

Lux 1897, p. 750 secretaris Delftsche Studenten APV

Groen, E.B

Lux 1893-1894, p. 331 aanwezig bij vergadering AFV

Van 't Groenewout, K.G.

Rotterdam

Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore

Lux 1893-1894, p. 48 n.a.v. inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Lux 1893-1894, p. 328 buitenlid AFV voorgesteld door Mensen

Groote, Mej A.J.

Amsterdam, Kalverstraat 43

Lux 1893-1894 p. 144 lid AFV voorgesteld door Ameschoot

Groote, Barend (1862-?)

Amsterdam, Kalverstraat 61

Fotohandelaar vanaf 1882

Lid AFV, aanwezig bij vergaderingen

FJ 1893-94, advertentie tegenover titelpagina

FJ 1893-94, tegenover p. 52 bijlage 'In de Zwem-Inrichting'

TvPH 1890, p. 2 lid Helios

TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios
 TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrumsenior (zendt in in cat. amateurs)
 Lux 1892-1893, p. 288 tentoonstelling verslag Haarlem: onder cat. amateurs
 Lux 1893-1894, p. 20 deelname tentoonstelling Rotterdam 1893 Grand Hotel de Passage
 Lux 1893-1894, p. 30 verslag MvO, tent Utrecht, zeer fraaie collectie
 Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnlokaal
 Lux 1893-1894, p. 368 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
 Lux 1894-1895, p. 602 prijs Boottocht wedstrijd 'Op het Pampus'
 Lux 1896, pp. 352-360: bespreking tentoonstelling Haarlem 1896: firma zond in maar buiten mededinging
 Check Nieuws van de Dag album met Amsterdammer, wordt vanaf 1898 ook soort persfotograaf
 Lit. Leijerzapf 1978, p. 95; Boas 1999, p. 101; Van Veen 2016, pl. 24, 25, 27, 75, p. 28, 240

Groote, Carl Hendrik (Hendrik) (1857-?)
 Amsterdam, Kalverstraat 43, vertrekt naar Pretoria: firma (Johannes Lourens) Stoel & Groote
 Chemicus, fotohandelaar
 Bestuurslid Helios
 C.H. staat in bevolkingsregister op Kalverstraat vermeld als 'Chemist'
 Operateur bij firma Groote, firmant bij A.W. Groote. C.H. Groote doet experiment met fotografie van een schaatser samen met Loman in 1889
 Algemeen Handelsblad 20 september 1888: A.W. Groote en zoon nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw
 TvPH 1888, p. 4 bij bespreking over oprichting Helios, 28 december 1887 in "Eensgezindheid" te Amsterdam en aanwezig bij eerste vergadering Helios, 19 januari 1888: C.H. Groote wordt secretaris
 TvPH 1888, pp. 50-51 proeven foto's bij magnesiumlicht
 TvPH 1889, p. 2 secretaris Helios
 TvPH 1889, pp. 119-122, pp. 157-160 verslag van Photographisch Congres te Parijs
 TvPH 1891, p. 2 lid Helios
 TvPH 1894, pp. 15-16 op ledenlijst Helios
 PhJ 1891, p. 26 onder-voorzitter Helios
 FJ 1893-94, p. 14 penningmeester NFV
 FJ 1893-94, pp. 49-52 artikel over stereoscopische projectie
 Lux 1897, pp. 109-110 over A.W. Groote en beide zoons
 Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem: 'eenige goede beelden, lang niet alle onberispelijk'
 Lux 1893-1894, p. 21 bekroond tentoonstelling Rotterdam 1893 Grand Hotel de Passage
 Collecties: RMA
 Lit. Loman 1927, p. 13; Leijerzapf 1978, pp. 95-96; RKD artists

Grolman, Const. W.
 Utrecht, Korte Jansstraat 16
 Kunsthandelaar, lijstenmaker
 FJ 1895, p. 16 onder-voorzitter Utrechtsche AFV
 TVPH 1893, p. 115 secretaris regelingscommissie tentoonstelling
 Lux 1892-1893, p. 323 regelingscommissie tentoonstelling Utrecht
 Lux 1893-1894, pp. 30, 47 tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli: luchtstudies
 Lux 1894-1895, p. 62 nov opr. Utrechtsche AFV ondervoorzitter
 WvF 1895, p. 117 commissie van bijstand tentoonstelling Internationale-Fotografie Amsterdam 1895 Militiezaal
 Lit. RKD artists

Groskamp, N.
 Wageningen
 Lux 1900, p. 459 lid 'X'

Gruby, C.M.
 WvF 1894, pp. 2-3 artikel over vergroten

Gudendag
 Amsterdam
 Lux 1894-1895, pp. 663-664 aanwezig op vergadering AFV

Guldenaar, Ch. A.
 Sumatra, Padang
 Lux 1898, p. 590 buitenlid AFV

Gunning, Jan Lodewijk
Reisgenoot Ernst Sillem 1888-1889
Lit. Sillem 1997

Guy de Coral, Joan Julien Marie (1868-1930)
Amsterdam
Koffiehandelaar, daarna fotohandelaar
winkels Rokin 160, Amsterdam (1894); Den Haag in 1913 overgenomen door Kodak Ltd
In KHA Reclameblad met foto's van de panden in Amsterdam en Arnhem met interieurs
1887 eerste penningmeester AFV
Algemeen Handelsblad 20 september 1888: nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: stadsgezichtjes
PhJ 1891, pp. 101-102 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: landschappen in Nederland
FJ 1893-94, tegenover p. 26 bijlage 'Op den voormaligen Buitensingel te Amsterdam'
FJ 1895, pp. 56-58 pleidooi om lid te worden van een vereniging
FJ 1895, tegenover p. 112 bijlage in autotypie 'O.Z. Achterburgwal te Amsterdam'
Lux 1889-1890, p. 22 bekroond tentoonstelling AFV Amsterdam 1889
Lux 1891-1892, p. 63 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1891 Militiezaal
Lux 1891-1892, p. 88 bekroond tentoonstelling Amsterdamsche Courant, Amsterdam 1891 Brakke Grond
Lux 1891-1892, p. 376 tentoonstelling Den Haag/Scheveningen 1892
Lux 1892-1893, p. 288 jurylid tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore
Lux 1892-1893, tegenover p. 353 bijlage 'Turflossen'
Lux 1893-1894, p. 20 bekroond tentoonstelling Rotterdam 1893 Grand Hotel de Passage
Lux 1893-1894, p. 30 tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli: boven beschrijving schoon
Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnlokaal
Lux 1893-1894, tegenover p. 342 bijlage 'Vinkenbuurt te Amsterdam'
Lux 1896, tegenover p. 309 bijlage stilleven
Lux 1900, p. 484 foto in autotypie 'Bij de sluizen'
CO 1899-1900, p. 138 foto in autotypie zeegezicht met zeilboten
CO 1900-1901, p. 56 foto in autotypie zeilboten
Collecties: KHA, UBL, RMA, SAA, RKD
Lit. Leijerzapf 1978, p. 96; Van Heuven-Van Nes 2010 en 2011; RKD artists

Haages Jr, C.J.
Amsterdam, 1^e Helmersstraat 183
Lux 1898, p. 702 lid AFV
Lux 1900, p. 101 bekroond in onderlinge AFV lantaarnplaatwedstrijd

Haakman, Herman Lucretius Jacques (1830-1894)
TvPH 1888, p. 4 bespreking over oprichting Helios, 28 december 1887 in "Eensgezindheid" te Amsterdam en aanwezig bij eerste vergadering Helios, 19 januari 1888: Haakman wordt eerste president
TvPH 1888, pp. 1-3 treedt op als nieuwe hoofdredacteur
TvPH 1889, p. 1 treedt terug als redacteur TvPH
PhJ 1892, pp. 57-62 artikel over handcamera's
Lux 1894-1895, p. 140-141 in memoriam door Meinard van Os
Lit. Leijerzapf 1978, p. 96

De Haan, F.
Amsterdam, Verlengde 1ste Helmersstraat 16, Nieuwer Amstel
Lux 1894-1895, p. 550 lid AFV

Van Haaren, P.M.G.M.
Arnhem
Lux 1899, p. 756 bekroning wedstrijd dagblad De Courant
Lit. Boas 1999, pp. 101, 119

Ham, A.
Amsterdam
TvPH 1889, p. 65 lid Helios voorgesteld door Van Geuns

Ham, G.M.
Delfshaven
Lux 1894-1895, p. 2 lid AFV

Hamer, A.A.H.
Amsterdam
TvPH 1895, p. 17 lid Helios

Happé, C.F.W.K
Java, Soerakarta, Toelakan Wonogiri
TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum: 'junior'
Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal
Lux 1893-1894, p. 371 eervolle vermelding tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
Lux 1897, p. 315 buitenlid AFV

Van Haersolte, A. baron
Arnhem
Lux 1897, p. 444 lid Geldersche AFV

Hammes, J.A.
Hoorn
Arts
Lux 1899, p. 310 buitenlid AFV

Harders, J.
Amsterdam
Instrumentbouwer bij Loman & Co vanaf 1889
Was in bezit van Reflexcamera en nam deel aan de Reflex-tentoonstelling Amsterdam 1892
Lit. Verkoren 1987a

Van Haren Noman, Prof. Dr. Dirk (1854-1896)
Amsterdam
Op 12-jarige leeftijd zelf een camera gebouwd. Van Haren Noman werkte aan uitgebreide atlas voor diagnostisering van huidziekten met door hem zelf gemaakte foto's van patiënten. Hij was daarnaast actief bestuurslid van Helios en toonde er landschappen en verzorgde lantaarnplaat presentaties n.a.v. reishervindingen
TvPH 1889, p. 4 ondervoorzitter Helios
TvPH 1890, tegenover, p. 97 bijlage 'Aan de Vecht'
TvPH 1891, pp. 15-16 op ledenlijst Helios
TvPH 1893, tegenover p. 176 bijlage
PhJ 1891, p. 26 onder-voorzitter en bibliothecaris Helios
FJ 1893-94, p. 13 bibliothecaris Helios
Lux 1894-1895, p. 41 verzameling stereoscoopbeelden
Collecties: RMA, RKD
Lit. Van Haren Noman 1889-1900; H. van der Masch Spakler 1896, pp. 215-216; Leijerzapf 1978, p. 96; RKD artists

Hark
Amsterdam
De Tijd 19 september 1888 inzending tentoonstelling Amsterdam AFV 1888

Harkema, G.
Amsterdam
TvPH 1893, p. 37 lid Helios
TvPH 1894, p. 15

Ten Harmsen, Mej. A.
Amsterdam, OZ Voorburgwal 129
Lid AFV

De Hart
Suriname, Paramaribo
Hoofdonderwijzer
Collecties: RMA

Hartkamp, Anton Hendrik (1866-?)
Amsterdam
Aannemer, makelaar
Lit. Boas 1999, p. 101

Hartog van Banda, L.R.E.W.

Amsterdam

Lux 1900, p. 852 lid AFV voorgesteld door Beers

Hartogh, Mej. A.

Amsterdam

TvPH 1890, p. 183 kunstlievend lid Helios

TvPH 1891, p. 2 en idem p. 16 op ledenlijst Helios

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst Helios

Hartogh, Mej. R.T.

Amsterdam

TvPH 1890, p. 183 kunstlievend lid Helios

TvPH 1891, p. 2 en idem p. 16 op ledenlijst Helios

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst Helios

Hasseleij Kirchner, F.

Baarn

PhJ 1891, p. 102 bekroond tentoonstelling AFV 1889: landschappen in het buitenland

FJ 1895, tegenover p. 144 bijlage boerderijlandschap met koeien

Lux 1889-1890, p. 22 bekroond tentoonstelling AFV Amsterdam 1889

Lux 1891-1892, p. 63 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1891 Militiezaal

Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore

Lux 1892-1893 tegenover p. 321 bijlage

Lux 1893-1894 tegenover p. 106 bijlage

Hasseleij Kirchner, George Lodewijk (1860-1935)

Baarn

Lid Helios

TvPH 1890, tegenover p. 3 bijlage L' Ourthe (Helios wedstrijd van Photographien 1889)

PhJ 1891, p. 104 bekroond onderlinge wedstrijd AFV

Lux 1894-1895, p. 662 stelt zijn Album van Oude en Moderne kasteelen in Nederland ter bezichtiging af

Collecties: Nederlandse Kastelenstichting, Wijk bij Duurstede

Lit. Ons Eigen Land; Van Doornmalen 2013; RKD artists

Hasselman, D.P.H.

Amsterdam, Spaarndammerstraat 52-60

Machinefabrikant

Lux 1894-1895, p. 602 lid AFV

TvPH 1897, p. 82 lid dat spullen schenkt aan ateliercommissie

Collecties: RKD (mogelijk)

Lit. RKD images

Van der Hegge Zijnen

Nijmegen

Lux 1897, p. 206 lid Meer Licht

Collecties: RKD (mogelijk B.A.J. van der Hegge Zijnen, oprichter van Technisch Adviesburo)

Lit. RKD images

Van Heemskerk Dücker

Den Haag

TvPH 97, p. 16 kunstlievend lid Helios

Heggelman, J.

Schiedam

Lux 1900, p. 736 voorzitter Schiedamsche AFV

Van der Heide Jr, C.C.

Amsterdam, Oudezijds Voorburgwal 171

Lux 1890-1891, p. 285 secretaris WIK

PhJ 1891, tegenover titelpagina bijlage Zuiderzee

PhJ 1891, p. 26 secretaris-bibliothecaris WIK

PhJ 1892, p. 22 secretaris-bibliothecaris WIK
PhJ 1892, pp. 82-91 fotografie van het spectrum in zijn natuurlijke kleuren, en idem p. 22 secretaris-bibliothecaris WIK
Lux 1890-1891, p. 155 in advertentie voor PhJ 1891 genoemd als medewerker

Heijnen, P.H.
Nijmegen
Lux 1897, p. 372 aanwezig bij vergadering Meer Licht

Heil, J.L.
Utrecht, Weerdsingel
Student Pharmacie
Lux 1899, p. 310 buitenlid AFV voorgesteld door G. Engels te Bussum
Collecties: mogelijk RMA

Heijmans, Joh. A.H.
Rotterdam, Diergaardelaan 78
Lux 1898, p. 446 buitenlid AFV

Heintz, F.F.W.
Leiden
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
Lux 1891, p. 58 Amsterdam 1891 onder motto Reflex een achttal momentfoto's met handcamera genomen

Helder, E.
Middelburg
Fotograaf/fotohandelaar
TvPH 95 p. 151 inzending Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal: slecht
Lux 1896, p. 342 donateur AFV voorgesteld door Barend Groote
Foto-album 1895

Heldoorn, W.J.M.
Den Haag
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Heldring, A. (1874-1938)
Delft
Student, later chemicus
FJ 1893-94, p. 16 commissaris Delftsche Studenten APV
FJ 1895, p. 15 voorzitter Delftsche Studenten APV
Lux 1897, p. 161 erelid AFV van bestuur
Lit. Hemels 1994/2013 BWN

Heldring, Johannes Lodewijk (Louis) (1852-1923)
Rotterdam
Dominee
1898
Collecties: RMA en part. bezit.
Lit. Faber 2008; RKD artists

Hellingman, J. Czn
Amsterdam Westerdoksdijk 45
Lux 1893-1894 p. 416 lid AFV

Helwig, J.
Amsterdam, Anna van den Vondelstraat 6
Lux 1899, p. 310 lid AFV

Van Hemert tot Dingshof, Coenraad Jan baron
Nijmegen, St. Annalaan
Landmeter bij kadaster
FJ 1895, pp. 69-79 artikel over ontwikkelchassis

WvF 1894, p. 122 demonstratie in vergadering Nijmeegsche AFV eigen toestel om platen zonder doka te ontwikkelen en fixeren

WvF 1899, p. 85 beoordelaar fotowedstrijd die Ivens uitschreef, hij was op dat moment secretaris Meer Licht

Lux 1899, p. 653

Lit. Bosscher 1985/2013 BWN

Hendriks, Barend Leonardus (1830-1899)

Arnhem

Kunstschilder en amateurfotograaf

WvF 1894, p. 126 jury tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Lit. RKD artists

Hennes, J.

Baambrugge

Algemeen Handelsblad 20 september 1888: nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw

PhJ 1891, p. 101 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: glasfotografieën

Hens

Zwolle

Lux 1900, p. 211 aanwezig bij vergadering Zwolsche AFV

Herkenrath, Mej. A.

Den Haag, Van Speijkstraat

Lux 1899, p. 375 buitenlid AFV

Hesselink, Willem Frederik (1846- ?)

Arnhem, Zypendaalseweg 81

Directeur Gemeentelijke Keuringsdienst

Lid Geldersche AFV Arnhem

Lit. Boas 1999, p. 101

Van den Heuvel, H.J.M.

Nijmegen

Lux 1897, p. 318 aanwezig bij vergadering Meer Licht

Lux 1899, p. 724

Heijne, P.J.

Den Haag

Fotohandelaar en verhuurdoka Wagenplein 149, Den Haag en filiaal Utrecht, Witte Vrouwenisingel 51

TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Lux 1894-1895, p. 371 beoordeelt inzendingen Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

WvF 1900, colophon donkere kamers voor titelpagina filiaal Utrecht

Heintz, F.F.

Leiden

TvPH 1889, p. 65 lid Helios voorgesteld door Van Haren Noman

Heyster, W.P.K.

Utrecht

Lux 1893-1894, p. 45 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Hiensch, D.H.

Amsterdam, Ceintuurbaan 322

'semi-arts'

Lux 1900, p. 358 lid AFV

foto's in Herman Robbers, 'Een modern Ziekenhuis', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 1901, pp. 104-118

Hijmans, Marts.

Amsterdam, Frederiksplein

Eindexamen Openbare Handelsschool 1894, later directeur der Maatschappij voor Uitvoer- en Commissiehandel

Lux 1893-1894, p. 2, kandidaat-lid AFV

Lux 1893-1894, p. 72 lid AFV

Lit. Boissevain 1919, p. 55

Hille, H.H.
Hoek van Holland
Lux 1897, p. 4 buitenlid AFV

Hillen Jr, J.B.
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier
Lit. RKD artist (mogelijk meubelfabrikant)

Hilman Jr, L.
Amsterdam, P.C. Hoofstraat 157
Lux 1894-1895, p. 342 lid AFV voorgesteld door Barend Groote

Hirsch, Max
Bremen (per adres J. Harkema)
Lux 1899, p. 375 buitenlid AFV

Hissink, A.
Amsterdam, Grensstraat 13
Lux 1897, p. 819 lid AFV

Hissink, W.
Palembang
Lux 1898, p. 486 buitenlid AFV

Van Hoffen, K.K.
Utrecht
Lux 1893-1894, p. 46 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli: uitgebreide collectie handcamerafoto's

Hoffmann, W.J.C.
Amsterdam, Hugo de Grootkade 2a
Lux 1897, p. 371 lid AFV
Lux 1899, p. 756 bekroning wedstrijd dagblad De Courant
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Hofstede, J.
Nijmegen
Luitenant ter zee 2e kl.
Lux 1899, p. 345 lid Meer Licht

Hofstede Broekman, A.C.
Grootegast
Lux 1898, p. 852 buitenlid AFV
CO 1900-1901, p. 599 foto in autotypie 'Gracht in Delft'

Holdert Hz, A.H.
Bussum
Lux 1893-1894, p. 288 buitenlid AFV
Lux 1894-1895, p. 551 commissie van bijstand van nieuw AFV-bestuur

Hollander, A.
Amsterdam, Blasiusstraat 30
Lux 1894-1895, p. 72 lid AFV voorgesteld door B. Groote
TvPH 1895, p. 149 inzending Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Holle, Guillaume Louis Jacques (1874- 1955)
Amsterdam
Later militair attaché in Tokyo, eigenaar plantage Sinagar
Holle fotografeerde samen met H.H. van den Berg, ze signeerden samen: 'Holle van den Berg & Co Amateur Photographen'
Collecties: RMA

Holliday, Mej D.

Amsterdam
Lux 1899, p. 198 buitenlid AFV

Holst, Lodewijk Jan Rutger (1863-1940)
Amsterdam, Keizersgracht 465; Hemonylaan 9
Werknemer Loman & Co, zoon rijwielhandelaar. Hij nam in 1893 juli Loman & Co over. Dat werd Reflexcompagnie, vanaf 1893 was hij directeur Reflex Compagnie. Actief ANWB-lid
De Kampioen, maart 1886, p. 31 lid redactiecommissie van De Kampioen met adres Keizersgracht 465
Lux 1892-1893, p. 289 kandidaat lid AFV
TvPH 1894, p. 50 lid Helios
TvPH 1896, p. 16 op ledenlijst Helios
The Photominiature 1899, no. 3: bij artikel over handcamerafotografie foto van de Amsterdamse haven
Lit. Reflex-compagnie 1895;

Holst, Wed. J.
Amsterdam
Fotohandelaar
Collecties: RMA
Lit. Adresboeken Amsterdam

Holtzapffel, J.F.R.
Amsterdam, Prins Hendrikkade 135
Lux 1897, p. 203 aanwezig bij vergadering AFV
Lux 1898, p. 778 lid AFV

Hondius van den Broek, Wouter Gijsbert (Gijs) (1867-1913)
Letterkundige bevriend met Alphons Diepenbrock, fotografeerde als amateur de dochters Diepenbrock
Student Utrecht. zelfmoord 1913
Collecties: RMA
Lit. DBNL (brieven aan Frans Coenen); Leijnse 2016, pp. 350-351, 377-378

Honig Czn, Jan
Zaandijk
Lid AFV

't Hooft, Cornelis Gerardus (Kees) (1866-1936)
Amsterdam
Openbare Handelsschool eindexamen 1884, klasgenoot Willem Toussaint
Conservator van Museum Fodor, in 1909 directeur Museum Fodor, 'rustige schildervriend' van Rik Roland Holst, leerling Breitner, 1897 onderdirecteur Rijksmuseum, leerling van Breitner en Veth
Gehuwd met Pauline Ernestine Spakler, zus van Hein van der Masch Spakler
Lux 1898, p. 155 jurylid Jubileum Wedstrijd AFV
Lux 1898, tegenover p. 445 bijlage 'boerenhofstede in Bergen'
Lux 1899, p. 199 jurylid gummidruk wedstrijd
Collecties: SAA foto's in album Toussaint; RMA brieven aan Zilcken; RKD (Spakler en 't Hooft)
Lit. Boissevain 1919, p. 54; Van Veen 2016, pl. 172, p. 245; RKD artists en RKD images

't Hooft, Gerhard Oswald (1870-1947)
Amsterdam, Vondelkade 59, Willemsparkweg 100, Nieuwer Amstel
Violist, muziekpedagoog
Begon op 12-jarige leeftijd te fotograferen, las over fotografie in De Natuur, maakte een camera van een sigarenkistje, met zelfgemaakt fotopapier, ging naar Leipzig voor muziekstudie, fotografeerde daar ook. Hij werd een wetenschappelijk amateur genoemd.
Lid AFV 9 april 1892 na avond in Maison Stroucken, tevens erelid Meer Licht
Bestuurslid NAFV 1914, secretaris
TvPH 1894, p. 108.
Lux 1893-1894, p. 72 lid AFV voorgesteld door HvdMS
Lux 1893-1894, p. 369, 371 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum: exposeert zeer goede vergrotingen en goed geslaagd handcamerawerk, bekroond p. 371
Lux 1894-1895, p. 602 diploma Boottocht wedstrijd, nogmaals applaus in verg. p. 628, zie ook p. 630
Lux 1896, p. 62 werking magneten op droge platen
Lux 1896, p. 199 causerie over "het stereoskopisch zien"
Lux 1897 p. 868 project plaatjes op AFV avond

Lux 1899, p. 569 plaatje van boer met paard
 Lux 1899, p. 679 plaatje van groep op trap van Amsterdams huis, zoals origineel in albumpje Hooft in UBL
 Lux 1899, tegenover p. 705 foto in autotypie landschap met molen
 Lux 1899, p. 813 foto in autotypie boot/ijsbreker vaart door bevroren en besneeuwde gracht
 Lux 1899, p. 783 marktscene vrouwen bekijken stoffen bij de Waag in Amsterdam in autotypie
 Lux 1900, p. 137 bekroning in lantaarnplatenwedstrijd
 Lux 1900, p. 742 projectie o.a. lantaarnplaatjes Parijsche tentoonstelling in AFV vergadering
 Lux 1912, p. 504
 EH 1895, pp. 412-414
 EH 1896, pp. 144, 223 straatbeeld, Overtoom Nieuwer-Amstel
 EH 1897, p. 32 koek en zoopje
 CO 1899-1900, p. 478 foto in autotypie: koek en zopie op gracht, idem p. 518 kinderen op straat voor kerkpoort
 CO 1900-1901, p. 467 foto in autotypie menigte op trap van Amsterdams huis
 Focus 1924, pp. 152-153: in memoriam voor Bispinck waaruit blijkt dat hij hem al in 1887 bij AFV kende
 Collecties: UBL
 Lit. Focus 1920, pp. 502-503; Veertig Jaren 1927, pp. 16-30 (terugblik door 't Hooft), 24, 95; Leijerzapf 1978, p. 97; Boas 1999, p. 101; Van Veen 2016, pl. 172, p. 245

Hooftman, J.P.
 Gouda
 Lux 1898, p. 520 oprichting 1 maart 1898 van de Goudsche AFV

Hoog, J.M.C.
 Lux 1892-1893, p. 702 secretaris commissie tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore

Hooiberg Jr, T.
 Epe
 Lux 1893-1894, p. 47 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Hoorenman, L.
 Den Haag
 Fotohandelaar
 Lux 1899, p. 615 buitenlid AFV

Hoppe, H.
 Amsterdam, Herengracht 66
 Lux 1899, p. 127 lid AFV

Hoppe, P.
 Bussum
 Lux 1893-1894, p. 288 buitenlid AFV

Hora Adema, Remelius Lucius (1874-?)
 Amsterdam
 Commies
 Lit. Veertig Jaren 1927, p. 95; Boas 1999, p. 102

Van der Horst, Dr. H.
 Amsterdam
 Arts Binnengasthuis
 Lux 1894-1895, p. 550 lid AFV

Hotz, Albert Paulus Hermanus (1855-1930)
 Koopman
 Collecties: UBL, NFM
 Lit. Vuurman 2015; RKD artists

Houwink Hzn, R.
 Meppel
 Lux 1898, p. 83 buitenlid AFV
 Lux 1899, p. 756 bekroond wedstrijd dagblad De Courant

Hubrecht, Mej. M.

Den Haag
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Huijsser, Frans J. M (1861-1928)
Overveen
Firmant firma E. & A. Scheer
AFV-lid 1887 HAFC Overveen fj -1892/94
TvPH 1892, p. 207 voorzitter Haarlemsche AFC
TvPH 1896, p. 15 voorzitter regelingscommissie tentoonstelling Haarlem 1896
FJ 1893-94, p. 14 voorzitter Haarlemsche AFC
FJ 1893-94, pp. 84-88 artikel over het nut van clubtochten
FJ 1893-94, tegenoverp. 104 bijlage sneeuwlandschap Bloemendaal
FJ 1895, tegenover p. 48 bijlage sneeuwlandschap 'Nabij Bloemendaal'
Lux 1892-1893 p. 227-228 lantaarnplaatavond: veel sigaren gerookt, lof voor die van Huijsser, bekroond
Lux 1893-1894, p. 31 verslag MvO, tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli, winterlandschappen
Lux 1893-1894, bijlage to p. 230, Akendam bij Haarlem
Lux 1893-1894, p. 323 bekroond Groningen 1894 De Harmonie, p. 342, 345 eens iets anders dan glimmennde beelden
exposeren
Lux 1894-1895, pp. 482, 487 bekroond Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal
Foto-album 1895
Lit. Pancirov 2005b; RKD artists

Huijsser, Johan Franciscus Joseph (1868-1924)
Overveen
Directeur firma E. & A. Scheer Amsterdam, meervoudig fietskampioen, AFV-lid 1887
FJ 1893-94, p. 14 archivaris-bibliothecaris AFV
FJ 1893-94, p. 69-72 pleidooi voor veel tentoonstellingen
FJ 1895, tegenover p. 128 bijlage rivierlandschap 'De Schinkel'
TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum: 'senior'
TvPH 1895, p. 149 bekroond Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal
TvPH 1896, p. 50 lid Helios
Lux 1892-1893, p. 288 tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: 'junior'
Lux 1893-1894, p. 30 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli
Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnlerokaal
Lux 1893-1894, p. 322 bekroond Groningen 1894 De Harmonie
Lux 1893-1894, p. 339 inzending Groningen: 26 beelden inzenden is geen kleinigheid, bekroond
Lux 1893-1894, p. 367 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
Lux 1894-1895, to p. 38 bijlage boer met kinderen
Lux 1894-1895, to p. 341 bijlage 'atelierstudie' en idem bijlage to p. 414
Lux 1894-1895, pp. 481, 487 bekroond Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal
Lux 1896, tegenover p. 20 bijlage grootmoeder; idem tegenover p. 41 bijlage genrestudie; idem tegenover p. 341 bijlage
landschap
Lux 1896, pp. 355-356, 359 inzending Haarlem 1896: voortreffelijk
Lux 1897, p. 478 bekroond tentoonstelling Dordrecht 1897
Lux 1899, pp. 640-641 deelname Internationale Ausstellung Kunstphotographien, Hamburg 1899
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier
Foto-album 1895
Photographische Rundschau 1899
Collecties: Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg (Sammlung Juhl)
Lit. Veertig Jaren 1927, pp. 95-96; Leijerzapf 1978, p. 98; Pancirov 2005b; Boas 1999, p. 102; RKD artists

Huijsser, Henri (1873-1953)
Overveen
Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: lantaarnplaatjes erg goed
Lux 1893-1894, p. 342 inzending tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie: goed
Lux 1898, p. 299 buitenlid AFV
TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum 'senior'
TvPH 1896, p. 15 commissaris regelingscommissie tentoonstelling Haarlem 1896
Lit. RKD artists

Van Hulsteyn
Lux 1898, p. 816 aanwezig bij vergadering Meer Licht

Van Hulzen, G.
Amsterdam
FJ 1893-94, pp. 92-97 artikel 'Met of zonder doel' pleidooi voor veel oefenen en werken

Hungelman, H
Utrecht, Oude Gracht 77
Fotohandelaar
TvPH 1892, p. 160 deelname tentoonstelling Den Haag/Scheveningen 1892
Lux 1892-1893, p. 321 agent Lux te Utrecht
Lux 1893-1894, p. 368 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
WvF 1894, p. 138 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Van den Hurk
Woerden
1^e Luitenant-Kwartiermaker
Lux 1897, p. 59 buitenlid AFV

Hustinx, Gustave
Roermond
Priester, restaurator van schilderijen
Collecties: part. bezit Roermond

Huydecoper, Jhr. H.M.
Amsterdam
TvPH 1890, p. 113 lid Helios
TvPH 1891, p.16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 15 lid Helios
Lit. RKD artists

Huysinga, C.
Amsterdam, Frederiksplein 3
Lux 1899, p. 57 lid AFV
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Van Iddekinge, O.
WvF 1899, p. 207 foto in autotypie 'Het Reitdiep te Groningen'

Idzerda, Wieger Hendricus (1872-1938)
Den Haag, Basel, Den Haag, Laan van Meerdervoort 31
Later vakfotograaf
HBS Assen, vanaf 1892 TU Delft, leertijd in Duitse foto-ateliers, vanaf 1904 vakfotograaf Den Haag
Lux 1899, p. 581 buitenlid AFV, wonend te Basel
WvF 1899, pp. 151, 261, 262 schreef brieven naar redactie WvF
WvF 1900 redacteur WvF
Lit. Hansma 1903-1907; Veertig Jaren 1927, p. 96; Leijerzapf 1978, p. 98; Leijerzapf 2009; RKD artists

Ingerman, K.
Amsterdam, Parkweg 178
Lux 1897, p. 675 lid AFV

Insinger, Jan Herman (1854-1918)
Luxor
Collecties: RMO
Lit. Raven 2004

Insinger, H.A.
Parijs
Lux 1894-1895, pp. 567, 628 buitenlid AFV

Insinger
Amsterdam
Lux 1897, p. 477 deelname tentoonstelling Dordrecht 1897: strand momentopnamen

Isbrücker, H.S.
Den Haag
Wereldkroniek, 9 juli en 20 augustus 1898 foto's van de Haagsche cricketclub
Collecties: GADH

Israels, Isaac Lazarus (1865-1934)
Amsterdam
Kunstenaar
vriend van Joseph Jessurun de Mesquita met wie hij atelier deelde. In brief Witsen uit 1891 wordt geschreven over fotograferende vriend 'I', dit is vermoedelijk Israels
Lit. Van Delft 1985/2013 BWN; Heijbroek/Voeten 2012; RKD artists

Ivens, Cornelis Adrianus Pieter (Cees) (1871-1941)
Nijmegen, Amsterdam
Fotohandelaar, later directeur van CAPI Lux
Studeerde rond 1889 bij professor Vogel in Berlijn
FJ 1895, pp. 81-91 artikel: 'Het oude weer nieuw': hier valt als een van de eerste keren de het woord kunst i.v.m. fotografie
Lux 1896, p. 4 Ivens treedt tot AFV toe als donateur
Lux 1896, p. 611 lid AFV
WvF 1899, pp. 67-69 schreef in memoriam 'Professor Dr. H.W. Vogel. Een levensschets'
Lit. Leijerzapf 1978, p. 98; RKD artists

Jaburg, H.C.C.
Amsterdam
Lux 1893-1894, p. 222 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal

Jacobs, J.H.
Amsterdam
portret echtpaar Jodenbreestraat met naam en stempel achterop
Collecties: RMA

Jacobs, Th. J.
Amsterdam
Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: 'junior' mooi uitgevoerde foto's

Jacometti, Th.
Amsterdam, Indramajoe Nederlands Indië
TvPH 1892, p. 34 lid Helios
TvPH 1894, p. 16 buitenlid Helios

De Jager, N.
Groningen, St. Jansstraat
Lux 1898, p. 229 secretaris Daguerre Groningen

Jansen, P.I.
Lux 1893-1894, p. 144 lid AFV voorgesteld door Bispinck

Janssen, Dr. C.W.
TvPH 1888, p. 26 lid Helios

Janssen, F.J.
Java, Cheribon
Controleur bij Binnenlandsch bestuur
Lux 1897, p. 131 buitenlid AFV

Janssen, H.
Amsterdam, Nicolaas Witsenkade 17
Lux 1899, p. 789 lid AFV voorgesteld door Guy de Coral
Lux 1900, p. 64 lid AFV

Jelinger, Charles Hubert Henri (1855-1923)
Maastricht

Lid Maastrichtse AFV

FJ 1893-94, p. 16 penningmeester Maastrichtse AFV

Lux 1893-1894, p. 137 commissie van bijstand tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore

WvF 1896, p. 93 commissie van bijstand tentoonstelling Haarlem 1896

Lit. Evers 2016, pp. 187, 265

Jessurun de Mesquita, Joseph (1865-1890)

Amsterdam, 's Gravesandestraat

Pleegde zelfmoord

Lux 1893-1894, p. 140 aankondiging van *Gids voor den Amateur/Fotograaf* tweede druk f. 1,- bij W. Versluys

Collecties: RMA, SAA

Lit. Coenen 1989, pp. 260-262; Van der Wiel 1981; RKD artists

Job Jr, Koenraad (1868-1951)

Commissionair in effecten, voor 1890 USA

Lid AFV

TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum 'senior'

TvPH 1895 p. 150 inzending Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Lux 1891-1892, p. 377 verslag tentoonstelling Scheveningen

Lux 1892-1893, pp. 47, 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: ingezonden stereofoto's 'zeer mooi'

Lux 1893-1894, pp. 322, 342 bekroond Groningen 1894 De Harmonie

Lux 1894-1895, pp. 481, 487 inzending Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Lux 1896, p. 356, 359 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: glasdiapositieven

Lux 1897, p. 479 bekroond tentoonstelling Dordrecht 1897

Lux 1898, tegenover p. 661 stereopname: 'harde eieren' Amsterdams straatbeeld

Lux 1899, p. 19 bekroond Nederlandse Ethno-fotografische wedstrijd

Lux 1900, p. 811 toont stereofoto's op papier in vergadering AFV

FJ 1893-94, tegenover p. 50 stereofoto van bison in Artis

Collecties: RMA, SAA

Lit. Veertig Jaren 1927, p. 23; Boas 1999, pp. 102, 118; Van Veen 2016 pl. 167, p. 245

Jochmann, G.

Utrecht

vakfotograaf

Lux 1898, p. 299 buitenlid AFV

Collecties: RKD

Lit. Rooseboom 2000; RKD artist

De Jong, F.

Waarschijnlijk Rotterdam

Collecties: RMA

De Jong, Willem (1864-1918)

Leiden, Noordeinde 46

Huisarts

Collecties: RMA

De Jonge van der Halen, A.W.

Utrecht, Schoolstraat 14, in september 1894 overgeplaatst naar Leiden, Witte Singel 18

Kapitein

Lux 1894-1895, p. 162 overplaatsing naar Leiden

Lux 1894-1895, p. 62 in november bij oprichting Utrechtsche AFV, secretaris

Lux 1894-1895, p. 510 buitenlid AFV

WvF 1895, p. 117 commissie van bijstand Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

De Jonge, D.

Amsterdam, N. Heerengracht 189

Lux 1900, p. 280 lid AFV

Jongejan, A.J.C.

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

De Jongh Jr, D.J.

Amsterdam
TvPH 1889, p. 81 lid Helios

De Jongh, W.
Amsterdam
Lux 1893-1894, p. 218

De Jonghe
Nijmegen
Lux 1897, p. 318 aanwezig bij vergadering Meer Licht

Jonker, Corrie H.
Amsterdam Willemsparkweg 204, en Rustenhove, Maartensdijk
Dochter van firma Jonker & Co, koffiepellerij Amsterdam
Collecties: RMA

Joosting Bunk, J.
Amsterdam, Nicolaas Witsenkade 46
Lux 1897, p. 675 lid AFV

Josephus Jitta, W.
Amsterdam
TvPH 1890, p. 181 lid Helios
TvPH 1891, pp. 2, 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 15 lid Helios

Juchter, P.J.
Amsterdam, Binnenkant 29
Lux 1898, p. 702 lid AFV

Juriaanse, H.H.J.H.
Rotterdam
TvPH 1892, p. 161 tentoonstelling Den Haag/Scheveningen 1892 momentopnamen van zeiljachten op platinapapier
Lux 1891-1892, p. 377 tentoonstelling Scheveningen/Den Haag
Lux 1893-1894, p. 44 inzending tentoonstelling Utrecht
Lit. RKD artists (mogelijk Jan Hendrik Juriaanse)

Jurrijens, Mevr. C.
Amsterdam, Brouwersgracht 72
Lux 1894-1895, p. 402 lid AFV voorgesteld door bestuur

Kakebeeke
Arnhem?
Lux 1898, p. 131 aanwezig bij vergadering AFV

Kam, G.M.
Nijmegen
Lux 1898, p. 742 lid Meer Licht

Kamman, Joh.
Schiedam
fotograaf
Lux 1900, p. 736 voorzitter Schiedamsche AFV
Lit. RKD artists

Kamp, Julius Johannes (1859-?)
Amsterdam, Brouwersgracht 35
Commissionair in effecten (failliet in 1893)
Bestuursid AFV 1887 en vice-voorzitter ACV
AFV 1887-1890 bibliothecaris
PhJ 1891, p. 101 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw Instantanéés
PhJ 1891, pp. 102-103 bekroond tentoonstelling AFV 1889 instantanéés en opnamen geheim-camera's
Lux 1889-1890, p. 22 bekroond tentoonstelling AFV 1889

Lux 1889-1900, pp. 78-82, pp. 91-95, 105-108 artikelen over kooldruk
Lux 1890-1891, tegenover p. 193 bijlage gezicht op Geldersche kade in lichtdruk van Loman & Co.
Lux 1891-1892, na p. 32 bijlage Dam tijdens de keizersfeesten juli 1891 in autotypie van Angerer & Göschl
Lux 1891-1892, p. 63 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1891 Militiezaal
Lux 1891-1892, p. 88 bekroond tentoonstelling Amsterdamsche Courant, Amsterdam 1891 Brakke Grond
Lux 1891-1892, p. 377 tentoonstelling Den Haag Scheveningen
TvPH 1892, p. 145 lid Helios 10 oktober 1892
TvPH 1892, pp. 160-161 inzending tentoonstelling Den Haag/Scheveningen
TvPH 1893, tegenover p. 13 bijlage Zeiljacht Sperwer
Collecties: SAA
Lit. Loman 1927, p. 13 (Kamp bolleboos met Stirns Geheimcamera); Boas 1999, p. 102

Kanis Hzn, H.
Kampen, later Amsterdam, Heerengracht 113
Lux 1893-1894, pp. 323, 347 aanmoedigingsprijs tentoonstellingen Groningen 1894 De Harmonie
Lux 1897, p. 819 lid AFV
WvF 1894, voor p. 100 aanmoedigingsprijs tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie

Kanis, J.H.
Kampen
Lux 1893-1894, pp. 323, 347 bekroond tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
WvF 1894, voor p. 100 aanmoedigingsprijs tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie

De Kanter, N.M.
Delft
Student
TvPH 1892, p. 48 penningmeester Delftsche Studenten APV

Kapteyn, Albertus H. Filippus (1848-1927)
Parijs, Londen, Den Haag, vanaf 1904 Scheveningen
Ingenieur-directeur Westinghouse Brake Company
Lid Royal Photographic Society; lid DH, lange tijd voorzitter van AFV 's-Gravenhage, vervaardigde veel hulpmiddelen zelf, bevriend met Witsen, van smidsjongen opgeklommen tot directeur
Lux 1893-1894, p. 43 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli
TvPH 1894, p. 109 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Muis Sacrum
Lux 1893-1894, p. 366 tentoonstelling Arnhem 1894 Muis Sacrum, 3 platinabeelden, artistiek opgevat beeld als 't Gein: zeer lovend
Collecties: RMA
Lit. Catalogus Parijs 1895; Veertig Jaren 1927, pp. 96-97; Leijerzapf 1978, p. 99; Veenendaal 1985/2013 BWN; Boom 2008b; RKD artists

Kasteleyn Mzn, C. A.
Utrecht, Spoorstraat
Candidaat notaris
Lux 1897, p. 3 lid AFV

Ten Kate, W.
Amsterdam, P.C. Hoofdstraat
Lux 1900, p. 63 lid AFV voorgesteld door H. van der Masch Spakler

Ten Kate
Algemeen Handelsblad, 30 november 1890: Reflexcamera stuk over de Reflexcamera van Loman mee op reis naar Nederlands Indië

Ten Kate, Herman Frederik Carel ten Kate (1858-1931)
Antropoloog
Algemeen Handelsblad, 30 november 1890, 'Photografie en Fotografen': Ten Kate beveelt aan de Reflex-sportcamera voor fotografie in de tropen: uit een stuk hout gemaakt.
Lit. BWN Lammers 1994/2013

Kaufmann Jr, Martin (1870-1932)
Makelaar
Lit. Veertig Jaren 1927, p. 97; Boas 1999, p. 102

Keulemans, J.J.

Arnhem

Lux 1896, p. 805 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Key, G.

's-Graveland

Lux 1892-1893, p. 289 kandidaat lid AFV

De Kempenaar, C.

Arnhem

Lux 1896, p. 135 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Kerbert, J.J.

Haarlem

Lux 1893-1894, p. 72 lid AFV

Kerckhoffs, Hub.

Eijsden

WvF 1900, tegenover p. 136 bijlage in heliogravure 'In het woud'

Lit. RKD artists

Kerkhoven Tzn, J.W.

Amsterdam

TvPH 1888, p. 4 bij bespreking over oprichting Helios, 28 december 1887 in "Eensgezindheid" te Amsterdam en aanwezig bij eerste vergadering Helios, 19 januari 1888, Kerkhoven wordt penningmeester

TvPH 1889, p. 1 treedt terug uit bestuur en als redacteur TvPH

TvPH 1891, p. 2, 16 lid Helios

TvPH 1894, p. 15 ledenlijst Helios

Kessler, J. B. Aug (1853-1900)

Den Haag, Sumatra

Directeur Koninklijke Olie

Collecties: RMA

Lit. De Vries BWN 1979/2013a; Kessler 2005; Hoyle 2016

Kessler, Médard

Amsterdam, Amstelstraat 25

Lux 1894-1895, p. 378 lid AFV voorgesteld door Meinard van Os

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Ketelaar Jr, J.F.

Arnhem

Lux 1892-1893, p. 288 tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: nog veel te leren

Lux 1893-1894, pp. 369, 371 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Lux 1897, p. 477 deelname tentoonstelling Dordrecht

Lux 1898, p. 132 mevrouw Ketelaar aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Key, Jac.

Amsterdam, Weteringschans 92

Lux 1900, p. 208 lid AFV

Kiek, Israël David (1811-1899)

Leiden, Rijnsburgersingel

Vakfotograaf, portraiteur, koopman

Lux 1900, pp. 557-558 onder Gemengde Mededeelingen 'Kijkjes en kiekjes': over Kiek en de gewoonte studenten in de vroege ochtend te portretteren, sedert 1885 ook door de jonge Kiek. Deze praktijk onstond rond 1877.

Collecties: RMA, UBL, RKD

Lit. Leijerzapf 1997; Hendrikse 2012; Wachlin 2011; RKD artists

Kiesel, E.M.

Den Haag, Barentzstraat 30

Lux 1897, p. 59 buitenlid AFV
Lux 1897, p. 479 deelname tentoonstelling Dordrecht 1897 met Indische opnamen

Kijzer, David (1849-1930)
Amsterdam, Weesperzijde
Bankier
Lux 1893-1894, p. 181 lid AFV, vaak aanwezig bij vergaderingen AFV
Lux 1894-1895, pp. 517, 551, 568 lid commissie van bijstand
Lux 1897, tegenover p. 601 bijlage 'Gasthuis te Zandvoort'
Lux 1898, p. 518 bekroond onderlinge wedstrijd Kennemerland clubbtocht: deelname met 4 foto's
Lux 1899, p. 756 bekroning wedstrijd dagblad De Courant genrebeeld
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier
TvPH 1897, p. 82 mogelijk hier genoemde lid Keijzer dat spullen schenkt aan ateliercommissie
Collecties: NFM, SAA
Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 876 over diens zoon Joseph Moritz Kijzer; RKD artists

Kinker, J.R.
Amsterdam, Keizersgracht 580
Lux 1896, p. 135 aanwezig bij vergadering AFV
Lux 1898, p. 59 lid AFV

Kirchman, F.
Amsterdam, Haarlemmerstraat 40
Lux 1899, p. 722 lid AFV voorgesteld door A.H. Schram

Kissing, A.P.A.
Sumatra, Palembang
Lux 1897, p. 202 buitenlid AFV

Kist Jr, F.C.
Schiedam
Lux 1897, p. 202 buitenlid AFV

Klasing, G.J.A. (?- 1899)
Amsterdam, Singel 246
Lux 1897, p. 155 lid AFV

Klaverweijden, F.W.
Amsterdam, Vondelstraat 6, vertrekt eind 1895 naar Indië
Lux 1894-1895, p. 550 buitenlid AFV

Van Kleef, Lambert Th. (1846-1928)
Maastricht, vanaf 1904 Den Haag, Juliana van Stolberglaan 41
Chirurg
Lid Maastrichtse AFV, vanaf 1904 lid van Daguerre Den Haag, en daarvan ook voorzitter
AFV-lid 1906
Lit. Evers 2016

Kleijnhens, A.A.
Utrecht
FJ 1895, p. 16 penningmeester Utrechtsche AFV
Lux 1894-1895, p. 62 november oprichting Utrechtsche AFV: Kleijnhens wordt penningmeester

Klinkhamer, L.
Semarang
WvF 1899, tegenover p. 273 bijlage in autotypie

Kloos, J.E.
Den Haag
Lux 1897, p. 518 penningmeester van nieuw gevormde Haagsche Foto-Club

Klopman Baerselman, H.
Deventer

TvPH 1892, p. 161 inzending tentoonstelling Scheveningen/Den Haag 1892

Kluijver, Herman Matthijs (?- 1900)

Amsterdam, Keizersgracht 251

AFV bibliothecaris en secretaris 1898 tot 7 januari 1900

Lux 1896, p. 342 lid AFV voorgesteld door bestuur

Lux 1897, p. 477 deelname tentoonstelling Dordrecht

Lux 1899, bijlage, to p. 569 bosgezicht, p. 633 boschgezicht

Lux 1899, p. 705 straatgezicht.

Lux 1899, p. 18-19 bekroning in Ned. Ethno-fotografische wedstrijd

Lux 1899 to p. 777 bijlage winters laantje

Lux 1899, p. 820 foto in autotypie landschapje sloot met bomen

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Lux 1900, pp. 54-55 In Memoriam H.M. Kluijver (longontsteking 7 jan. Door H. van der Masch Spakler en p. 137 herdacht in vergadering

Lux 1900, p. 484 foto in autotypie Volendam

CO 1899-1900, pp. 461 foto Volendam, idem pp. 541-544 In memoriam door Schouten, rijk geïllustreerd met 2 bijlagen

Kluppel, J.P.M.

Nijmegen

WvF 1894, p. 122 vertrek uit bestuur Nijmegen Meer Licht

Kluwer, E.H.

Lux 1894-1895, p. 571 lid Geldersche AFV

Knappert, H.C.

Schiedam

Lux 1896, p. 731 buitenlid AFV

Kneppers, Jacques

Nijmegen

PhJ 1891, p. 101 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: glasfotografieën

FJ 1895, p. 16 voorzitter Meer Licht

Lux 1898, p. 346 lid AFV

Lux 1899, p. 645 lid regelingscommissie inzending Exposition Universelle 1900 Parijs namens Nijmeegse AFV Meer Licht, KNAC bestuurslid

Lux 1900, p. 103 lezing over reis door Italië met lantaarnplaten

WvF 1899, p. 311 regelingscommissie Exposition Universelle 1900, Parijs

Knuttel, D.

Ede, later Heidelberg

PhJ 1891, pp. 55- 63 artikel over ontwikkelaars

PhJ 1892, pp. 48-56 artikel over fotografie van de sterrenhemel

TvPH 1889, p. 35 lid Helios

TvPH 1891, pp. 4-8 stuk over nieuwe ontwikkelaar en ledenlijst, p. 16

TvPH 1894, p. 16, buitenlid Helios, Heidelberg

Lux 1890-1891, p. 155 in advertentie voor PhJ 1891 genoemd als medewerker

Koch, F.A.

Scheveningen, Kanaalweg 19

Lux 1894-1895, p. 2 buitenlid AFV via Johan Huijsser

Koch, H.

Wageningen

Lux 1900, p. 358 penningmeester 'X'

De Kock van Leeuwen, W.J.

Wageningen

Lux 1898, p. 354 secretaris 'X'

Kok, S.B.

Amsterdam, Reguliersbreestraat 51

Lux 1894-1895, p. 2 lid AFV

Koning, J.C.
TvPH 1897, p.16 kunstlievend lid Helios

Koning, J.W.P.
Amsterdam, Vondelkerkstraat 17
Lux 1893-1894, p. 380 lid AFV

Koolhoven
Overveen
Lux 1894-1895, p. 75 zegt lidmaatschap AFV op

Koomans Jr, Dr. W.
Amsterdam
Lux 1893-1894, p. 217 kandidaat lid AFV

Koopman, G.F.
Lux 1893-1894, p. 381 als lid bij bijeenkomst AFV

Koopman, J.F.H.
Delft
Student
TvPH 1892, p. 48 voorzitter Delftsche Studenten APV

Koopman, C.G.I.W.
Delft, Korenmarkt 54
Student
FJ 1893-94, p. 16 penningmeester Delftsche Studenten APV
FJ 1895, p. 15 secretaris Delftsche Studenten APV
Lux 1896, p. 411 lid AFV
WvF 1895, p. 117 commissie van bijstand Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Koopmans, F.P.
Amsterdam, Kloveniersburgwal 83
Lux 1893-1894, p. 252 lid AFV

Kortlandt, M
Rotterdam, Houtlaan 25
Lux 1898, p. 738 buitenlid AFV

Koster, G.
Arnhem
Lux 1896, p. 135 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Krabbendam, J.F.
Amsterdam, Weesperzijde 34
Lux 1899, p. 722 lid AFV

Kremer, D.Th.
Bloemendaal
Lux 1896, p. 611 buitenlid AFV

Kreunen, Th.J.J.
Delft
Lux 1900, p. 742 penningmeester Delftsche Studenten APV

De Kruijff, Victor Jacobus (1861-1957)
Maastricht, Spoorlaan 6, verhuist in 1897 naar Zwolle
Adjunct-controleur bij het Kadaster
Lid Maastrichtsche AFV
FJ 1893-94, p. 16 secretaris Maastrichtsche AFV
FJ 1895, p. 15 secretaris Maastrichtsche AFV
Lux 1893-1894, bijlage tegenover p. 286 'In Limburg'

Lux 1893-1894, p. 222 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal
Lit. Evers 2016, pp. 187, 265

Kruiswijk

Den Haag

Lux 1896, p. 182 spreekt als Haags Lid op vergadering in Utrecht over oprichting Bond

Kuhn, H.W.

Naarden

Openbare Handelsschool eindexamen 1883, Chef firma Kuhn & Co, Naarden

Lux 1896, p. 106 buitenlid AFV

Lit. Boissevain 1919, p. 53

Ter Kuile, Mej. C.W.

Enschede

Lux 1896, p. 268 buitenlid Geldersche AFV

Kuurman, G.

Meppel

Lux 1898, p. 59 buitenlid AFV

Van de Laaken, A.A.

Arnhem

Lux 1896, p. 66 lid Geldersche AFV

Van der Laan, P.

Amsterdam, Prinsengracht 634

Lux 1899, p. 789 lid AFV voorgesteld door K. Job Jr

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Lux 1900, p. 64 lid AFV

Van Laar, Mevr. I. of J.

Bloemendaal

Lux 1894-1895, p. 550 lid AFV

Van Laar, J.C.

Bloemendaal

Lux 1898, p. 301 werkend lid Haarlemsche AFC

Van Laar, Joh.

Breukelen

Lux 1896, p. 199 buitenlid AFV

Labouchere, Louis Anne (1865-1936)

Amsterdam

Bankier bij Hope & Co

TvPH 1892, p. 34 lid Helios op vergadering 11 maart 1892

TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Lit. Sillem 1997

Labouchere, Mr. Alfred Joan (1867-1952)

Zeist, Utrecht

Fotografeerde samen met zijn neef Henry Pauw van Wieldrecht

Lux 1896, p. 731 buitenlid AFV

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Collecties: RKD; part. bezit

Lit. RKD images

Van Laer, J.A.

Amsterdam, Nicolaas Witsenstraat 14

Lux 1899, p. 722 lid AFV voorgesteld door A.C. Sluyterman

Lagaay, A.N.

Amsterdam, Nieuwe Keizersgracht 58
Lux 1899, p. 758 lid AFV voorgesteld door Guy de Coral

Lamaison, J.L.
Baarn
Lux 1896, p. 543 buitenlid AFV

Lamberts, Pieter Herman (Hermannus) (1867-1951)
Amsterdam
Arts Binnengasthuis
TvPH 1892, p. 160 inzending tentoonstelling Den Haag/Scheveningen 1892
Lux 1891-1892, p. 88 bekroond tentoonstelling Amsterdamsche Courant, Amsterdam 1891 Brakke Grond
Lux 1893-1894, p. 328 lid AFV via Bispinck
Lux 1893-1894, pp. 323, 346, 352 bekroond tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
Lit. Wachlin 2011; RKD artists

Landré, J.W.
Amsterdam
Lux 1894-1895, p. 603 werkend lid AFV

Lange, I.Th.
Berlicum
Lux 1897, p. 4 buitenlid AFV

Lantzius, G.T. of C.F. Lantsius
Den Haag
Algemeen Handelsblad 20 september 1888 nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: foto's en lichtdrukken
PhJ 1891, p. 101 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: 'drie Haagsche kelners'

Last Czn, J.A.
Den Haag
Lux 1898, p. 855 lid AFV 's Gravenhage

Van Ledden Hulsebosch, C.J.
Amsterdam
Apotheker bij het Chemisch Laboratorium, directeur van het Gerechtelijk Natuurkundig Laboratorium
Lux 1900, p. 852 lid AFV voorgesteld door Guy de Coral, eerder voordrachten over fotografie ten behoeve van justitie en politie, IDEM p. 854 voordracht over Bertillon en Batelt
Lit. Van der Pol/Van Boxtel, p. 19; RKD artists en RKD images

Leembruggen, J.
TvPH 1896, p. 50 lid Helios

Leenderts, J.
Lux 1894-1895, p. 571 lid Geldersche AFV

Van Leersum, Dr. E.C.
Amsterdam, Jan Luykenstraat 26
Lux 1899, p. 649 lid AFV

Leeuw, Oscar
Nijmegen
Lux 1897, p. 206 lid Meer Licht

Van Leeuwen, A.
Nijmegen
Lux 1897, p. 318 aanwezig bij vergadering Meer Licht

Lehren, H.M.
Lux 1893-1894, p. 331 lid AFV bij bijeenkomst

Van Leijden, K.

Amsterdam, Heerengracht 611
Lux 1900, p. 852 lid AFV voorgesteld door Beers

Van Lelyveld, Théodore Bernard (1867-1954)
Amersfoort, vanaf 1894 Paramaribo, in 1898 terug in Nederland, Den Haag
Adjutant van de gouverneur van Suriname
Lux 1893-1894, p. 371 eervolle vermelding tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum 'junior'
Collecties: RMA
Lit. Eckhardt 2011; RKD artists

Van Lennep, H.M.J.
Haarlem, Parklaan 69
Lux 1894-1895, p. 434 buitenlid AFV

Lentz, J.C.
Maastricht
Algemeen Handelsblad 20 september 1888: nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: landschapjes
PhJ 1891, pp. 101-103 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: landschappen in Nederland en
tentoonstelling AFV Amsterdam 1889 opnamen met geheim-camera's
Lux 1889-1890, p. 22 bekroond onderlinge wedstrijd AFV
Lux 1891-1892, p. 63 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1891 Militiezaal
Lux 1891-1892, p. 88 bekroond tentoonstelling Amsterdamsche Courant, Amsterdam 1891 Brakke Grond
Lux 1891-1892, p. 378 verslag tentoonstelling Den Haag/Scheveningen: 'vergeelde foto's'

Leonhard, Jan
Amsterdam, Nassaukade 353
Medisch Student
Lux 1897, p. 651 lid AFV

Lesger, W.
Amsterdam, Frederiksplein 7, later Sumatra
Lux 1893-1894, p. 216 kandidaat lid AFV
Lux 1897, p. 235 buitenlid AFV

Leupen, P.
Haarlem
Lux 1896, p. 543 buitenlid AFV

Leijds, Dr. Willem Johannes (1859-1940)
Zuid-Afrika
Ambtenaar en diplomaat in dienst van Zuid-Afrika
Lux 1897, p. 341 bij terugkomst gaf hij films ter ontwikkeling bij B. Groote en AFV vergadering bekijkt zijn Zuid-Afrikaanse
foto's
Lit. Schutte BWN 1994/2013; RKD images

Liebenschütz, J.
Semarang
Lux 1893-1894, p. 47 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Liem Tjoe Tjang
Semarang
Oud luitenant
Lux 1893-1894, p. 328 buitenlid AFV

Van Lier, Lambert J.
Amsterdam
Lid AFV 1888
Algemeen Handelsblad 20 september 1888: foto's nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw:
genrevoorstellingen
PhJ 1891, p. 101 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: studieën
TvPH 1890, p. 181 lid Helios
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios

TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Ligtenberg
Wageningen
WvF 1896, p. 65 opgericht Wageningsche AFV 'X' : penningmeester

Van Lith, P.A.
Uitgeest
Lux 1894-1895, p. 662 lid AFV
Lit. RKD images (mogelijk Pieter Anthonie van der Lith (1844-1901)

Lodewijks, Dr. J.A.
Haarlem, Nieuwegracht
Arts
Lux 1899, p. 686 buitenlid AFV

Loeb, Ernst A. (1878-1954)
Amsterdam
Lid AFV
Collecties: UBL
Lit. Veertig Jaren 1927, p. 97; Leijerzapf 1978, p. 100; Boas 1999, p. 102; Hendriksen 2005; RKD artists

Loeber, Gerhard
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Lohr, Herman (1871-1948)
Arnhem
Ingenieur, werkzaam in Haarlem bij Gebr. Figee, in 1902 verhuizing naar Amsterdam, later Directeur Provinciale Geldersche Electriciteits Maatschappij (PGEM)
Collecties: RMA
Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 942

Loman Jr, Abraham Dirk (Bram) (1868-1954)
Amsterdam, 2de Helmersstraat, Damrak (1890)
Algemeen Handelsblad 20 september 1888: nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: beelden van Kalverstraat en Friedrichstrasse Berlijn
TvPH 1889, pp. 18-19 over zijn project serie 'photographien op ijsbaan' met schaatser Jurjens
TvPH 1889, p. 35 lid Helios
TvPH 1891, p. 2 en idem, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst Helios
PhJ 1891, p. 101 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw instantanéés
PhJ 1891, pp. 109-121 artikel over camera constructies
PhJ 1892, p. 21 Loman tweede voorzitter en waarnemend secretaris NFV
Advertentie Edward's Lantaarnplaten Damrak 1890. Even voorzitter ACV, daarna administrateur
Lux 1890-1891, p. 155 in advertentie voor PhJ 1891 genoemd als medewerker
Lux 1892-1893, p. 323 Regelingscie tentoonstelling Utrecht
Lux 1904, pp. 395-397 'Fotografie en Kunst'
WvF 1895 serie 'Brieven uit Amsterdam'
CO 1899-1900, p. 797 atikel De Reflex-camera, hare geboorte en hare prille jeugd
Collecties: UBL (documenten, camera's, latere portretfoto's), SAA, RKD
Lit. Verkoren 1987a; RKD artists

Van Loo, A.J.
WvF 1900, pp. 11-13 artikel over keuze objectief

Luden, Johannes
Overveen, bankier bij Hope & Van Loon
Lit. Voorthuysen BWN 1989/2013; Esther de Haan, 'Villa Koningshof door Abraham Salm', 2017, gegevens ontleend aan het onderzoeksproject Van grachtenhuis tot villa in het groen, Stichting Historische Interieurs in Amsterdam.
<http://www.historischeinterieursamsterdam.nl/c/huizenportret>

Lukwel, P.J.
Wageningen

WvF 1896, p. 65 opgericht Wageningsche AFV 'X' : voorzitter

Lunden, A.

Deurne

TvPH 1894, p. 109 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Lütkebühl

Amsterdam

Lux 1894-1895, p. 663, aanwezig op vergadering AFV

Lycklama à Nijeholt, Hector Jacob (1874-1933)

Leiden

Student

FJ 1893-94, p. 17 quaestor Nadar Leiden

FJ 1895, p. 16 quaestor Nadar Leiden

TvPH 1893, p. 17

Lit. RKD images

v.d. M, A.A.C.

De Kampioen, 1 januari 1889 artikel 'Photographie bij het wielrijden': fotografeerde met een Lancaster

MacLeod, E.D.H.

Den Haag

Algemeen Handelsblad 20 september 1888: nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: taferelen uit het Indische leven

Mac Neill, A.

Den Haag

TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Mähler, W.

Nijmegen

Lux 1897, p. 206 lid Meer Licht

Maris, Simon (1873-1935)

Kunstenaar Den Haag, vanaf 1899 Amsterdam

Collecties: 22 foto's Stichting Schone Kunsten, Assen

Lit Gorter/Van Burkom 1998, begon in 1898 in Italië te fotograferen; RKD artists

Van Marle, J.

Amsterdam, Ruyschsstraat 10

Lux 1893-1894, p. 108 lid AFV voorgesteld door Meinard van Os

Van Marle, C.J.

Amsterdam, Parkweg

Lux 1893-1894, p. 108 lid AFV voorgesteld door Peck

Van Marle Jr, H.W.

Nieuwer Amstel, Parkweg 142

Lux 1894-1895, p. 627, voorgesteld door H. van der Masch Spakler

Marlier de Routon, M.J.J.

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Martherus, A.

Java, Daroe Tangerang

Lux 1897, p. 315 buitenlid AFV

Maschmeijer Jr, A.

Amsterdam, Spuistraat 2

Rijwielhandelaar of zoon van

Lux 1898, p. 369 advertentie voor Opel Rijwielen

Lux 1897, p. 3 lid AFV, p. 236 gids op clubtocht Alkmaar

Van der Masch Spakler, Hein (1868- 1960)

Amsterdam, Vondelstraat 23; P.C. Hooftstraat 147 (1896); Leidsegracht 57; Willemsparkweg 65, Prins Hendriklaan 8
Oprichter AFV 1887, voorzitter AFV van 1891 tot 1894, was in bezit van een Reflexcamera en nam deel aan de Reflex-tentoonstelling Amsterdam 1892. Hij een neef van Willem Toussaint, een zwager van C.G. 't Hooft. In 1894 trad hij terug als voorzitter AFV vermoedelijk i.v.m. de oprichting van droge platenfabriek 't Y aan de Lijnbaansgracht. Hij bleef daarna nog lange tijd zeer actief binnen AFV en NAFV. Hij was directeur van drukkerij Senefelder vanaf 1900 tot in elk geval 1948.

PhJ 1891, p. 25 voorzitter AFV

FJ 1893-94, p. 13 voorzitter AFV

FJ 1895, pp. 108-110 artikel over fotografische aforismen

Lux 1890-1891, pp. 202-204 artikel 'Een Fotografische das'

Lux 1890-1891, p. 362-364 'Nicéphore Niépce' n.a.v. bezoek aan diens geboortehuis in Chalon-sur-Saône

Lux 1892-1893, p. 316 in juli 1893 vorming Union Internationale de Photographie ('Wereld-Fotografie-Vereeniging') Van der Masch Spakler wordt penningmeester

Lux 1893-1894, tegenover p. 71 bijlage 'Te Elburg' druk Maatschappij Photolithographie procédé Asser

Lux 1897 Van der Masch Spakler redacteur

Lux 1899, pp. 364-366 foto in autotypie boerderijscène bij artikel Prof Dr. J.H. Gallée

Lux 1899, p. 638 foto van vertrek naar Buxtehude (op weg naar Internationale Ausstellung Kunstphotographien, Hamburg 1899), en idem, pp. 638-641 artikel over de zes Hollandse deelnemers aan deze expositie

Lux 1899, p. 327 verhuisd naar Willemsparkweg

Lux 1899, p. 645 commissie Exposition Universelle 1900 Parijs met Sluyterman als secretaris

Lux 1900, p. 455 foto in autotypie Noorsche schoener

WvF 1895, p. 116 brief van Loman uit Amsterdam: Van der Masch Spakler teruggetreden als voorzitter AFV, nu directeur platenfabriek 't Y

WvF 1896, p. 93 ingezonden reactie op brief over misbruik van amateurs door handelaren: concurrentie is groot prijsverlaging nauwelijks mogelijk

WvF 1899, p. 311, voorzitter regelingscommissie Exposition Universelle 1900 Parijs

CO 1899-1900, p. 320 foto in autotypie Noorsche Bark, idem pp. 341 en 348 fanfare in Buxtehude, idem p. 399 groepsportret Union, idem p. 720 zeilboten

CO 1900-1901, p. 212 foto in autotypie

Collecties: SAA, RKD (familieportretten)

Lit. Veertig Jaren 1927, p. 16 met portret op latere leeftijd; Assman/Moerkerk 1948; Leijerzapf 1978 p. 101; Boas 1999, p. 104, 119; Van Veen 2016, pls. 190, pp. 22, 28, 35, 38, 245; RKD artists en RKD images

Van Marken, Jacob Cornelis (Jacques) (1845-1906)

Delft

vakfotograaf

Lux 1899, p. 375 buitenlid AFV

Lit. Wachlin 2011; RKD artists

Ter Maten, J.P.

Amsterdam

Lux 1898, p. 461 schrijft wenken voor hen die met Pocket Kodak of Bull's Eye werken, zie ook pp. 825-827 en p. 829

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Lit. RKD artists (mogelijk Johannes Petrus ter Maten (1867-1966) opgeleid aan Rijksakademie, arts)

Matthes, Henriette J.R.

Amsterdam, Heerengracht 113

Lux 1894-1895, p. 72 lid AFV

Lux 1896, pp. 428-430 artikel over fotografie op reis 'Reisindrukken uit het oosten': zelfs in Griekenland kende men de Pocket Kodak, reis ging ook naar Turkije, Smyrna

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Matthes, W.K.W.

Amsterdam, Willemsparkweg 35

TvPH 1894, p. 146 lid Helios, foto's getoond

Lux 1896, pp. 356, 360 tentoonstelling Haarlem 1896: 6 foto's op platinapapier

Lux 1900, p. 852 lid AFV Parkweg 35

Meelhuizen, H. of Meelhuijsen

Delft

Lux 1899, p. 792 penningmeester Delftsche Studenten APV

Lux 1900, p. 742 commissaris materieel Delftsche Studenten APV

Meerburg, L.
Lux 1893-1894, p. 381 als lid bij bijeenkomst AFV

Van Meerendonk Czn, François
Tilburg
FJ 1895, pp. 76-79 artikel over amateurisme en vakfotografie
WvF 1900 redacteur

Meeuwissen
Lux 1899, p. 828 lid Geldersche AFV

Meijer, H.
Amsterdam, Prinsengracht 6
Lux 1899, p. 615 lid AFV voorgesteld door H. Goedkoop

Meijer, H.D.B.
Amsterdam
TvPH 1889, p. 81 lid Helios

Meijlink, Gerhardus Sicco (1875 - 1921)
Rotterdam, Oosterbeek
Vakfotograaf, Kunst en fotohandelaar Arnhem: Couvee & Meijlink
Lux 1894-1895, p. 206 lid Geldersche AFV
Lux 1899, p. 828 lid Geldersche AFV
Lit. Boas 1999, p. 103; RKD artists

Melchers, L.
Schiedam
Lux 1893-1894, p. 46 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli: schepen

Melchers, Johannes Lambertus
Nijmegen
Medewerker firma Ivens, tussen 1897-1904 chef firma Ivens Groningen
Lux 1897, p. 155 buitenlid AFV
Lux 1899, p. 443 buitenlid AFV
Lit. Hansma 1903-1907; RKD artists

Mendes da Costa, Dr.
Amsterdam
TvPH 1890, p. 2 lid Helios
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios

Mendes de Leon, Dr. M.H.
Amsterdam, Sarphatistraat 1h
Lux 1897, p. 819 lid AFV
Lux 1898 p. 702

Menger, Johan Philip Matthias (1845-1912)
Utrecht
Beeldhouwer
Lux 1893-1894, p. 46 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli
Lit. RKD artists

Mensen, Jacob
Rotterdam, Boompjes 90
FJ 1895, tegenover p. 64 bijlage 'mandenmaker te Charlois'
TvPH 1892, p. 161 inzending tentoonstelling Den Haag/Scheveningen
Lux 1891-1892, p. 88 bekroond tentoonstelling Amsterdamsche Courant, Amsterdam 1891 Brakke Grond
Lux 1891-1892, p. 376 verslag tentoonstelling Den Haag/Scheveningen
Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore
Lux 1893-1894, p. 30 tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli
Lux 1894-1895, tegenover p. 109 bijlage 'Landschap nabij Apeldoorn'

Lux 1894-1895, pp. 481, 488 bekroond Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal
Lux 1896, pp. 356, 359 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: mooie wolkeneffecten
Lux 1897, p. 479 deelname tentoonstelling Dordrecht 1897
Foto-album 1895

Mercator, G.
Lux 1890-1891, p. 155 in advertentie voor PhJ 1891 genoemd als medewerker
Lux 1900, pp. 121-125 artikel over gasgloeilicht-opnamen

Merens, M.D.R.
Delft
FJ 1895, p. 15 penningmeester Delftsche Studenten APV
Lux 1897, p. 203 aanwezig bij vergadering AFV

Merkelbach, Jacobus (1877-1942)
Amsterdam, Nieuwendijk 57-59
Fotograaf en handelaar in stereofoto's, camera's, lantaarnplaatjes, toverlantaarns eerst in dienst bij zijn vader, na diens dood samenwerking met zijn zwager Laddé. In 1913 eigen portretatelier aan het Leidseplein
FJ 1893-94, p. 159 advertentie met onder andere 'Photographie-toestellen voor Amateur-Photographen'
Lux 1897, p. 203 aanwezig bij vergadering AFV, demonstratie van Kinematograaf
Collecties: RMA, SAA, UBL
Lit. Leijerzapf 1978, p. 101; Hegeman/Leijerzapf 1985; Van Veen 2013; RKD artists

Ter Meulen, P.H.
Valkenburg
Lux 1898, p. 59 buitenlid AFV

Meursing, H
Baarn, Villa Lommeroord
Lux 1893-1894, p. 72 lid AFV

Meursing, Jan Frederik (1855-1930)
Amsterdam
Werf-scheepsbouwer en machinefabrikant
De Kampioen, 8 augustus 1887 genoemd als vaardig wielrenner
TvPH 1890, p. 2 lid Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1896, p. 16 op ledenlijst Helios
Lit. Keijzer 2011; Van Veen 2016, pl. 183, pp. 38, 245; RKD artists

Van der Mey Jr, prof. Dr. Gerrit H. (1851 -1895)
Amsterdam
Gynaecoloog
TvPH 1888, p. 26 lid Helios
TvPH 1889, p. 4 ondervoorzitter Helios
TvPH 1889, pp. 111-119 verslag clubtocht 16 juni naar Monnikendam en Edam
TvPH 1890, pp. 129-138 verslag clubtocht naar de Vecht: groepsportret door Groote in Breukelen
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios

Meylink, J.A.J.M.
Den Haag
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Mijnarends, Gerrit Johannes (1875-?)
Amsterdam
Commissionair in effecten, firma Mijnarends & Prior, Amsterdam
Lux 1893-1894, p. 45 tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli
Lux 1893-1894, pp. 323, 347 bekroond Groningen 1894 De Harmonie: handcamerawerk in platinadruk
Lux 1894-1895, p. 72 buitenlid AFV, voorgesteld door Guy de Coral
WvF 1894, p. 100 aanmoedigingsprijs tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 1063; Boas 1999, pp. 103, 119

Mijnlieff, T.
Breukelen
Lux 1897, p. 443 buitenlid AFV

Van Mierlo, L.A.M.
Breda, Nieuwe Prinsenkade 355 bis
Bankier
FJ 1893-94, p. 15 secretaris-penningmeester Bredasche AFV
FJ 1895, p. 15 secretaris-penningmeester Bredasche AFV
Lux 1894-1895, p. 309 commissie van bijstand Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal
WvF 1895, p. 117 commissie van bijstand Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal
Lit. Van der Pol/Van Boxtel, p. 22

Milo, C.J.
Den Haag
Lux 1897, p. 867 buitenlid AFV

Van der Moer, L.J.
Terneuzen
Notaris
Lux 1896, p. 611 buitenlid AFV

Moes, C.M.
Leraar HBS
voor of net na 1900 lid AFV
Lit. Focus 1920 p. 327

Mohrmann, Johannes Hendrik (1866-1920)
Amsterdam
Boekhouder, winkelier
Getrouwd en maakte groot album voor zijn echtgenote Cornela Elisabethh Crabbendam met zijn eigen foto's, gehuwd 1895
Collecties: UBL

Molenpage, H.
Amsterdam, Prinsengracht 546
Notaris
TvPH 1888, p. 49 lid Helios (oud lid APHV)
TvPH 1893, p. 53 lid Helios
TvPH 1894, p. 15
Lux 1899, p. 238 lid AFV
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Molengraaff, Prof. Gustaaf (1860-1942)
Geoloog, bioloog, ontdekkingsreiziger
Hoogleraar Universiteit Amsterdam, later staatsgeoloog in Zuid-Afrika, later hoogleraar TU Delft
De Locomotief 20 november 1895: inzending Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal: Borneo expeditie fotografeerde samen met Büttikofer
Lux 1897, p. 341 grote reis naar Zuid-Afrika en bestelde grote uitrusting bij Barend Grootte

De Moll, C.
Handelsvereniging Nederlands Indië

Moll, Mr. Goswin (1865-1914)
Rotterdam
Lux 1896, p. 755 buitenlid AFV
Collecties: RKD
Lit. RKD artists

Mollinger, L.Th.G.
Den Haag, Riouwstraat 127
FJ 1893-94, p. 16 secretaris AFV 's Gravenhage
Lux 1891-1892, p. 147 aankondiging Haagsche AFV

Lux 1891-1892, p. 378 verslag tentoonstelling Den Haag/Scheveningen 1892
TvPH 1892, p. 15 bestuurslid AFV 's Gravenhage
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1892, p. 208 commissie van bijstand tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore
TvPH 1893, tegenover p. 197 bijlage
TvPH 1895, tegenover p. 97 bijlage

Moltzer, B.
Amsterdam
TvPH 1893, p. 37 lid Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

De Monchy Jr, Michiel Marinus (1870-1963)
Rotterdam
TvPH 1892, p. 161 inzending tentoonstelling Den Haag/Scheveningen 1892
Collecties: NFM

Van der Moolen, F.J.
Amsterdam, Prinsengracht 838
Lux 1898, p. 738 lid AFV

Morbotter, C.F.
Den Haag
TvPH 1891, p. 2 lid Helios en idem ledenlijst, p. 16
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

De Moucheron, G.
Amsterdam
Lux 1896, p. 803 aanwezig bij vergadering AFV

Mouton, Martinus (1859-1933)
Den Haag
Drukker
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
Collecties: RMA
Lit. RKD artists

Mühler, W.
Nijmegen
Lux 1899, p. 240 aanwezig bij vergadering Meer Licht

J.A.N.
Fervent amateurfotograaf, vertegenwoordigt Reflexcompagnie in Azië
Lux 1890-1891, pp. 304-307 introduceert op zijn reis door de wereld de Reflexcamera in China, Japan en Britsch-Indië, maakt vele reizen ook in de Verenigde Staten, Zuid-Amerika, Australië, gaat op bezoek bij de amateur fotografen vereniging van Singapore in 1891, is vermoedelijk bevriend met Schuwer en Loman

Najoan, P.
Ambon
Lux 1898, p. 832 kroningsfotografiewedstrijd Guy de Coral: bekroonde Indische foto's

Nathans, Mr. D.J.
Amsterdam, Nieuwe Herengracht 87
Lux 1896, p. 543 lid AFV

Nauta, Pieter (1879-1939)
Amsterdam, Sarphatipark 24, Sarphatipark 30
Zincograaf, hoofdingenieur publieke werken
Lit. Boas 1999, p. 103

Neeb, Dr. Chr. J.

Java, Soerabaia

Officier van gezondheid

Lux 1893-1894, p. 341 bekroond tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie: Indische gezichten: niet hoog smaakvol, technisch goed, vergrotingen

Lux 1894-1895, p. 135 collectie Lombok fotografieën te zien in Continental Bodega Company, Kalverstraat 25, maakt ook negatieven naar foto's die onlangs in kranten werden gepubliceerd

Lux 1894-1895, p. 309, p. 482, 488 commissie van bijstand en bekroond Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal: aantrekkelijk!

Lux 1897, p. 284 in vergadering AFV getoond 40 opnamen van Lombok

WvF 1895, p. 118 lid commissie van bijstand Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

WvF 1894, voor p. 100 bekroond tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie

De Locomotief, 20 november 1895: inzending Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal: foto's van Lombok-expeditie die al eerder gepubliceerd werden in Eigen Haard, Wereldkroniek en Bouwkundig weekblad

Lit. Neeb 1897; RKD artists

Neeb, Mej. Ph.J.A.

Nijkerk

Lux 1893-1894, p. 41 tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

WvF 1894, voor p. 100 aanmoedigingsprijs 'dames' tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie

Lux 1893-1894, p. 323 aanmoedigingsprijs dames Groningen 1894 De Harmonie, en idem p. 348, wilgenbomen, kinderen bij hondenhokken

Neijs, D.A.

Borneo, Kendangan

Lux 1897, p. 235 buitenlid AFV

Neuhauser, Dr. Eduard Anton (1858-1920)

Amsterdam, NZ Voorburgwal 222

Professionele amateur, kwam rond 1894 naar Amsterdam

Scheikundige, hoofd kunstinrichting bij Roeloffzen, Hübner & Van Santen

Lux 1900, tegenover p. 1 bijlage 'Abendgewitter': schemerlucht boven stad, gedrukt bij Roeloffzen, Hübner & Van Santen

Lux 1900, p. 384 lid AFV voorgesteld door Schouten

Lux 1900, p. 446 foto in autotypie van groepje honden, idem p. 490, idem p. 628

CO 1899-1900, tegenover p. 81 bijlage 'Zondagsrust' in heliogravure, en idem tegenover p. 405 'Abendgewitter' in heliogravure (beide gedrukt bij Roeloffzen, Hübner & Van Santen), idem pp. 207, 324 en p. 405, 565, 762, 860 foto's in autotypie hondjes en Kostverlorenwetering

Collecties: SAA

Lit. Van Maurik 1901; De Amsterdammer, 27 november 1904, p. 4; Hansma 1903-1907; Boas 1999, p. 103; RKD artists

Nell, P.J.G.

Den Haag, Leiden

Fotohandelaar, vertaalde de Duitse handleiding van Ludwig David in het Nederlands: *Raadgever voor eerstbeginnenden in de fotografie*

TvPH 1895, p. 70 secretaris AFV 's Gravenhage

TvPH 1895 p. 149 inzending Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Lux 1896, pp. 184-186 Nell nu ook handelaar in Leiden

Lux 1897, p. 471 was ook wielrijder

WvF 1899, p. 85 beoordelaar fotowedstrijd die Ivens uitschreef

WvF 1900 redacteur

Niekerk, G. Jan

Collecties: RMA

Van Nierop, A.S.

Delft

Lux 1896, p. 439 penningmeester Delftsche Studenten APV

Nieuwenhuijs, H. Gerard

Amsterdam, Willemsparkweg 142

Lux 1898, p. 702 lid AFV

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Nijpels, Emile
Maastricht
FJ 1893-94, p. 16 voorzitter Maastrichtsche AFV
FJ 1895, p. 15 voorzitter Maastrichtsche AFV
Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal
Lux 1894-1895, pp. 149-152
Lit. RKD artists (vermoedelijk Emile Louis Octave Nijpels (1870-1961))

Nijenhoff, G.W.
Amsterdam, Keizersgracht 742
Lux 1896, p. 199 lid AFV

Op ten Noort, G.C.
Delft
Student
Lux 1898, p. 742 thesaurier Delftsche Studenten APV

Noppen, J.
'London representative' van Reflex Compagnie in Londen
Photographic News 1895

Noteboom Engelbert (1838-1912)
Schoonhoven
vakfotograaf
Lux 1890-1891, p. 2 lid AFV
Lit. Wachlin 2011; RKD artists

Van Notten, Mr. U.H.
Utrecht, Lucas Bolwerk 16
Lux 1897, p. 3 lid AFV voorgesteld door De Gorter

Noyon, Dr.
Zwolle
Lux 1899, p. 242 lid Zwolsche AFV

Obermeijer, C.F.
Johannesburg
Lux 1897, p. 466 buitenlid AFV

Obreen, Herman Constant (1874-?)
Leiden, Breestraat 19
Student rechten
FJ 1893-94, p. 17 ab-actis Nadar Leiden
FJ 1895, p. 16 ab-actis Nadar Leiden
TvPH 1893, p. 17
Lit. RKD images

Obreen, Henri Guillaume Arnaud (1878-1937)
Leiden
Zoon van notaris, later historicus en genealoog, fotografeerde als amateur rond 1900
Lit. Leijerzapf 1978, p. 102

Oewel, F.W.
TvPH 1896, p. 50 lid Helios
TvPH 1897, p. 49 toont grote collectie stereoscoopplaten
Lux 1896, p. 543 lid AFV
Lux 1899, p. 645 lid regelingscommissie inzending Exposition Universelle 1900 Parijs namens Helios
Lux 1899, p. 650 Oewel toont album met prachtige foto's uit Japan meegebracht
WvF 1899, p. 311 regelingscommissie Exposition Universelle 1900 Parijs

Van Oldebarneveld genaamd Witte Tullingh, jonkvr. E.
Utrecht

Algemeen Handelsblad 20 september 1888 nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: kooldrukjes op porselein

PhJ 1891, p. 102 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: crystoleum kooldrukken

Lux 1892-1893, p. 323 regelingscommissie tentoonstelling Utrecht

Lux 1891-1892, p. 63 bekroond tentoonstelling Amsterdam Militiezaal 1891

TvPH 1893, p. 115 presidente regelingscommissie tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Van Olden, P.

Arnhem

Lux 1896, p. 733 niet aanwezig op vergadering maar lid Geldersche AFV

Lux 1897, p. 206 lid Meer Licht

Van Oldenborgh

Lux 1894-1895, p. 161 lid Geldersche AFV

Oldewelt, C

Lux 1893-1894, p. 331 lid AFV

Oldewelt, W.

Amsterdam, Jan Luykenstraat 10

Lux 1900, p. 527 lid AFV

Olie Jbz, Jacob (1834-1905)

Amsterdam

Collecties: SAA

Lit. Van Veen 2000; Van Veen 2016, pl. 2, 3, 14, 44, 45, 51, 53, pp. 240, 241; RKD artists

Onnen, S.J.R.

Delft

FJ 1895, p. 15 commissaris Delftsche Studenten APV

Lux 1896, p. 439 voorzitter bestuur Delftsche Studenten APV

Oosterbaan, J.G.

Den Haag

Lux 1899, p. 689 lid AFV 's-Gravenhage

Oosting, Dr. H.J.

Den Helder

Leraar aan Koninklijk Instituut van de Marine

Lux 1899, p. 127 buitenlid AFV

Opdecoul, Antoine

Roermond, Neerstraat

Lux 1893-1894, p. 72 lid AFV voorgesteld door Joh. Huijsser

Van Oppenraaij, J.S.P.P.

Nijmegen, Broerstraat 3

FJ 1895, p. 16 secretaris Meer Licht

Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal

WvF 1895, p. 117 commissie van bijstand Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Van Ormondt, H.

Hilversum

Lux 1899, p. 789 lid AFV voorgesteld door Job Jr

Lux 1900, p. 65 buitenlid AFV

Van Os, Meinard

Amsterdam, Damstraat 2, Nes 1 en 3, Hoogte Kadijk 9

Fotohandelaar, hoofdredacteur Photographisch en Fotografisch Jaarboek 1891 - 1895. Vermoedelijk AFV lid van het eerste uur. Tussen 1890 en 1892 ook in dienst bij Loman & Co. Firma Meinard Van Os geliquideerd eind 1891, publieke verkoping 12 december 1891 bij G. Theod. De Bom, Amsterdam.

Lux 1889-1890, p. 109 voorzitter vergadering NFV

Lux 1894-1895, pp. 511-516 felle discussies binnen AFV- jaarvergadering

PhJ 1891 advertentie: Meinard van Os Magazijn van Photographie-artikelen, Fototechnisch en Photochemisch bureau
Optische inrichting Werkplaats voor reparatiën Photographische bibliotheek
PhJ 1891, p. 25 bibliothecaris NFV
PhJ 1892, pp. 130-136 artikel over lantaarnplaatjes
TvPH 1890, p. 2 lid Helios
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
FJ 1893-94, p. 14 mede-oprichter en 1^e secretaris NFV
Lit. Van Os 1891 t/m 1895; Leijerzapf 1978, p. 102

Van Os, Mr. V.K.L.
Lux 1894-1895, p. 343, lid AFV

Osieck, Henri (c. 1874 -)
Amsterdam, Frederiksplein
Koopman
Diploma fotograferen bij gaslicht 1898 Guy de Coral
Lux 1899, p. 443 lid AFV voorgesteld door Bispinck, idem p. 687 aangenomen
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier
Collecties: RMA

Ouds, L.
Amsterdam, Gelderschekade 88
Lux 1894-1895, p. 450 lid AFV, trekt kandidatuur in, wordt donateur

Overstegen
Amsterdam
Lux 1898, p. 414 aanwezig bij vergadering AFV

Van Pallandt, baron Werner Karel (1863-?)
Rosendaal
Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore 'junior'
Lux 1893-1894, p. 43 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli
Lux 1893-1894, p. 346 inzending tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
Lux 1893-1894, p. 369 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
Lux 1894-1895, p. 488 deelname Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal
Lux 1897, pp. 478-479 bekroond tentoonstelling Dordrecht: kustgezichten op 24 x 30 cm
Lux 1898, p. 254 op Fotografie-concours in Monaco 1^e prijs 1000 francs behaald, werd in fotografie getraind door C. Brainich
Lux 1900, p. 100 buitenlid AFV voorgesteld H. van der Masch Spakler
Lux 1900, p. 245 winnaar Vergrotingenwedstrijd
De Locomotief 20 november 1895:
TvPH 1995, p. 16 kunstlievend lid
TvPH 1895 p. 149 inzending tentoonstelling 1895
Lit. Boas 1999, pp. 103, 119

Pander, Gerard
Amsterdam, later Den Haag
Lux 1894-1895, aanwezig bij vergadering 24 juli 1895 AFV n.a.v opbouw tentoonstellingen
CO 1899-1900, p. 557 foto in autotypie gezicht op bergmeer

Parmentier, Meindert (1829-1905)
Amsterdam, Weesperzijde 72
Fabrikant
Lux 1899, p. 615 lid AFV voorgesteld door Peck

Patijn, Mr. Jacob Gerard (1836-1911)
Den Haag
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
Lit. RKD images (portretten van)

Paton Walsh, W.
TvPH 1890, p. 2 lid Helios

Pauw van Wioldrecht, Henry (1863-1912)

student in Utrecht, jonkheer, woont in Zeist en Driebergen, geen beroep

1882 of 1889, lid ANWB, zijn vriend A.J. Labouchere fotografeert ook

TvPH 1891, pp. 183-185 deelname wedstrijd Amsterdamsche Courant

TvPH 1897, p. 16 kunstlievend lid Helios

Lux 1891-1892, pp. 88, 102 bekroond tentoonstelling Amsterdamsche Courant, Amsterdam 1891 Brakke Grond

Lux 1892-1893 p. 288 tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: mooie interieurs, tint te licht

Lux 1893-1894, p. 44 n.a.v. inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli: niet mooi opgehangen

Lux 1896, p. 611 buitenlid AFV

Lux 1897, p. 478 bekroond tentoonstelling Dordrecht 1897: 'Noorsche landschappen'

Commissie tentoonstelling Amsterdam 1908 Stedelijk Museum

Collecties: RMA, Zeister Archief, RKD

Lit. Rooseboom 2010; Rhoen 2016; RKD artists; RKD images

Peaux, R.

Den Helder

Luitenant ter zee

Lux 1893-1894, p. 72 lid AFV voorgesteld door H. van der Masch Spakler

Peelen, J.H.

Amsterdam

TvPH 1889, p. 35 lid Helios

TvPH 1891, p. 2 en idem, p. 16 op ledenlijst Helios

TvPH 1894, p. 16 kunstlievend lid Helios

Van Pembroek, J.

Utrecht

Lux 1893-1894, p. 46 inzending tentoonstelling Utrecht Parkzaal Tivoli

Pereira, Adolf Jasper (1854 -?)

Arnhem, Villa Rammelweide

Lid Geldersche AFV

FJ 1893-94, pp. 39-48 artikel over retouche

Lux 1894-1895, p. 65 bedrijfsleider filiaal Guy de Coral in Arnhem en 'deelhebber'

Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore 'junior'

Lux 1893-1894, p. 44 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Lux 1893-1894 lid AFV, p. 72

Lux 1893-1894, p. 341 inzending Groningen

Lux 1893-1894, p. 368 tentoonstelling Arnhem 1894 Muis Sacrum

Lux 1894-1895, tegenover p. 73 bijlage bij decembernummer

TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Muis Sacrum 'senior'

WvF 1894, p. 194 Pereira heeft leiding over Guy de Corals Magazijn in Arnhem

Lit. Boas 1999, pp. 103, 119

Pereira, H.R.

Arnhem

Lux 1896, p. 733 lid Geldersche AFV

Piek Sr, Willem Frederik (1838-1916)

Amsterdam, Herengracht 258

Koopman, bankier makelaar effecten

RMA

Lit. Boom 2010

Piek Jr, Willem Frederik (1874-1954)

Amsterdam, Herengracht 258

Endexamen Openbare Handelsschool 1884, later directeur Holland America Lijn

Collecties: RMA

Lit. Boissevain 1919, p. 55; Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 1734; Boom 2010

Piek, Johanna Margaretha (1870-1947)

Amsterdam, Herengracht 258

Collecties: RMA

Lit. Boom 2010

Peck, George (Geo) (1863-1909)

Amsterdam, Amstel 226

Koopman in IJzerwaren, goede vriend van A. Scheltema Beduin

Oprichter AFV 1887, 1889 AFV (commissaris AFV 1890-1900)

Lux 1891-1892, p. 63 bekroond tentoonstelling Amsterdam Militiezaal 1891

Lux 1897, p. 682 veel lof voor Peck die vanwege drukke zaken vaak in het buitenland is

PhJ 1891, p. 25 commissaris AFV

FJ 1893-94, p. 13 commissaris AFV

FJ 1893-94, pp. 27-34 artikel over mogelijke verbeteringen aan statiefcamera's

Fj 1895, pp. 115-117 reportage en foto's gemaakt als passagier van de S.S. Maasdam toen het onderweg naar New York pech kreeg

Lit. Boas 1999, p. 103; Boom 2007; RKD artists

Pieren, A.

Nieuwediep, Ankerpark 35

Luitenant ter zee

Lux 1897, p. 867 buitenlid AFV

Lux 1898, to p. 81 bijlage 'gestrand'

CO 1900-1901, tegenover p. 872 bijlage

Pijnappel, Mej.

Middelburg

Lux 1893-1894, p. 41 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli: slecht

Plet, Thys

Nijmegen, Ganzenheuveld

Lux 1897, p. 206 lid Meer Licht

Plomp, Mej. A

Zuijlen, Utrecht

Lux 1900, p. 65 buitenlid AFV

Pohl, L.

Den Haag

TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Polak

Amsterdam

Lux 1896, p. 345 aanwezig als lid AFV op vergadering

Polkijn, Charlotte

Amsterdam, Westeinde 19

TvPH 1891, p. 2 kunstlievend lid Helios en idem, p. 16 op ledenlijst

TvPH 1892, p. 64 helpt beginnende Dames-Amateurs

WvF 1896, p. 137 inzending tentoonstelling Haarlem 1896, ze legt zich toe op reproductiefotografie

Catalogus Vrouwenarbeid Den Haag 1898, pp. 404-406 deelname aan de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid, Den Haag 1898

Lit. Altena 2003; Rooseboom 2008, pp. 230, 393; Wachlin 2011, RKD artists

Polman Mooy, H.

Haarlem, Kleine Houtweg

Directeur Nederlandsche Credietbank

Lux 1897, p. 3 lid AFV

Pompe, D.H.

Zandvoort

Lux 1894-1895, p. 251 buitenlid AFV

Pontier

Nijmegen

Lux 1897, p. 318 afwezig bij vergadering Meer Licht

Portengen, J.A.

Amsterdam

TvPH 1890, p. 33 lid Helios

Lit. RKD images (mogelijk Jacob Albertus Portengen (1856-1926))

Pot

Nijmegen

Lux 1899, p. 166 aanwezig bij vergadering Meer Licht

Pothast, Willem Frederik Alphons (1877-1916)

Amsterdam

Later grafisch ontwerper

Leerling Rijksnormaalschool maakt foto's met zelfgemaakte camera van bordkarton en goedkoop vergrootglas als lens, gebruikt kleerkast als doka

CO 1899-1900, pp. 74-75: J.C. , 'Een curieus atelier' (met twee foto's in autotypie)

Lit. RKD artists

Pottum, W.

Den Haag

Beheerder Magazijn Guy de Coral, Barentzstraat 12

Lux 1899, p. 688-689 lid AFV 's-Gravenhage

Praetorius, J.

Amsterdam

TvPH 1893, p. 20 op ledenlijst Helios

TvPH 1894, p. 15 bijlage Rijksmuseum onderdoorgang

TvPH 1895, tegenover pp. 16 bijlage

TvPH 1895, p. 177 voorzitter nieuw bestuur Helios 13 december 1895

TvPH 1897, p. 17 foto's Spanje en Marokko in vergadering 12 feb 1897

Lux 1896, p. 246 lid AFV: hij is dan nog voorzitter Helios

Prins, A.K.W.

Den Haag, Prinsevinkenspark 22

Lux 1896, p. 683 buitenlid AFV

Pryce. Th.

TvPH 1890, p. 2 lid Helios

Van Putten, J.G.

Ooltgensplaat

TvPH 1893, p. 154 lid Helios

TvPH 1894, p. 16 lid Helios

Quintus, O.J.

Groningen, Oosterstraat

Lux 1896, p. 65 lid Daguerre Groningen

S.-R.

PhJ 1892, pp. 125-129 artikel over kunstbeschouwingen op verenigingen

Van Raden, Mej. Jacqueline

De Kampioen lid ANWB

Lux 1893-1894, pp. 20-21 tentoonstelling Rotterdam 1893 Grand Hotel de Passage: kritiek van Meinard van Os op haar interieurs, wel bekroond

Radersma, J.

Amsterdam

Lux 1893-1894, p. 217 kandidaat lid AFV

Rambonnet, A.

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Lux 1899, p. 828 lid Geldersche AFV

Rhader, Mej. W.P.C.
Amsterdam, Plantage Parklaan 13
Lux 1896, p. 611 lid AFV

Rahder, J.W.F.
Amsterdam, Binnenkant Amsterdam
Firmant Wed. H. Rahder & Zoon
Lux 1893-1894, p. 328 lid AFV
Lux 1892-1893, p. 288 tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: niet best
Lux 1897, p. 1 agent voor Lux in Johannesburg
Lux 1898, p. 84 uitvoerig schrijven met kiekjes over fotografisch leven in Zuid-Afrika

Rahusen, Joan
Amsterdam
Lid ANWB, hoofdredacteur De Kampioen
TvPH 1896, p. 65 lid Helios

Van Randwijck, F.
Delft
FJ 1893-94, p. 16 voorzitter Delftsche Studenten APV

Van Rantwijk
Arnhem
Luitenant
Lux 1899, p. 201 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Rebel, G
Arnhem
Lux 1898, p. 131 aanwezig bij vergadering AFV

Rebel Jr, W.
Hilversum
Lux 1898, p. 131 aanwezig bij vergadering AFV
Lux 1898, p. 738 buitenlid AFV

Reepmaker, K.L.
Aardenburg
WvF 1899, tegenover p. 313 bijlage 'Westpoort te Aardenburg'

Van Rees, Prof. Dr. J.
Amsterdam, Hilversum
TvPH 1890, p. 161 lid Helios voorgesteld door Van Geuns
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst Helios

Reicher, Albrecht Felix (1858-1938)
Amsterdam
Kunstenaar, schilder, graficus, etser
Lux 1896, p. 135 aanwezig bij vergadering AFV
Collecties: RMA
Lit. RKD artists en RKD images

Reicher, Dr. L. Th.
Amsterdam, Groenburgwal 44
Chef van Scheikundig Laboratorium van de Gemeentelijken Gezondheidsdienst
Lux 1894-1895, p. 627
Lux 1899, p. 615 lid AFV
Lux 1900, p. 590 foto in autotypie oesterputten Bretagne, idem p. 737 plein Dinan Bretagne
Lux 1904, p. 409 portret
TvPH 1892, p. 169 lid Helios
CO 1899-1900, diverse artikelen, p. 726 foto in autotypie gezicht op markt Amsterdam, idem, p. 821 Oesterputten Bretagne

CO 1900-1901, pp. 175, 368-376 foto's in autotypie

Reinders, A.
Groningen
Lux 1897, p. 161 secretaris APV Daguerre Groningen

Renier, J.
Rotterdam
Kruisstraat 66
Lux 1898, p. 59 lid AFV

Ribbius Pelletier, G.
Utrecht, Maliesingel 58
Lux 1898, p. 486 buitenlid AFV

Van Riemsdijk, Jkvr A.J.
Den Haag
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Van Riet, C.A.M.
Groningen
PhJ 1892, p. 23 penningmeester Daguerre Groningen
FJ 1893-94, p. 15 penningmeester Daguerre Groningen
FJ 1895, p. 14 penningmeester Daguerre Groningen
Lux 1893-1894, p. 348 inzending tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie zonder mededinging

Van Rijk, J.J.
Maastricht
FJ 1895, p. 15 penningmeester Maastrichtsche AFV

Van der Rijk, Jacobus Johannes
Rotterdam
vakfotograaf
Lux 1893-1894, p. 45 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli
Lit. Wachlin 2011; RKD artists

Van Rijn, Johannes
Amsterdam
Instrumentmaker bij Loman & Co 1889, later vakfotograaf
Lit. Verkoren 1987a

Van Rijn, J.D.
Amsterdam, Heerengracht 259
Lux 1897, p. 3 lid AFV voorgesteld door J.C. Zimmerman
Collecties: mogelijk NA, Spaarnestadarchief, collectie Teding van Berkhout

Rijnbende, D.J.A.
Amsterdam, Keizersgracht
Lux 1893-1894 p. 144, voorgesteld door Joh. Huijsser

Van Rijnberk, Dr N.
TvPH 1892, p. 145 lid Helios.
TvPH 1896, p. 16 kunstlievend lid Helios
Lit. RKD artists en RKD images (mogelijk oogarts Dr. Nicolaas van Rijnberk (1845-1929))

Rinia van Nauta Jr, F.F.
Wageningen
Lux 1900, p. 459 lid 'X'

Rinkes, J.I.
Breda, Mauritsstraat 505bis
PhJ 1892, p. 23 secretaris Bredasche AFV

FJ 1893-94, p. 15 voorzitter Bredasche AFV
FJ 1895, p. 15 voorzitter Bredasche AFV

Rodrigues Pereira, A.E.
Haarlem, Kenaupark 14
Lux 1896, p. 478 buitenlid AFV

Roelink, B.F.
Meppel
Lux 1898, p. 83 buitenlid AFV

Roelfsema Pzn, R.
Groningen, Steenhouwerskade 75
PhJ 1892, p. 23 secretaris Daguerre Groningen
FJ 1893-94, p. 15 commissaris Daguerre Groningen
FJ 1895, p. 14 voorzitter Daguerre Groningen
Lux 1890-1891, p. 255 secretaris Daguerre Groningen wil Lux ook als officieel orgaan
Lux 1893-1894, p. 348 inzending Groningen buiten mededinging
Lux 1893-1894, p. 371 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Roeloffzen, G.
Amsterdam, tijdelijk Van Baerlestraat 72
Lux 1900, p. 384 buitenlid AFV

Roelvink, H.J.
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Roepers, C. Th.
Tiel
Lux 1897, p. 4 buitenlid AFV

Roeters van Lennep, G.I.A.
Amsterdam
TvPH 1891, p. 182 lid Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios
Lit. RKD images (mogelijk Gerrit Jan Adriaan Roeters van Lennep (1850-1911))

Rogge, Y.H.
TvPH 1894, p. 145 lid Helios

Van Roijen, J.W.N.
Student Leiden praeses Nadar
TvPH 1893, p. 17

Roland Holst, A.
Hilversum
Lux 1896, p. 390, buitenlid AFV voorgesteld door E. Verschuijl

Rombouts, Dr. Johannes Eliza (1843-1913)
Amsterdam
Bioloog, apotheker
AFV-lid, schreef al eerder het proefschrift *Microphotographie en hare aanwending bij Botanische onderzoekingen*, Deventer 1873 met twee foto's ingeplakt, was Doctor in de Wis- en Natuurkunde (Universiteit Leiden).
Algemeen Handelsblad 20 september 1888: foto's van dieren in Artis nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw
PhJ 1891, p. 26 penningmeester WIK
PhJ 1891, tegenover p. 74 bijlage 'Aan het strand'
PhJ 1892, p. 22 penningmeester WIK
FJ 1895, pp. 27-39 artikel over fotograferen zonder objectief met 2 bijlagen in autotypie
Lux 1890-1891, p. 155 in advertentie voor PhJ 1891 genoemd als medewerker
Lux 1893-1894, p. 141 advertentie met aankondiging 'De natuur' met artikelen over onderzeesche fotografie en kleuren-fotografie door Rombouts

Lux 1897, p. 870 nieuwe redacteur Lux
 Lux 1898, to p. 225 bijlage tijger in kooi
 Lux 1898, to p.737 bijlage zebra's
 Lux 1900, p. 408 foto in autotypie 'Buiten'
 Lux 1900, p. 478 foto in autotypie 'Diep in 't woud'
 Eigen Haard 1897, pp. 581, 583 'photografiën uit Amsterdam', met bijschriften van Justus van Maurik
De Amsterdammer, 24 augustus 1904 foto's bij artikel Kiekjes van Justus van Maurik
 CO 1899-1900, diverse artikelen (bv over microfotografie, Kodak en Vergrootingscamera) en idem tegenover p. 245 bijlage
 'Een achterblijver', pp. 55, 119, 232 foto's in autotypie
 CO 1900-1901, pp. 297- 301 artikel over het gebruik van bleekwater in de fotografie
 Co 1900-1901, p. 581 foto in autotypie: arrestatie Amsterdam op straat
 EH 1901 artikelenreeks over fotografie
 Collecties: NFM (foto's en archiefje), SAA
 Kijkjes in den dierentuin, Amsterdam 1888, geïllustreerd door Wilm. Steelink naar foto's die Rombouts maakte
 Lit. Hansma 1903-1907; Leijerzapf 1978, p. 104; Van Veen 2016, pl. 47, 48, 117;

Van Rood, J.A.
 Amsterdam, Plantage Kerklaan 63
 TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum 'junior'
 Lux 1893-1894, p. 371 eervolle vermelding tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
 Lux 1893-1894, pp. 323, 347 aanmoedigingsprijs tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
 Lux 1894-1895, p. 250 lid AFV
 WvF 1894, voor p. 100 aanmoedigingsprijs tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie

Van Rood, Ed.
 Amsterdam
 FJ 1893-94, p. 14 administrateur ACV

Roodenburgh, Alexander (1861-?)
 Arnhem
 Apotheker
 Lit. Boas 1999, p. 103

De Roos, Ingenieur
 Maastricht
 Nieuws van de Dag, 25 december 89 foto's van vonken bij lezing Nederlandsche Maatschappij ter bevordering Nijverheid
 Lux 1894-1895, p. 257 namens Maastricht lid rondreisportefeuille

La Rose, P.
 Maastricht, Stationsstraat 36
 Lux 1897, p. 751 secretaris Maastrichtsche AFV

Van Rossum, D.
 Amsterdam Oost Indisch Huis
 Lux 1894-1895, p. 302 lid AFV voorgesteld door Guy de Coral

Van Rossum, Jkvr. Louise W.
 Arnhem, Eusebiusplein 25
 Lux 1897, p. 242 wint wedstrijd 'genrefoto's van Geldersche AFV
 Lux 1897, p. 479 deelname tentoonstelling Dordrecht 1897
 TvPH 1897, p. 82 lid dat spullen schenkt aan ateliercommissie
 Catalogus Vrouwenarbeid Den Haag 1898, p. 406 deelname aan de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid, Den Haag 1898

Rossum, P.W.
 Lux 1894-1895, p. 206 bekroond kunstlichtopnamen Geldersche AFV

Van Rossum, W.L.
 Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Roskopf, Th.
 Delft, Oude Delft 128A
 Lux 1900, p. 742 secretaris Delftsche Studenten APV

Rouffaer, H.

Delft

Was in bezit van Reflexcamera en nam deel aan de Reflex-tentoonstelling Amsterdam 1892

Lux 1894-1895, p. 318 lantaarnplaatprojectie bij poging Leidse vereniging op te richten

Lux 1894-1895, p. 361 voorzitter Nadar Leiden

Routs, Emile H.W.H.

Maastricht

Waarschijnlijk de zoon van Jos Routs, in 1897 secretaris Maastrichtse AFV op 16- of 17-jarige leeftijd

Lit. Evers 2016, p. 265

Routs, Johannes Josephus Hubertus (Jos) (1830-1928)

Maastricht, Klooster 25

Lid Maastrichtse AFV c. 1895

Lux 1894-1895, p. 309 commissie van bijstand Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

WvF 1895, p. 117 commissie van bijstand Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Lit. Evers 2016, pp. 183, 187, 265

Rozendaal, J.

Amsterdam, Damstraat 30

Lux 1897, p. 235 lid AFV

Rühle von Lilienstern ter Meulen, A.J.

Utrecht

Lux 1896, p. 731 buitenlid AFV, 1897, p. 820 gewoon lid

Lux 1898, tegenover p. 579 bijlage aankomst Hare Majesteit station Weesperpoort Amsterdam

Lux 1899, pp. 640-641 deelname Internationale Ausstellung Kunstphotographien, Hamburg 1899

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Lux 1899, p. 645 lid regelingscommissie inzending Exposition Universelle 1900 Parijs namens Stichtsche AFV

Lux 1900 p. 412 foto in autotypie gezicht op haven Hamburg, en idem p. 438

CO 1899-1900, p. 278 foto in autotypie havengezicht Hamburg, en idem tegenover p. 332, bijlage groepsportret L'Union Internationale de Photographie, idem p. 442

CO 1900-1901, tegenover p. 688 bijlage; idem, p. 830 foto in autotypie

WvF 1899, p. 86 president van de Stichtsche AFV

WvF 1899, p. 311 regelingscommissie Exposition Universelle 1900 Parijs

Ruys, Johannes

Amsterdam, later Bussum

TvPH 1889, p. 2 lid Helios

TvPH 1891, p.16 op ledenlijst Helios

TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

TvPH 1895, tegenover p. 65 bijlage in autotypie 'wachtparade Dam'

TvPH 1895, p. 177 onder-voorzitter en bibliothecaris nieuw bestuur Helios, 13 december 1895

Lux 1893-1894, p. 47 tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal tivoli

Lux 1899, p. 758 buitenlid AFV

De Ruiter, H.

's Hertogenbosch, p.a. firma Loretz

Lux 1900, p. 63, buitenlid AFV voorgesteld door Ivens

Ruth, David C.

Amsterdam

Bestuur ANWB: secretaris 1886 met L.J.R. Holst en Bram Loman

PhJ 1891, p. 25 archivaris-bibliothecaris AFV

Lux 1891-1892 p. 154 AFV lid

Lux 1890-1891, pp. 153-154 over amateur-photographen n.a.v. schrijven Cosman over gevaar amateurs, idee fixe dat amateurs beroeps brood zullen ontnemen

Ruth, J.G.

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Rutten, Edmond

Maastricht
Lux 1900, p. 244 lid AFV

De Ruyter de Wildt, J.C.
WvF 1900 redacteur

Sabel, T.
Zaandam
Lux 1897, p. 819 lid AFV

Salm Hzn, Coenraad (1878-?)
Amsterdam, Keizersgracht 154
Zoon van Hendrik Salm, assuradeur
Lux 1897, p. 3 lid AFV

Salm, W.A.
Wageningen, Havenstraat
Eindexamen Openbare Handelsschool 1882
Lux 1894-1895, p. 450 buitenlid AFV voorgesteld door Meinard van Os
Lit. Boissevain 1919, p. 53

Salomon, J.H.
Doesburg, later Den Haag
TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum 'junior'
Lux 1893-1894, p. 371 eervolle vermelding tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
Lux 1898, p. 755 lid AFV 's Gravenhage

Salomonson, L.
Amsterdam
TvPH 1889, p. 4 lid Helios
TvPH 1891, p.16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Salomonson, Maurits
Amsterdam
TvPH 1890, p. 49 lid Helios
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Salomonson Hzn, J.
Amsterdam
TvPH 1895, p. 147 lid Helios

Sandbrink, J.G.
Veenendaal
Lux 1899, p. 198 buitenlid AFV

Sandow, familie
Amsterdam, Sarphatipark 106
Duitse consul in Amsterdam
Collecties: SAA
Lit. Van Veen 2016, pl. 85, 86, p. 242

Van Santen, M.J.P.
Amsterdam, Weteringsschans 217
Lux 1894-1895, p. 74, lid AFV voorgesteld door H. van der Masch Spakler
Lux 1900, p. 508 foto in autotypie Marken, idem, p. 669 Alkmaar
CO 1899-1900, p. 904 foto in autotypie 'Alkmaar', idem p. 950 'Marken Binnen'
CO 1900-1901, p. 153, p. 237, 240, 725, 918, 968, 976 foto's in autotypie

F. Schaap
Amsterdam, Kerkstraat 13
Camerabouwer en fabrikant, vanaf 1904 ook fotohandelaar

Vermoedelijk vanaf 1890 camerabouwer in dienst bij Loman & Co, daarna bij Holst en Reflexcompagnie. Vanaf 1897 eigen firma

Lux 1904, pp. 237-238

Lit. RKD artists

Schaap, P.C.D.

Lux 1894-1895, p. 163 neemt deel aan de onderlinge wedstrijd Utrechtse AFV

Schadd, H.J.

Oostenrijks Galicië

Lux 1898, p. 662 buitenlid AFV

Schaepman, Christopher Jacobus Josephus (1872-1963)

Zwolle, Klein Weezenland

Directeur van Azijn- en Kaarsenfabriek

Voorzitter Zwolsche AFV, na 1900 prijzen in Haarlem (1901), Hamburg (1903) en Den Haag (1905)

Lux 1893-1894, p. 369 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum: slecht

Lux 1896, p. 688 secretaris Zwolsche AFV

Lux 1897, p. 444 buitenlid Geldersche AFV

Lit. Veertig Jaren 1927, p. 101 behoort tot de oudste amateurs in Nederland; RKD artists

Scheepmaker, Jean Pierre (1872-?)

Arnhem, Spijkerstraat 309

Inspecteur van politie

Lit. Boas 1999, p. 103

Scheffer, J.W.F.

Oosterbeek

Lux 1894-1895, p. 206 lid Geldersche AFV

Scheidius, H.E.

Arnhem, Patersgang 80

Zonder beroep

FJ 1895, p. 14 voorzitter Geldersche AFV

Lux 1893-1894, pp. 369, 371 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum junior

Lux 1896, pp. 356, 360 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix favore: avondopnamen

Lux 1897, p. 477 deelname tentoonstelling Dordrecht

Lit. Boas 1999, pp. 103, 119

Schelkly, W.

Wageningen

Lux 1900, p. 459 lid 'X'

Scheltema Beduin, Adrianus (1864-1944)

Amsterdam, in 1899 Singel 256, daarna Raadhuisstraat 37 Amsterdam

Notaris

AFV in 1887 1ste voorzitter tot 1891, broer Petrus was meervoudig fietskampioen in die jaren

De Kampioen 1 januari 1889: ANWB voorzitter

Lux 1889-1890, p. 22 bekroond tentoonstelling AFV 1889: Noorwegen

PhJ 1891, p. 102 bekroond tentoonstelling AFV 1889: landschappen in het buitenland

Collecties: SAA, RMA

Lit. Veertig Jaren 1927, p. 16; Boas 1999, p. 103; RKD artists

Van Schermbeek, Eduard Johannes (1874-1921)

Johannesburg

Directeur Transvaal Warehouse Co.

Lit. Van den Berg 1999, pp. 135-136

Scheurleer, Mej. W.

Den Haag

TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Schiphorst, Ant.
Schiedam
Lux 1900, p. 736 secretaris Schiedamsche AFV

Schippers Jr, Jac.
Breukelen
Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnerlokaal
Lux 1894-1895, p. 414 lid AFV
Lux 1896, tegenover p. 681 bijlage kerkinterieur
Lux 1897, tegenover p. 153 bijlage 'op weg!'
Lux 1899, tegenover p. 147 bijlage sloot met visser
Co 1900-1901, p. 400 foto in autotypie, en idem tegenover p. 441 bijlage

Schlencker, J.G.C.
Bussum
TvPH 1888, p. 4 aanwezig bij eerste vergadering Helios, 19 januari 1888
TvPH 1891, p. 2 kunstlievend lid Helios en idem, p. 15 vice-voorzitter en gerant van het tijdschrift
TvPH 1894, pp. 52-62, 69-77 'Photographeeren in Oost-Galicië' met zes foto's in autotypie, en idem, pp. 131-137 (slecht gedrukt vond hij)
PhJ 1891, p. 26 onder-voorzitter en redacteur Helios
FJ 1893-94, p. 13 redacteur gerant van tijdschrift Helios
Lux 1892-1893, p. 288 tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: lantaarnplaatjes erg goed

Schlüter, A.
Amsterdam
Lid AFV, fotografeerde net als Bispinck als jongen al
FJ 1893-94, pp. 116-129 illustraties en gedicht Das Lied von der Photographie (naar Schiller's Lied von der Glocke)
Lux 1900, pp. 348-356 illustraties en gedicht Das Lied von der Photographie (naar Schiller's Lied von der Glocke) t.g.v. Bispinck bij diens 5-jarig jubileum nogmaals afgedrukt

Schmeink, A.F. Bernard
Amsterdam, Overtoom 39, 3de Helmersstraat 8
Lux 1894-1895, p. 111 lid AFV

Schmeits, Pascal
Maastricht
Pastoor
Fotografeerde in 1895 voor Victor de Stuers de St. Servaaskerk
Lit. Imkamp 2007

Schmidt Az., C.J. (1846-1923)
Amsterdam
2e assistent scheikundige bij GGD
Collecties: SAA
Lit. Van Veen 2016, pp. 32-34, pl. 17, 162, pp. 240, 244

Schmidt, André
WvF 1896, pp. 119-120 artikel over fotomechanische reproductiemethoden
WvF 1900 redacteur

Schmieder, Moritz Heinrich (1847-1906)
Amsterdam, Keizersgracht 164
Commissionair in granen
Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: goed uitgevoerd, maar helaas portretten
Lux 1893-1894, pp. 323, 346 bekroond Groningen 1894 De Harmonie
Lux 1894-1895, p. 434 lid AFV
Lux 1900, p. 245 winnaar vergrotingenwedstrijd AFV
Lit. Boas 1999, pp. 104, 119

Schnitzler, C.A.G.
Nijmegen
Lux 1899, p. 653 aanwezig bij vergadering Meer Licht

Schnitzler, Leonard (1854-?)

Amsterdam, Weteringschans 24, Keizersgracht 37

Commissionair firma Stibbe & Co

Lux 1893-1894, p. 288 lid AFV

Lux 1892-1893, p. 288 tentoonstelling Haarlem: grote belofte!

Lux 1893-1894, p. 369 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum: 'Montelbaenstoren'

Lux 1894-1895, p. 551 commissie van bijstand van nieuw AFV bestuur

TvPH 1892, p. 145 lid Helios

TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Lit. Boas 1999, pp. 104, 119

Schoijer, Martin

Amsterdam, Prinsengracht 472

Lux 1896, p. 730 lid AFV

Scholte, E.

Haarlem

Lux 1896, p. 785 lid Haarlemsche AFC vinding mechanische sluiters

Lux 1897, p. 4 bij vergadering AFV

Schouten, J.R.A.

Amsterdam, Marnixkade 27

Uitgever, hoofdredacteur Lux

Lux 1899, p. 649 lid AFV voorgesteld door H. van der Masch Spakler

Lux 1904, p. 413 portret

CO 1899-1900 hoofdredactie en artikel over driekleurendruk

CO 1900-1901 hoofdredacteur en diverse artikelen

Op de Hoogte na 1900 fotoreubriek

Schouten, Dr.

IJzendijke

Lux 1900, p. 773 buitenlid AFV

Schowe, H.R.

Bussum

Lux 1894-1895, p. 111 buitenlid AFV

Schöyer, Martin

Lux 1896, pp. 755, 803 aanwezig bij vergadering AFV

Schram, A.H.

Boekarest

Lux 1898, p. 204 buitenlid AFV

Lux 1898, p. 383 foto in autotypie straatbeeld Londen

Lux 1899, p. 1894 exposeert vergrotingen in lokalen AFV

Lux 1899, tegenover p. 217 bijlage gezicht Haarlem bij avond

Lux 1899, p. 573 zeilboot

Lux 1899, pp. 640-641 deelname Internationale Ausstellung Kunstphotographien, Hamburg 1899

Lux 1899, p. 777 foto in autotypie Zeilboten

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Lux 1900, p. 739 Schram 'onze kundige en artistieke werker in vergrotingen onderricht minder geoefende leden in deze schoone afdeeling der lichtbeeldkunst'

CO 1899-1900, p. 540 foto in autotypie zeilboot, idem p. 605, idem p. 808

CO 1900-1901, p. 77, p. 367 foto in autotypie

Schram, L.J.

Bloemendaal, Villa Mariaheувel

Lux 1898, p. 204 buitenlid AFV

Lux 1899, pp. 640-641 deelname Internationale Ausstellung Kunstphotographien, Hamburg 1899

Lux 1900, p. 101 bekroond in onderlinge AFV lantaarnplaatwedstrijd

Reisgenoot van Bispinck en Peck naar VS

De Schrijver, P.

Sumatra, Padang-Sidimpoean

Lux 1897, p. 202, buitenlid AFV

Lux 1899, pp. 302-303 boek De Kroningsfeesten ter hoofdplaats Palembang: 40 van zijn foto's in lichtdruk

Schretlen, A.D.D.

Nijmegen

Lux 1899, p. 241 aanwezig bij vergadering Meer Licht

Schröder, Alfred

TvPH 1895, p. 147 lid Helios

Schröder, B.H.

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Schroeter, J. Chr. J.

Amsterdam en Bussum

Lux 1891-1892, p. 88 bekroond tentoonstelling Amsterdamsche Courant, Amsterdam 1891 Brakke Grond

TvPH 1890, p. 33 lid Helios

TvPH 1891 p. 16 op ledenlijst Helios

TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Schudel, Carl F.

Leiden

Lux 1897, p. 479 deelname tentoonstelling Dordrecht 1897

Schut, J. Willem

Medan, vanaf 1898 Amsterdam

vakfotograaf

Lux 1894-1895, p. 366 buitenlid AFV

Lux 1898, p. 204 lid AFV

De Locomotief 20 november 1895: inzending Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal: album met foto's Deli

Lit. RKD artists

Schutte, S.

Deventer

Lux 1892-1893 p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore

Lux 1893-1894, p. 341 bekroond tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie: glimmend papier

Lux 1894-1895, tegenover p. 249 bijlage in heliogravure 'De groote wasch'

Lux 1894-1895, p. 488 deelname Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal: platina's

TvPH 1894, pp. 108-109 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum: 'senior'

Schuver, Christiaan, J. (1865-1924)

Amsterdam, P.C. Hooftstraat 72, woonde boven F. Hisgen (is ook no. 72), in 1904 Santpoort

AFV-lid, directeur van Koninklijke Stoomsteen-drukkerij Amand in 1895 in Warmoesstraat 147, in 1892 wordt Schuver directeur van de Maatschappij voor Photolithographie en Zincographie procédé mr E.I. Asser, A. Kroon is chef, vanaf 1894 chef bij Amand drukkerij te Amsterdam (fusie van voornoemde bedrijven). Vanaf 1898 voortgezet aan Looiersgracht als Stoomdrukkerij Senefelder. Hij gaat in 1901 naar Londen. Schuver is tot 1903 directeur, vanaf 1900 is ook Van der Masch Spakler directeur van Senefelder.

Lux 1889-1890, p. 15 doet verslag van de Exposition Universelle in Parijs, onder andere over de automaatfotograaf van Enjalbert

Lux 1889-1890, tegenover p. 56 twee bijlagen in lichtdruk: met reflexcamera huwelijk in Amsterdam

Lux 1889-1890, tegenover p. 88 bijlage paardentram in bocht

Lux 1889-1890, pp. 96-97, 101 gravure Wenckebach brandende stadsschouwburg, met blussers naar foto Schuver

Lux 1889-1890 vele artikelen, waaronder brieven uit Londen ondertekend S.

Lux 1889-1890, pp. 96-97 zincografie van tekening Wenckebach naar foto CJS van brand Stadsschouwburg

Lux 1889-1890, pp. 100-101 over terminologie en schrijfwijze 'photografeeren'

Lux 1890-1891, p. 61 Schuver tijdelijk uit hoofdredactie, volgend jaar weer hoofdredacteur, schrijft ondertussen nog steeds blad vol

Lux 1890-1891, tegenover p. 65 bijlage

Lux 1890-1891, p. 65 op 13 november 1890 weer terug en aanwezig bij NFV-vergadering voor voordracht isochromatische platen

Lux 1890-1891, pp. 68-75 artikel over isochromatische platen
 Lux 1890-1891, pp. 133-139 artikel 'groot of klein' overgenomen uit PhJ 1891
 Lux 1890-1891, p. 155 in advertentie voor PhJ 1891 genoemd als medewerker
 Lux 1890-1891, pp. 176-179 art S over fotografie in natuurlijke kleuren n.a.v. Lippmann
 Lux 1890-1891, p. 228 idee van Nederlands Fotografencongres
 Lux 1890-1891 pp. 264-265 secretaris regelingscie pc hoofdstraat 72
 Lux 1891-1892 Schuwer is hoofdredacteur
 Lux 1891-1892, pp. 82-85 'lets over de Reflexcamera' over Welsing en zijn kritiek op het idee van de Reflexcamera
 Lux 1891-1892, p. 115 voordracht over fotografische en fotomechanische drukmethoden bij Geldersche AFV
 Lux 1891-1892, pp. 116-118 artikel 'Fotografie en Kunst'
 Lux 1891-1892, pp. 140-141 advertentie de Hollandsche illustratie redactie: Schuwer en beveelt reproducties naar Hollandse meesters aan
 Lux 1891-1892, p. 109 advertentie voor Plantyn's Geïllustreerd Maandblad: redactie J.F. Sikken en Schuwer
 Lux 1891-1892 verslag tentoonstelling Scheveningen, pp. 374-378
 Lux 1892-1893, pp. 26-29 over de positie van Schuwer
 Lux 1892-1893, p. 41 artikel over proeven kleurenfotografie en iso chromatisme in laboratoria van de heren Loman en Buckmann, leraren aan het gymnasium
 Lux 1892-1893, pp. 309-310 verwijzing naar artikel Schuwer in *De Amsterdammer*
 Lux 1892-1893 p. 316 vorming Union Internationale de Photographie ('Wereld-Fotografie-Vereeniging'), Schuwer voorzitter
 Lux 1893-1894 p. 418 -419 over de fotografie-tentoonstellingen: hij neemt het voor de kranten en critici op!
 Lux 1894-1895, pp. 68-70 in memoriam Asser door Schuwer, idem op p. 75 vertoont collectie foto's Asser
 Lux 1900, pp. 413-414 iets over ontwikkelen
 Lux 1900, p. 733 foto in autotypie muzikant met tuba
 Lux 1904, pp. 393-394 artikel over de geboorte van het blad Lux (met portret van Schuwer)
 TvPH 1889, pp. 59-63 artikel over berekenen snelheid momentsluiter, ondertekent als Med. Stud.
 TvPH 1890, p. 2 lid Helios
 TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
 TvPH 1893, p. 20 vanaf begin 1893 in Abcoude
 TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst Helios
 PhJ 1891, tegenover p. 126 twee bijlagen in autotypie Angerer & Göschl, Wenen: straatopnamen Londen met Reflexcamera
 PhJ 1891, pp. 92-98 artikel over gewenste plaatgrootte voor amateurs
 PhJ 1892, pp. 63-81 artikel over platinotypie
 FJ 1893-94, pp. 35-38 artikel over chromofotografie en kleurendruk
 FJ 1893-94, pp. 53-54 artikel over ontwikkelen
 FJ 1893-94, pp. 89-91 over het fotograferen van een 104-jarige in Engeland, met 2 bijlagen 'Granny' gedrukt bij Maatschappij voor Photolithographie en Zincographie procédé Asser
 WvF 1895, p. 262 artikel over menging amateurs en handelaren, Schuwer stelt wijziging huishoudelijk reglement voor handelaren, maar ook lichtdrukkers
 WvF 1899, p. 85 beoordelaar foto-wedstrijd die Ivens uitschreef: Schuwer, directeur Senefelder
 Collecties: RMA
 Lit. Mededelingen 1926, p. 15; Assman/Moerkerk 1948; bijlage bij Offset 14 (1959) nr. 25/26; RKD artists

Schwarz, O.J.A.
 Delft
 Kapitein der Infanterie
 Lux 1896, p. 731 buitenlid AFV

Segov, M.H.
 Gheel (België)
 Lux 1898, pp. 860-861 over afdrukken op blauwzuur papier, waarom niet vaker
 WvF 1900 redacteur
 CO 1899-1900, pp. 632-633 artikel over fotografie in dienst van het gerecht

Van Senus, Dr. A.H.C.
 Rotterdam, Kralingen Avenue Concordia
 Handelaar in chemicaliën voor fotografie
 WvF 1894, pp. 94-95 prijscourant

Seret, A.
 Tiel
 Lux 1897, p. 371 buitenlid AFV

Serrurier

Leiden

Algemeen Handelsblad, 30 november 1890, 'Photografie en Photographen': Serrurier beveelt aan de Reflex-sportcamera voor fotografie in de tropen: uit een stuk hout gemaakt.

Mogelijk is dit L. Serrurier, de directeur van Rijks Ethnographisch Museum

Sickinghe, Jhr Agathon Gerard (1868-?)

Arnhem, luitenant-generaal b.d., later Den Haag Kamerheer-Ceremoniemeester H.M. de Koningin

WvF 1894, p. 3 penningmeester tentoonstellingscomité tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, pp. 1347-1348

Siem Jr, Detloff

Amsterdam

Lux 1891-1892, p. 88 bekroond tentoonstelling Amsterdamsche Courant, Amsterdam 1891 Brakke Grond

Lit. foto's in Lugard 1923b

Sillem, Ernst (1864-1919)

Amsterdam

Koopt toestel op wereldreis in Verenigde Staten

Lit. Sillem 1997

Simons de Ruijter, H.IJ.A.

Zuid-Afrika, Waterval-Boven

Chef NZASM

Lux 1897, p. 202, buitenlid AFV voorgesteld door Rahder

Sissingh, Dr. R.

Delft

FJ 1893-94, p. 16 erevoorzitter Delftsche Studenten APV

FJ 1895, p. 15 erevoorzitter Delftsche Studenten APV

Six, J.

TvPH 1888, p. 26 lid Helios

Lit. RKD artists (vermoedelijk Jan Six (1857-1926))

Slaap, G.T.D.

Beverwijk

Lux 1893-1894, p. 288 buitenlid AFV

Slagmulder, F.B.

Lux 1892-1893, p. 323 regelingscommissie tentoonstelling Utrecht

Lux 1893-1894, p. 47 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli, p. 47

V.d. Sleen, N.

Haarlem

Lux 1892-1893, p. 288 tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: mikrofotogrammen van bacteriën goed afgewerkt

Lux 1896, pp. 356, 360, bekroond tentoonstelling Haarlem: microfotogrammen

Lux 1898, p. 65 voorzitter Haarlemsche AFC

Lux 1898, p. 83 buitenlid AFV

Lux 1899, p. 645 lid regelingscommissie inzending Exposition Universelle 1900 Parijs namens Haarlemse AFV

WvF 1899, p. 311 regelingscommissie Exposition Universelle 1900 Parijs

Sluyterman, A.C.

Amsterdam, Keizersgracht 149

Lux 1899, p. 127 lid AFV voorgesteld door Van der Masch Spakler

Lux 1899, p. 221 zeegezicht met zon door wolken

Lux 1899, tegenover p. 297 bijlage schaapherd

Lux 1899, p. 303 foto in autotypie landschapje

Lux 1899, p. 645 secretaris regelingscommissie inzending Exposition Universelle 1900 Parijs

Lux 1900, p. 101 diploma in onderlinge AFV lantaarnplaatwedstrijd

WvF 1899, p. 310 regelingscommissie Exposition Universelle 1900 Parijs

CO 1900-1901, p. 396 foto in autotypie, idem tegenover p. 856 bijlage

Smeelen, Mevr.

Arrnhem
Lux 1898, p. 132 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Smit Ezn, I.
Amsterdam, Stadhouderskade 36
Lux 1899, p. 722 lid AFV

Smit, Leonardus Johannes (1865-1927)
Kinderdijk
Directeur L. Smit en zoon scheepswerf en machinefabriek te Kinderdijk vanaf 1897
Bekroning Lux 1891-1892, p. 63 tentoonstelling Amsterdam 1891 Militiezaal: foto's naar machineriën
Lux 1891-1892, p. 378 verslag tentoonstelling Den Haag/Scheveningen
Lux 1893-1894, p. 20 Meinard van Os verslag tentoonstelling Rotterdam 1893 Grand Hotel de Passage: grootste camera in Nederland aanwezig, platen van 70 x 80 cm en 50 x 60 cm: landschappen om te watertanden!
Lux 1893-1894, p. 30 bekroond tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli, heerlijke beelden, idem p. 60 schrijven Mögle dat Smit bij hem leerde, hij prijst zijn leerling en heeft er niet de hand ingehad
Lux 1899, p. 686 buitenlid AFV
Collecties: Dordrechts Archief
Lit. www.hvwa.nl foto's waarop reuzecamera zichtbaar is

Smith, G.P.
Groningen, Poelestraat 78, idem D 81
FJ 1893-94, p. 15 secretaris APV Daguerre Groningen
FJ 1895, p. 14 secretaris Daguerre Groningen
TvPH 1892, p. 208 commissie van bijstand tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore
TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
TvPH 1895, tegenover p. 80 bijlage 'Spoorweg Lector'
Lux 1893-1894, p. 288 buitenlid AFV
Lux 1893-1894, p. 371 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
Lux 1893-1894, p. 348 inzending tentoonstelling Groningen 1894 DE Harmonie buiten mededinging
Lux 1897, p. 477 deelname tentoonstelling Dordrecht 1897
WvF 1895, p. 117 commissie van bijstand Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Smits, Zeger
Lid Raad van Beheer Handelmaatschappij Holland-Madagascar
Reisdagboek met foto's van o.a. Charnay maar ook een paar eigen foto's van voor 1900
Collecties: NA
Lit. Hendrikse/Kruyswijk 2016

Smulders, P.A.L.
Rotterdam, Houttuin 54
Lux 1899, p. 238 buitenlid AFV

Snooy, G.J.
WvF 99, p. 211 foto in autotypie 'Winter te Krommenie'

Snouck Hurgronje, Prof. Christiaan (1857-1937)
Leiden, Mekka
Hoogleraar
Collecties: UBL
Lit. Van der Wal 2011; RKD artists

Van Someren Brand, Mr. Jan Eduard (1856-1904)
Amsterdam, Reijer Anslostraat 29
TvPH 1895, p. 161 lid Helios
Lux 1898, p. 377 deelname aan discussie
Lux 1899, p. 722 lid AFV
Lit. RKD images

Sosrodipoero, Raden Ngabei
Soerakarta
Lux 1898, p. 832 Kroningsfotografiewedstrijd Guy de Coral bekroonde Indische foto's

Spakler, Mej. J.H. (Johanna)
Amsterdam, Vondelstraat 23
Trouwde met een ingenieur, directeur hypotheekbank Jan Rudolph van Osselen in 1899
Lux 1894-1895, p. 627 lid AFV
Lux 1896, p. 4 200-ste lid

Spanjaard, K.
Meppel
Lux 1893-1894, p. 348 inzending Groningen
Lux 1893-1894, p. 369 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
Lux 1896, p. 659 buitenlid AFV
Lux 1899, p. 18 bekroning in Ned. Ethno-fotografische wedstrijd

Sproncken, Willem Gerardus (c.1843-1910)
Maastricht, vanaf 1898 in Vlissingen
Infanterie-officier
Lid Maastrichtse AFV
Lit. Evers 2016, pp. 187, 265

Van Staa, J.W.H.
PhJ 1892, p. 22 secretaris WIK

Van der Stadt, H.
Arnhem
Leraar natuurkunde, onderwijs in de natuurkunde aan H.M. de Koningin
WvF 1895, p. 79 artikel over fotografie en astronomie
WvF 1899 medewerker

Stam Jr, J.
Amsterdam, Reguliersgracht 132
Lux 1900, p. 773 lid AFV

Stang, Mevr. E. of Th.
WvF 1899, tegenover p. 137 bijlage in autotypie 'Winter in Haagsche Bos'
Lux 1900, p. 245 winnaar vergrotingenwedstrijd AFV

Stark, Elias (1849-1933)
Nieuwer Amstel
Apotheker (Stark tandpasta), tekenaar etser
Algemeen Handelsblad 20 september 1888: nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: binnenhuisjes en landschappen
PhJ 1891, p. 101 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw landschappen
TvPH 1892, p. 186 lid Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios
Lit. RKD artists

Stark, Otto Elias (1864-1937)
Arnhem
Kunstenaar
Lux 1899, p. 281 lid Geldersche AFV
Lit. RKD artists

Van Steenberghe, A.J.
Nijmegen, daarna Amsterdam, Warmoesstraat 126
Zoon (?) van fotohandelaar J.J. van Steenberghe, Warmoesstraat 126
PhJ 1892, p. x advertentie J.J. van Steenberghe: Apparaten voor Mikro-fotographie uit de fabriek van Carl Zeiss te Jena worden tegen catalogusprijzen geleverd
Lux 1899, p. 345 aanwezig bij vergadering Meer Licht
Lux 1900, p. 208 lid AFV

Steenhuizen, Paul Louis (1870-1940)
Amsterdam
Fotografeerde in Artis waar hij medewerker en preparateur was

Collecties: SAA
Lit. RKD artists

Stemmler, Jean
Amsterdam, Achterburgwal 173
Lux 1896, p. 59 lid AFV
TvPH 1897, p. 82 lid dat spullen schenkt aan ateliercommissie

Sterker, V.R.
WvF 1900 redacteur

Sterling, Max
Journalist
Lux 1899, pp. 826-827 in vergadering 15 november AFV projecteert hij kiekjes uit Zuid-Afrika. Sterling maakte al tijdens de onlusten in 1880-1881 zelf foto's.

Stibbe, M.
Amsterdam, P.C. Hooftstraat 10
FJ 1893-94, p. 14 penningmeester ACV
Lux 1892-1893, p. 129 lezing reisbeschrijving via Marseille naar Sumatra's Westkust met lantaarnplaten
Lux 1893-1894, p. 216 kandidaat lid AFV

Stibbe, W.
Amsterdam
TvPH 1892, p. 145 lid Helios, tegelijk met Schnitzler

Stoel, Nic.
Bloemendaal
Bouwkundige
Lux 1894-1895, p. 602 buitenlid AFV

Stokvis, A.B.
Amsterdam, Herengracht 207
Was in bezit van Reflexcamera en nam deel aan de Reflex-tentoonstelling Amsterdam 1892
Lux 1893-1894 p. 144 lid AFV voorgesteld door Bispinck
Lux 1893-94, pp. 98-101 'Eene reis met hindernissen'
FJ 1895, pp. 103-105 artikel over het grote contingent amateurs en pleidooi voor internationale fotografietaal

Stokvis, Philip Joseph (1867-?)
Arnhem, Oude Kraan 63
Fabrikant
PhJ 1892, p. 23 secretaris Geldersche AFV
Lux 1890-1891, p. 27 bekroond Scheveningsche wielervedstrijd voor beste foto's door amateur-fotografen
Lux 1891-1892, p. 72 zit ook in bestuur Arnhemsche wielervedstrijd
Lux 1891-1892, p. 59 tentoonstelling Amsterdam 1891 Militiezaal: vooral momentopnamen wielervedstrijd vallen op
Lux 1891-1892, p. 376 verslag tentoonstelling Den Haag/Scheveningen: gecombineerd met Engelberts
Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: samen met Engelberts
Lux 1893-1894, tegenover p. 414 bijlage 'Aan 't Strand'
Lux 1893-1894, tegenover p. 250 bijlage 'hemelsche berg' van Engelberts en Stokvis
Lux 1893-1894, p. 369 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
TvPH 1894, p. 108 bekroond tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum senior
Lit. Boas 1999, pp. 104, 119

Stolberg Jr, Jan Eduard (1864-1943)
Amsterdam, Groenburgwal 61
Lux 1900, p. 384 lid AFV
Collecties: RKD images (portretten van Stolberg en familie)

Stomps, Benjamin Wilhelmus (1856-1904)
Amsterdam
Collecties: SAA
Lit. Van Veen 2016, pp. 240-241, pl. 1, 35; RKD artists

Stork, E.
Zwolle
Lux 1896, p. 688 voorzitter Zwolsche AFV
Lux 1900, p. 813 toont collectie stereofoto's in vergadering Zwolsche AFV

Storm de Grave, A.J.
Ede, Rijswijk, later Voorburg
ANWB secretaris
TvPH 1888, p. 4 bij bespreking over oprichting Helios, 28 december 1887 in "Eensgezindheid" te Amsterdam en aanwezig bij eerste vergadering Helios, 19 januari 1888
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Striethorst, Frans
Bussum
Lux 1894-1895, p. 2 buitenlid AFV

Struben, Mr. H.W.F.
Den Haag
FJ 1893-94, p. 16 penningmeester AFV 's Gravenhage
FJ 1895, p. 15 penningmeester AFV 's Gravenhage
TvPH 1892, p. 15 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Struben, Frits J.
Wageningen, Dijkstraat 10
Lux 1900, p. 358 secretaris 'X'

Struik-Dalm, C.
Amsterdam, Prinsengracht 176
Candidaat notaris
Lux 1898, p. 57 lid AFV

Struyvenberg, Hendrik Cornelis (1866-?)
Arnhem, Bakkerstraat 5
Depothouder Fongers
Lit. Boas 1999, p. 104

Stuart, Mr. Th.
TvPH 1896, p. 50 lid Helios

Stumpff, W.
Amsterdam, Spui 2
Lux 1896, p. 263 lid AFV

Suringar, Mevr. S.
Oegstgeest
Lux 1893-1894, p. 348 inzending tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
Collecties: RKD
Lit. RKD artists en RKD images

Suyver, Machiel Gerrit George (1872-?)
Amsterdam
Werktuigbouwkundige firma H.J. Suyver
Lux 1891-1892, p. 378 verslag tentoonstelling Den Haag/Scheveningen 1892
Lux 1893-1894, p. 45 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli
TvPH 1892, p. 159 inzending tentoonstelling Den Haag/Scheveningen: momentopnamen uit Turkije, Griekenland en Klein-Azië
WvF 1895, p. 225 over eenvoudige manier van drukken van foto's in inkt
WvF 1899, p. 326 foto in autotypie stoomschip
Lit. Boas 1999, pp. 104, 119

Taconis, J.G.
Leeuwarden
Tabaksfabrikant
Eindexamen Openbare Handelsschool 1883
Lux 1897, p. 315 buitenlid AFV
Lit. Boissevain 1919, p. 53

Van der Tak, W.
Den Haag, Spui 235
Student
FJ 1893-94, p. 16 secretaris Delftsche Studenten APV

Tan Tjoen Lee
Haarlem
Lux 1896, p. 611 buitenlid AFV

Teding van Berkhout, Hendrik (1879-1969)
CO, 1900-1901, pp. 512, 560 foto's in autotypie landelijke scenes
Lux 1901, pp. 88, 199 zelfde foto's in autotypie
Collecties RMA, NA collectie Spaarnestadarchief
Lit. RKD artists

Taets van Amerongen, J.W.J baron
Oosterbeek, Weverstraat en Arnhem Bakkerstraat 68
FJ 1895, p. 14 secretaris Geldersche AFV
Lux 1893-1894, p. 288, buitenlid AFV
Lux 1893-1894, p. 369 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum
WvF 1895, p. 117 commissie van bijstand Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Teixeira de Mattos, L.F.
Delft
Student
TvPH 1892, p. 48 secretaris Delftsche Studenten APV

Tenckinck, Mr. P.A. (?- 1897)
Amsterdam
TvPH 1889, p. 35 lid Helios
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Tepe, Richard August Joseph Maria (1864-1952)
Watergraafsmeer, Bloemendaal, Apeldoorn
Fabrikant van mineralen
Lid AFV in 1902, deelname aan Internationale Tentoonstelling van Foto-Kunst in Amsterdam 1908 Stedelijk Museum
Collecties: RMA, NFM
Lit. Leijerzapf 1978, p. 106; Kuhlmann 2007; Kuhlmann/Boom 2009; RKD artists

Den Tex, Emile (1874-1962)
Johannesburg
Employee Banque Française de l'Afrique du Sud
Lit. Van den Berg 1999, pp. 135-136

Den Tex, H.P.G.
Delft
Student
Lux 1897, p. 750 commissaris van het materieel Delftsche Studenten APV

Thämer, C.
Den Haag
Meubelmaker, amateurfotograaf
WvF 1894, p. 13 maakt zelf vergrotingstoestel

Theissing, Willy

Amsterdam, Parkweg 47
Lux 1894-1895, p. 378 lid AFV voorgesteld door Frans Huijsser

Van Thiel, J.
Herengracht 139
Lux 1898, p. 227 lid AFV
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Thienen, G.J.
Groningen
Lux 1898, p. 4 lid AFV

Thoe Schwartzenberg, Jhr F.
Goslar, Duitsland
WvF 1895, pp. 10-11 ingezonden brief over ontwikkelen

Thomas, J.
Haarlem, Korte Spaarne
Luitenant
Lux 1896, p. 131 buitenlid AFV, voorgesteld door Ign. Blsp
Lux 1897, p. 341 voordracht over Röntgenfotografie

Thörig, K.G.H.N.
Lahat
Lux 1898, p. 486 buitenlid AFV

Van Tienhoven, A.E.
Hilversum
Lux 1899, p. 722 buitenlid AFV

Tijssens, D.J.
Schiedam
Lux 1900, p. 773 buitenlid AFV

Van Till, G.A. baron
Lux 1899, p. 22 aanwezig bij vergadering AFV
Lux 1899, p. 230
WvF 1899 p. 86 penningmeester van de Stichtse AFV

De Timmerman, A.
Lombok
TvPH 1891, p. 18 lid Helios
TvPH 1892, p. 109
TvPH 1893, tegenover p. 28 en p. 29 bijlage Kampong Tello

Tilanus, Dr. C.B.
Amsterdam
TvPH 1891, p. 18 lid Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Tissot, R.
Lux 1894-1895, p. 206 bekroond wedstrijd sneeuwlandschappen Geldersche AFV

Van den Tol, Mevr.
Hilversum, Lindenheuvel
Lux 1896, p. 458 buitenlid AFV voorgesteld door A. Roland Holst

Toray, Ant.
Den Haag
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Toussaint, Willem (1865-?)
Amsterdam, Vondelstraat 80

Chef firma P. Alma Azn, sigarenfabrikant
 Eindexamen Openbare Handelsschool 1884, klasgenoot C.G. 't Hooft en neef van H. van der Masch Spakler
 PHJ 1892, pp. 113-118 artikel over fotograferen in Londen, was in bezit van Reflexcamera en nam deel aan de Reflex-tentoonstelling Amsterdam 1892
 Lux 1890-1891, pp. 199-202 verslag van soirée (feest) 6 mrt 1891 van AFV in Maison Stroucken met vertoning lantaarnplaten: instantanéés uit Londen
 Lux 1891-1892, p. 63 bekroond op tentoonstelling Amsterdam 1891 Militiezaal, idem p. 71 woord van lof voor uitstekende hangkunsten van Mögle, Toussaint en Bispinck.
 Lux 1891-1892, pp. 373, 378 verslag tentoonstelling Den Haag/Scheveningen
 Lux 1892-1893 pp. 227-228 lantaarnplaatavond AFV veel sigaren gerookt, lof voor die van Toussaint
 Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Parkzaal Tivoli: platinotypieën en Eastmans platen, uitmuntend, bewonderenswaardig
 Lux 1893-1894, tegenover p. 34 bijlage Uilenburg voddenmarkt
 Lux 1893-1894, p. 199-202 bespreking FJ 1893-94 door Toussaint
 Lux 1894-1895, pp. 264-268 bespreking FJ 1893-94 door Toussaint met mening over afgezaagde onderwerpen
 Lux 1894-1895, pp. 488-489 samen met G.O. 't Hooft genoemd, maar het gaat over Toussaint, hoofdzakelijk stadsgezichten
 Lux 1896, to p. 753 bijlage nabij Amsterdam
 Lux 1898, to p.153 bijlage ijsbrekers in gracht
 Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier
 Foto-album 1895
 Collecties: SAA
 Lit. Foto-album 1895; Boissevain 1919, p. 54; Boas 1999, pp. 104, 119; Van Veen 2016, pl. 202, p. 246

Van Treijburg
 Arnhem
 Lux 1897, p. 749 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Trouerbach, C.G.G.
 Java, Soerabaia
 Griffier bij de Raad van justitie
 Lux 1898, p. 832 Kroningsfotografiewedstrijd Guy de Coral bekroonde Indische foto's

Trivelli, A.P.H.
 Delft
 Student
 Fotografeerde als student, vertrok na 1910 naar Amerika om in Kodak laboratorium in Rochester te werken.
 Lit. Veertig Jaren 1927, p. 101; Leijerzapf 1978, p. 106

Tutein Nolthenius, Johannes Jacobus (Jacques) (1869-1959)
 Amsterdam, Herengracht 132
 Bankier of commissionair
 AFV secretaris van 1ste bestuur in 1887 en 1888, wordt genoemd in Barkan, Immigrants Dutch and Dutch Americans, pp. 336-337: 'The Kansas City Southern Railroad attracted largest Dutch investment' na Panic 1893.
 JJTN introduceerde directeur Stilwell in Amsterdamse bankierswereld, in gemeentearchief bevindt zich album Stillwell
 Vanaf 1896 in Verenigde Staten, trouwde Belle Firth, broers Hugo later directeur Calvé Delft en Jan Rudolph zouden ook hebben gefotografeerd. Ze waren neven van amateurfotograaf Claude Auguste Crommelin en woonden in diens huis aan de Herengracht met atelier in het tuinhuis.
 Lit. Boas 1999, p. 104

Uitdenboger, Jac.
 Helmond
 Lux 1893-1894, p. 45 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Uithof
 Groningen
 Lux 1896, p. 65 lid APV Daguerre Groningen

Uytwerf Sterling, J.J.
 Amsterdam
 TvPH 1895, p. 17 lid Helios,
 TvPH 1895, p. 177 nieuw bestuur 13 december 1895: onder-voorzitter en gérant van tijdschrift

H.V.

PhJ 1892, pp. 107-108 artikel 'Een Impressie' over fotograferen op straat in Amsterdam met bijlage 'Begijnhofsteeg te Amsterdam

De Val, E.

Borneo

Lux 1899, p. 198 buitenlid AFV

Valkema Blouw, Dr. H.A.J.

Haarlem

Leraar HBS

Lux 1896, pp. 356, 360 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: Röntgenfoto's

Lux 1897, p. 283 aanwezig bij vergadering AFV

Lux 1898, p. 155 jurylid Jubileum Wedstrijd

Lux 1898, p. 318 onderwerp X-rays

Van Veen Jz, D.

Groningen,

Chef van filiaal Guy de Coral in Groningen

Lux 1900, pp. 307-308, 310 reactie op artikel over invloed handcamera op fotografie, neemt het op voor handelaren

Van Veen, Marie

Amsterdam

TvPH 1893, p. 20 ledenlijst Helios

TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

Veenenbosch, J.

Haarlem

Lux 1893-1894, p. 292 deed mee aan Haarlemsche AFC wedstrijd op Nikko Papier

Lux 1893-1894, p. 328 buitenlid AFV

De Veer Jr, Gerard Severin

Arnhem, Velperweg 94, daarna Den Haag, Kanaal 9

lid AFV 's-Gravenhage, neemt deel aan Salon Parijs 1894

FJ 1893-94, p. 15 secretaris Geldersche AFV

Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore: heeft smaak

Lux 1893-1894, p. 47 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Lux 1893-1894, p. 223 inzending tentoonstelling Maastricht 1894 Augustijnlerokaal

Lux 1893-1894, pp. 323, 345 bekroond Groningen 1894 De Harmonie

Lux 1893-1894, p. 369 tentoonstelling Arnhem 1894 Musis Sacrum

Lux 1894-1895, p. 24 verhuist in najaar 1894 naar Den Haag

TvPH 1892, p. 161 inzending tentoonstelling Den Haag/Scheveningen 1892

TvPH 1892, p. 208 commissie van bijstand tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore

TvPH 1893, p. 171 regelingscommissie tentoonstelling Arnhem 1893 Musis Sacrum

WvF 1895 p. 117 commissie van bijstand Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal met adres Kanaal 9 I, 's Gravenhage

WvF 1899, p. 311 regelingscommissie Exposition Universelle 1900 Parijs

Lux 1897, p. 518 secretaris van nieuw gevormde Haagsche Foto-Club

Lux 1899, p. 605 foto in autotypie jachtsstilleven

Lux 1899, p. 645 lid regelingscommissie inzending Exposition Universelle 1900 Parijs namens APV Daguerre Groningen

Lit. Catalogus Parijs 1894; Veertig Jaren 1927, p. 103; Boas 1999, pp. 104, 119

Van de Veerdonk, J.

Amsterdam, Hartenstraat 3

Lux 1893-1894, p. 253 aanwezig als lid AFV bij maandelijkse bijeenkomst

Lux 1893-1894, p. 288, lid AFV

Veershijm, Isidore

Amsterdam

Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore voor diapositieven

Van der Velden Jr, T.

Amsterdam, Nieuwe Kerkstraat 106

Lux 1896, p. 611 lid AFV

Van Velzel, H.
 Amsterdam, Prinsengracht 401
 Lux 1894-1895, p. 111 lid AFV voorgesteld door George Peck

Venebos, J.
 Haarlem
 Lux 1894-1895, p. 405 regelingscommissie tentoonstelling Haarlem 1896

Verdam, N.C.H.
 Amsterdam, Herengracht 455
 Ingenieur

Verrijn Stuart Jr, M.
 Amsterdam
 TvPH 1890, p. 49 lid Helios
 TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
 TvPH 1894, p. 15 Helios

Verschuijl, E.
 Amsterdam, Stadhouderskade 98
 Lux 1893-1894, p. 252 lid AFV

Verschure, H.J.
 Eindhoven
 Lux 1898, p. 83 buitenlid AFV

Versteegh, H.H.
 Amsterdam, Keizersgracht 721
 Lux 1897, p. 371 lid AFV

Veth, C.
 Amsterdam
 TvPH 1896, p. 50 lid Helios
 RKD artists (vermoedelijk C.D. Veth, ingenieur en fotograaf tijdens de Sumatra-expeditie van Dr. H.F.R. Hubrecht)

Verhagen, O.
 Amsterdam, Sarphatistraat 16
 Lux 1900, p. 699 lid AFV

Versteeg, H.J.
 Zaandam of Schiedam
 TvPH 1894, p. 161 lid Helios

Verwey, S.
 Java, Gombong
 Ingenieur
 Lux 1899, pp. 13 -15 levert meer bijdragen dit jaar aan Lux

Vettewinkel, H.J.
 Amsterdam, Singel 102
 Lux 1893-1894, p. 381 als lid bij bijeenkomst AFV
 Lux 1894-1895, p. 72 lid AFV voorgesteld door Scheltema Beduin

Vieth Jr
 Lux 1896, p. 179 aanwezig bij vergadering oprichting Bond in Utrecht

Vieth Sr
 Lux 1896, p. 179 aanwezig bij vergadering oprichting Bond in Utrecht

Vijftigschild
 Nijmegen
 Lux 1900, p. 102 lid Meer Licht

Van de Vijssel, J.
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

De Villeneuve, L.C.
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Viruly, Mej. C.E.A.
Voorburg
Lux 1892-1893, p. 288 inzending tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore 'junior'
TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Visée, L.
Amsterdam, Ringkade 35
Lux 1896, p. 345 aanwezig als lid bij vergadering AFV

Visscher, C.J.
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Vlaanderen, Joh.
Amsterdam, Marnixkade 42
Lux 1898, p. 558 lid AFV

Van Vloten, R.
Delft
Lux 1899, p. 792 secretaris Delftsche Studenten APV
Lux 1900, p. 742 voorzitter Delftsche Studenten APV

Voet, W.J.
Haarlem, Anegang 15
Lux 1896, p. 59 buitenlid AFV
Lux 1896, tegenover p. 589 bijlage 'Hollandsch Landschap'
Lux 1897, p. 477 deelname tentoonstelling Dordrecht 1897
Lux 1898, p. 205 secretaris Haarlemsche AFC

De Vogel, Th. C.
Haarlem
Lux 1894-1895, p. 317 bekroond op eigen tent Haarlemsche AFC

Vogelvanger, G.
Wageningen
Lux 1900, p. 358 nieuwe president van 'X'

Voorduijn, B.G.C.
Utrecht
Lux 1899, p. 310 lid AFV

Voorwijk, Gerardus Petrus (1848-?)
Amsterdam
Sigarenfabrikant
TvPH 1889, p. 35 lid Helios
Lux 1891-1892, p. 63 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1891 Militiezaal
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1892, pp. 40-45 artikel over landschapsretouche
TvPH 1892, p. 7 toont fraaie plaatjes in vergadering
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios
TvPH 1895, p. 83 bouwt vergrotingsinstallatie in gezamenlijk atelier Helios/AFV
Collecties: W. van Keulen, Haarlem
Lit. Boas 1999, pp. 104, 119

Van Voorst tot Voorst, H.H.E. baron
Den Haag

Oud luitenant der grenadiers

TvPH 1889, pp. 102-103 publicatie van brochure: 'De photographie en hare toepassing op militair gebied' te Den Haag

FJ 1893-94, p. 16 voorzitter AFV 's Gravenhage

TvPH 1892, p. 15 president AFV 's Gravenhage

TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Vorstius, T.

Amsterdam

TvPH 1893, p. 154 lid Helios

TvPH 1894, p. 15 lid Helios

Vos Rzn, A.

Amsterdam

TvPH 1890, p. 161 lid Helios voorgesteld door Tenckinck

TvPH 1891, pp. 2 lid Helios, en idem p. 16 op ledenlijst Helios

FJ 1893-94, p. 14 voorzitter ACV

Lux 1892-1893, p. 131 voorzitter ACV

Lux 1893-1894, pp. 30, 45,46 tentoonstelling Utrecht 1893 Felix Favore: foto's uit Amerika

TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios

De Vos, Mej. C.

Amsterdam

TvPH 1890, p. 183 kunstlievend lid Helios

TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios

De Vos, Mej. W.

Amsterdam

TvPH 1890, p. 183 kunstlievend lid Helios

TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios

Voskuil, C.L.C. (Christiaan Lambertus Cornelis)

Amsterdam, Vondelstraat 5

Vermoedelijk dezelfde als de kunsthandelaar

Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 1567

Voskuil, B.L.

Amsterdam

Lux 1894-1895 p. 415 aanwezig bij bijeenkomst op boot naar terreinen Wereld-Tentoonstelling Amsterdam 1895

Voûte, Mevr. Dr.

TvPH 1895, p. 16 kunstlievend lid Helios

Voute Jr, P.A.

Amsterdam, Herengracht 418

Lux 1894-1895, p. 158 lid AFV voorgesteld door Guy de Coral

Vrickx, M.

Amsterdam

Conciërge van lokalen en atelier AFV in gebouw van Lutherse kerk, administrateur.

Lux 1912, p. 508 met portret, altijd aanwezig in clubgebouw

Lit. Veertig Jaren, pp. 20, 26

De Vries, Mej. C.

Amsterdam, Binnen-Amstel 110

Lux 1896, p. 458 lid AFV voorgesteld door bestuur

Lux 1900, p. 101 diploma in onderlinge AFV lantaarnplaatwedstrijd

De Vries, H.

Amsterdam, Sarphatipark 59

Lux 1898, p. 131 lid AFV voorgesteld door mej C. de Vries

De Vries, Jacob

Sneek

Lux 1894-1895, p. 481 bekroond Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Lux 1896, pp. 355 inzending tentoonstelling Haarlem 1896

Van Vrijberghe de Coningh, G.I.F.

Utrecht

Lux 1899, p. 163 buitenlid AFV

Collecties: RKD (mogelijk)

Vuyk

Amsterdam

Lux 1896, p. 200 bij vergadering AFV

De Waal Hzn, M.W.

Rhenen

Lux 1898, p. 83 buitenlid AFV

Wäckerlin, J.C.

Leiden

Lux 1894-1895, p. 361 bibliothecaris bestuur Nadar Leiden

Wackwitz Jr, J.D.

Haarlem

Lux 1892-1893, p. 70 vice-voorzitter Haarlemsche AFC

Van Waegeningh, Emile (1870-1944)

Amsterdam, Oosterparklaan, vanaf 1901 Breda, Baronielaan 124 b

Studie Pharmacie aan UvA, daarna kapitein in de functie van militair apotheker bij de Geneeskundige Dienst van de Landmacht

Lid Bredasche AFV, vanaf 1906 voorzitter

Collecties: Breda's Museum

Lit. Van der Poll/Van Boxtel

Van de Waereld, Eduard Frederik (1857-na 1941)

Utrecht

Scheikundige bij de Gasfabriek Utrecht

Lux 1891-1892, p. 378 verslag tentoonstelling Scheveningen

Lux 1893-1894, p. 44 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Lux 1893-1894, pp. 323, 346 bekroond Groningen 1894 De Harmonie

FJ 1895, p. 16 commissaris bibliothecaris Utrechtsche AFV

WvF 96, p. 138 inzending tentoonstelling Haarlem 1896

Lux 1897, p. 478 bekroond tentoonstelling Dordrecht 1897

Lux 1898, p. 83 buitenlid AFV

Lux 1898, p. 376 voordracht over vergrotingen in AFV vergadering

Lux 1898, pp. 424, 462 artikelen

Lux 1899, pp. 640-641 Internationale Ausstellung Kunstphotographien, Hamburg 1899

Collecties: RMA, Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg (Sammlung Juhl)

Lit. RKD artists

Van der Wall, W.G.

Arnhem

Lux 1894-1895, p. 571 lid Geldersche AFV

Waller, E.

Delft

Student

Lux 1898, p. 133 commissaris materieel Delftsche Studenten APV

Lux 1898, p. 738 lid AFV

Van Walsem, Dr. G.

Haarlem

Lux 1894-1895, p. 204 voordracht 'het fotografeeren van preparaten van het zenuwstelsel' 14 maart 1895 Haarlemsche AFC

Walter, J.
Leiden
Lux 1894-1895, p. 361 penningmeester bestuur Nadar Leiden

Wamsteeker, W.F.
Amsterdam, Keizersgracht 517
Lux 1896, p. 42 lid AFV

Warnaars, J.
Arnhem, later Borculo
Postdirecteur
Lux 1897, p. 5 lid Geldersche AFV
Lux 1900, p. 699 buitenlid AFV
Exposant namens gezamenlijke Nederlandse AFV's op Exposition Universelle 1900 Parijs

Van Waveren, Mej. M.
Hillegom, Villa Nova
Lux 1896, p. 803 buitenlid AFV

Te Wechel, A.
Wageningen
Lux 1900, p. 358 commissaris 'X'

Van der Wedden, A.B.
Den Haag
Lux 1899, p. 267 foto in autotypie 'Pas op de zakkenrollers'
CO 1900-1901, p. 392 foto in autotypie 'Pas op de zakkenrollers'

Van de Weg, Mej. Jeanne Sophia
Beginnend vakfotografe
Lux 1898, p. 559 deelname aan de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid, Den Haag 1898: vergrotingen op platinabromide
Catalogus Vrouwenarbeid Den Haag 1898, p. 406 deelname aan de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid, Den Haag 1898
Lit. RKD artists en RKD images

Weier, W.C.
Arnhem
FJ 1893-94, p. 15 penningmeester Geldersche AFV
FJ 1895, p. 14 penningmeester Geldersche AFV
TvPH 1893, p. 171
Lux 1892-1893, p. 288 bekroond tentoonstelling Haarlem 1893 Felix Favore
Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Weijers, D.
Leiden
Lux 1894-1895, p. 318 schets geschiedenis van de fotografie bij poging nieuwe Leidse vereniging op te richten
Lux 1894-1895, p. 361 secretaris bestuur Nadar Leiden

Welsing, E.
Amsterdam, Damrak 142a
Fotohandelaar
Algemeen Handelsblad 20 september 1888: nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: landschappen met kunstenaarsoog
TvPH 1890, p. 49 lid Helios
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios
PhJ 1891, p. 101 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw landschappen
Lux 1893-1894, p. 288, lid AFV

Went, J.J.
TvPH 1894, p. 177 lid Helios

Wertheim, A.H.
Amsterdam
TvPH 1888, p. 50 lid Helios
TvPH 1891, p.16 op ledenlijst Helios vertoont opnamen van hemzelf uit Florida en Algiers

Wertheim, Mr. Alex H.
Amsterdam
Lux 1899, p. 278 lid AFV
Lit. RKD artists (mogelijk Alexander Hendrik Wertheim (1864-1932), kunstverzamelaar)

Wertheim Salomonson, Dr. J.K.A
Amsterdam, Stadhouderskade 74
Arts, docent Universiteit Amsterdam
Algemeen Handelsblad 20 september 1888: nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: microfoto's
TvPH 1889, p. 35 lid Helios
TvPH 1891, p. 2 lid Helios, en idem p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios
FJ 1893-94, p. 13 secretaris Helios
Lux 1890-1891, p. 155 in advertentie voor PhJ 1891 genoemd als medewerker
Lux 1890-1891, tegenover p. 1 bijlage straatbeeld Amsterdam met Lomans Reflexcamera
Lux 1894-1895, p. 2 lid AFV

Werumeus Bruning, A.H.
Appingedam
Lux 1893-1894, p. 45 inzending tentoonstelling Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli

Van Wessem, J.H.
Tiel, Ammerstol
FJ 1895, pp. 40-47 artikel over een verbeterde handcamera, pp. 105-107 over verlichting negatieven
WvF 1894, p. 29 beantwoordt vragen over Kodak V Folding Pocket
Lux 1894-1895, p. 378 buitenlid AFV voorgesteld door Meinard van Os

Van West, Felix A. (1834-1894)
Amsterdam, Amstel 5
TvPH 1888, p. 4 als oudgediende bij bespreking over oprichting Helios, 28 december 1887 in "Eensgezindheid" te Amsterdam en aanwezig bij eerste vergadering Helios, 19 januari 1888
TvPH 1889, p. 2 penningmeester Helios
TvPH 1891, pp. 15-16 op ledenlijst
PhJ 1891, p. 26 penningmeester Helios
Lux 1893-1894, p. 288 lid AFV
Lux 1894-1895, p. 70 in memoriam door Meinard van Os
WvF 1894, p. 207 advertentie: zaken uit zijn boedel die aan anderen uitgeleend waren teruggevraagd: graag inleveren bij H. Groote

Westerman, C.J.J.
TvPH 1894, p. 177 lid Helios

Westermann, C.W.
Muiderberg
Lux 1899, p. 756 bekroond wedstrijd dagblad De Courant

Westermann, J. Th.
Nieuwer Amstel, later Bussum
TvPH 1892, p. 186 lid Helios
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1895, p. 177 secretaris van nieuw bestuur Helios 13 december 1895
Lux 1894-1895, p. 402 buitenlid AFV

Westerouwen van Meeteren, K.J.
Haarlem, Florapark 21
Lux 1896, p. 611 buitenlid AFV

Westerwoudt, Mr. W.J.M.

Amsterdam, Herengracht 174
Lux 1893-1894, p. 2 kandidaat lid AFV

Westhoff, Dr. C.H.A.
Amsterdam, Herengracht 457
TvPH 1890, p. 2 lid Helios
TvPH 1891, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1893, tegenover p. 67 bijlage
TvPH 1894, p. 15 op ledenlijst Helios
PhJ 1892, p. 22 penningmeester Helios
FJ 1893-94, p. 13 penningmeester Helios

Van Wetering, A.A.
Groningen
Lux 1893-1894, p. 150 regelingscommissie tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie
Lux 1896, p. 65 lid APV Daguerre Groningen

Wichers, Mevr. of Mej. A.P.
Leiden
Lux 1893-1894, p. 348 inzending tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie

Wichers van Kerchem, Mej. of Mevr.
Arnhem
Lux 1896, p. 136 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Van Wickevoort Crommelin, J.M.
Amsterdam, Parkweg 152
Lux 1894-1895, p. 250 lid AFV voorgesteld door H. van der Masch Spakler

Wiegman, Jacobus (1847-1899)
Amsterdam, Singel 422
FJ 1895, tegenover p. 96 stereofoto in lichtdruk 'In het Vondelpark'
Lux 1892-1893, p. 289 kandidaat lid AFV
Lux 1899, p. 714 in memoriam door Bispinck: maakte veel stereofoto's
Lux 1912, p. 508

Wiegman, P.M (?-1891)
Haarlem
Lid Haarlemsche AFC
Lux 1891-1892, p. 114

Wiessner, A.J.
Den Haag
Lux 1896, pp. 356, 360: inzending tentoonstelling Haarlem 1896: een foto van dames met een fotografietoestel

Wigersma, Mej. J.
Leeuwarden
Lux 1897, p. 83 buitenlid AFV

Wigman, Dr. L.W.Th.
Zwolle, Reinvis Feithlaan, Thorbeckegracht 129
FJ 1895, p. 17 secretaris Zwolsche AFV
Lux 1896, p. 250 secretaris Zwolsche AFV en voordracht Röntgenstralen
WvF 1895 p. 117 commissie van bijstand tentoonstelling Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Van der Wijck, Jhr F.J.
Arnhem
Lux 1896, p. 135 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV

Wijnaendts-Voorbeijtel Cannenburg, Mevr.
Hilversum, 's-Gravelandsche weg
Lux 1899, p. 789 buitenlid AFV voorgedragen door A.H. Schram

Lux 1900, p. 65 buitenlid AFV

Wijsmuller Jr, W.J.C.

Haarlem, Grote Houtstraat 174

PhJ 1892, p. 23 penningmeester Haarlemsche AFC

Lux 1890-1891, p. 143

Wijtman Jr, H.B.

Middelburg, Lange Burg 17

Lux 1893-1894, p. 44 inzending tentoonstelling Utrecht

Lux 1893-1894, pp. 323, 346 bekroond tentoonstelling Groningen 1894 De Harmonie

WvF 1894, p. 81 beschuldigd door A. van Overbeeke dat hij bekroonde vergrotingen niet zelf maakte

WvF 1894, p. 93 advertentie Honderd gulden beloning voor degene die beschuldiging Overbeeke waar kan maken

WvF 1895, p. 117 commissie van bijstand Internationale Tentoonstelling Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal

Wilbrenninck, J.G.

Den Haag

TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Wildschut, A.

Jisp

Lux 1900, p. 244 lid AFV

Wilhelmina (1880-1962)

Apeldoorn

Koningin

In december 1888 kreeg zij als kerstkado haar eerste fototoestel. Ze kreeg lessen van de Apeldoornse fotograaf Kerkmeijer begin januari 1889, en later bij Guy de Coral die ook de donkere kamer op paleis Het Loo maakte. Wilhelmina kreeg bovendien natuurkundelessen van H. van der Stadt, leraar natuurkunde en amateurfotograaf. Rond haar twintigste, in 1902, is ze intensief gaan fotograferen: 'het was een moeilijk bedrijf' en zij en haar hofdames maken 'menige warme wandeling door het park met ettelijke toestellen op den rug en in den hand'.

Lit. Catalogus 1908 Amsterdam; Jansen 2006a en 2006b; Van Heuven-Van Nes 2012, pp. 43-44.

Wilke, Mevr.

Arnhem

Lux 1897, p. 749 lid Geldersche AFV

Willemzen

TvPH 1895, p. 33 lid Helios

Williamson-Napier, J.

Haarlem, later Arnhem

Lux 1896, p. 267

Lux 1894-1895, p. 346 onderscheiden voor portretten op onderlinge wedstrijd Haarlemsche AFC

Wilmerink, D. (?-1921)

Amsterdam, Stadhouderskade 120

Eindexamen Openbare Handelsschool 1881, werkzaam bij Wilmerink & Muller Wijnhandel

Lux 1893-1894 p. 144 lid AFV voorgesteld door Frans Huijsser

Lux 1894-1895, p. 604 als secretaris AFV opvolger van Ameschoot in 1895

Lux 99, p. 645 lid regelingscommissie inzending Exposition Universelle 1900 Parijs

CO 1899-1900, p. 96 foto in autotypie van het Kolkje in Amsterdam

WvF 99, p. 311 regelingscommissie Exposition Universelle 1900 Parijs

Lit. Boissevain 1919, p. 53; Focus 1921, p. 1 in memoriam door Bispinck

Winkel, M.M.

Amsterdam, J.D. Meijerplein 19

Lux 1893-1894, p. 252 lid AFV

Wispelweij, Gerrit Jacobus (1850-1916)

Zwolle

Directeur Zwolsche Ijzergieterij en Machinefabriek G. Wispelwey & Co
FJ 1895, p. 17 voorzitter Zwolsche AFV
Lux 1894-1895, p. 134
Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 1644; RKD artists

Witsen, Willem (1860-1923)
Amsterdam, Oosterpark
Kunstenaar
Collecties: RMA, SAA, UBL
Lit. Schulte Nordholt BWN 1989/2013; De Groot/Heijbroek/Peters/Reynaerts 2003; RKD artists

De Witt, W.H.
Groningen
Algemeen Handelsblad 20 september 1888: nam deel aan tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw: 'instantanéés van kuddes schapen, van koeien en van volksmenigten'
Lux 1890-1891, p. 214 gekozen tot voorzitter AFV Groningen, vertrek in november 1894 naar Amsterdam: voorzitter af
Lux 1894-1895, p. 43 lid AFV
PhJ 1891, p. 102 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1888 Muntgebouw
PhJ 1892, p. 23 voorzitter Daguerre Groningen
FJ 1893-94, p. 15 voorzitter APV Daguerre Groningen
TvPH 1895, p. 161 lid Helios
TvPH 1896, p. 82 bibliothecaris AFV atelier
Lux 1896, tegenover p. 609 bijlage oude man 'atelierstudie'

Van der Woerd, H.K.
Kampen
Leraar aan de hoofdcursus
TvPH 1894, p. 16 kunstlievend lid Helios
Bijlage TvPH 1894 tegenover p. 1, bijlage en klacht over Van der Woerd van 2 Kampense fotografen A. Peters & Co. over de wijze waarop hij de amateur-photographie uitoefent

Van Woerden, H.C.
Arnhem
Technoloog, chef van de firma Thieme
Nieuws van de Dag, 23 december 1889 voordracht over 'moderne photographie' bij Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van Handel en Nijverheid
Lux 1889-1890, p. 69 over zijn artikel in De Natuur 1889 over de ontdekking van de fotografie
Lux 1899, p. 828 aanwezig bij vergadering Geldersche AFV voordracht over photophonografische proeven van Marey e.a.

De Wolff, J.
Amsterdam, Vlamingsstraat 20
Lux 1894-1895, p. 111 lid AFV

Wolffensperger, W.P.
Leiden, Haarlemmerstraat 155
Medisch student
Lux 1896, p. 803 buitenlid AFV

Wolterbeek, Jacob Cornelis (1863-?)
Amsterdam, Bloemendaal
Makelaar in tabak
Lux 1891-1892, p. 63 bekroond tentoonstelling Amsterdam 1891 Militiezaal
Lux 1893-1894, p. 288 lid AFV
TvPH 1889, p. 81 lid Helios
TvPH 1890, p. 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1891, 16 op ledenlijst Helios
TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst Helios
TVPH 1893 tegenover p. 178 bijlage
TvPh 1894 tegenover p. 145 bijlage
TvPH 1895, p. 177 nieuw bestuur 13 december 1895, onder-voorzitter technicus
Lux 1899, p. 198 buitenlid AFV
Lit. Boas 1999, pp. 105, 119

Woltering, Dr. P.M.J.M.E.

Lux 1899, p. 230

WvF 1899, p. 86 ondervoorzitter van de Stichtsche AFV

Van Wulften Palthe, Dr.

Zwolle

Lux 1899, p. 242 lid Zwolsche AFV

Wurfbain, J.G.

Arnhem

Lux 1896, p. 805 afwezig bij vergadering Geldersche AFV

Wüst Jr, C.

Amsterdam, Kalverstraat 133

Lux 1897, p. 867 lid AFV

Lux 1900, pp. 742, 775 schenkt aan AFV technische handleidingen maar ook jaargangen van Photography Annual en Photographic News

Ijpey, H.W.F.

TvPH 1892, p. 22 lid Helios

Ijpey, Mej. Jonkvr

Den Haag

TvPH 1893, p. 10 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

TvPH 1894, p. 16 op ledenlijst AFV 's Gravenhage

Yske, George

Lux 1899, pp. 823-824 op handtekeningenlijst van Guy de Coral: 55 gebruikers Veloxpapier

Van der Zandt

Lux 1894-1895, p. 571 lid Geldersche AFV

Zandvliet, H.

Den Haag

Lux 1898, p. 756 lid en oprichter AFV 's Gravenhage

Zilcken, Charles Louis Philippe (1857-1930)

Den Haag

Kunstenaar

Collecties: RMA

Lit. Heijbroek 1996; RKD artists

Zimmerman, A.E.

Hoorn

Burgemeester

Lux 1897, p. 3 buitenlid AFV

Zimmerman, Joh.C.

Bussum

Directeur Reflexcompagnie samen met L.J.R. Holst

Lux 1894-1895, p. 2 lid AFV

Algemeen Handelsblad, 4 mei 1895

TvPH 1896, p. 102 over verkoop van patenten en beëindiging bedrijf

Zimmerman, J.I.S.R.

Nieuwer Amstel, Bussum

TvPH 1891, p. 182 lid Helios

Zimmermans, Adolphe (1858-1922)

Den Haag

Vakfotograaf, eerste automobilist in Nederland

FJ 1893-94, p. 14 2^e secretaris NFV

Lit. Wachlin 2011, RKD artists

Zinsmeister, A.H.
Amsterdam 2^e Helmerstraat 72
Architect
Lux 1900, p. 492 lid AFV
Lit. RKD artists

Zocher, Louis Paul (1820-1915)
Haarlem, Drift
Architect
Lux 1893-1894, p. 144 lid AFV voorgesteld door Ameschoot
Lit. RKD artists

Zoethout, D.A.
Amsterdam, Marnixstraat 390
Lux 1896, p. 683 lid AFV

Zurich
Amsterdam
Luitenant-Kolonel
Lux 1896, p. 202 aanwezig bij vergadering AFV
Lit. RKD images (mogelijk George Frederik Zurich (1935-) kapitein)

Zweers, Berend (1872-1946)
Nijmegen, Haarlem, Gouda
vakfotograaf
1895 deelname aan Internationale Fotografie-Tentoonstelling Amsterdam 1895 Militiezaal
Collecties: UBL
Lit. Leijerzapf 1978, p. 108; Leijerzapf 1995a; Wachlin 2011; RKD artists

Bijlage 2 Verenigingen voor amateurfotografie in Nederland gevormd tussen 1887-1901

Toelichting: in deze lijst zijn opgenomen de verenigingen voor amateurfotografie in de late 19de en het begin van de 20ste eeuw in Nederland werden opgericht. Daarbij zijn ook verenigingen of clubs die maar kort bestaan hebben. Ook 2 in deze periode opgerichte vakverenigingen zijn opgenomen. 1910 geldt als eindpunt omdat toen de Bond werd opgericht waarover al sinds 1895 werd gesproken. In de NAFV verenigden de meeste van de ondergenoemde verenigingen zich.

- 1887 **AFV Amateur-Fotografen-Vereeniging**, gevestigd te Amsterdam, opgericht 1 september 1887
Verenigingsorgaan *Lux*, contributie voor Amsterdammers 10 gulden, buitenleden 5 gulden. Januari 1890 Koninklijke goedkeuring Statuten. Handboogstraat 2, Amsterdam.
- 1888 **Helios** Nederlandsche Vereeniging van Dilettant-Photographen “Helios”, gevestigd te Amsterdam en opgericht 1 januari 1888 Verenigingsorgaan *Tijdschrift voor Photographie* (TvPH) contributie 10 gulden werkende leden, 6 gulden kunstlievende leden. Naam en behandeling statuten in vergadering 7 februari 1888, zie TvPH, 1888, p. 25. Statuten koninklijk goedgekeurd, TvPH 1889, pp. 144-149.
- 1890 **WIK Onderlinge Amateur-Fotografen Vereeniging “Willen Is Kunnen”** gevestigd te Amsterdam en opgericht 2 maart 1890 Verenigingsorgaan *Lux*, contributie 4 gulden, buitenleden 2,50 gulden entreegeld 1 gulden, donateurs minstens 2,50. Opgeheven 1892, zie TvPH 1892, p. 17.
- 1890 **NFV** Nederlandsche Fotografen-Vereeniging, gevestigd en opgericht te Amsterdam 17 april 1890, contributie voor vakfotografen en liefhebbers 6 gulden, voor bedienden 4 gulden.
- 1891 **Haarlemsche AFC** Haarlemsche Amateur-Fotografen-Club, gevestigd te Haarlem en opgericht 26 januari 1891 Verenigingsorgaan *Lux*, contributie 5 gulden, buitenleden en ondersteunende leden 2,50 gulden.
- 1891 **Daguerre Groningen** Amateur-Photographen-Vereeniging “Daguerre” gevestigd te Groningen en opgericht 21 februari 1891 Verenigingsorgaan *Lux*.
- 1891 **Delftsche Studenten APV** Delftsche Studenten Amateur-Photographen-Vereeniging, gevestigd te Delft en opgericht 13 oktober 1891 Verenigingsorgaan *Lux*.
- 1891 **Geldersche AFV** Geldersche Amateur-Fotografen Vereeniging gevestigd te Arnhem en opgericht 16 oktober 1891 Verenigingsorgaan *Lux*, contributie 7,50 gulden, buitenleden 5 gulden.
- 1891 **Bredasche AFV** Bredasche Amateur-Fotografen-Vereeniging gevestigd te Breda en opgericht 1 november 1891, contributie 10 gulden.
- 1892 **AFV 's-Gravenhage** Amateur-Fotografen-Vereeniging te 's Gravenhage opgericht 1 januari 1892 Verenigingsorgaan *Tijdschrift voor Photographie* (TvPH), contributie 10 gulden.
- 1892 **Nadar Leiden** Vereeniging van Amateur-Fotografen “Nadar”, gevestigd te Leiden en opgericht 22 november 1892, contributie naar behoefte.
- 1892 **Meer Licht Nijmegen** Nijmeegsche Amateur-Fotografen-Vereeniging “M.L.” gevestigd te Nijmegen en opgericht 23 december 1892 Verenigingsorgaan *Weekblad voor Fotografie* (WvF), contributie 5 gulden, buitenleden 2,50 gulden, vanaf 1897 verenigingsorgaan *Lux*.
- 1893 **ACV** Amsterdamsche Camera-Vereeniging, gevestigd te Amsterdam en opgericht 1 januari 1893, contributie 10 gulden, voor leden van andere verenigingen 5 gulden. ACV opgeheven, zie *Lux* 1894-1895, p. 65.
- 1893 **Union** Union Internationale de Photographie (‘Wereld-Fotografie-Vereeniging’) opgericht in juli 1893.
- 1893 **Maastrichtsche AFV** Maastrichtsche Amateur-Fotografen-Vereeniging gevestigd te Maastricht en opgericht op 15 september 1893 Verenigingsorgaan *Lux*, contributie 4 gulden, voor dames 3 gulden, voor buitenleden 2,50 gulden.
- 1894 **Utrechtsche AFV** Utrechtsche Amateur-Fotografen-Vereeniging gevestigd in Utrecht en opgericht 5 september 1894 Verenigingsorgaan *Lux*, contributie 5 gulden.
- 1894 **Zwolsche AFV** Zwolsche amateur-Fotografen-Vereeniging gevestigd te Zwolle en opgericht 14 oktober 1894, Verenigingsorgaan *Lux*, contributie voor Zwollenaren 5 gulden, buitenleden 3 gulden, donateurs 2,50 gulden.

- 1894 **NFBV** Nederlandsche Fotografen-Bedienden-Vereeniging gevestigd te Amsterdam en opgericht 6 november 1894 Verenigingsorgaan *De Photograaf* (uitgegeven bij B. Cuperus Az (1892 al zevende jrg. te Bolsward)), contributie 5,20 gulden, aspiranten 2,60 gulden, donateurs 6 gulden
- 1895 **Leidsche AFV**, zie *Lux* 1894-1895, pp. 237, 361. De vereniging bestond naast "Nadar", maar er zijn hierna geen verwijzingen te vinden.
- 1895 **Daguerre 's Hertogenbosch** op initiatief van H. Domée en fotohandelaar A.C. Verhees, zie Altena 1997, p. 185.
- 1896 **X Wageningen** Wageningsche AFV "X", zie *WvF* 1896, p. 65, later *Lux* als verenigingsorgaan.
- 1897 **Kampen** Amateur-Fotografen Vereeniging Kampen. Verenigingsorgaan *Lux*.
- 1897 **Haagsche Foto-Club**, clublokaal in de magazijnen van de firma Guy de Coral, alleen leden op uitnodiging, *Lux* 1897, p. 518.
- 1897 **Daguerre Den Haag**, Haagsche Amateur-Fotographen Vereeniging opgericht op 1 juli 1897.
- 1897 **AFV 's Hertogenbosch**, zie *Lux* 1897, p. 472. Afgevaardigde uit deze plaats wordt gemist bij vergadering over oprichten Bond, verder geen verwijzingen gevonden.
- 1898 **AFV 's Gravenhage** AFV 's-Gravenhage, (her)opgericht 7 oktober 1898, zie *Lux* 1898, p. 742.
- 1898 **Goudsche AFV** Goudsche Amateur-Fotografen-Vereeniging, opgericht 1 maart 1898 Verenigingsorgaan *Lux*.
- 1899 **Stichtsche AFV** Stichtse Amateur Fotografen Vereeniging, Utrecht, zie *WvF* 1899 p. 86. Verenigingsorgaan *Lux*
- 1900 **Schiedamsche Amateur-Fotografen-Club**. Verenigingsorgaan *Lux*, zie *Lux* 1900, pp. 697,736.
- 1901 **AFV Rotterdam** Amateur Fotografen Vereeniging Rotterdam, opgericht 1 december 1901.
- 1910 **NAFV** Nederlandsche Amateur Fotografen-Vereeniging, opgericht te Amsterdam. Verenigingsorgaan *Lux*, voortzetting van de in 1887 opgerichte AFV Amsterdam. Hierin fuseerden de meeste bovengenoemde verenigingen.

Bijlage 3 Overzicht tentoonstellingen 1888-1908

Toelichting: In dit overzicht staan de fotografietentoonstellingen in Nederland waarnaar in deze studie en in de lijst van fotografen wordt verwezen. De onderlinge wedstrijden die bij de verschillende verenigingen werden gehouden, zijn niet uitputtend vermeld. Voor een uitgebreid overzicht van alle tentoonstellingen zie Boas 1999, pp. 106-116.

1888	Amsterdam 1888 Muntgebouw , AFV tentoonstelling in de lokalen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, september, jury Greive, Büttlinghausen en Peck.
1889	AFV Amsterdam 1889 onderlinge wedstrijd AFV ten huize van A. Scheltema Beduin, Singel Amsterdam in oktober.
1890	Kodaktentoonstelling Amsterdam , Muntgebouw. Driedaagse tentoonstelling georganiseerd door Eastman Kodak Ltd.
1891	Amsterdam 1891 Militiezaal Internationale Tentoonstelling tot bevordering der fotografie, 30 september tot en met 15 oktober, georganiseerd door AFV en Helios gezamenlijk.
1891	Amsterdam De Brakke Grond Tentoonstelling van fotografieën, georganiseerd door De Amsterdamsche Courant, september
1892	Reflextentoonstelling Amsterdam , Muntgebouw georganiseerd door de firma Loman & Co, zie Lux 1891-1892, pp. 280-285. Driedaagse Tentoonstelling van werk van bezitters van de Reflexcamera: werk van Toussaint, Guy de Coral, Van der Masch Spakler, H. Rouffaer te Delft, J. Harders Amsterdam, Stokvis.
1892	Den Haag/Scheveningen Tentoonstelling van Photographie en aanverwante kunstnijverheid, september, zie <i>Catalogus der Tentoonstelling van Photographie en aanverwante Kunstnijverheid te houden te 's – Gravenhage van 21 augustus tot 6 september 1892</i> , georganiseerd door de Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in de Feestzaal der Internationale Sport-, Visscherij- en Paardententoonstelling in Scheveningen.
1893	Haarlem 1893 Felix Favore Nationale tentoonstelling ter bevordering van de belangen der Fotografie, 27 mei tot in de maand juni.
1893	Rotterdam 1893 Grand Hotel de Passage Nationale tentoonstelling van Fotografieën, 2 september tot en met 16 september, zie Lux, 1893 pp. 19.
1893	Utrecht 1893 Parkzaal Tivoli Internationale tentoonstelling tot bevordering der Fotografie, 1 oktober tot en met 10 oktober.
1894	Maastricht 1894 Augustijnerlokaal Internationale tentoonstelling tot bevordering der Photographie, 25 maart tot en met 8 april, georganiseerd door Sociëteit Momus.
1894	Groningen 1894 De Harmonie Internationale tentoonstelling tot bevordering der Photographie, 2 juni tot en met 10 juni, georganiseerd door amateurfotografenvereniging "Daguerre" en Vereeniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer.
1894	Arnhem 1894 Musis Sacrum Internationale Fotografie tentoonstelling, 14 juli tot en met 29 juli, georganiseerd door de Geldersche AFV.
1895	Amsterdam 1895 Militiezaal Internationale Tentoonstelling voor Fotografie. Catalogus niet bewaard, zie De Amsterdammer, 15 september 1895. Lit. Fotoalbum 1896.

- 1896 **Haarlem 1896 Sociëteit Vereeniging** Internationale tentoonstelling voor beroeps-, wetenschappelijke- en amateurfotografie, georganiseerd door de Haarlemsche AFC bij het 5-jarig bestaan, met elke dag een voorstelling van 'dissolving views', zie verslag in De Amsterdamsche Courant, 18 mei 1896.
- 1897 **Rotterdam 1897** Tentoonstelling van fotografieën.
- 1897 **Dordrecht 1897** Nationale Tentoonstelling van Nijverheid en Kunst, juni tot en met augustus. Voor vakfotografen en amateurs: vele amateurs, zie Utrechts Nieuwsblad, 23 juni 1897.
- 1897 **Amsterdam 1897 Arti et Amicitiae:** Tentoonstelling fotografieën en geïllustreerde reclamebiljetten. Breitner in jury.
- 1897 **Kampen 1897 Sociëteit t Collegie,** De Kamper tentoonstelling, georganiseerd door de Kamper AFV, 5 november tot en met 7 november.
- 1898 **Wageningen 1898 Nutsgebouw** Tentoonstelling van Fotografiën, georganiseerd door "X", 21 mei tot en met 22 mei.
- 1898 **Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid** Den Haag, 9 juli tot en met 22 september met fotografie sectie. Lit. Catalogus Den Haag 1898.
- 1899 **AFV tentoonstelling van gummidrukken.**
- 1900 **Parijs 1900 Exposition Universelle** Deelname en afvaardiging van amateurs door AFV.
- 1901 **AFV Nationale Wedstrijd van Bloemstukken, gearrangeerd en gefotografeerd door dames,** Lux 1900 p. 581.
- 1901 **Groningen 1901 De Harmonie** 'Internationale Tentoonstelling van Kunst Photographieën', georganiseerd door "Daguerre", 16 maart tot en met 31 maart.
- 1901 **AFV Nationalen Wedstrijd van Interieurs,** Lux 1900 p. 582-583.
- 1901 **AFV Nationalen Wedstrijd van Vergrotingen,** Lux 1900 p. 583-584.
- 1901 **AFV Nationalen Wedstrijd van Stereogrammen,** Lux 1900 pp. 584-585.
- 1901 **Kampen 1901 Sociëteit t Collegie,** georganiseerd door de Kamper AFV en de Vereeniging tot bevordering Vreemdelingenverkeer, 2 september tot en met 8 september.
- 1902 **Amsterdam 1902 Gebouw Velox** Internationale Tentoonstelling van Fotografie en aanverwante vakken, georganiseerd door de Nederlandsche Fotografenbond, 28 augustus tot en met 8 september.
- 1902 **Amsterdam 1902 Nieuwsblad van het Noorden** Tentoonstelling van Fotografieën van in het wild levende Nederlandsche vogels, hun eieren en nesten, georganiseerd door het Algemeen Handelsblad.
- 1903 **Groningen 1903** Tentoonstelling van Nijverheid en Kunstindustrie, 15 juni tot en met 15 augustus, wedstrijd uitgeschreven door Guy de Coral.
- 1903 **Rotterdam 1903 Rotterdamsche Kunstkring** Fotografie-tentoonstelling, georganiseerd door AFV Rotterdam, 19 juni tot en met 21 juni.
- 1904 **Pulchri Den Haag** Eerste Internationale Salon van Kunstfotografie, georganiseerd door de Nederlandse Fotografen Kring (NFK) 20 juni tot en met 25 juli.

- 1904   **Amsterdam 1904 Concordia** Tentoonstelling van Vergrotingen, georganiseerd door de AFV, 10 september tot en met 28 september.
- 1905   **Stedelijk Museum Amsterdam** Moderne Foto-techniek door Johan Huijser en Cornelis Leenheer.
- 1908   **Stedelijk Museum Amsterdam** Internationale Tentoonstelling van Foto-Kunst, Stedelijk Museum Amsterdam, georganiseerd door de AFV, 1 augustus tot en met 31 augustus.

Bijlage 4 Fotoalbums en 'oeuvres' van amateurfotografen op naam 1880-1940 in Nederlandse instellingen

In deze voorlopige lijst zijn in chronologische volgorde (met begin- en einddatum) opgenomen Nederlandse fotoalbums/oeuvres van amateurfotografen die worden bewaard in Nederlandse musea en archieven. Hiertoe reken ik albums, sets losse foto's (soms gering in aantal) en negatievenbestanden waarvan de maker bekend is. Tot Nederland worden ook Nederlands-Indië (het huidige Indonesië) en Suriname en Zuid-Afrika gerekend. In enkele gevallen gaat het om gemengde albums waarin de samensteller zowel foto's van beroepsfotografen als zijn eigen amateurfoto's plakte. In de entry is aangegeven wie de fotograaf/maker/samensteller was; het onderwerp; het aantal albums en de soorten: foto's, negatieven, autochromes, lantaarnplaatjes. Tot slot is de vindplaats en een eventuele literatuurverwijzing vermeld. In een enkel geval is er een groep of groepje losse foto's: dat is op de betreffende plek aangegeven. Dit overzicht is voorlopig en bepaald niet uitputtend. De bij de genoemde instellingen berustende anonieme albums zijn niet in de lijst meegenomen. Het mag bovendien duidelijk zijn dat noch gedenkalbums, noch bedrijfsalbums met foto's van beroepsfotografen zijn opgenomen, noch verzamelalbums voor kaartfoto's uit deze periode. Dit overzicht bevat het geregistreerde materiaal in instellingen, en in een paar gevallen uit particulier bezit. De in de lijst beschreven albums zijn gemaakt tussen 1880 en 1940. Bij een ruimere inventarisatie van het fotobezit in Nederlandse instellingen zal op termijn een completer overzicht van het fotobezit uit deze periode gemaakt kunnen worden. Dit overzicht is hooguit een eerste aanzet die uitnodigt tot verdere ontsluiting. Voor deze lijst van albums/oeuvres is onderzoek gedaan bij de instellingen met grote categorale fotocollecties: het Rijksmuseum, het Nederlands Fotomuseum in Rotterdam en de Universiteitsbibliotheek Leiden. Veel van het van oudsher anonieme materiaal bij de eerder genoemde categorale fotocollecties is opnieuw onderzocht en in een aantal gevallen uit de anonimiteit gehaald. Met de gegevens over de sociale achtergronden van de generatie amateurfotografen zoals we die eerder opdiepten, was er daarnaast een uitgangspunt om in de Nederlandse archieven naar namen en families voor dit type album te zoeken: in familiearchieven. Dit is steekproefsgewijs gebeurd bij het Nationaal Archief en bij de gemeentearchieven van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Ook bij diverse kleine instellingen, zoals het Anne Frank Huis; Aletta, het instituut voor vrouwengeschiedenis en bij kastelen en landhuizen zoals Kasteel Middachten zijn foto's en fotoalbums bestudeerd.

Afkortingen

GADH	Gemeentearchief Den Haag
GAU	Gemeentearchief Utrecht
KHA	Koninklijk Huisarchief, Den Haag
KIT	Koninklijk Instituut voor de Tropen
KNMI	Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut, De Bilt
LM	Letterkundig Museum, Den Haag
NA	Nationaal Archief, Den Haag
NFI	Nederlands Forensisch Instituut, Den Haag
NFM	Nederlands Fotomuseum, Rotterdam
RAR	Regionaal Archief Rivierenland, Zaltbommel
RHCL	Rijks Historisch Documentatie Centrum, Maastricht
RMA	Rijksmuseum, Amsterdam
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
RMV	Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden
SAA	Stadsarchief Amsterdam
SAR	Stadsarchief Rotterdam
UBL	Universiteitsbibliotheek, Leiden

c. 1874-1891

Albert Paul Herman Hotz (1855-1930)

Directeur van handelsonderneming J.C.P. Hotz & Zoon in Shiraz

Perzië, Shiraz, later Londen Victoriastreet

Onderwerpen: Iran en zijn infrastructuur, tapijtweverij, olie, mijnen, Teheran, Shiraz, Kaukasus, landschappen, stadsgezichten en portretten van Perzen en groepsportretten van zijn eigen werknemers; Persepolis, Istanbul, Tiflis

20 albums met 637 foto's in platinotypie gedrukt door zijn vriend John Thomson, en enkele losse foto's in UBL. Twee grote geschenkalbums met 223 foto's in platinotypie gedrukt door John Thomson bij het NFM en losse foto's in platinotypie op karton in 1885 door Hotz geschenken aan het Museum voor Land- en Volkenkunde en Maritiem Museum "Prins Hendrik" Rotterdam, waarvan hij ook een van de oprichters was.

Collecties: UBL, Schenking van zijn weduwe Lucy Hotz-Woods in 1935; NFM: Wereldmuseum schenking 1977 Dersjant; Rotterdam en schenking Hotz, Londen 1885; NVM; KIT; Royal Geographical Society, Londen; Edinburg University Library
Lit. Vuurman 2011, pp. 40-54; Vuurman 2015, pp. 164-165; documentatiemap NFM

1882-1910

Henry Pauw van Wieldrecht (1863-1912)

student in Utrecht, jonkheer, geen beroep, later bedrijf in rijwielen, woont in Zeist en Driebergen

Onderwerpen: familielevens rond Pavia, het huis van zijn ouders in Zeist (1882-1888), fietsen, bruiloft; familielevens en studentenkamers Utrecht (1888-1889); Frankrijk en Corsica (1896); Isle of Wight (1897) Rusland/Finland (1898); kamers van zijn huis "De Wildbaan" (1903-1907); Herinnering aan Kloetinge (1888-1908)
5 albums, een groep losse foto's op karton en lantaarnplaatjes in RMA; 1 album in Gemeentearchief Zeist; 1 album particulier bezit

Collecties: RMA, schenking erven Pauw van Wieldrecht; Gemeentearchief Zeist; particulier bezit
Lit. Rooseboom 2010; Rhoen 2016

1885-1889

Christiaan Snouck-Hurgronje (1857-1937)

Hoogleraar

Onderwerpen: Jeddah, Mekka, stadsgezichten en portretten van moslims uit hele wereld tijdens de jaarlijkse pelgrimage naar Mekka

Collecties: UBL

Lit. Van der Wal 2011

c. 1886-1910

Jan Frederik Meursing (1855-1930)

Scheepsbouwmeester, fabrikant van schepen, werktuigen en ketels, Amsterdam Groote Bickerstraat, Amsterdam. Lid AFV Amateur, maar bijna professioneel, aan het werk gerelateerd. Mogelijk afgedrukt bij een vakfotograaf

Onderwerpen: productfoto's; bedrijfsreportages; foto's van stoomketels, schroeven, schepen; c. 240 foto's op karton en glasnegatieven (negatieven genummerd: '67' in aug 1890 en '164' in oktober 1891) en lantaarnplaten

Collecties: Scheepvaartmuseum, Amsterdam; SAA

Lit. Keijzer 2011; Van Veen 2016

1886-

Gustave Hustinx

Pastoor

Onderwerpen: kunstrestauratie, dagelijks leven

2 albums

Collecties: particulier bezit Roermond

1887-1888

Marinus P. Filbri (1853-1917)

Utrecht

Amanuensis Fysisch Laboratorium van de universiteit van Utrecht

Onderwerp: Proeven, reproducties, landschap, cyanotypie, met notities over belichtingstijden

Album: *2de Studie Photographieboek door Marinus P. Filbri Phot: Amat: 1887 en 88*

Collecties: RMA, herkomst L.J. Hartkamp, 1968 gekocht bij Mr. Hidde Meekhof, Amsterdam

Lit. Rooseboom 2000

1882-1894

Jan Herman Insinger (1854-1918)

Cairo

Verbleef om gezondheidsredenen vanaf 1879 in Egypte

Onderwerpen: archeologische foto's tijdens verblijf in Egypte, mummies

Albums, portfolio's met losse bladen die hij in de jaren '80 al naar het Leidse museum stuurde

Collecties: RMO

Lit. Raven 2004

c. 1887-1890

Joseph Jessurun de Mesquita (1865-1890)

Amsterdam

Fotograaf in de kring van de Tachtigers. Hij werkte ook in opdracht van het Rijksmuseum van Oudheden. Schreef in 1889 *Gids voor den Amateur/Fotograaf*, deelde een atelier met schilder Maurits van der Valk dat in 1890 afbrandde.

Onderwerpen: portretten, zelfportretten

Kleine groep negatieven waaronder een zelfportret in SAA; kleine groep gekartonneerde foto's in verschillende instellingen afkomstig uit de nalatenschappen van Willem Witsen, Alphons Diepenbrock en Willem Kloos

Collecties: RMA (o.a. nalatenschap Witsen en nalatenschap van de componist, schenking van Odilia Vermeulen en Florian Diepenbrock), SAA, LM

Lit. Van de Wiel 1981; RKD artists

1888-1901

Hein van der Masch Spakler (1868-1960)

Amsterdam, zoon van een suikerfabrikant, directeur droge platenfabriek 't Y (Lijnbaansgracht) en directeur van drukkerij Senefelder, later voorzitter Maatschappij voor Handel en Nijverheid, afdeling Amsterdam

SAA, Album De Granaatappel (samengesteld c. 1901, bevat foto's vanaf 1888) en losse foto's in album Toussaint

Onderwerpen: straatbeelden rondom suikerfabriek De Granaatappel van Spakler & Tetterode en interieurs en personeel
1 album

Collecties: SAA, herkomst bibliotheek SAA

Lit. Boas 1999; Van Veen 2016, pl. 190, p. 245

1888-1900

Dr. J.E. Rombouts (1843-1913)

Bioloog, apotheker te Amsterdam

Onderwerpen: Amsterdam: Artis; fotografie van snoek en vissen, experimenten, reproducties, fotografie zonder objectief, instantanés, rijdende trein, schaatsen op de Amstel, blussen brand Stadsschouwburg
archief met losse foto's, waaronder gekartonneerde

Collecties: NFM, SAA

Lit. Rombouts 1902; Leijerzapf 1978, p. 104; Van Veen 2016, pl. 47, 48, 117

c. 1888-1896

Prof. Dr. Dirk van Haren Noman (1854-1896)

Hoogleraar huidziekten te Amsterdam

Lid Helios

Onderwerpen: landschappen, patiënten voor zijn overzicht van huidziekten ten behoeve van de diagnostiek

Lit. Van Haren Noman 1889-1900

1889-c. 1915

George Hendrik Breitner (1857-1923)

Rotterdam, Amsterdam

Kunstenaar

Onderwerpen: straatbeelden, naaktstudies

Ruim 2260 negatieven, albums met 269 foto's, ruim 350 losse foto's, 65 vergrotingen

Collecties: RKD; UBL; RMA; SAA

Lit. Bergsma/Hefting 1994; Van Veen 1997; De Ruiter 1994; De Ruiter 1997a en 1997b

1889-1894

Willem Frederik Piek Sr (1838-1916) en familieleden

Amsterdam, Herengracht 258

Makelaar in effecten en bankier

Onderwerpen: familieleven, landleven, reizen naar Berlijn, Rügen, Monte Carlo, Cannes, Venetië, Pisa, en bruiloft te Amsterdam

1 album 'Scraps'

Collecties: RMA, herkomst Martin Broos, Waterlooplein 1969

Lit. Boom 2009a

1889-1915

George Lodewijk Hasselrij Kirchner (1860-1935)

Baarn

Lid Helios

Onderwerpen: landschappen, Nederlandse kastelen

c. 450 negatieven met aantekeningen over object en opname datum, negatief etc.

Collecties: Nederlandse Kastelenstichting, Wijk bij Duurstede

Lit. RKD artists; Feith/Meijer/Netscher/Haspels 1908-1911; Van Doornmalen 2013

1890-1895

Hendrik Dunlop (1867-1944)

Fabrikant, wonend te Londen, partner in textielonderneming Groeneweg, Dunlop & Co en vertegenwoordiger van handelsonderneming J.C.P. Hotz & Zoon in Shiraz

Onderwerpen: 3 foto's China, Fuzhou, theefabriek en stads- en havengezicht

Album 'H. Dunlop Shiraz Perzië 1890-1895' met gekochte en enkele zelfgemaakte foto's

Collecties: RMA, herkomst Van der Heyden, Oudemanhuispoort, L.J. Hartkamp maart 1979

Lit. Vuurman 2015, p. 167

1890-1897

Gerhard O. 't Hooft (1870-1947)

Musicus/musicoloog

2 Albums: straatscenes Amsterdam, verblijf in Scheveningen en Den Haag 1897

Collecties: UBL, herkomst collectie Muller Massis

Lit. Van Veen 2016, pl. 172, p. 245

1890-1904

Jacob Olie Jbz (1834-1905)

Amsterdam

Directeur Ambachtsschool

Onderwerpen: Hilversum, Amsterdam, havens, station, museumplein, Abcoude, IJmuiden, Egmond aan Zee, Bennebroek, Hilversum

Honderden negatieven, afdrukken en albumblad

Collecties: SAA

Lit. Van Veen 2000, pp. 181-186

1890-1930

Jan Zeegers (1872-1937)

Amsterdam

Directeur van agentschap in textiel en manufacturen

lid AFV, jarenlang bestuurslid NAFV, deelname aan Internationale Tentoonstelling van Foto-Kunst in Amsterdam 1908 Stedelijk Museum

Onderwerpen: Amsterdam, op en om het huis, kinderen, zelfportretten, zwembad negatieven, autochromes (c. 80) tussen 1908 -1926, 1 doosje losse afdrukjes

Collecties: SAA (losse foto's, negatieven, c. 80 autochromes)

Lit. Catalogus Amsterdam 1908; Veertig jaren 1927, p. 102; Van Veen 2016; Rooseboom/Montijn 2016

1890

Michel Joseph Ameschot (1868-1936)

Amsterdam, kantoorbediende, in 1897 directeur van chemische fabriek Spalteholz en Ameschot

Secretaris AFV, en leidde namens AFV Union Internationale, tot c. 1895 zeer actief als secretaris

Onderwerpen: fietswedstrijd Museumplein, 1890

enkele losse foto's

Collecties : SAA

1890-1920

Lambert Th. Van Kleef (1846-1928)

Chirurg te Maastricht

Lid Maastrichtsche AFV

Werkte samen met vakfotograaf Van de Eerenbeemd aan experiment met Röntgenfoto's

Onderwerpen: vroege Röntgenfoto's; familiefoto's, reizen Tunesië, New York

305 negatieven, lantaarnplaatjes, enkele afdrukken

Collecties: RHCL; Stichting Lambert van Kleef, Maastricht

Lit. Evers 2016, pp. 189-211

c. 1891

Willem Toussaint (1865-?)

Chef firma P. Alma Azn, sigarenfabrikant

Onderwerpen: Amsterdam Koninginnefeesten 1891, Londen, Isle of Wight

1 album, dat bevat ook foto's van Hein van der Masch Spakler, Johan Boursse, en C.G. 't Hooft (zijn klasgenoot op de Openbare Handelsschool): kennelijk gingen ze samen op pad om te fotograferen

Collecties: SAA

Lit. Toussaint 1892; Van Veen 2016, pl. 202, p. 246

1891-1900

Johannes Boursse (1865-1944)

Handelsagent chef de bureau, Prinsengracht 527. Tot 1902 in Amsterdam, daarna Bussum

Onderwerpen: interieur 18de-eeuws huis Prinsengracht; intocht keizer in Amsterdam 1891; wielrijtochten Vondelpark; Looiersgracht; Artis

50 glasnegatieven en losse foto's in album Toussaint

Collecties: SAA, herkomst T.T. Feikema, kleinzoon; RKD idem

1891

Leonardus Johannes Smit (1865-1927)
directeur L. Smit en zoon, Kinderdijk
Onderwerpen: landschappen op groot formaat, machinerieën
3000 glasnegatieven
Collecties: Dordrechts Archief

1891-1925
Martinus Middelberg (1872-1925) en E. Middelberg (ingenieur in dienst van de Nederlandse Mijnwezen)
Werktuigbouwkundig ingenieur, o.a. bij Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorweg Maatschappij (ZASM) en in Nederlands Indië
Onderwerpen: Aden, reis naar Indië, Zuid-Afrika, Roemenië, waaronder cyanotypieën
albums
Collecties NA
Lit. Hendrikse 2012

c. 1891-
Willem Witsen (1860-1923)
Amsterdam
Kunstenaar
Onderwerpen: portretten van vrouw, kinderen, familie, vrienden
negatieven, gekartonneerde foto's
Collecties: RMA (overdracht Witsenhuis) /UBL/ LM

c. 1892-1932
Hendrik Herman van den Berg (1875-1944)
Student in Amsterdam, Meester in de rechten, zoon directeur Nederlandsche Bank
Onderwerpen: Rokin; straatfoto's Amsterdam; interieurs; toneelstukjes; op en rond het huis, vriendengroepjes, schaatsen en (Festina) tennissen op Museumplein, gymles op het Barlaeus; avondopnamen bij magnesiumlicht. Na huwelijk, de geboortes en het opgroeien van de kinderen Kay en Frank
Fotografeerde samen met Guillaume Louis Jacques Holle
1 album Amsterdam en thuis (c. 1892- 1895) met enkele verknippte losse bladen; 1 handgeschreven *Dagboek reis Noorwegen 5 juli tot 20 juli 1895* bevat 23 foto's; losse gekartonneerde foto's; 26 genummerde albums 1908-1933
Collecties: RMA, schenking 2016 Norbert P. van den Berg

1892-1919
Vivian Jacob Lodewijk Tom baron Brantsen (1880-1954)
Angelo, Doesburg
Onderwerpen: leven in adellijke kringen, jacht, paardrijden, autorijden (vanaf 1899), zus Aimée, vakanties in Bellagio, bezoek aan landgoederen Rhederoord en de Steeg
18 fotoalbums
Collecties: Gelders Archief, Arnhem
Lit. Groot 2014

1894-1900
Benjamin Wilhelmus Stomps (1856-1904) of 1865-1944?
Onderwerpen: Amsterdam, Havengebied, Diemen, winterlandschappen, Rijksmuseum, de Teekenschool
losse albumbladen, c. 250 originele afdrukken, ruim 500 negatieven
Collecties: SAA
Lit. Van Veen 2016, pl. 035

1894- 1904
Théodore Bernard van Lelyveld (1867-1954)
Assistent van de Gouverneur van Suriname Van Asch van Wijck te Paramaribo 1894-1898
2 Albums: Suriname en 'album voor Roosje'
Collecties: RMA, herkomst Charles Fürstner
Lit. Heyting/Brink 2008; Kottman 2008; Eckhardt 2011; RKD artists

c. 1895
Pascal Schmeits
Pastoor in Roermond, bevriend met P.J.H. Cuypers en Victor de Stuers
Onderwerpen: St. Servaaskerk Maastricht
Losse foto's
Lit. Imkamp 2007

1895-c. 1943

Bernard Eilers (1878-1951)

Leerling, bediende bij Van Leer, cliché-maker en werkzaam in autotypie, hoofd chemigrafische inrichting Gebr. Klingspor, vanaf 1911 vakfotograaf met eigen studio, vanaf 1938 hoofd afdeling fotografie van de Amsterdamsche Grafische School
Onderwerpen: vrienden, tochtjes, Amsterdam en omgeving, landschap, Zeeland, vakantie in Duitsland, interieurs, werk in opdracht: o.a. Philips N.V. en Staatsspoorwegen, kunstreproductie, portretten, architectuurfotografie, haven Rotterdam
1 Album, negatieven en losse foto's, foto's in diverse publicaties en tijdschriften als *Wendingen*

Collecties: SAA, UBL, Stadsbibliotheek Haarlem, NFM en particulier bezit

Lit. Van Veen 2003

c. 1895-1922

Kapitein Emile van Waegeningh (1870-1944)

Militair apotheker bij de Geneeskundige Dienst van de Landmacht, vanaf 1901 fotograaf voor het Nederlands Forensisch Instituut

Lid Bredasche AFV, vanaf 1906 voorzitter

Onderwerpen: familielevens, de keuken, het huis, portretten van zijn vrouw en kind, stads- en havengezichten Amsterdam en stadsgezichten Breda, het woonwagenkamp in Breda, het circus Oscar Carré, stilleven, reisfoto's, forensische fotografie, en foto's van arbeidersomstandigheden in de vlasverwerking

2 Albums, autochromes, stereo-autochromes, stereopositieven, lantaarnplaatjes en experimenten, c. 2000 foto's bij verhuizing naar Maastricht in 1922 achtergelaten in het huis in Breda

Collecties: Breda's Museum (waaronder langdurige bruiklenen), NFI

Lit. Van der Pol /Van Bortel 2010 (zie p. 11 voor de herkomst van de collectie); Rooseboom/Montijn 2016

c. 1895-1914

Dr. Willem de Jong (1864-1918)

Leiden, Noordeinde 46

Huisarts

Onderwerp: geboorte dochter Hans (1897), familielevens, interieurs, het huis, de tuin, schoolklasjes en vakanties in Nederland, bezoek aan ouders en broer in Arnhem

3 portfolio's en 1 fotoalbum met gekartonneerde foto's, losse foto's, vergrotingen op karton

Collecties: RMA, herkomst Mevr. B. Stokhuyzen, kleindochter van de fotograaf

1895-1915

Adriaan Friesendorp

Werkzaam in textielfabriek, Enschede

Onderwerpen: familielevens; textielfabriek; straten Enschede, Twents landschap; strand Scheveningen
negatieven

Collecties: NFM

1895-1925

Jan George Mulder

Fabrikant

Zoon van een beroepsfotograaf J.G. Mulder te Haarlem. Ook oom G.L. Mulder was fotograaf in Utrecht.

Onderwerpen: Angkor, mooie foto's familielevens man en vrouw met kind bij raam, vrouw lezend op canapé met interieur
stereofoto's

Collecties: NA herkomst Spaarnestadarchief

Lit. Kleinen; IIAS; Carla Mulder

1895-1905

Willem Jan Leijds (1859-1940)

Staatssecretaris Zuid-Afrika, rechterhand van Paul Kruger, vanaf 1901 terug in Amsterdam, daarna Utrecht

Onderwerpen: op en om het huis, kinderen in Pretoria. Na terugkeer in 1901 in Amsterdam interieurs van de huizen in Van Eeghenstraat en Joh. Verhulststraat, Brussel, Parijs Kaapstad, Vreeland, Oud Leusden. Aanleg Wilhelminapark, Utrecht in uitgebreide serie.

2 albums

Collecties: NA

Lit. Schutte BWN 1994/2013; RKD images

1895-1899

Johannes Hendrik Mohrmann (1866-1920)

Boekhouder, Amsterdam

Lid AFV

Onderwerpen: straatbeelden Amsterdam, Internationale Tentoonstelling Amsterdam 1895; picknicks, uitjes met de fietsvereniging, Baarn, Drakestein, Nijmegen, Kleve
1 Album 'Photographieën' met versierde titelpagina's aangeboden aan zijn vrouw Cornelia Elisabeth Crabbendam
Collecties: UBL, herkomst collectie Muller Massis

1895-1910

Augustin Hanicotte (1870-1957)

Belgisch kunstenaar, opgeleid in Parijs, hoorde tot de Nabis-groep, werkte met Henri Matisse, woonde in Volendam

Onderwerpen: straatfoto's Volendam, Edam, kunstenaarsgroepen

888 foto's en negatieven

Zuiderzeemuseum, Enkhuizen, schenking zoon Wilm Wouters (zwager Hanicotte) beiden getrouwd met dochters van Spaander in Volendam

Lit. Groeneveld 2014

c. 1895- c. 1912

Mr. L. de Bruyn

Rotterdam

Onderwerpen: reis door Griekenland en Egypte met de fotograaf Richard Polak

Set van 10 vergrotingen en 2 portretten van fotograaf Richard Polak

Collecties RMA (herkomst platencollatie Richard Polak); UBL

Lit. Veertig jaren 1927, p. 26 en pp. 90-91 (lantaarnplaten Marokko)

c. 1895-1900

J. B. Aug Kessler (1853-1900)

Den Haag, Sumatra

Directeur Koninklijke Olie

Onderwerpen: familieleven, vakantie in Nederland, Domburg

Collecties: RMA, schenking Stichting Familie Kessler 2007

Lit. De Vries BWN 1979/2013a; Kessler 2005; Hoyle 2016

1896-1900

Corrie H. Jonker

Amsterdam, een van vijf dochters van directeur Lucas Jonker van Koffiepellerij Jonker & Co. Amsterdam, Willemsparkweg 104

Onderwerpen: familieportretten, vriendinnen (losse foto's), fietstochten, landschappen, verblijf in Rustenhove, Maartensdijk
c. 30 losse gekartonnerde foto's waaronder gesignde: 'Corrie H. Jonker phot.'

Collecties: RMA, schenking mevrouw Langhout-de Boer, een nichtje van de fotografe

c. 1896- c. 1944

Jan Rudolph Tutein Nolthenius (1857-1941), zijn broer Hugo Tutein Nolthenius (1863-1944) en diens zoon Han

Amsterdam, Herengracht 132; Delft, Nieuwe Plantage 30 en 66

Hugo was directeur van Calvé en Hollandse Maatschappij der wetenschappen en leerde zichzelf fotograferen. Ze woonden in het huis van hun oom Claude Auguste Crommelin, amateurfotograaf met atelier in de tuin

Glas- en nitraatnegatieven van Jan Rudolph, Hugo (?) en Han

Onderwerpen: familieleven

Collecties: NFM, RMA in album Crommelin

Lit. Harrevelt 1999; RKD artists

1897-c. 1920

David Kijzer (1849-1930)

Amsterdam

Bankier

Lid AFV

Zijn zoon Joseph Moritz (Jo) trouwde met A. Lanz, de dochter van kunstverzamelaar Otto Lanz

Onderwerpen: kroning 1898, groepen, zonsverduistering, portretten, straatbeelden Amsterdam, Internationale Tentoonstelling 1895 Amsterdam, strandfoto's Zandvoort, Wijk aan Zee, IJmuiden, familiefoto's op en om het huis, Amsterdam, rondom Amsterdam, Nederland

glasnegatieven, lantaarnplaatjes, stereofoto's van de kroningsfeesten 1898 (verblijfplaats onbekend)

Collecties: NFM

Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 876; Burgersdijk & Niermans veiling 16-17 mei 2000, p. 137 lot 1285

1897-1914

Andries Augustus Boom (1878-) en Maria Gonggrijp

Suriname

Handelaar in typemachines, later werkzaam voor KNSM op Curaçao

Onderwerpen: Suriname, de Lawa-spoorlijn, Paramaribo en de cultuurtuin, Curaçao, Willemstad, Haïti, Guatemala en Costa-Rica en Europa

3 albums met 156 foto's

Collecties: RMA, schenking 2009 mevrouw B. Feith-Schnitzer, Vorden

1898

Louis Heldring (1854-1918)

Rotterdam

Dominee

Onderwerpen: reis door het Heilig Land, Jeruzalem, Dode Zee, Egypte

Set van 2 'albums': in de vorm van zijn boek *Reisindrukken van het Oosten*, een bundeling van Heldrings eerdere stukken voor de krant in 2 delen waarin hij zijn eigen foto's van de reis plakte

Collecties: RMA en exemplaar nog in particulier bezit bij kleinzoon

Lit. Faber 2008

1898-c.1905

Wilhelm Bentinck

Militair in dienst van Duitse leger

Onderwerpen: op en om kasteel Middachten, avondopnamen van feestverlichting, reizen, Exposition Universelle 1900 Parijs
4 albums

Collecties: Kasteel Middachten

Lit. Coppes 2013

1898-1915

Frits Freerks Fontein Fz (1882-1928)

Scheikundig ingenieur Bataafsche Petroleum Maatschappij, vertrok in 1917 naar Pekalongen

Onderwerpen: Groesbeek, Harlingen, Bristol, Vlieland/Terschelling, vakantie in Duitsland, zeiltocht, Harlingen, Kroningsfeesten, Terschelling, Bath, Nederlands-Indië (Batuan, Kalianget; Bandoeng; woont in of op Tretes)

1 album: Fotografieën met 130 foto's

Collecties: RMA, schenking 2001 Jurgens hoorde bij de fotocollectie Marmelstein

1898-1904

Adriaan Scheltema Beduin (1864-1944)

Amsterdam, Singel 256 (ouderlijk huis), daarna Raadhuisstraat 37

Notaris

Eerste voorzitter AFV (1887)

Onderwerpen: in het huis Singel en straattaferelen Amsterdam (1898-1900); 'Album Petrus Scheltema Beduin 10 januari 1904' (66 foto's) voor pasgeboren oudste zoon

1 album, 10 stereofoto's

Collecties: SAA (album) herkomst: bibliotheek SAA; RMA stereofoto's, herkomst: J. Marcus, Amsterdam

c. 1898-c. 1930

Richard Tepe (1864-1952)

Watergraafsmeer, Bloemendaal, Apeldoorn

Fabrikant van mineralen

Lid AFV in 1902, deelname aan Internationale Tentoonstelling van Foto-Kunst in Amsterdam 1908 Stedelijk Museum

Onderwerpen: foto's van vogels, landschappen, bosschages, dier- en plantstillevens, Naardermeer, Texel, Apeldoorn, 't Loo, portretten, boerenleven. Later vast fotoleverancier van bladen als *Buiten* en voor boeken als Jac. P. Thijsse, *Het intieme leven der vogels*, (1906) en *Omgang met planten* (1909). In 1909 bracht hij zijn eigen fotoboek uit: *De jacht met de camera*.

385 losse foto's, negatieven en een album

Collecties: RMA, NFM, KHA

Lit. Leijerzapf 1978, p. 106; Kuhlmann 2007; Kuhlmann/Boom 2009

c. 1898-1900

Maarten Benschop (1854-1919)

Amsterdam, Czaar Peterstraat

Metselaar

Onderwerpen: omgeving Czaar Peterstraat, Artis, kroningsfeesten, ballonvaart op het museumplein

159 stereofoto's

Collecties: SAA

Lit. Van Veen 2016, pl. 062

c. 1898-1903

Gerard Johannes Bernhard Stork (1865-1951)

Predikant, Varik

Onderwerpen: landschappen, dorpsleven in Varik en Ophemert en familielevens

losse afdrukken en cyanotypieën

Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Lit. Van Doornmalen 2016

c. 1898-1904

Willem Frederik Duunk (1877-1945)

Den Haag

Bode bibliotheek Tweede Kamer en boekbinder

Onderwerpen: familielevens, in en rond Den Haag

2 albums 'Souvenirs'

Collecties: GADH

1899

Aalbersberg

Onderwerpen: stadsgezichten, groepjes, landschappen, omgeving kunstenaars Jan Kleyntjes

1 Album

Collecties: particulier bezit

1899-1900

Zeger Smits (1869-)

Gorcum

Lid Raad van Beheer Handelmaatschappij Holland-Madagascar

Onderwerpen: reisfoto's Madagascar

4 Folio Cahiers met geschreven reisherinneringen, kaarten, prentbriefkaarten en gekochte foto's (o.a. Charnay, een late druk van een foto uit 1863), maar ook een paar eigen foto's en van zijn reisgenoten waaronder Jan Hora Adama

Collecties: NA

Lit. Hendrikse/Kruyswijk 2016

1899-c.1930

Jonkheer Hendrik Teding van Berkhout (1879-1969)

Directeur Rijksprentenkabinet Amsterdam

Onderwerpen: landschapjes; familielevens in Amsterdam; boslandschappen; opnamen Hortus, Amsterdam

2 kistjes met foto's op stevig papier; 150 stereofoto's en diverse losse foto's, 1 stereoglasnegatief

Collecties: RMA (schenkingen dochter en schenking Fitzlin), NA, collectie Spaarnestad-archief (schenking dochter)

c. 1900-

Dr. Herman van Capelle Jr (1857-1932)

Eerste directeur Onderwijsmuseum in Den Haag

Onderwerpen: leven in Suriname, stadsgezichten, plantages, goudindustrie, bevolking, Nickerie-expeditie

100 Glasnegatieven, lantaarnplaatjes

Hij publiceerde *De Binnenlanden van het district Nickerie...*, Baarn 1903, (*A travers des forêts vierges de la Guyane Hollandaise*, Baarn/Parijs 1905)

Lit. Schouten 2003

1900-1903

Familie Johannes Sandow

Amsterdam, Sarphatipark 106

Secretaris op het Kaiserliches Deutsches General Konsulat te Amsterdam

Onderwerpen: het leven op en om het huis aan het Sarphatipark in Amsterdam

1 Album

Collecties: SAA

Lit. Van Veen (2016), pl. 085-086, p. 242

1900 –c. 1935

Sara Lydia Stahl-Van Hoboken (1872-1958)

Rotterdam, Veerhaven 4

Echtgenote van Carel Stahl, directeur van de Rotterdamse Houthandel Stahl & Zoon

Onderwerp: het opgroeien van de kinderen en familieleden in Rotterdam, Veerhaven; vakanties in Zeeland, Domburg, reizen naar Noord-Amerika, Noord-Afrika, Europa
2 albums 'Photographs', stereoglasfoto's
Collecties: GAR
Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 1402; Van Giersbergen 2004

1900- c. 1930

Christiaan Otto Roelofs (1882-1971)

Amsterdam, Utrechtse straat, Herengracht 587, Prinsengracht 1019

Student geneeskunde, later oogarts, net als zijn vriendin Charlotte van der Schilt, later kinderarts en ook amateurfotografe

Onderwerpen: familieleden, picknick; fototrucs; de gymzaal; studie geneeskunde, mobilisatie 1914; later stereofoto's op reizen naar onder andere Egypte, Israël en Hongarije

1 Album en stereoglasfoto's

Collecties: RMA, NFM

Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, pp. 1236-1238

1900-1916

J.H. Marmelstein (1870-1957)

Directeur Nederlandse Handelmaatschappij in Batavia

Onderwerp: Bali, landschappen, tempels, mensen met zeer uitgebreide beschrijvingen van Marmelstein achterop

43 losse foto's; negatieven en stereofoto's Java, Bali, Sumatra, fabriekscomplex in Telok, met aantekeningenboekjes

Collecties: RMA/NFM beide schenking 2001 door Annejet Jurgens uit de boedel van de familie Marmelstein, Amsterdam

c. 1900- c. 1907

Lucie Sandel

Vrouw van tabaksfabrikant Paul Sandel Langkat, Sumatra

Onderwerpen: tennisbaan, leven op plantage in Tandjong Poera, Langkat, in de provincie Deli aan de oostkust van Sumatra, ruiterspel, overstromingen in Banjir, Sumatra

1 album met door vakfotografen gemaakte en zelf gemaakte foto's

Collecties: RMA herkomst Paul Sandel, Berkel Rodenrijs 2003, aankoop met steun van het Mondriaan Fonds

1900-1925

David Vermeulen

Zoon van vakfotograaf C.J.L. Vermeulen, Den Haag

Onderwerpen: Den Haag, Binnenhof, Haagse Bos, Scheveningen, strand, vakanties in Konigswinter, Duitsland

2 albums met 75 foto's

Collecties: RMA schenking 2004 mevrouw T.A.M. Kleiterp

1900-1903

Familie Kraaij

Amsterdam

Wijnhandelaren

Onderwerpen: interieurs met familieleden, op en om de destilleerderij firma P. Kraaij & Co, Kerkstraat in Amsterdam, fabriek, straatbeelden, kermis, luchtballon met reclame voor Brandsma, Amsterdam bij nacht en in de sneeuw

1 Album

Collecties: RMA

1900-1910

Louise Laboyrie

Dienstmeid bij een pastorie in Rotterdam

Onderwerpen: leven op en om de pastorie

1 album met 237 foto's

Collecties: SAR

c. 1901-1915

Willem Carel van der Kop en zijn vrouw Wilhelmina Gerarda Hoogendijk (1874-)

Schoonhoven

Onderwerpen: familieleden met kinderen Ad, Johanna en Han, vrouwen in naaiatelier, groepjes

1 album met 22 foto's, losse gekartonneerde foto's

Collecties: RMA, herkomst L.J. Hartkamp, uit nalatenschap van de kunstenaar Han van der Kop

c. 1901-1904

E. M. Wissman

Luitenant ter zee

Onderwerpen: zeereizen, Egypte, Jemen, Jamaica, Martinique, Curaçao, St. Eustatius, koningin Wilhelmina bij Willemsoord
1 album UBL, 4 albumbladen RMA beide met deels gekochte en zelfgemaakte foto's

Collecties: RMA; UBL (collectie KITLV)

1901-1953

Koningin Wilhelmina (1880-1962)

Deelname Allgemeine Photographische Ausstellung Berlin 1906 en tentoonstelling Amsterdam 1908 Stedelijk Museum

Onderwerpen: landschappen in Nederland en Duitsland, sneeuwlandschappen, Eikenhorst, Noordzee, omgeving park Het Loo, boerderijen met bewoners, paarden, foto's van prinses Juliana als baby (1909), kinderen, kleinkinderen (geboorte prinses Irene), Noorwegen.

4 albums '1903' (voor koningin Emma); album bij afscheid Elisabeth Sloet (1904) en '1907' en 'Juliana' en 57 dozen glasnegatieven; enkele honderden losse afdrukken.

Collecties: KHA, UBL (benodigdheden)

Lit. Catalogus Amsterdam 1908; Leijerzapf/Rehorst-de Westenholz 1981; Jansen 2006a; Jansen 2006b

1901-1910

Familie Alphons Diepenbrock (1861-1922) en Elisabeth (Elsa) de Jong van Beek en Donk

Onderwerpen: familiefoto's, portretten van de componist Diepenbrock en zijn vrouw, onder andere van huisvriend Gijs Hondius van den Broek

2 albums en losse albumbladen

Collecties: RMA, nalatenschap van de componist, schenking 2015 van Odilia Vermeulen en Florian Diepenbrock

Lit. Leijnse 2016

1902-1907

Dr. Johan Jurriaan Kunst (1869-1934) en Betty Meeter

Officier van gezondheid bij de KNIL; vanaf 1894 arts te Batavia

Onderwerpen: familieleden in Tjimahi

3 albums en losse foto's

KIT

Lit. Mansfeld 2006

1903-1947

Johannes Jacobus C. van der Hoeven (1872-1967)

Rotterdam

Procuratiehouder

Lid RAFV

Onderwerpen: Rotterdam en omgeving, Nederland, vakanties

losse foto's

Collecties: NFM

Lit. RKD artists; Rooseboom 2001

1903-1915

Johannes Antonius Moesman (1859-1937)

Utrecht

Lithograaf en winkel in curiosa

Onderwerpen: stadsbeelden, een autorit

14 fotos

Collecties: GAU

Lit. Van der Hijden 1997

1903

A. Favier, Joh. Bickhoff, Willem A.E. van Geuns (lid Schutterij)

Amsterdam

Onderwerpen: straatbeelden Amsterdam ten tijde van de staking

1 Album uit het bezit van Van Geuns bevat foto's van A. Favier en/of Joh. Bickhoff van de algemene werkstaking 1903

Collecties: SAA

Lit. Van Veen 2016, pl. 199, p. 246

1903-1912

Jacob Evert Wesenhagen (1862-1924)

Arts, internist

Onderwerpen: de aanleg van de Lawa-spoorlijn Suriname, Guguana goud-placer

1 album, een groep losse foto's, en een prentbriefkaart naar zijn foto
Collecties: RMA, schenking 2009 Mevrouw M.A.P. Nederlof-Wesenhagen, Den Haag

1903-1906

Versluis, vriend van François Buys (1871-1934)
Onderwerpen: fietstocht via Parijs, door Frankrijk naar de Pyreneeën, Venetië, Triëst
84 losse gekartonneerde foto's
Collecties: RMA schenking 2017 Dhr. P. Schatborn, Amsterdam

1904

Ignatius Bispinck (1860-1924)
Amsterdam, Rokin, Bloemendaal
Directeur firma Bispinck en Kundert (garen).
Voorzitter AFV 1894-1924
Onderwerpen: reisfoto's Europa en Amerika met George Peck en L.H. Schram, foto's ten behoeve van voorstellingen
lantaarnplaatavonden
5 albums 'Tienduizend mijlen' (in cassette): lantaarnplaatjes en voordrachten voor lantaarnplaatavonden
Collecties: UBL (waaronder documenten)
Lit. Boom 2007

1904

Jan Catharinus Schüller (1871-1915)
Den Haag
Kunsthandelaar
Onderwerp: bezoek aan de wereldtentoonstelling in St. Louis (1904) in de Verenigde Staten
Set van 40 gekartonneerde foto's
Collecties RMA, schenking 2010 W. W. Schüller, Amsterdam

1904- na 1930

Katharina Haentjens-Behrend (1888-1973)
Echtgenote van ingenieur Haentjens, de mede-eigenaar van stoommachinefabriek Monhemius en Haentjes te Leiden.
Dochter van Robert Behrend, hoogleraar chemie in Leipzig en Hannover en vanaf 1890 amateurfotograaf. Vanaf 1930 fotografeerde ze met de Leica.
Onderwerpen: huiselijk leven in Hannover en Leiden; overstroming Hannover (1908); vakantie in Algiers (1905-06); familiefoto's; zelfportretten; foto's van kinderziekenhuis in Hannover (1911) en machinefabriek in Leiden vanaf 1913; zelfnaakten (1908) en foto's van naakt (Freikörperkultur); dienstmeisjes; bergwandelingen
900 glasnegatieven, 20 albums en notitieboekjes fotografie
Collecties: NFM
Lit. Bolten Rempt/Van der Stap 1992

1904-c. 1908

Hendrik Doijer (1863-1925)
Suriname, Paramaribo
Ingenieur in dienst van Rijkswaterstaat, zocht in Paramaribo een huis met ruimte geschikt voor donkere kamer, liet zijn fotografieartikelen naar Suriname sturen door fotohandelaar Hoorenman in Den Haag
Onderwerpen: op en om het huis, familieleven, Paramaribo, de stad en de gebouwen, suikerfabriek
5 Albums *Souvenir de Voyage*
Collecties: RMA (herkomst CNO, Collectie Nederlanders Overzee)

1905-1920

Jan Boon (1877-1960)
Makelaar in koffie, thee, kruidenierswaren in Rotterdam, Eendrachtsweg
Onderwerpen: Rotterdam, straatbeelden, paardenraces, tenniswedstrijden, kinderen, familieleven, Duin en Bosch bij Zeist
500 glasnegatieven
Collecties: NA, Spaarnestadarchief (overdracht door Prentenkabinet Universiteit van Leiden)
Lit. Leenen 2016

c. 1905 - c. 1907

F. de Jong
onbekend
Onderwerpen: Nederlandse landschappen, dorpsgezichten, boerderijen, hooiende boeren en stadsgezichten van Rotterdam, panorama's vanaf Witte Huis, Kralingen, Amsterdam, Nunspeet, Bolsward, Sneek, Nijmegen en Beek
1 album 'album' (gekocht bij A.J. Nuss, Amsterdam) met 96 foto's

Collecties: RMA, herkomst antiquariaat Acanthus, Utrecht

1905-1955

W.R.C. Boers

Ingenieur van de Netherlands Harbour Works

Onderwerpen: Verblijf in Chefoo China; Marokko; Hong Kong; India (met een foto van Gandhi)

10 albums

Collecties: NA

1905-1913

Johannes Leendert Scherpenisse (1888-1966)

Onderwerpen: Amsterdam, straatgezichten

835 afdrukken, raadpleegbaar op website SAA

Collecties: particulier bezit Peter Scherpenisse

Lit. Van Veen 2016, p. 25, pl. 55-57

1906-1924

Jhr Adriaan Willem Gerrit van Riemsdijk (1878-1930)

Rijnegom

Kamerheer van prins Hendrik

Onderwerpen: familie; vakanties met de prins naar Zwitserland onder andere bezoek aan Willem Mengelberg

10 albums

Collecties: NA

1906- c. 1913

Adrienne gravin van Aldenburg Bentinck-Vegelin van Claerbergen

Middachten

Aangetrouwde dochter uit de familie Bentinck, te Middachten

Onderwerpen: kinderen, familielevens op Middachten

5 albums

Collecties: Kasteel Middachten, Arnhem

Lit. Coppes 2013

1906

P.A.J. van den Brandeler

Onderwerpen: met familie op reis naar Noorwegen

negatieven en losse foto's

Collecties: NA

1906

Mevrouw H. van den Steen, Soerabaja

Onderwerpen: straten, havens, plein in Soerabaja

1 album *Sonnige Erinnerungen*

Collecties: RMA, herkomst L.J. Hartkamp, die het in 1974 kocht bij Antiquariaat Vloemans, Den Haag

1906

Herman Lohr (1871-1948)

HBS Haarlem, TH Delft. Ingenieur, onderdirecteur Gemeentelijke elektriciteitsbedrijven, later directeur Provinciale Geldersche Electriciteits Maatschappij, Arnhem

Onderwerpen: huiselijk leven Amsterdam

stereoglasfoto's

Collecties: RMA, schenking van de heer en mevrouw Zuidema-de Jonge, Lochem

Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 942

1906-1935

H.J. Herbig (?- 1953)

Student Delft, ingenieur

Onderwerpen: jaarlijkse vakanties naar Oostenrijk, Duitsland en Zwitserland, Dresden Internationale Photoaustellung 1909, mobilisatietijd en 'Verlichtingspark', Amsterdam, studententijd Delft (1906-1914), Delfts studentencorps, roeiwedstrijden, Zeeland, aanleg van de tweede telefoonkabel tussen Nederland en Engeland (1924), Folkestone

24 albums

Collecties: UBL

1907-1909

Frans W.M. Poggenbeek (1860-1922)

Architect, broer van de kunstenaar

Onderwerpen: familielevens, straatfoto's Amsterdam

1 album

Collecties: SAA

Lit. Van Veen 2016

1907-1914

Willem Suermondt (1885-1952)

Zoon schoenenfabrikant in Ravenstein (Br.), later directeur van dezelfde fabriek Ravo, leerde fotograferen van zijn oom Laurentius die rond de eeuwwisseling enthousiast amateurfotograaf was

Onderwerpen: het leven en werken en mensen in Ravenstein, dienstboden

glasnegatieven, autochromes, lantaarnplaatjes

Collecties: NFM en albums in particulier bezit

Lit. Suermondt 1991a en 1991b

1907-c. 1930

Jan Ponsijn (1883-1970)

Amsterdam en Bergen

Kunstenaar

Onderwerpen: familielevens, naaktstudies van zijn vrouw

Negatieven, 1 album 'Wittebroodsweken' en album Kunstnijverheidsschool met enkele zelfgemaakte foto's

Collecties: RMA en particulier bezit

1907-1916

Johannes Hendrikus Antonius Maria Lutz (?-1916)

Rotterdam

Lid AFV Rotterdam

Onderwerpen: vrouwenportretten

14 Autochromes

Collecties: RMA

Lit. Rooseboom/Montijn 2016

1908

J.M. van der Stadt en echtgenote

Onderwerpen: huwelijksreis rond de wereld via Parijs, Cherbourg, New York, rondreis door Amerika, San Francisco, Japan, Nederlands-Indië, Singapore, Hongkong, Port Said, Napels, Genua, Milaan, Bazel en terug naar Parijs

2 monumentale scrap-albums *Onze Reis 31 maart – 11 november 1908* met prentbriefkaarten, hotelrekeningen, kaarten, gekochte plaatjes en foto's en een klein aantal zelfgemaakte foto's

Collecties: UBL

1908

Dolph Kessler (1884-1945)

Den Haag

Secretaris van Henri Deterding, directeur van de Koninklijke Olie

Onderwerpen: stage in Engeland; vakanties in Zwitserland; wereldreis via Engeland, naar Verenigde Staten, naar Japan, China

1 album

Collecties: RMA, schenking 2007 Stichting Familie Kessler

Lit. De Vries 1979/2013b; Kessler 2005; Hoyle 2016

1908-1924

Theodoor Herman de Meester (1884-1967)

Diplomaat

Onderwerpen: China en Japan (1908-09), onlusten in Peking, voorts Port Arthur, Rusland, Mongolië, Canada (1923-24), Zwitserland

9 albums

Collecties: NA

Lit. Fasseur 1989/2013 BWN

c. 1908-1946

Familie Eugen en Else Wachenheimer (-1944) en dochter Isabel (1929-2010)

Bankemployee in Spanje rond 1905, later directeur Deutsche Bank, Stuttgart. In 1938 vluchtte het gezin naar Nederland.
Dochter Isabel heeft het concentratiekamp overleefd, haar ouders die gelijk met haar aankwamen niet
Onderwerpen: stierenvechten, renbaan, familielevens in Stuttgart en familielevens in Rotterdam voor de oorlog
12 albums
Collecties: RMA, langdurig bruikleen van mevrouw Elon

1909-1935
Huib Luns
Kunstenaar
Onderwerpen: vakanties met familie, Italië, Venetië, panorama's Griekenland
4 albums
Collecties: NA, archief Joseph Luns
Lit. RKD artists

1909-1927
Jacob Olie Jr (1879-1955)
Utrecht, scheikundige
Onderwerpen: portretten, zelfportretten, familielevens, landschappen, Utrecht, Volendam en buitenlandse vakanties
c. 100 negatieven, 250 autochromes, 2 stereo-autochromes, 8 du faycoloridia's en enkele losse gekartonneerde foto's
Collecties: RMA
Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 1101; Roscam Abbing 2013

1909-1931
L. Onnen-van den Berg
Nederlands-Indië
Onderwerpen: familielevens, kinderen, Nederland, vakanties, tennis, Hockey, Athene, Turkije, Egypte, Nederlands-Indië
Wanasari
12 albums
Collecties RMA, schenking 2016 Norbert P. van den Berg, Amsterdam

1910-1913
Jacob Heimans
Onderwerpen: Krijtland, Geuldal, Sahara, Algerije (met plantkundige Th. J. Stomps)
negatieven, losse afdrukken, stereofoto's
Collecties: NFM
Lit: Van Harreveld 2003; Coesèl 2007

1910
Jan de Flines (1879-1932)
Directeur N.V. Blikman en Sartorius, drukkerij
Onderwerpen: historische optocht tijdens de Julianafeesten op 30 mei 1910
1 Album
Collecties: SAA

1910
H.J. (Boelie) Kessler (1896-1971)
Zoon van J.B. Aug. Kessler en jongere broer van Dolph Kessler
Onderwerpen: familielevens en geboorte van de kinderen van de families Kessler en Kohnstamm
2 albums
Collecties: RMA, schenking Kessler

1910-1915
Familie Palthe
Almelo
Onderwerpen: huiselijk leven, dorpsleven Ommen, reis naar Isle-of Wight, Zuid-Europa en Tanger bruiloft van Jan en Liesbeth Croockewit, tochtjes met zeilboot de 'Fluessen' in 1911, foto van De Leegwhater
1 album
Collecties: RMA, herkomst L.J. Hartkamp 1968, die het kocht bij Van Beers, Amsterdam

1910
Frederik Salomon Meijers
Hoofd afdeling psychiatrie, Wilhelmina Gasthuis, Amsterdam
Onderwerpen: portretten van patiënten

Collecties: Museum het Dolhuys, Haarlem
Lit. Van Veen 2016

1910-1959
Sara Johanna Stroink
13 albums
Collecties: Instituut Aletta, Amsterdam

1910-1915
Lambertus Hendrik van Berk (1869-1950)
Zeist, apotheker
Onderwerpen: kinderen, familielevens, landschappen
10 autochromes, stereoglasnegatieven, enkele negatieven en positieven
Collecties: RMA, schenking 2009 van de erven L. H. van Berk, Wychen
Lit. Rooseboom/Montijn 2016

1910-1919
Liesbeth Overhoff
Amsterdam, Van Eeghenstraat 88
Kleindochter van Willem Frederik Piek Sr
1 album met 196 foto's
Collecties: RMA, herkomst L.J. Hartkamp, die het in 1969 kocht bij Martin Broos, Waterlooplein

1910
E. ten Cate
Bankier te Overijssel
Onderwerpen: vliegtuigopstijging Clément van Maasdijk bij Heerenveen, op en om het huis
10 stereofoto's en losse foto's
Collecties: RMA, herkomst Antiquariaat Jos van wijnhoven, Deventer, 2009

c. 1910-1914
Opperhoutvester Brams en omgeving
Apeldoorn, het Loo
Opperhoutvester van Koningin Wilhelmina, beheer paleisgronden
Onderwerpen: ruiters, jachtpartijen, vierspanrijden, steeplechase, picknicks, jachthonden, landschappen, auto's
1 album samengesteld door of voor Brams
Collecties: RMA, herkomst L.J. Hartkamp

1911-1926
Charlotte Alida (Lot) Boelen-Matthes
Amsterdam, dochter van fabrikant echtgenote van Joan Gerard Boelen, moeder van Eva Pennink
Onderwerpen: vakantie in Engeland; verloving, familielevens met opgroeiende dochters Eva en Hettie Boelen
2 albums en enkele losse foto's
Collecties: RMA

1912-1915
Arius van Tienhoven
Arts bij het Nederlandse Rode Kruis in Servië in de Balkanoorlog, had Folding Pocket Kodak no. 3A
Onderwerpen: oorlogsfotografie vanuit militair hospitaal in Belgrado
3 albums
Collecties: KB Den Haag
Lit. KB.nl/themas/geschiedenis

c. 1912- c. 1928
François (Frank) Scholten (1881-1942)
Midden Oosten-kenner, schrijver, zonder beroep, zijn foto's werden gepubliceerd in *La Palestine illustrée* (2 vol.) 1929
Onderwerpen: Nederland, Engeland, Palestina
c. 60 albums, ruim 3500 negatieven, c. 500 losse foto's
Collecties: NINO, Leiden
Lit. Scholten 1929; Boom 2003a; Kwiecień 2008

1912-1942
Familie Dumas

Ingenieur bij Waterstaat in Nederlands-Indië

Onderwerpen: familielevens van Jacqueline Eveline (Eef) Dumas en haar broer in Nederlands-Indië, en het verblijf van Eef in Nederland voor onderwijs en studie rechten in Leiden, verlovingsfoto's met schrijver Max Nord

6 albums, losse foto's

Collecties: RMA, schenking 2012 van mevrouw E.C. Nord, Amsterdam

1913-1932

J.J. Hansma (1887-1971)

Surakarta

Hoofd scheikundig laboratorium en apotheek van het zelfbestuur

Neef van Laurens Hansma, uitgever van Weekblad voor Fotografie

Onderwerpen: familielevens, vakanties, uitstapjes, Nederlands-Indië, Zeppelin boven Nederland
stereodia's

Collecties: NFM

c. 1913-1932

Theodoor Brouwers (1875-1932)

Suriname

Beheerder en later eigenaar van plantage Accaribo

Onderwerpen: leven op voormalige suikerplantage Accaribo in Suriname

120 stereoglasfoto's toegeschreven aan Theodoor Brouwers, en enkele losse foto's

Collecties: RMA, schenking 2009 mevr. R.E. Grilk, Badhoevedorp

1913- c. 1930

Kraijenhoff

Ingenieur spoorwegen Nederlands Indië

Onderwerpen: familielevens, onderweg, conferentie Dubrovnik, aanleg spoorweg Kramat

24 albums

Collecties: NA

1914

Willem en Liesje Westenek

Kinderen van een Nederlandse bestuursambtenaar in Istanboel

Onderwerp: Istanboel, zonsverduistering

1 cahier Constantinopel

Collecties: NA

1914-1915

W.F.C.C. (Willem) Pijnacker Hordijk (1867-1938)

Haarlem, directeur brandverzekeringsmaatschappij

Onderwerpen: familielevens

autochromes

Collecties: Noord-Hollands Archief, Haarlem, schenking V. du Bois-van Waveren

Lit. Rooseboom/Montijn 2016

1914-1935

Dr. Ph. C. Visser (1882-1955) en Jkvr. Jeannette Visser-Hooft

Glacioloog, diplomaat, consul generaal der Nederlanden in Brits-Indië en Ceylon, begon al rond 1906 te fotograferen

Onderwerpen: expeditie Karakorum-gebergte in Mongolië, Himalaya, India, China, Stockholm

20 Albums tussen 1914 en 1935 met 4478 foto's, losse foto's, lantaarnplaatjes, negatieven

Collecties: NA (albums); KIT (negatieven)

Lit. Visser 1923; foto afgebeeld in *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, juni 1995, no. 10

1914-1937

Christoffel Hendrik Japing (1891-1978)

Houtvester Semandai, Sumatra en inspecteur bij Dienst van het Boschwezen, Bandoeng, Java

Onderwerpen: thuis in Doetinchem; familielevens, tochten en houtkap op Sumatra en Java

15 albums 1930-1937, c. 550 Stereoglasfoto's, autochromes en stereonegatieven

Collecties: KIT

Lit. Van Dijk 2013

c.1915-1948

Daniël van der Meulen (1894-1989)

Assistent controleur binnenlands bestuur Nederlands-Indië, consul in Jeddah vanaf 1926. Hij werd opgeleid door Snouck Hurgronje

Onderwerpen: Jemen, Jeddah

Albums en negatieven

Collecties: KIT

Lit. Vink 2003

1915

H.J. (Hein) van Westen (1892-1983)

Vlissingen, radiobouwer en verkoper

Onderwerpen: interieurs, stillevens

autochromes

Collecties: RMA

Lit. Rooseboom/Montijn 2016

1915

H.C. Wilkens

Voorburg

Onderwerpen: landschapjes

4 losse foto's

Collecties: RMA

1916-1919

H.J. Bool (1866-1965)

Directeur financiën bij Openbare werken, secretaris Deliplanternvereniging

Onderwerpen: vakantie in de bergen

stereoglasdia's

Collecties: particulier bezit

Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 125

1917-1925

Pieter Cornelis Schatborn Sr (1880-1920)

Rotterdam, Bergweg

Transport en import van kolen

Onderwerpen: familielevens, kinderen, Domburg, sneeuw en ijs, Rotterdamse haven, Den Haag

Collecties: RMA schenking 2017 Dhr. P. Schatborn, Amsterdam

1917-1920

Fritz Arnold Hötte (1885-1985)

Oogarts

Onderwerpen: verblijf ten tijde van de Eerste Wereldoorlog in een ziekenhuis in Boedapest, Hongarije

negatieven, 3 autochromes, tientallen losse foto's

Collecties: RMA, schenking 2011 mevrouw D. Wintgens-Hötte

1917

Haro baron van Hemert tot Dingshof (1879-1972)

Diplomaat, commandant gezantschapswacht, later Generaal-majoor

Onderwerp: verblijf in Peking en China, onder andere panoramafoto's, straatleven, platteland, Bali-expeditie 1906

4 albums

Collecties: NA; Museum Bronbeek

Lit. Bosscher 1985/2013 BWN; De Heij 2014; Groot 1996; RKD artists

1917-1940

Jacobus van Eck (1873-1946)

Amsterdam

Koffie- en theemakelaar, begon in 1917 zelf te fotograferen nadat hij jaren prenten, tekeningen en foto's van anderen had verzameld.

Onderwerpen: Amsterdam en de veranderingen aan de stad

1700 losse foto's

Collecties: KOG; NFM

Lit. Rooseboom 2012

1918

Jhr. Frans Beelaerts van Blokland (1872-1956)

Gezant in China, een van vele functies

Onderwerp: opstand in Peking

1 album

Collecties: NA, herkomst familie Beelaerts van Blokland

Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, pp. 93-94; Woltring 1979/2013 BWN

c. 1920-1930

Klaas Kleiterp Sr

Nederlands Indië

KNIL-officier, controlerend geneesheer, echtgenoot van Tine Vermeulen, de dochter van de Haagse vakfotograaf C.J.L. Vermeulen

Onderwerpen: familielevens in Nederlands-Indië, kinderen

2 albums met 92 foto's

Collecties: RMA, herkomst schenking 2004 mevrouw T.A.M. Kleiterp

c. 1920

Leo Willem Immink (1892-1986)

Rotterdam, onderwijzer

Onderwerpen: Gouda, Rotterdam, stillevens

4 autochromes

Collecties RMA

Lit. Rooseboom/Montijn 2016

c. 1920

Johan Smith (1900-1958)

Kunstenaar

Onderwerpen: stillevens

autochromes

Collecties: UBL

Lit. Rooseboom/Montijn 2016

1920-1957

Alfons Hustinx

Fotograaf en filmer

Onderwerpen: katholiek jongensinternaat Katwijk aan de Rijn, reis naar Duitsland met collages

9 albums

Collecties: particulier bezit Roermond

1920-1924

Lutsenburg Maas

Ingenieur

Onderwerpen: aanleg spoorlijnen in China, Afghanistan, Hawaï, Honolulu

2 albums

Collecties: NA

c. 1920

Catharina Louise Henriette (Dolly) Wurfbain (1891-)

Onderwerpen: wereldreizen

albums

Collecties: Landgoed Heuven, Rheden

Lit. Rijnbende 2007, p. 49

1921-1923

Mary Catharina Anna Francisca Kolfschoten-Verheyen (1908-2000)

Loon op Zand, Kasteel Loon op Zand

Onderwerp: leven op en om het kasteel, omgeving Loon op zand, uitstapjes met de auto, groepjes, landleven, landschappen, interieurs

1 album met 258 foto's

Collecties: Regionaal Archief Tilburg

1921-1931

Theo (1883-1931) en Nelly van Doesburg

Beeldend kunstenaar

Leiden, Parijs, Weimar, Parijs

Onderwerpen: experimenten, simultaanportretten, dubbeldrukken, fotocollages, fotomontages, fototypografie, portretten van kunstenaars, maquettes, studiemateriaal t.b.v. lessen, foto's t.b.v. het tijdschrift *De Stijl*, interieurs, leven met Nelly en kunstenaars

Enkele losse albumbladen met collages; fotomontages; een paar honderd losse foto's; enkele vergrotingen

Collecties: RKD (het complete foto-archief); RMA; Berlinische Galerie (Archiv Hannah Höch), Letterkundig Museum; UBL

Lit. Boom/Dudok van Heel 1993

1921-1967

Norbert van den Berg (1901-1972)

Amsterdam, Amstelveeld, Bloemgracht

Studie UvA kandidaats Nederlandse letteren

Onderwerpen: Tocht naar Indië, reis Holland-Afrikalijn, huis aan de Reguliersgracht, Griekenland, Trier, Zuid-Afrika

10 albums in zwart wit en de laatste in kleur

Collecties: RMA, schenking 2016 Norbert P. van den Berg

c. 1921

Lodewijk Johannes (Jo) Assink (1895- 1975)

Kantoorbediende Eindhoven, zoon directeur Nederlandsche Ondergoederenfabriek in Woensel

Lid Eindhovense Amateurfotografen Vereniging, bestuurslid en jurylid

Onderwerpen: bloemstillevens, familieportretten; kamperen; beroepen, boerderijen in Brabant.

213 glas- en nitraatnegatieven, 82 lantaarnplaatjes

Collecties: part. bezit

Lit. Groot 1999

1922-1928

Petrus (Piet) Scheltema Beduin (1904-)

Student rechten Leiden, zoon van A. Scheltema Beduin, de eerste voorzitter AFV

1 Album

Onderwerpen: vakantie Zwitserland; roeien, de Varsity, Njord te Leiden; officiersopleiding leger; wintersport; jacht

Collecties: SAA

1922-1929

A.S. Schmidt-Degener

De zus van de directeur van het Rijksmuseum

Onderwerpen: verbouwing van het Rijksmuseum, herinrichting museum

5 albums en losse foto's

Collecties: RMA

1923-1924

Wilhelm Martin Wesenhagen (1893-1964)

Arts in Bandoeng; later arts op Sumatra, omgeving Lahat, later arts tropische ziekten in Den Haag

Onderwerpen: landschappen, bruggen en spoorwegen in Lahat, groepen

1 album, losse albumbladen, panorama's, losse foto's

Collecties: RMA, schenking M.A.P. Nederlof-Wesenhagen, Den Haag

Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938, p. 1615

1923-1924

Gerard Jacques Philips (1900-1935)

Onderwerp: verblijf van anderhalf jaar in Amerika, stage bij chocoladefabriek en rondreis langs Amerikaanse steden

1 Album

Collecties: RAR

Lit. Van Doornmalen 2014

1924

M.B.E. Nilant

Interniste in het Wilhelmina Gasthuis, Amsterdam

Onderwerpen: foto's gemaakt tijdens de studie medicijnen aan de Universiteit van Amsterdam

3 albums

Collecties: UBA (voorheen Universiteitsmuseum Agnietenkapel)

Lit. Van Scheepen 1995

1925-1927

A.G.A. van Eelde

Amsterdam

Attaché

Onderwerp: reis naar Syrië, Palmyra, Baalbek, Perzië Shiraz; Isfahan (1925); reis naar Marokko, Algiers, Tunis (1927)

2 albums, geschenken voor G.E. Bierens de Haan

Collecties: RMA

Lit. Vuurman 2015, pp. 90, 164

1925-1927

Familie Jetten

Moengo, Suriname

Onderwerpen: het leven in mijnstad Moengo, de tennisclub, op de rivier, Paramaribo

1 Album, losse foto's en albumbladen

Collecties: RMA schenking mevr. D. Jetten, Amsterdam

1926-1930

Douwe de Vries (1893-1961)

KNIL-sergeant

Onderwerpen: Algiers, Suezkanaal, Colombo, legerplaats Tjimahi; Madoera, Ambon, kamperen op Ameland, verlof in Nederland, oefeningen op Java en Borneo; Dayaks

6 albums

Collecties: RMA schenking erven Douwe de Vries, 1992

c. 1927-1949

Antoine J. Aalders (1890-1955)

Bussum

Onderwerpen: studies van wolkenluchten

4 albums

Contactafdrukken, 6000 negatieven

Collecties: KNMI

Lit. Asser 2003

1929-1933

Machteld Anna Cornelia Honig

Nederlands-Indië, echtgenote van Martinus Jan Ruychaver, ambtenaar binnenlands bestuur Sumatra

Onderwerpen: huwelijk in Nederland, de reis naar Indië, huiselijk leven op Sumatra

1 Album

Collecties: RMA

1929-1930

M. Hindriks

Rotterdam

Onderwerpen: Rotterdam, Scheveningen, Graf Zeppelin boven Rotterdam, Kasteel Bouvigne opleidingsinstituut voor meisjes in de huishouding

1 Album

Collecties: RMA, NG 2008-52

1929-1967

Eva Charlotte Pennink-Boelen (1911-2008)

Onderwerpen: strand, reizen, familielevens, Tweede Wereldoorlog, tuin Rijksmuseum, Parijs, ontgroening; portretten prinsessen

18 Albums, losse foto's; collages

Collecties: RMA

c. 1930

familie Beisterveld (-1957)

Onderwerp: poolreis naar IJsland, Spitsbergen en Noordelijke IJszee

1 album met 33 foto's

Collecties: NA, herkomst Spaarnestadfotocollectie, schenking P.J. Beisterveld, Houten

Lit. Baars 2014

c. 1930

Albertus Willem Reijerse (1904-?)

Utrecht, advocaat en procureur, adjunct-inspecteur financiën te Bondowoso

Onderwerpen: leven in en om het huis, portretten kinderen, landschappen, stadsgezichten, stillevens, 'Ma Retraite' Zeist, Utrecht

15 autochromes, negatieven

Collecties: NFM, RMA

Lit. Rooseboom/Montijn 2016

1930-1931

Frank W. van den Berg (1912-1998)

Amsterdam

Jurist

1 album over het ouderlijk huis Keizersgracht 808-806 met een geschiedenis van het huis, slaapkamers tot het timmerhokje met doka. Het album bevat ook 4 panorama's c. 1900 van Centraal Station, Dam waarschijnlijk gemaakt door zijn vader

Hendrik H. van den Berg

Collecties: RMA, schenking 2016 Norbert P. van den Berg

1931-1934

Polidorus Carolus Joannes Ego en echtgenote

Curaçao

Politiefunctionaris

Onderwerpen: familielevens, uitstapjes, politie, Willemstad, Trinidad, lokale bevolking

1 album met 162 foto's

Collecties: RMA aankoop 2007

1933

L. Rutten

Utrecht

Geoloog en hoogleraar Universiteit Utrecht

Onderwerp: expedities naar Cuba en Venezuela op uitnodiging van de Carribean Petroleum Company, oliewinning Maracaibo, Curaçao

stereoglaspositieven en -negatieven

Collecties: Universiteitsmuseum Utrecht

Lit. Van der Hijden 1995

1934-1940

Jan Herman Besselaar (1904-1994) en zijn Oostenrijkse vrouw Berti Hoppe

Rotterdam

Publicist en journalist bij het Algemeen Handelsblad Rotterdam

Onderwerpen: Nederland, verlofingsreis naar Wenen en Boedapest; thuis in Rotterdam; uitstapjes

5 albums

Collecties: RMA, schenking 2006 van mevrouw S. Monster- Besselaar, Mijnsheerenland

1935

Elsa Silberstein (?-2006)

Bandoeng

Echtgenote van de thesaurier-generaal in Bandoeng

Onderwerpen: interieur van het huis in Bandoeng

1 album 'Ter herinnering aan ons mooi behuis en wonderbaar gelukkige tijd' geschenk aan haar man H. Silberstein

Collecties: RMA, schenking 2009 van de Stichting Collectieve Israël Actie

1935-1937

Familie van den Broek

Utrecht

Onderwerpen: vakanties per autobus naar Oostenrijk, Frankrijk, Ardennen, Zwitserland en Duitsland, met foto van bord 'Juden nicht erwünscht', bezoek voetbalwedstrijd Frankrijk-Nederland 1936 in Parijs

1 album

Collecties: RMA, aankoop 2007

1935-1947

Jet Vonk

Dochter van assistent-resident van Boeton, Roel Vonk op Zuid-Celebes

Onderwerp: herinnering aan tijd in Pagar Alan; installatie sultan van Boeton, tot terugkeer naar Nederland

Collecties: RMA

1935 -1942

Familie Otto Frank en dochters Anne en Margot

Onderwerpen: babyfoto's, familielevens in Frankfurt en na vlucht naar Nederland in Amsterdam in de rivierenbuurt
albums, losse foto's

Collecties: Anne Frank Stichting, Amsterdam

Lit. Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938; Levie 2004

1935

Gerrit Elink Schuurman (1876-1931)

Lid RAFV

Onderwerpen: Wereldtentoonstelling in Brussel 1935

1 album en een set losse foto's

Collecties: RMA, schenking 2007 mevrouw S. Crena de Jongh, Amstelveen en kinderen

1936

Wouter Cool Jr (1877-1947)

Ingenieur, hoofdredacteur van *De Ingenieur*

Onderwerpen: reis met ingenieurs door de Verenigde Staten langs dammen en energiecentrales

1 set van 143 losse bladen met opgeplakte foto's (is incompleet); glasnegatieven

Collecties: RMA, NA

Lit. Catalogus Amsterdam 1908; Nusteling 1985/2013 BWN; Wachlin 2011; RKD artists

1936

Hendrik (Henk) ter Keurs (1909-1992)

Olie-explorer

Onderwerpen: reis voor Bataafsche Petroleum Maatschappij naar Curaçao en Venezuela

1 houten kist met 381 foto's op karton, en twee landkaarten

Collecties: RMA schenking H. ter Keurs, Calgary en W.H. ter Keurs, Voorschoten

Lit. Boom/Rooseboom 2014

1938-1939

François Bourdrez (1901-1939)

Waterbouwkundig ingenieur

Onderwerpen: reis door China over de rivieren de Jangtse en Tatu Ho

2 albums en losse foto's

Collecties: NA

Lit. Hendrikse/Kruyswijk 2016

1938-1940

Mevr. V.E. van der Stadt

Onderwerpen: vertrek naar en verblijf in Nederlands-Indië, Medan, Singapore, Linggadjati, Bandung

2 albums

Collecties: UBL

Literatuur

Van den Aardweg/Brugmans/Japikse 1938

H.P. van den Aardweg, H. Brugmans, N. Japikse, *Persoonlijkheden in het koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld: Nederlanders en hun werk*, Amsterdam [1938].

Aasman 2004

Susan Aasman, *Ritueel van huiselijk geluk. Een cultuurhistorische verkenning van de familiefilm*, Amsterdam 2004.

Aberdeen 1893

Ishbel, countess of Aberdeen, *Through Canada with a Kodak*, Edinburgh 1893.

D'Abmonville 1900

Emmanuel d'Abmonville, *La photographie amusante. Les plaisirs photographiques d'été, les distractions photographiques d'hiver, pêle-mêle de notes pratiques*, Verviers [c. 1900].

AFV statuten 1890

AFV statuten der Amateur-Fotografen-Vereeniging te Amsterdam, Goedgekeurd 16 januari 1890, No. 30 Staatsblad, No. 69, paragraaf 125 (statuten, Huishoudelijk Reglement, Atelier-Reglement).

Akkerman/Gerhard/Wagenaar 1947

J. Akkerman, F. Gerhard, G.A.W. Wagenaar (red.), *Gedenkboek uitgegeven door den Bond van Nederlandsche Amateurfotografen Vereenigen ter gelegenheid van zijn 25-jarig bestaan, 1922-1947*, Hengelo 1947.

Altena 1997

Marga Altena, 'Uit het leven gegrepen. Amateurfotografie in Noord-Brabant tussen 1880-1900', in Jan Coppens, Marga Altena en Steven Wachlin (met bijdragen van Michel van de Laar en Ad Stijman), *Het licht van de negentiende eeuw. De komst van de fotografie in de provincie Noord-Brabant*, Eindhoven 1997.

Altena 2003

Marga Altena, *Visuele strategieën: foto's en films van fabrieksarbeidsters in Nederland 1890-1919*, Amsterdam 2003.

Altena/Wachlin 2004

Marga Altena en Steven Wachlin, 'Wat de vrouw vermag. De opkomst van vrouwelijke vakfotografen rond 1900', *Lover. Tijdschrift over feminisme, cultuur en wetenschap*, 2004, no. 2, pp. 8-13.

Altmann 1852

Friedrich Altmann, *Praktische Darstellung der Kunst, Lichtbilder auf Papier und Platte zu machen. Zum Selbstunterrichte für Anfänger und Dilettanten der Photographie...*, Leipzig 1852.

Alschuler 2008

William R. Alschuler, 'Léon Vidal (1833-1906)', in John Hannavy (red.), *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, New York/Londen 2008, pp. 1448-1449.

Amescht 1891

Michiel Amescht, 'De Amateur-Fotografen Vereeniging te Amsterdam. Hare Oorsprong, Oprichting en Ontwikkeling', in Meinard van Os (red.), *Photographisch Jaarboek 1891*, Amsterdam 1891, pp. 99-104.

Amescht 1893

Michel Amescht, 'De Fotografie in Nederland in 1892-93', in Meinard van Os (red.), *Fotografisch Jaarboek 1893-1894*, Amsterdam 1894, pp. 22-26.

Anoniem 1898

De Nederlandsche Vereeniging te Londen 1873-1898, Amsterdam [1898].

Anoniem 1900

Anoniem (mogelijk J.J.M.M. van den Bergh), 'Is Fotografie kunst?', in: J.J.M.M. van den Bergh (red.), *Fotografisch Jaarboek en Almanak voor het jaar 1900*, pp. 57-59.

Anoniem 1910

Anoniem, 'Kiek. Een herinnering van een oud-Leidenaar', *Op de Hoogte*, 1910, pp. 29-32.

Anoniem 1912

J. Bickhoff, 'De Nederlandsche Amateur-Fotografen-Vereeniging te Amsterdam 1887-1912. Een terugblik', *Lux* (1912), pp. 499-515.

Anoniem 1963

Anoniem, 'Hoge en lage prijzen voor grachtenhuizen', *Amstelodamum* 50 (1963), p. 214.

Annuaire général et international de la photographie, Parijs 1896.

Anoniem, 'Amateur Photography in the Summer of 1889', *Science. A weekly newspaper of all the arts and sciences*, 9 augustus 1889, p. 94.

Anoniem, 'Photographie en Fotografen', *Algemeen Handelsblad*, 30 november 1890.

Anoniem, 'De Nederlandsche Amateur-Fotografen-Vereeniging te Amsterdam 1887- 1 september -1912. Een terugblik', in *Lux* (1912), pp. 497-538.

Anoniem, 'De Optische Anstalt van C.P. Goerz te Berlijn, Friedenau', *Weekblad voor Fotografie*, 27 mei 1899, pp. 164-167 en ibidem, 3 juni 1899, pp. 169-172.

Anoniem, *Do I want a Camera?* [c. 1890].

Anoniem, 'Kodak Works in England', *The Photographic Dealer*, maart 1931, pp. 106-112.

Anthony 1891

Illustrated Catalogue of Photographic Equipments and Materials for Amateurs, E. & H.T. Anthony & Co., 591 Broadway New York, Hastings on Hudson [herdruk Morgan & Morgan] z.j.

Armstrong 2000

Carol Armstrong, 'From Clementina to Käsebier: The Photographic Attainment of the „Lady Amateur“', *October* no. 91 (Winter 2000), pp. 101-139.

Asser 2003

Saskia Asser, 'Ciel Chaotique. A.J. Aalders (1890-1955) en de geschiedenis van de wolkenfotografie', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no 40, oktober 2003, pp. 4-7.

Assman/Moerkerk 1948

Henk Assman en Herman Moerkerk, *N.V. Drukkerij Senefelder: Saxa loquuntur 1898- 5 maart- 1948*, Amsterdam 1948.

D' Astier 2011

Martine d' Astier, *Jacques Henri Lartigue*, Parijs 2011.

Aubenas/Gunthert 1996

Sylvie Aubenas en André Gunthert, *La révolution de la photographie instantanée, 1880-1900*, Parijs 1996

Aubenas/Roubert 2010

Sylvie Aubenas en Paul-Louis Roubert, *Primitifs de la photographie : le calotype en France. 1843-1860*, Parijs 2010.

Baars 2014

Freek Baars, 'Ijsbeer met zeehondenprooi (pinguïn op achtergrond)'. Raadselen rond een poolreis, *Fotografisch Geheugen*, no 82 voorjaar 2014, pp. 7-9.

Bajac 2010

Quentin Bajac, *Après la photographie*, [Parijs] Gallimard 2010.

Bakker 2013

Taco Hidde Bakker, 'Foto zoekt familie. Verweesde Nederlands-Indische familiealbums op zoek naar hun families', *Fotografisch geheugen*, no. 79, zomer 2013, pp. 4-6.

De Balbian Verster 1915

J.F.L. de Balbian Verster (inl.), *De Amsterdamsche IJclub 1864-1914: gedenkschrift bij het 50-jarig bestaan*, [Amsterdam] [1915].

Baldassari 1995

Anne Baldassari, *Picasso and Photography. The Dark Mirror*, Paris/Houston 1995. 558 D 35 561 D5

Bank/Braun/Van Buuren/Draaisma 2000

Jan Th. Bank, Marianne Braun, Maarten van Buuren en Douwe Draaisma, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*, Den Haag 2000.

Bann 2011

Stephen Bann, *Art and the Early Photographic Album*, Washington/New Haven/Londen 2011.

Batchen 2008

Geoffrey Batchen, 'Les snapshots. L'histoire de l'art et le tournant ethnographique', in *études photographiques* 2008, no. 22, pp. 5-37. <https://etudesphotographiques.revues.org/999>. [geraadpleegd op 6 maart 2017].

Batelt 1911

Christiaan Batelt, *Duister Amsterdam. Een kijkje achter de schermen*, Amsterdam z.j. [1911].

Becker 1928

H.C.N. Becker Sr, 'De oorsprong der Hollandsche Reflex Camera', *Focus* 1928, pp. 371-372.

Becker 1984

Howard S. Becker, *Art Worlds*, Berkeley/Los Angeles/Londen 1984.

Bede 1855

Cuthbert Bede, 'Photography in an amateur light', Cuthbert Bede, *Photographic Pleasures popularly portrayed with pen and pencil*, Londen 1855.

Bellier de la Chavignerie 1862

Emmanuel Bellier de la Chavignerie, *Manuel Bibliographique du Photographe Français ou Nomenclature des ouvrages publiés en France depuis la découverte du Daguerrréotype jusqu'à nos jours*, Parijs 1862.

Van den Berg/Wachlin 2005

Norbert van den Berg en Steven Wachlin, *Het album voor Mientje: een fotoalbum uit 1862 in Nederlandsch-Indië*, Bussum 2005.

Van den Berg 1999

Karel van de Berg, *Beste ouders!: brieven uit de Transvaal van Karel van den Berg 1896-1900*, G.J. Schutte (inl. en aantekeningen), Amsterdam 1999.

Van den Bergh 1900

J.J.M.M. van den Bergh, *Fotografisch Jaarboek en Almanak voor het jaar 1900*, Apeldoorn 1900.

Bergeret/Drouin 1893

A.Bergeret en F. Drouin, *Les Récréations Photographiques*, Parijs (2e ed.) 1893.

Bergsma/Hefting 1994

Rieta Bergsma en Paul Hefting (red.), *George Hendrik Breitner 1857-1923: schilderijen, tekeningen, foto's*, Bussum 1994.

Bergsma 2012

Rieta Bergsma, *G.H. Breitner. Vijf studies over een Amsterdamse schilder en zijn tijd*, Amsterdam (diss. VU) 2012.

De Berk 1904

Laura de Berk, 'Wat de amateurfotograaf aan het publiek verschuldigd is', *De Amateur-fotograaf*, 10 november 1904, p. 177, en idem, 17 nov 1904, p. 180 -181.

Van Berkel 1985

K. van Berkel, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940*, Meppel/Amsterdam 1985.

Van Berkel/Van Helden/Palm 1999

Klaas van Berkel, Albert van Helden en Lodewijk Palm (red.), *A History of Science in the Netherlands. Survey, themes and Reference*, Leiden/Boston/Keulen.

Bispinck 1894

I.Bispinck, 'Buitenlandsche Tentoonstellingen', *Lux* (1894-1894), pp. 14-16.

Blom 2012

Ron Blom, *Frank van der Goes, 1859-1939. Journalist, literator en pionier van het socialisme*, Delft 2012.

Boas 1999

Naomi Boas, 'En jij, wat deedt jij toen?'. Kunstzinnige amateurfotografen in Amsterdam en Arnhem tussen 1891 en 1915, Universiteit van Amsterdam [ongepubliceerde scriptie] 1999.

Boer 1899

Adriaan Boer, 'Een bezoek aan Dr. A.H.C. van Sensus te Rotterdam', *Weekblad voor Fotografie*, 25 februari 1899, pp. 59-61.

Boer 1920

Adriaan Boer, 'Een beroemd amateur-fotograaf', *De Hollandsche Revue*, 1920, pp.70-71 (over Bispinck)

Boer 1921

Adriaan Boer, *Portretfotografie voor den amateur*, Bloemendaal 1921.

Boerdam/Oosterbaan Martinius 1978

Jaap Boerdam en Warna Oosterbaan Martinius 'Het fotogenieke van het samenleven', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 1978, no. 1.

Boissevain 1919

Walrave Boissevain (tekst), en E.W. van de Berg, Jan Feith, Julius Eduard Gerzon, Th. Limperg Jr, J. IJzerman (red.), *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Openbare Handelsschool te Amsterdam. 1869-1919*, Amsterdam [1919].

Bolten-Rempt/Van der Stap 1992

J. Bolten-Rempt en Carla van der Stap, *Katharina Eleonore Behrend: foto's 1904-1928*, Rotterdam 1992.

Bom 1897

H.G. Bom, Veiling Reflexcompagnie, Amsterdam 27-28 oktober 1897.

Le Bon 1889

Gustave le Bon, *Les levers photographiques et la photographie en voyage*, Paris 1889.

Le Bon 2005

Laurent Le Bon (red.), *Dada*, Parijs 2005.

Bool 1991

Flip Bool, 'Een foto zegt meer dan duizend woorden', *Historisch Tijdschrift Groniek* nr. 111 (1991), pp. 22-26.

Bool/Boom/Gierstberg/Leijerzapf/Martis/Van Veen/Visser 2007

Flip Bool, Mattie Boom, Frits Gierstberg, Ingeborg Th. Leijerzapf, Adi Martis, Anneke van Veen en Hripsimé Visser (red.), *Dutch Eyes. Nieuwe geschiedenis van de fotografie in Nederland*, Zwolle 2007.

Boom 1983

Mattie Boom, 'Visuele massacultuur als historische bron: het geïllustreerde tijdschrift in WO I,' *Skript: Historisch Tijdschrift*, 5 (1983) 4, pp. 203-217.

Boom 1997

Mattie Boom, 'Paparazzi van het eerste uur. Rake typering van Amsterdam', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 17, maart 1997, pp. 10-11.

Boom 1998

Mattie Boom, *Eduard Isaac Asser (1808-1894)*, Amsterdam z.j. [1998].

Boom/Rooseboom 2000

Entries over foto's van Breitner, Witsen en Jessurun de Mesquita, in C. Blotkamp, I. de Groot en M. Schapelhouman (red.), *Rond 1900: kunst op papier in Nederland*, Zwolle/Amsterdam 2000, pp. 36-37, 40-41, 43-44, 73-74, 108-109, 124-126.

Boom 2001

Mattie Boom, '“Until they meet the greyer sky”. Buitenlandse fotografen in Nederland in de late 19de en het begin van de 20ste eeuw', *Bulletin van het Rijksmuseum* 49 (2001), pp. 216-229.

Boom 2007

Mattie Boom, 'Verhaal', in: J. Pronk en T. de Ruiter (red.), *Fotovoorkeuren: 50 auteurs kiezen een foto uit de collectie van het Leids Prentenkabinet*, Amsterdam 2007, pp. 31-34.

Boom 2003a

Mattie Boom, 'Vrede in het Midden-Oosten. Frank Scholten fotografeert Palestina', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 39 (2003), pp. 4-7.

Boom 2003b

Mattie Boom, 'Een modern dubbelportret van Theo en Nelly van Doesburg', in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, 56 (2003) 1/2, pp. 34-47.

Boom 2004a

Mattie Boom, 'Bakvissen. De Joop ter Heul van de fotografie', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 43, juli 2004, pp. 22-25.

Boom 2004b

Mattie Boom, 'Scènes uit een laat 19de-eeuws atelier: het modellenalbum van Comte Jacques de Lalaing', *Bulletin van het Rijksmuseum*, 52 (2004)1, pp. 63-81.

Boom 2008a

Mattie Boom, 'Societies, Groups, Institutions, and Exhibitions in the Netherlands', in John Hannavy (red.), *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, New York/Londen 2008, pp. 1301-1302.

Boom 2008b

Mattie Boom, 'Moderne Landschaft. Die ingenieursfotografie und das Bild der Niederlande', in: Jenny Reynaerts (red.), *Der weite Blick: Landschaften der Haager Schule aus dem Rijksmuseum*, Ostfildern 2008, pp. 69-97.

Boom 2009a

Mattie Boom, 'Zomer 1889. Onopgeloste raadsels van de straat', *Fotografisch geheugen*, no. 63 (juni 2009), pp. 4-7.

Boom 2009 b

Mattie Boom, 'A new idiom. The advent of photography in the Netherlands', in Gijs van der Ham, Ronald de Leeuw et al., *Netherlandish art in the Rijksmuseum 1800-1900*, Zwolle/Amsterdam 2009, pp. 34-41.

Boom 2010

Mattie Boom, 'Kodak aan de Herengracht. Vroege Nederlandse snapshots', in *Fotografisch geheugen*, 67 (zomer 2010), pp. 15-17.

Boom 2012a

Mattie Boom, 'Heavy metal beats 'greyer sky'. Interpretations of The Netherlands by foreign photographers 1890-1930', in: M. van den Heuvel (hoofdred.), *Scherptediepte/Depth of Field*, no. 1 2012. <http://journal.depthoffield.eu/vol03/nr01/a03/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Boom 2012b

Mattie Boom, 'Street scene and plein air: a new category in late-nineteenth-century (amateur) photography', in: C. Barbillon, C. Chevillot, F.R. Martin (red.), *Rencontres de l'École du Louvre. Histoire de l'Art du XIXe Siècle (1848-1914). Bilans et Perspectives*, Parijs 2012, pp. 543-554.

Boom/Dudok van Heel 1993

Mattie Boom en Janine Dudok van Heel, 'Theo van Doesburg', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofdred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 21 (1993). <http://journal.depthoffield.eu/vol10/nr21/f02nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Bopp 2009

Bopp, Petra, *Fremde im Visier: fotoalben aus dem Zweiten Weltkrieg*, Bielefeld 2009.

Bosscher 1985/2013

Ph.M. Bosscher, 'Haro, baron van Hemert tot Dingshof (1879-1972)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/hemert> [12-11-2013, geraadpleegd op 17-3-2017]

Bourdieu 1965

Pierre Bourdieu (red.), *un art moyen. Essai sur les usages sociaux de la photographie*, Parijs 1965.

Bourdieu 1992

Pierre Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, Amsterdam 1992.

Bourdieu 1993

Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*, Cambridge 1993.

Bourdieu 1996

Pierre Bourdieu, *The Rules of Art*, Cambridge 1996.

Bourdieu 2003

Pierre Bourdieu, Luc Boltanski et. al, *Photography. A Middle-brow art*, Cambridge 2003.

Bradley 1941

Gene Bradley, 'More Jargon of the Amateur Photographer', *American Speech*, Vol 16, No.4 (December 1941), pp. 316-317.

Brandsma 1917

Ianus, 'Schetsen en typen uit de fotowereld, W.H. Brandsma', in *Focus*, 30 oktober 1917, pp. 308-310.

Braun 1992

Marta Braun, *Picturing Time. The Work of Etienne-Jules Marey (1830-1904)*, Chicago/Londen 1992.

Brayer 2006

Elizabeth Brayer, *George Eastman: a biography*, Rochester 2006.

Briels 1971

Adriaan Briels, *De intocht van de Levende Photographie in Amsterdam. De Kinetoscoop – 1894, en de Cinematografen 1896-1898: een filmhistorische verkenning*, Amsterdam 1971.

Brugmans 1970

I.J. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts: sociale geschiedenis voor Nederland in de 19de eeuw*, Bussum 1970.

Bruin 1980

Kees Bruin, *Een herenwereld ontleed over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Amsterdam 1980.

Buckland 1980

Gail Buckland, *Fox Talbot and the invention of photography*, Londen 1980.

Bunge 1900

Eugène Bunge, 'Parijsche Tentoonstelling', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, 1900, pp. 148-149.

Van der Burg/ten Houte de Lange 2004

V.A.M. van der Burg en C.E.G. ten Houte de Lange, *De Hoogstaangeslagenen in 's-Rijks directe belastingen 1848-1917. De Verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal*, Zeist/Rotterdam 2004.

Camijn 1987

A.J.W. Camijn, *Een eeuw vol bedrijvigheid. De industrialisatie van Nederland 1814-1914*, Utrecht/Antwerpen 1987.

Canossa 2008

Elisa Canossa, 'Economics and Costs', in John Hannavy (red.), *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, New York/Londen 2008, pp. 466-469.

Catalogus Amsterdam 1892

Internationale Tentoonstelling Juli-Augustus 1892. Bij gelegenheid van het Vijf-en-Zeventigjarig bestaan der Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels 1817-1892, Amsterdam 1892.

Catalogus Amsterdam 1897

Catalogus eener kostbare Collectie Optische, Electriche, Chemische en Mathematische Instrumenten en Gereedschap, voortkomende uit de likwidatie van het voorname Magazijn van Photographie-Artikelen Amsterdamsch Agentschap van de "Reflex Manufacturing Company", 27-28 oktober 1897 bij H.G. Boom, Amsterdam 1897.

Catalogus Amsterdam 1902

Catalogus van de Internationale tentoonstelling van fotografie en aanverwante vakken. Tentoonstelling Gebouw "Velox", Amsterdam 28 aug.-8 sept. 1902, Amsterdam 1902.

Catalogus Amsterdam 1908

Catalogus der internationale tentoonstelling van foto-kunst in het Stedelijk Museum te Amsterdam: Salon 1908, 1-31 augustus, Amsterdam 1908.

Catalogus Amsterdam 1912

Catalogus der Jubileums-Tentoonstelling van fotowerken door leden van de Nederlandsche Amateur-Fotografen-Vereeniging ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Nederlandsche Amateur-Fotografen-Vereeniging in de zalen der Vereeniging, Gebouw Lux" te Amsterdam van 28 september tot 15 oktober 1912 Amsterdam 1912

Catalogus Den Haag 1892

Catalogus der Tentoonstelling van Photographie en aanverwante Kunstnijverheid te houden te 's Gravenhage, van 21 augustus tot 6 september 1892 door de Afdeling 's-Gravenhage der Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland, in de Feestzaal der Internationale Sport-, en Visscherij- en Paardententoonstelling, Den Haag 1892.

Catalogus Den Haag 1898

Catalogus van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, 's Gravenhage juli-september 1898, Den Haag 1898, pp. 403-406.

Catalogus Dresden 1909

Internationale Photographische Ausstellung Dresden 1909 Mai-Oktober Offizieller Katalog Illustrierte Ausgabe, Dresden 1909.

Catalogus Parijs 1894

Première Exposition d'Art Photographique, Parijs (Photo Club de Paris) 1894.

Catalogus Parijs 1895

Deuxième Exposition d'Art Photographique, Parijs (Photo Club de Paris) 1895.

Catalogus Parijs 1896

Troisième Exposition d'Art Photographique, Parijs (Photo Club de Paris) 1896.

Catalogus Utrecht 1893

Internationale Tentoonstelling tot Bevordering der Photographie. Utrecht Park Tivoli 1-10 oktober 1893, Utrecht (Vereeniging tot bevordering van Vreemdelingenverkeer voor Utrecht) 1893.

Chable 1891

É. Chable, *Les Travaux de l'Amateur Photographe en Hiver*, Neuchâtel [1891].

Chalfen 1987

Richard Chalfen (red.), *Snapshot Versions of Life*, Ohio 1987.

Chalfen 2015

Richard Chalfen, 'La photo de famille et ses usages communicationnels. Analyse d'une demi-minute décisive', in *études photographiques*, (2015) 32, pp. 20-63.

Chanan 2013

Noel Chanan, *The photographer of Penllergare: a life of John Dillwyn Llewelyn 1810-1882*, Londen 2013.

Chaplot 1908

C. Chaplot, *La Photographie Récréative et Fantaisiste. Recueil de divertissements, trucs, passe-temps photographiques*, Paris [na 1908].

Chéroux 2007

Clément Chéroux, 'Le jeu des amateurs', in André Gunthert, Nathalie Boulouche en Michel Poivert, *L'art de la photographie. Des Origines à nos jours*, Paris 2007, pp. 256-273.

Chéroux 2015

Clément Chéroux, *Avant l'avant-garde : du jeu en photographie, 1890-1940*, Paris 2015.

Coe en Gates 1977

Brian Coe en Paul Gates, *The Snapshot Photograph. The rise of popular photography 1888-1939*, Londen 1977.

Coenen 1989

Frans Coenen, *Vervlogen Jaren*, Amsterdam 1989

Coesèl/Van Duuren/Schaminée 2007

Marga Coesèl, Lodewijk van Duuren en Joop Schaminée, *De Natuur als bondgenoot. De wereld van Heimans en Thijss in historisch perspectief*, Zeist 2007

Collins 1990

Douglas Collins, *The story of Kodak*, New York 1990.

Coppes 2013

Niels Coppes, 'Middachten in beeld', *Fotografisch Geheugen* no. 79, zomer 2013, pp. 20-21.

Coppens 1978

Jan Coppens, 'De Daguerreotypen van Willem Baron van Heeckeren, c. 1840- c. 1860', *Bijdragen en mededelingen Vereniging Gelre*, 69(1978), pp. 217-234.

Crary 1990

Jonathan Crary, *Techniques of the observer: on vision and modernity in the nineteenth century*, Cambridge 1990.

Crary 2001

Jonathan Crary, *Suspensions of perception: attention, spectacle and modern culture*, Cambridge 2001.

Crow 1996

Thomas Crow, *What makes modern art in the Common Culture*, New Haven/Londen 1996.

Curtis 2011

Verna Posever Curtis, *Photographic Memory: the album in the age of photography*, New York 2011.

Van Dam/Reinders 1991

Peter van Dam en Pim J. Reinders, *Johann Georg van Caspel: affichekunstenaar (1870-1928)*, Amsterdam 1991.

David 1909

Ludwig David, *Ratgeber im Photographieren: leicht fassliches Lehrbuch für Amateurphotographen*, Halle 1909.

Davis 1977

Douglas Davis, *Artculture: essays on the post-modern*, New York 1977.

Davis 1999

Keith Davis, *An American Century of Photography. From Dry-Plate to digital. The Hallmark Photographic Collection, A Reluctant Modernism 1885-1915*, Kansas 1999, pp. 15-73.

Delamotte 1855

Philip Henry Delamotte, *The practice of photography : a manual for students and amateurs*, Londen (2nd rev. ed.) 1855.

Delaney 2004

Paul Delany, 'Bill Brandt's photo albums', *Victoria & Albert Museum Bulletin*, pp. 21-41.

Van Delft 1985/2013

M. van Delft, 'Isaïc Lazarus Israels, (1865-1934)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/israels> [12-11-2013, geraadpleegd op 17-3-2017]

Delpher

<http://www.delpher.nl/> Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

Denoyelle 1997

Françoise Denoyelle, *La Lumière de Paris. Le Marché de la photographie 1919-1939*, (2 vols) Paris [1997].

Van Deyssel 1974

Lodewijk van Deyssel, *Een Liefde*, Amsterdam 1887 (herdruk 1974).

Diehl/Hoffmann/Tabrizian 1976

Ruth Diehl, Detlef Hoffmann en Ingrid Tabrizian, *Ein Krieg wird ausgestellt: die Weltkriegssammlung des Historischen Museums [Frankfurt], (1914-1918)*, Frankfurt 1976.

Van Doornmalen 2003

Sil van Doornmalen, 'Zo goed als deze silhouetten maar kunnen zijn': de oudste foto's van de Bommelerwaard 1848-1914', Zaltbommel 2003.

Van Doornmalen 2010/2011

Sil van Doornmalen, 'Van illustratie naar persfoto. Verschijning en opkomst van fotografie in de gedrukte media', *Fotografisch geheugen*, no. 69, winter 2010/2011, pp. 8-10.

Van Doornmalen 2013

Sil van Doornmalen, 'Arcadisch Nederland', *Fotografisch geheugen*, no. 78, voorjaar 2013, pp. 4-7.

Van Doornmalen 2014

Sil van Doornmalen, 'City highlights', *Fotografisch Geheugen*, no. 82 voorjaar 2014, pp. 14-15.

Van Doornmalen 2016

Sil van Doornmalen, 'Hemels blauw', *Fotografisch geheugen*, no. 89 voorjaar 2016, pp. 20-21.

Van Dijk 1904

Antony van Dijk, 'De Haagsche Salon', *Lux* 15 (1904), p. 297.

Van Dijk 2013

Janneke van Dijk, 'Een fotograferende houtvester in Nederlands-Indië. De stereofotografie van C.H. Japing', *Fotografisch Geheugen*, no. 80, najaar 2013, pp. 7-9.

Dudok van Heel 1992

Janine Dudok van Heel, *Theo van Doesburg en de fotografie: een onderzoek naar de bemoeienis van Theo van Doesburg met fotografie aan de hand van de schenking Van Moorsel [...]*, Amsterdam (ongepubliceerde scriptie) 1992.

Easton 2011

Elizabeth W. Easton (ed.), *Snapshot: painters and photography 1888-1915*, New Haven 2011.

Eckhardt 2011

Pieter Eckhardt, Théodore van Lelyveld, in: Ingeborg Th. Leijerzapf en Mattie Boom (hoofddred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 44 (2011)
<http://journal.depthoffield.eu/vol28/nr44/f03nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Eder 1888

J.M. Eder, *La Photographie Instantanée son application aux arts et aux sciences*, Paris 1888.

Eder 1892

J.M. Eder, *Die Photographische Camera und die Momentapparate*, Halle 1892.

Edwards/Hart 2004

Elizabeth J.M. Edwards en Janice Hart, *Photographs, Objects, Histories: on the materiality of images*, Londen 2004.

Edwards 2012

Elizabeth J.M. Edwards, *The Camera as Historian. Amateur Photographers and Historical Imagination, 1885-1918*, Durham 2012.

Edwards 1999

Steve Edwards, 'Photography and modernity in nineteenth-century France', Wood (1999), pp. 70-90.

Van Eeghen/Roosegaarde Bisschop/Wijnman 1976

I.H. van Eeghen, G. Roosegaarde Bisschop en H.F. Wijnman, *Vier eeuwen Herengracht: Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners*, Amsterdam 1976.

Elferink 2003

Ingrid Elferink, 'Reizen in het verleden. Buitenlandse reizen van verzekeringsinspecteurs in beeld gebracht', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap* no. 41, december 2003, pp. 4-6.

Engelberts 1895

G.J. Engelberts, 'Een fotografische Salon', *Fotografisch Jaarboek* 1895, pp. 48-51.

Engelen 2009

Theo Engelen, *Demografie van Nederland: 1800-nu*, Amsterdam 2009.

Erens 1989

Frans Erens, *Vervlogen jaren*, Amsterdam 1989.

Estabrooke 1887

E.M. Estabrooke, *Photography in the Studio and the Field*, New York 1887 (Anthony's Photo Series, No. 20).

Evers 2016

Ingrid M.H. Evers, 'De amateurfotograaf Lambert Th. Van Kleef', in: Ingrid M.H. Evers (red.), 'Een man van zeldzame talenten'. *Lambert Th. van Kleef 1846-1928. Chirurg en pionier op de grens van de oude en nieuwe geneeskunde*, Maastricht 2016, pp. 180-211.

Everwijn 1912

Mr. J.C.A. Everwijn (chef der afdeling handel van het Ministerie van Landbouw, nijverheid en handel), *Beschrijving van Nijverheid en Handel in Nederland*, Den Haag 1912 (2 Vols.).

Faber 2001

Jasper Faber, *Kennisverwerving in de Nederlandse industrie, 1870-1970*, Amsterdam 2001.

Faber 2008

Rakia Faber, *Louis Heldring: amateur photographer in the Middle East 1898*, Amsterdam (Rijksmuseum Studies in Photography Vol. 3) 2008.

Fasseur 1989/2013

C. Fasseur, 'Theodoor Herman de Meester (1851-1919)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/meester> [12-11-2013, geraadpleegd op 17-3-2017].

Feith/Meijer/Netscher/Haspels 1908-1911

Jan Feith, Henri Meijer, Frans Netscher, G.F. Haspels et al., *Ons eigen land*, (4 vol.) Dordrecht (ANWB) 1908-1911

Ford/Steinorth 1988

Colin Ford en Karl Steinorth, *You Press the Button We Do The Rest. The Birth of Snapshot Photography*, Londen 1988.

Ford 1989

Colin Ford, *The Story of Popular Photography: The Kodak Museum*, Londen/Sydney/Auckland/Johannesburg 1989.

Foster 2007

Hal Foster (red.), *Art since 1900: modernism, antimodernism, postmodernism*, New York 2007.

Foto-album 1895

Foto-album: een verzameling van 36 reproductiën in fototypie naar fotogrammen van de internationale tentoonstelling voor fotografie, Amsterdam, 8-22 september 1895, Amsterdam 1896.

Freund 1974

Gisèle Freund, *Photographie et société*, Paris 1974.

Frizot 1995a

Michel Frizot (red.), *Nouvelle Histoire de la Photographie*, Parijs 1995.

Frizot 1995b

Michel Frizot, 'New Types of Amateur Photographers', in Michel Frizot (red.), *A New History of Photography*, Parijs 1995, pp. 229-245.

Frizot 2011

Michel Frizot, 'The New Truths of the Snapshot', in: Elizabeth W. Easton (ed.), *Snapshot: painters and photography 1888-1915*, New Haven 2011, pp. 23-35.

Furnée 2012

Jan Hein Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890*, Amsterdam 2012.

Gautrand 1983

Jean-Claude Gautrand, *Publicités Kodak 1910-1939*, Parijs 1983.

GEH brieven George Eastman

George Eastman House, Rochester, brieven George Eastman.

Van Gerwen 2008

Jacques van Gerwen, 'A statistical latecomer. Dutch Industry in figures', in: J. van Maarseveen Klep, Stamhuis. *The Statistical mind in Modern society. The Netherlands 1850/1940*, Amsterdam 2008, pp. 335-356.

Giedion 1969

Siegfried Giedion, *Mechanization Takes Command. A contribution to anonymous history*, New York 1969.

Van Giersbergen 2004

Wilma van Giersbergen, 'Stahl in stereo', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 43, juli 2004, p. 10.

Gierstberg 2004

Frits Gierstberg, 'The Appearance and Disappearance of Private Amateur Photography in the Museum', in Christian Skrein, *Snapshots. The Eye of the Century*, Ostfildern-Ruit 2004, pp. 11 en 13.

Gordijn/Van de Laar/Rooseboom 2001

Aad Gordijn, Paul van de Laar en Hans Rooseboom, *Breitner in Rotterdam. Fotograaf van een verdwenen stad*, Bussum 2001.

Gorter/Van Burkom 1998

Paul Gorter i.s.m. Frans van Burkom, 'Mies Maris' vergeten Mondriana', *Jong Holland* 1998, no. 2, pp. 22-35.

Glauber 1997

Carole Glauber, *Witch of Kodakery. The Photography of Myra Albert Wiggins 1869-1956*, Washington 1997.

Goldberg 1981

Vicki Goldberg, *Photography in print: writings from 1816 to the present*, New York 1981.

Gover 1988

C. Jane Gover, *The positive image: women photographers in turn of the century America*, Albany 1988.

Gower 1875

Lord Ronald Gower, *A pocket guide to the public and private galleries of Holland and Belgium*, Londen 1875, pp. 156-158.

Gräff 1929

Werner Gräff, *Es kommt der neue Fotograf!*, Berlijn 1929.

Green 2008

Bryan Clark Green, 'Wet Collodion Negative', in John Hannavy (red.), *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, New York/Londen 2008, pp. 1485-1486.

Green 1974

Jonathan Green, *The snap-shot*, New York 1974.

Greenough 1989

Sarah Greenough, 'The curious contagion of the camera' in: Sarah Greenough et al., *On the art of fixing a shadow: one hundred and fifty years of photography*, Washington/Chicago 1989, pp. 127-179.

Greenough/Waggoner 2007

Sarah Greenough en Diane Waggoner, *The Art of American snapshot. From the Collection of Robert E. Jackson*, (tent. Cat.) National Gallery of Art, Washington 2007.

Groeneveld 2014

André Groeneveld, 'Augustin Hanicotte en het zoete leven in Volendam', *Fotografisch geheugen*, no. 83, zomer 2014, pp. 4-7.

De Groot/Heijbroek/Peters/Reynaerts 2003

Irene M. de Groot, J.F. Heijbroek, M. Peters en J. Reynaerts (red.), *Willem Witsen 1860-1923. schilderijen, tekeningen, prenten foto's*, Bussum 2003.

Groot 1996

Okke Groot, 'Hoe het Korps Mariniers het Nederlandse gezantschap in Peking bewaakte', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, juli 1996, p. 11.

Groot 1999

Okke Groot, 'Een doos vol intimiteiten. Trivialiteiten uit het oeuvre van foto amateur L.J. Assink', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 27, pp. 8-11.

Groot/Van Giersbergen 2009

Okke Groot, met medewerking van Wilma van Giersbergen, 'Uit de schaduw van de groten. Drie relatief onbekende straatfotografen in het licht', *Fotografisch geheugen*, no. 63, pp. 22-24.

Groot 2014

Okke Groot, 'Het zalige nietsdoen. De familiealbums van Vivian Brantsen', *Fotografisch geheugen*, no. 83, zomer 2014, pp. 11-13.

Groot 2007

Marjan Groot, *Vrouwen in de vormgeving 1880-1940*, Rotterdam 2007.

Guichard 2008

Charlotte Guichard, *Les amateurs d'art à Paris au XVIIIe siècle*, Seyssel: Champ Vallon 2008.

Gunthert 1998

André Gunthert, 'Daguerre ou la promptitude. Archéologie de la réduction du temps de pose', in: *études photographiques* nr. 5 (1998), pp. 4-25.

Gunthert 1999

André Gunthert, *La conquête de l'instantané. Archéologie de l'imaginaire photographique en France (1841-1895)*, thèse de doctorat d'histoire de l'art, février 1999, École des Hautes Études et Sciences Sociales.

Gunthert/Poivert 2007

André Gunthert/Michel Poivert, et al., *L'art de la photographie. Des Origines à nos jours*, Paris 2007.

Gustavson 2009

Todd Gustavson, *Camera. A History of Photography from Daguerreotype to Digital*, New York 2009.

Gustavson 2011

Todd Gustavson, 'Innovative devices : George Eastman and the Handheld Camera', in : Elizabeth W. Easton (ed.), *Snapshot: painters and photography 1888-1915*, New Haven 2011, pp. 13-21.

Guy de Coral 1897

Guy de Coral & Co, *Groote Geïllustreerde Prijsccourant van Fotografie-Artikelen*, Amsterdam z.j. [1897].

Guy de Coral 1906

Fotografie-Artikelen, Amsterdam z.j. [1906].

Haakman 1873

Herman Haakman, 'Photographie op Droog Collodion', *Tijdschrift voor Photographie. Uitgegeven door de Amsterdamsche Photographen-Vereeniging*, 1873, pp. 120-123; 131-136; 148-150; 163-166.

Hagedoorn 1912

L. Hagedoorn, 'Het Fotografeeren van Kinderen', *Op de Hoogte*, 1912, pp. 668-672.

Halbertsma/Van Moorsel/Baars/Van Rijsingen 1998

Marlite Halbertsma, Wies van Moorsel/Karin Baars en Miriam van Rijsingen (red.), *Beroep: kunstenaars. De beroepspraktijk van beeldend kunstenaressen in Nederland 1898-1998*, Nijmegen 1998.

Hansen 1903

Fritz Hansen, 'Trustbildung in der photographische Industrie', *Die Photographische Industrie*, no. 9, 10 mei 1903, pp. 126-127.

Hansma 1903-1907

Laurens Hansma (uitg.), *Is fotografie kunst ?*, Vol. 1-5, Apeldoorn 1903-[1907?].

Van Haren Noman 1889-1900

Dirk van Haren Noman, *Casuistique et diagnostic photographique des maladies de la peau*, Haarlem (Erven F. Bohn), 1900.

Harker 1983

Margaret Harker et. al, *Kunstfotografie rond 1900*, Brussel 1983.

Harker 1979

Margaret Harker, *The Linked Ring: the Secession movement in photography in Britain, 1892-1910*, Londen 1979

Van Harreveld 1999

Loes van Harreveld, 'Van Gogh en de hersenen van een mol, De herkomstgeschiedenis van het negatievenarchief Tutein Nolthenius', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 27, december 1999, pp. 4-7.

Van Harreveld 2003

Loes van Harreveld, 'Uit ons krijtland. Foto's van Jacob Heimans (1889-1978)', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 41, december 2003, p. 7.

Haskell 1976

Francis Haskell, *Rediscoveries in art: some aspects of taste, fashion and collecting in England and France*, Ithaca New York 1976.

Hecht 2008

Peter Hecht, *125 jaar openbaar kunstbezit: met steun van de Vereniging Rembrandt*, Zwolle 2008.

Hegeman/Leijerzapf 1985

Hedi Hegeman en Ingeborg Th. Leijerzapf, 'Atelier J. Merkelbach', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofddred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 3 (1985). <http://journal.depthoffield.eu/vol02/nr03/f05nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Hegeman 1990

Hedi Hegeman, 'Maurits Binger', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofddred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 13 (1990). <http://journal.depthoffield.eu/vol07/nr13/f02nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

De Heij 2014

Fred de Heij, *Peking: oorlog in de diplomatenwijk*, Amsterdam 2014.

Hemels 1994/2013

J.M.H.J. Hemels, 'Alexander Heldring (1874-1938)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn4/heldrin> [12-11-2013, geraadpleegd op 17-3-2017]

Hesekiel 1890

Adolf Hesekiel, 'Neue Geheim-UniversalCamera 'Probata' und Loman's Handcamera 'Reflex', in *Jahrbuch für Photographie und Reproductionstechnik für das Jahr 1890*, Halle a. S. 1890, pp. 27-30.

Higonnet 2002

Patrice Higonnet, *Paris Capital of the World*, Cambridge/Londen 2002, p. 360.

Heijbroek 1983

J.F. Heijbroek, 'De Vereniging Rembrandt en het Rijksmuseum', in *Bulletin van het Rijksmuseum*, 31 (1983) 3, pp. 153-194

Heijbroek 1988

J.F. Heijbroek, 'Impressies uit de 'reuzestad'. Het verblijf van Willem Witsen in Londen (1888-1891)', F.W. Kuyper en B.C. Sliggers (ed.) *Liber amicorum A.G. van der Steur*, Haarlem 1988, pp. 61-97.

Heijbroek 1996

J.F. Heijbroek, 'Een zeldzaam portret van Edmond de Goncourt. A rare portrait of Edmond de Goncourt', in: Mattie Boom en Hans Rooseboom (red.), *Een nieuwe kunst. Fotografie in de 19de eeuw. A New Art. Photography in the 19th Century*, Amsterdam/Antwerpen 1996

Heijbroek/Voeten 2012

J.F. Heijbroek en Jessica Voeten, *Isaac Israëls in Amsterdam*, Bussum 2012

Heijbroek/Schmitz 2014

J.F. Heijbroek en Erik Schmitz, *George Hendrik Breitner in Amsterdam*, Bussum 2014.

Heilbrun/Neagu 1987

Françoise Heilbrun en Philippe Neagu, *Bonnard photographie*, Parijs 1987.

Heilbrun/Pantazzi 1997

Françoise Heilbrun en Michael Pantazzi, *Album de collages de L'Angleterre Victorienne*, Parijs 1997.

Heilbrun/Ooms 2006

Françoise Heilbrun en Saskia Ooms, *Maurice Denis*, Parijs 2006.

Helfand 2008

Jessica Helfand, *Scrapbooks: an American History*, Yale, New Haven/Londen 2008.

Hendrikse 2012

Elwin Hendrikse, 'Twee onbekende vroege Kieks?', *Fotografisch geheugen*, no. 74, voorjaar 2012, p. 8.

Hendrikse/Kruyswijk 2016

Elwin Hendrikse en Anna Kruyswijk, *Onderweg: met de fotograaf op reis*, Kerkdriel 2016.

Hendriksen 2005

Annika Hendriksen, 'Ernst Loeb', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofdred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 37 (2005). <http://journal.depthof field.eu/vol22/nr37/f05nl/nl> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Henrichs 1997

H. Henrichs, Een intercultureel Bildungsideaal? Doelstellingen voor cultuureducatie in het fin de siècle', *Boekman cahier* (1997) 32, pp. 136-147.

Henry 1889

F. Henry, 'Briefe von der Pariser Weltausstellung', *Liesegang's Photographisches Archiv* 16 juni, 16 juli, 16 september en 1 november 1889, pp. 187-190; 216-222; 283-286; 330-336.

Hermes 1898

Hermes, Everyone his own Photographer, *Commerce*, 26 oktober 1898, pp. 785- 802.

Herneck 1984

Friedrich Herneck, Hermann Wilhelm Vogel, Leipzig 1984.

Van den Heuvel 2010

Maartje van den Heuvel, *In atmosferisch licht. Picturalisme in de Nederlandse fotografie 1890-1925/ In Atmospheric Light. Pictorialism in Dutch Photography 1890-1925*, Zwolle/Amsterdam 2010.

Van Heuven van Nes 2010

E. van Heuven-van Nes, 'Guy de Coral', in: B.G.J. Elias et al., *Veluwe en andere geschiedenissen: liber amicorum Drs. R. M. Kemperink*, Hilversum 2010.

Van Heuven-van Nes 2011

E. van Heuven-van Nes, 'Joan Julien Marie Guy de Coral (1867-1930). Amateurfotograaf, Fotohandelaar en Hoffotograaf', in: C.R. van den Berg (red.), *Jaarboek Oranje-Nassau 2011*, pp. 72-106.

Van Heuven-van Nes 2012

Dear Old Bones. Brieven van koningin Wilhelmina aan haar Engelse gouvernante Miss Elizabeth Saxton Wointer 1886-1935, bezorgd door E. van Heuven van Nes, Bussum 2012.

Heyting/Brink 2008

Lien Heyting en Sander Brink, *Roosje van Lelyveld en haar album*, Laren 2008.

Van der Hijden 1995

Patrick van der Hijden, 'Gemotoriseerd veldwerk. Geologie-expeditie in de Caraïben', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 19, p. 9.

Van der Hijden 1997

Patrick van der Hijden, 'De betrouwbaarheidsrit', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, 19 oktober 1997, pp. 10-11.

Hirsch 1997

Marianne Hirsch, *Family Frames. Photography, narrative and post-memory*, Harvard 1997.

Hoffman 2004

Katherine Hoffman, *Stieglitz. A Beginning Light*, New Haven/Londen 2004.

Hollman 1859

P.J. Hollman, *Handboek voor beoefenaars der photographie*, Amsterdam 1859.

Hooft 1927

G.O. 't Hooft, 'De Nederlandsche Amateur Fotografen Vereeniging. Een Terugblik 1887-1927, J.W. Boon, A. Scheltema Beduin, Henri van der Masch Spakler, Bram Loman et. al., *Veertig Jaren Fotografie. Gedenkboekje uitgegeven door de Nederlandsche Amateur-Fotografen-Vereeniging*, Amsterdam 1927, pp. 17-30.

Hoogenboom/Gerlach 2008

Annemieke Hoogenboom en Bert Gerlagh, *De wereld van Christiaan Andriessen. Amsterdamse dagboektekeningen 1805-1808*, Bussum/ Amsterdam 2008.

Van Hoogstraten 2011

François van Hoogstraten, *Gloria Mundi: een wereldreis in 1913-1914* (bezorgd door Van Hoogstraten), Zutphen 2011.

Hoyle 2016

Mickey Hoyle, *Around the World in 87 Photographs. Dolph Kessler's Grand Tour 1908*, Amsterdam (Rijksmuseum Studies in Photography) 2016.

Huijsser 1893

Johan F. Huijsser, 'Een praatje over tentoonstellingen', *Fotografisch Jaarboek 1893-94*, pp. 69-72.

Huijsser 1900

Frans J. M. Huijsser, 'Iets over den Voorzitter der A.-F.-V. in zijne prilste foto-jaren', *Lux* 1900, pp. 332-334.

Huygen 2007

Frederique Huygen, *Visies op vormgeving 1874-1940*, Amsterdam 2007.

Idzerda 1908

W.H. Idzerda, 'De Internationale Tentoonstelling van Fotografische Kunst te Amsterdam van 1 tot 31 Augustus in het Stedelijk Museum', *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 9 augustus 1908.

Imkamp 2007

Lodewijk Imkamp, 'Pascal Schmeits', in *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde*, 126 (2007) 1, pp. 15-18

Ison 1900-1991

Mary M. Ison, 'Uriah Hunt Painter and the "Marvelous Kodak Camera"', *Washington History* 2(1990-1991)2, pp. 31-47.

Ivens 1895

C.A.P. Ivens, 'Het oude weer nieuw', *Fotografisch Jaarboek 1895*, Amsterdam 1895, pp. 83-91.

Ivens 1903

Geïllustreerde en Beschrijvende Catalogus van Fotografie-toestellen en Benodigdheden tevens van Projectie-Lantaarns en Toebehooren. Het Nederlandsch Fototechnisch Bureau Ivens & Co., Nijmegen z.j. [c. 1903].

Jammes 1983

André Jammes, *The art of French Calotype: with a critical dictionary of photographers, 1845-1870*, Princeton 1983.

Jansen 2006a

Mieke Jansen, 'Koningin Wilhelmina en de fotografie', in: M.E. Spliethoff, E. van Heuven-van Nes, M. Jansen, P. Rem, *Koningin Wilhelmina: schilderijen en tekeningen*, Zwolle 2006, pp. 57-67.

Jansen 2006b

Mieke Jansen, 'Een moeilijk bedrijf om te leren'. Koningin Wilhelmina en de fotografie', *Fotografisch geheugen*, no. 51, juni 2006, pp. 20-21.

Janssen 1994

Susanne Janssen, *In het licht van de kritiek: variaties en patronen in de aandacht van de literatuurkritiek voor auteurs en hun werken*, Rotterdam 1994.

Janssens 2015

Sandra Janssens, 'You needn't be an expert to win a snapshot prize', in: Tamara Berghmans (ed.), *Photography Inc.: from Luxury Product to Mass Medium*, Antwerpen 2015, pp. 170-203.

Jeffrey 1999

Ian Jeffrey, *Revisions: an alternative history of photography*, Bradford 1999.

Jessurun de Mesquita 1889

Joseph Jessurun de Mesquita, *Gids voor den amateur-fotograaf*, Amsterdam 1889.

De Jonge 1968

J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Nijmegen 1968.

Jongmans 2008

Rob Jongmans, 'Langs diplomatieke wegen. De collectie Daniel van der Meulen', *Fotografisch geheugen*, no 59, juli 2008, pp. 18-20.

Jongmans 2014

Rob Jongmans, 'Souvenirs de Voyage'. Wegwijzers in mooi Indië', *Fotografisch Geheugen* no. 82, voorjaar 2014, pp. 4-6.

Jenkins 1975a

Reese V. Jenkins, *Images and Enterprise. Technology and the American Photographic Industry 1839-1925*, Baltimore/Londen 1975.

Jenkins 1975b

Reese V. Jenkins, 'Technology and the Market: George Eastman and the Origins of Mass Amateur Photography', in *Technology and Culture* 16 (1975) 1, pp. 1-19.

Johnson 2004

Robert Flynn Johnson, *anonymous. enigmatic images from unknown photographers*, Londen 2004.

Jonker/De Rook 1979

Nini Jonker en Gerrit Jan de Rook, 'Naïeve fotografie: het kiekje', in Flip Bool en Kees Broos (red.) *Fotografie in Nederland 1920-1940*, Den Haag 1979, pp. 110-117.

Joschke 2013

Christian Joschke, *Les yeux de la nation. Photographie amateur et société dans l'Allemagne de Guillaume II (1888-1914)*, Dijon 2013.

Kaiser 1862

Pieter Jan Kaiser, *De toepassing der fotografie op de sterrekunde*, Leiden 1862.

Kaiser 1864

Pieter Jan Kaiser, 'Photographie op droog collodion', *Tijdschrift voor Photographie*, 1864, pp. 6-14.

Kamphuis 2010

Theo Kamphuis, 'Het snapshot of kiekje. Van fotosouvenir en gekoesterd verzamelobject tot mondiaal wegwerpartikel', *Fotografisch geheugen*, 67 (zomer 2010), pp. 4-8.

Kaufhold 1989

Enno Kaufhold (red.), *Kunstphotographie um 1900. Die Sammlung Ernst Juhl*, Hamburg 1989.

Keijzer 2011

Sara Keijzer, 'Jan Frederik Meursings foto's van de bouw van de graansilo 'Korthals Altes'', *Fotografisch geheugen*, no. 72, p. 28.

Kenyon 1992

Dave Kenyon, *Inside Amateur Photography*, Londen 1992.

Kessels 2012

Erik Kessels (red.), Christian Bunyan (essay), *Album beauty*, Parijs 2012.

Kessler 2005

Beppe Kessler (red.), *Tussen moeder en zoon: briefwisseling tussen Margo Kessler-de Lange en haar zoon Dolph, 1901-1938*, Amsterdam 2005.

Kievit 1954

Piet Kievit, 'De oudste amateurfotografen van Europa. Piet Kievit spreekt met de voorzitter van de NAFV', *Prikkels* nr. 182, Amsterdam 1954.

Kiewning 1889

E. Kiewning, 'Die photographische Jubiläums-Ausstellung zu Berlin', *Liesegang's photographisches Archiv*, 1 september 1889, pp. 257-263.

King 1984

Graham King, *Say "cheese"! looking at snapshots in a new way*, New York 1984.

Klarenbeek 2012

Hanna Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*, Bussum 2012.

Van Klaveren 1916

G. van Klaveren Pzn, *Het Geslacht Piek*, Rotterdam 1916.

Kleppe/Beunders 2010

Martijn Kleppe en Henri Beunders, 'Een plaatje bij een praatje of bron van onderzoek?', *Historisch Tijdschrift Groniek*, nr. 187 (2010), pp. 121-139.

Kleppe/Baars 2010-2011

Martijn Kleppe en Freek Baars, De eerste Nederlandse persfoto, *Fotografisch geheugen*, no. 69, winter 2010-2011, pp. 4-7.

Kleppe 2013

Martijn Kleppe, *Canonieke icoonfoto's: de rol van (pers)foto's in de Nederlandse geschiedschrijving*, Delft 2013.

Kloek 2013

Els Kloek (hoofddred.), *Vrouwen uit de Nederlandse Geschiedenis*, Nijmegen 2013.

Knippenberg/De Pater 1988

Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland*, Nijmegen 1988.

Kodak 1890

v. G., 'Van waar de Kodak komt. Naar het Engelsch van Fred. Hart Wilson, uit Wilson's Photographic Magazine', in *Tijdschrift voor Photographie* 1890, pp. 7-10.

Kodak 1894

1894...Kodak...Catalogue, Rochester/Londen/Parijs 1894.

Kodak Trade Circular (brochure) Eastman Photographic Materials Company, Ltd, Rochester.

Kodak 1897

Kodak Works 1897 (brochure) Eastman Photographic Materials Company, Ltd, Rochester 1897.

Kodak 1912

How to make good pictures: a book for the amateur photographer, Rochester [1912].

Kodak 1913

Kodak. Algemeene prijscourant van toestellen, films, platen, papieren en benodigdheden, Den Haag 1913.

Kodak 1920

Hoe men goede foto's maakt: een boek voor den amateur-fotograaf, Den Haag (Kodak Ltd.) [c. 1920].

Kodak 1943

Kodak Ltd. *Kingsway & Branches Past & Present No. 2, album*.

Koetzle 2015

Hans-Michael Koetzle, *Eyes Wide Open! 100 years of Leica Photography*, Heidelberg 2015.

Kos 1915/1916a

L. Kos, 'Achter de schermen. Een reisverhaal', *De Camera* 1915-1916, pp. 29-33.

Kos 1915/1916b

L.E. Kos, 'Wat anderen zeggen', *De Camera*, 1915-1916, pp. 216-219.

Kosinski 1999

Dorothy Kosinski, *The Artist and the Camera*, Dallas/New Haven, Londen 1999.

Kottman 2008

Pieter Kottman, 'Surinaamse impressies. Uit het fotoalbum van Th. B. van Lelyveld', in *NRC Handelsblad*, 27 december 2008 (Zaterdags Bijvoegsel, pp. 20-21).

Krecke 1889

Frederik Wilhelm Krecke, *Handleiding der chemische technologie*, Gorinchem 1889.

Kuhlmann 2007

Christiane Kuhlmann, *Photography of Nature in the Netherlands 1900-1940*, Amsterdam (Rijksmuseum studies in photography) 2007.

Kuhlmann/Boom 2009

Christiane Kuhlmann en Mattie Boom, 'Richard Tepe', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofddred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 41 (2009). <http://journal.depthof field.eu/vol26/nr41/f05nl/nl> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Kwiecień 2008

Teresa Lidia Kwiecień, 'Frank Scholten', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofddred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 40 (2008). <http://journal.depthof field.eu/vol25/nr40/f05nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Van de Laar 2000

Paul van de Laar, *Stad van formaat: Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle 2000.

Lammers 1994/2013

A. Lammers, 'Herman Frederik Carel ten Kate (1858-1931)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn4/kate> [12-11-2013, geraadpleegd op 17 maart 2017]

Lancaster 1974

How to be a Successful Amateur Photographer by W.J. Lancaster, herdruk Hove 1974 (oorspronkelijke uitgave c. 1888).

Langford 1996

Martha Langford, 'Familiegeheimen openbaar. Privé-fotoalbums in het McCord Museum of Canadian History', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, No 15 september 1996, pp. 16-18.

Berlage/Ebbing Wubben/Hammacher-Van den Brande/Langui/Fuchs/Van der Wolk 1977

T.M. Berlage, J.C. Ebbing Wubben, R. Hammacher-Van den Brande, Em. Langui, J. van der Wolk, *De Fiets*, Rotterdam (tent. cat. Boymans) 1977.

Lartigue 1963

The photographs of Jacques Henri Lartigue (intr. John Szarkowski), Tent. Cat. Museum of Modern Art, New York 1963.

Leenen 2016

Christel Leenen, 'Onbekend maakt onbemind. De collectie Jan Boon ontrafeld', *Fotografisch geheugen*, nr. 89, voorjaar 2016, pp. 17-19.

Van Leeuwen

Wilfred van Leeuwen, 'Herengracht 132 afgebrand', *Cuypersbulletin. Nieuwsbrief van het Cuypersgenootschap*, 13 (2008), nr. 1, pp. 13-16.

Van Leeuwen 2012

Wilfred van Leeuwen, 'De oudste fotoateliers van Amsterdam', *Binnenstad* 46(2012) 254/255 (november/december), pp. 86-87.

Leijerzapf 1978

Ingeborg Th. Leijerzapf (red.), *Fotografie in Nederland 1839-1920*, Den Haag 1978.

Leijerzapf/De Westenholtz 1981

Ingeborg Th. Leijerzapf en Caroline A. Rehorst-de Westenholtz, 'Fotografie', in *De tijd wisselt van spoor: Nederland rond 1900: uitg. ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Singer Museum te Laren*, z.pl. 1981, pp. 155-167 en 251.

Leijerzapf/Boom 1984-2011

Ingeborg Th. Leijerzapf en Mattie Boom (hoofdred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, Alphen aan de Rijn/Amsterdam/Antwerpen 1984-2011, <http://journal.depthoffield.eu/> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Leijerzapf 1988a

Ingeborg Th. Leijerzapf, 'Louis Apol', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofdred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 9 (1988). <http://journal.depthoffield.eu/vol05/nr09/f01nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Leijerzapf 1988b

Ingeborg Th. Leijerzapf, 'Wilhelm Ivens', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofdred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 10 (1988). <http://journal.depthoffield.eu/vol05/nr10/f01nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Leijerzapf 1995a

Ingeborg Th. Leijerzapf, 'Berend Zweers', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofdred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 26 (1995). <http://journal.depthoffield.eu/vol12/nr26/f04nl/nl> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Leijerzapf 1995b

Ingeborg Th. Leijerzapf, 'Adriaan Boer', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofdred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 25 (1995). <http://journal.depthoffield.eu/vol12/nr25/f01nl/nl> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Leijerzapf 1997

I.Th. Leijerzapf, *Toe heeren, nou even stil gestaan...De Leidse studentenfotoograaf J.D. Kiek*, Leiden 1997.

Leijerzapf 2007

Ingeborg Th. Leijerzapf, 'Moment, temperament en sfeer als kernbegrippen, 1889-1925', in: Flip Bool, Mattie Boom, Frits Gierstberg, Ingeborg Th. Leijerzapf, Adi Martis, Anneke van Veen en Hripsimé Visser (red.), *Dutch Eyes. Nieuwe geschiedenis van de fotografie in Nederland*, Zwolle 2007, pp. 102-145.

Leijerzapf 2009

Ingeborg Th. Leijerzapf, 'W.H. Idzerda', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofdred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 41 (2009). <http://journal.depthoffield.eu/vol26/nr41/f02nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Leijnse 2016

Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa, strijdbare freules. Een biografie*, Amsterdam 2016.

Van Lennep

Memoires Maurits Jacob van Lennep in het Stadsarchief Amsterdam, Van Lennep archief, archief 238 no. 537-540.

Van Lente 1988a

Dick van Lente, *Techniek en ideologie. Opvattingen over de maatschappelijke betekenis van technische vernieuwingen in Nederland 1850-1920*, Groningen 1988.

Van Lente 1988b

Dick van Lente, 'De plaats van de ambachten in een industrialiserende samenleving: Nederland 1870-1920', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, 5 (1988), pp. 213-227.

Levie 2004

Victor Levie en Anne Frank Stichting (red.), *Anne Frank en familie: foto's van Otto Frank. Anne Frank and family. Photographs by Otto Frank. Anne Frank und ihre Familie. Fotos von Otto Frank*, Amsterdam 2004.

Levine/Snyder 2006

Barbara Levine en Stephanie Snyder, *Snapshot chronicles. Inventing the American Photo Album, From the collection of Barbara Levine*, New York Portland, 2006.

Lichtwark 1894

Alfred Lichtwark, *Die Bedeutung der Amateur-photographie*, Halle 1894.

Liebenroth 1887

Liebenroth, Von Auw & Co, *Autograph & Scrap Books and Photograph Albums manufactured and imported . Descriptive Price List*, July 1887.

Liek 1900

Liek, 'Hoe ik amateur-fotograaf werd?' in J.J.M.M. van den Bergh, *Fotografisch Jaarboek Almanak voor het jaar 1900*, Apeldoorn 1900, pp.141-149.

Lintsen 1980

Harry Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht*, Den Haag 1980.

Lintsen/Bakker/Homburg/Van Lente/Schot/Verbong 1994

H.W. Lintsen, M.S.C. Bakker, E. Homburg, D. van Lente, J.W. Schot en G.P.J. Verbong (red.), *Techniek in Nederland. De wording van de moderne samenleving 1800-1890*, dl.5, Zutphen 1994.

Loman 1889

A.D. Loman Jr, 'De Tentoonstelling ter gelegenheid van het 50-jaar bestaan der Fotografie gehouden te Berlijn, *Lux* (1889-1890), pp. 11-14.

Loman 1891

Loman & Co's Recent Introductions, January 1891.

Loman 1899-1900

A.D. Loman Jr, 'De Reflex-camera, hare geboorte en hare prille jeugd', *Camera Obscura*, 1899-1900, pp. 797-799.

Loman 1904

A.D. Loman Jr, 'Fotografie en Kunst', in *Lux* 1904, pp. 395-397.

Loman 1927

A.D. Loman Jr, 'Uit de geschiedenis der (N.)A.F.V.', J.W. Boon, A. Scheltema Beduin, H. van der Masch Spakler, A.D Loman Jr et al., *Veertig Jaren Fotografie. Gedenkboekje uitgegeven door de Nederlandsche Amateur-Fotografen-Vereeniging*, Amsterdam 1927, pp. 10-15.

Loman 1947

A.D. Loman Jr, *Uit den jeugdtijd der (N.)A.F.V.*, typoscript 1947 in Boerhaave Museum.

Lugard 1923a

W.J. Lugard, *Veertig Jaar ANWB 1883-1923*, Den Haag 1923.

Lugard 1923b

B. Evert Lugard, *Gedenkboek van het 25-jarig bestaan der Koninklijke Nederlandsche Automobiel Club 1898-1923*, Haarlem 1923.

Lugon 2008

Olivier Lugon, 'Photo-Inflation': Image Profusion in German Photography, 1925-1945', *History of Photography* 32, no. 3, 2008.

Luiten van Zanden/Van Riel 2000

Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, 'Moderne economische groei en structurele verandering, 1870-1913', in: J. Luiten van Zanden en A. van Riel (red.), *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling*, Amsterdam 2000, pp. 343-422.

Lux 1908a

Joseph August Lux, 'Künstlerische Kodakgeheimnisse', in Joseph August Lux, *Geschmack im Alltag. Ein Lebensbuch zur Pflege des Schönen*, Dresden 1908, pp. 196-204.

Lux 1908b

Joseph August Lux, 'Amateurphotographie und Heimatkunst', in Joseph August Lux, *Geschmack im Alltag. Ein Lebensbuch zur Pflege des Schönen*, Dresden 1908, pp. 205-208.

Lux 1900

Lux Bispinck-jubileumnummer, ter gelegenheid van Bispinck 5 jaar voorzitter, 1900, pp. 330-358.

Van Maarseveen/Van Doorn 2001

J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. van Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900*, Amsterdam 2001

Van Maarseveen/Klep/Stamhuis 2008

J.G.S.J. van Maarseveen, P.M.M. van Klep, I.H. Stamhuis, *The Statistical mind in Modern society. The Netherlands 1850/1940*, Amsterdam 2008.

Maas 1975

Ellen Maas (red.), *Das Photoalbum 1858-1918: eine Dokumentation zur Kultur- und Sozialgeschichte*, München 1975.

Mackenstein 1890

Catalogue general illustré: Fabrique Spéciale d'ébénisterie de précision d'appareils et accessoires pour la photographie H. Mackenstein, Parijs z.j. [c. 1890]

Maks 2014

Marjet Maks, *Voor Onze Tijd. Kroniek van een Amsterdamse Familie*, z.p. 2014.

Mansfeld 2006

Anouk Mansfeld, 'Reconstructie. Foto's en hun verhaal', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap* maart 2006, p. 7.

Marion 1887

Marion and Company 1887, *Practical Guide to Photography*, Londen 1887.

Marneau 1854

R. Marneau, *Die Schule der Fotografie ... für Anfänger, Dilettanten*, Wenen 1854.

Marquand 1889

Laura M. Marquand, 'Amateur Photography and its possibilities', *Science. A weekly newspaper of all the arts and sciences*, 17 mei 1889, pp. 371-378.

Martin 1973

Paul Martin, *Victorian Snapshots*, New York (herdruk Arno Press) 1973.

Van der Masch Spakler 1897

H. van der Masch Spakler, 'De Amateur Fotografen-Vereeniging te Amsterdam 1 september 1887-1897', *Lux* (1897), pp. 609-613.

Van der Masch Spakler 1901

- Hein van der Masch Spakler, 'Internationale Tentoonstelling van Kunst-Fotografieën te Groningen', *Lux* (1901), pp. 227-231.
- Van der Masch Spakler 1927
H. van der Masch Spakler, 'Uit lang vervlogen dagen', in J.W. Boon, A. Scheltema Beduin, Henri van der Masch Spakler, Bram Loman et. al., *Veertig Jaren Fotografie. Gedenkboekje uitgegeven door de Nederlandsche Amateur-Fotografen-Vereeniging*, Amsterdam 1927, pp. 6-10.
- Maters 2003
Petra Maters, 'Kijken met een schilders oog. De fotografie van Willem Witsen', in Irene M. de Groot, J.F. Heijbroek, M. Peters en J. Reynaerts (red.), *Willem Witsen 1860-1923. schilderijen, tekeningen, prenten foto's*, Bussum 2003, pp. 108-135.
- Matser 2006
Rob Matser, 'Van stomp tot gesloten hoeve. De Nederlandse boerderij gefotografeerd', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 51, juni 2006, pp. 8-11.
- Van Maurik 1901
Justus van Maurik, *Toen ik nog jong was*, Amsterdam 1901.
- Van Maurik 1899
Indrukken van een "Tòtòk". Indische Typen en schetsen door Justus van Maurik: met 200 illustraties naar oorspronkelijke photographische opnamen en naar teekeningen van Johan Braakensiek en W.O.J. Nieuwenkamp, Amsterdam [3de druk c. 1899, 1^e ed. 1897].
- Van Maurik 1904
Justus van Maurik, 'Kiekjes', in: *De Amsterdammer*, 24 augustus 1904.
- McCauley 1997
Anne McCauley, 'Writing Photography's History before Newhall', in: *History of Photography*, 21 (1997)2, p. 85-101.
- Mededelingen 1926
Mededeelingen. Officieel Orgaan van den Nederlandschen Bond van Steendrukkerijen, Jubileumnummer 1901-1926, Amsterdam 1926.
- Van Meerendonk 1895
François van Meerendonk, 'Amateurisme en Vakfotografie', in: Meinard van Os (red.), *Fotografisch Jaarboek 1895*, Amsterdam z.j. [1895], pp. 76-79.
- Mercurius 1919
Mercurius, 'Fotohandel en Industrie', in: *Bedrijfsfotografie* 1 (1919) 1, 9 juni 1919, pp. 6-7, 21 juli 1919, pp. 20-21.
- Merkelbach 1896
Prijscourant van Tooverlantaarns, Sciopticons, (dissolving views), Model Stoom- en Electrische Machines Merkelbach & Co Amsterdam Nieuwendijk b/d Raamskooi 57 en 59, Amsterdam 1896.
Al prijscouranten in 1883, 1885, 1890, 1893 (afzonderlijke prijscourant voor Photographietoestellen).
- Van der Meulen 1987
Both van der Meulen (inl.), *100 jaar georganiseerde amateurfotografie NAFV 1887-1987. Uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Nederlandsche Amateur Fotografen Vereniging te Amsterdam*, Leusden 1987.
- Moes 2012
Jaap Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914*, Hilversum 2012.
- Moeshart 1988
Herman J. Moeshart, 'Antoon Bauduin', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofddred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 9 (1988). <http://journal.depthoffield.eu/vol05/nr09/f02nl/en> [geraadpleegd op 6 - 3-2017]
- Moeshart 2001
Herman J. Moeshart, *Arts en koopman in Japan 1859-1874: een selectie uit de fotoalbums van de gebroeders Bauduin*, Amsterdam 2001.

Moeshart/Verkoren 1992

Herman J. Moeshart en Luc Verkoren, 'L.E.W. van Albada, in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofdred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 18 (1992). <http://journal.depthoffield.eu/vol09/nr18/f01nl/nl> [geraadpleegd op 6 -3-2017]

Moholy-Nagy 1925

László Moholy-Nagy, *Malerei Photographie Film*, München 1925.

Moholy-Nagy 1927

László Moholy-Nagy, 'Die beispiellose Fotografie', *i10* (1927), no. 3. pp. 114, 233.

Molkenboer 1908

Theo Molkenboer, 'Is Fotografie Kunst?', *De Amsterdammer*, no. 1625, 16 augustus 1908.

Montijn 2012

Ileen Montijn, *Hoog Geboren. 250 jaar adellijk leven in Nederland*, Amsterdam 2012.

Moore 2004

Kevin Moore, *Jacques Henri Lartigue. The Invention of an artist*, Princeton/Oxford 2004.

Myers 1899

A.W. Myers, 'Photography as a Royal Hobby', *The Windsor Magazine*, 1899, pp. 623-628.

NAFV 1912

Overzicht der Bestuurderen van de N.A.F.-V. In de afgelopen vijftientig jaar, *Lux* (1912), p. 519.

Neeb 1897

C.J. Neeb (foto's) en W.E. Asbeek Brusse, *Naar Lombok*, Soerabaia 1897.

Neuhauss 1893

Dr. R.. Neuhauss, 'Over Geheim-Camera's', *Lux*, 1893-1894, pp.125-130.

Nickel 1998

Douglas R. Nickel, *Snapshots. The Photography of everyday life 1888 to the present*, San Francisco 1998.

NFK 1904

Brochure van de Ned. Fot. K.K. naar aanleiding van de gehouden 1e Int. Salon van kunstfotografie in Pulchri Studio, vanaf 20 Juni-28 Juli 1904, en de daarop geleverde critieken en beschrijvingen, z.pl. 1904.

Norman 1973

Dorothy Norman, *Alfred Stieglitz: an American seer*, New York 1973.

Van Os 1891a

Meinard van Os (red.), *Fotografisch Jaarboek 1891*, Amsterdam 1891.

Van Os 1891b

Notitie van het wegens vertrek naar het buitenland gelijkwideerde Magazijn van fotografie-artikelen en der lichtdruk-inrichting van den heer Meinard van Os , te Amsterdam, waarvan de publieke verkooping zal plaats hebben op Zaterdag 12 december 1891... in het verkooplokaal van G. Theod. De Bom, Amsterdam 1891.

Van Os 1892

Meinard van Os, 'De Photographie in Nederland, *Fotografisch Jaarboek 1892*, Amsterdam 1892, pp. 41-47.

Van Os 1894

Meinard van Os, 'In memoriam H.L.J. Haakman', in: *Lux* 1894-1895, p. 140-141.

Van Os 1893-1894

Meinard van Os (red.), *Fotografisch Jaarboek 1893-94*, Amsterdam 1894.

Van Os 1895a

Meinard van Os, 'Fotografische Vereenigingen in Nederland', *Fotografisch Jaarboek 1895*, Amsterdam z.j. [1895], pp. 13-17.

Van Os 1895b

Meinard van Os, 'De fotografie in Nederland in 1894', *Fotografisch Jaarboek 1895*, Amsterdam z.j. [1895], pp. 20-23.

Nusteling 1985/2013

H.P.H. Nusteling, Wouter Cool jr. (1877-1947), *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/cool> [12-11-2013 geraadpleegd 6-3-2017].

Ooms 2009

Saskia Ooms, *Catalogue raisonné de l'oeuvre photographique de Maurice Denis (1896-1919)*, z.pl. [2009].

Ooms 2011

Saskia Ooms, *Painters and Cameras: Exploring New Ways of Looking around 1900*, Amsterdam (Rijksmuseum Studies in Photography) 2011, Vol. 11.

Op de Hoogte 1910

Anoniem, 'Een Hollandsche vinding op Camera-gebied', *Op de Hoogte*, 1910, afl. 7, pp. 143-148.

Otté 1858

Joachim Otté, *Landscape photography ; or, a complete and easy description of the manipulations and apparatus necessary for the production of landscape pictures, geological sections, etc., by the calotype, wet collodion, collodio-albumen, gelatin, and wax paper processes; by the assistance of which an amateur may at once commence the practice of the art*, New edition Londen 1858.

Den Otter/Simon Thomas 1994

P.W.J. den Otter en Mienke Simon Thomas, 'Twentse Tjaps', in *Textielhistorische bijdragen* 34 (1994), pp. 104-107.

Ovink 1958

Gerrit Willem Ovink, *Het aanzien van een eeuw: de periode 1856-1956 weerspiegeld in 950 illustraties uit de voornaamste Nederlandse Familiebladen*, Haarlem 1958.

Palmquist 1992

Peter E. Palmquist, 'Women Photographers in Nineteenth-Century California', *California History*, 1992, pp. 110-127.

Pancirov 2005a

Zeljana Pancirov, 'Johan (Joh.F.J.) Huijsser', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofdred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 37 (2005). <http://journal.depthoffield.eu/vol22/nr37/f04nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Pancirov 2005b

Zeljana Pancirov, 'Frans Huijsser', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofdred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 37 (2005). <http://journal.depthoffield.eu/vol22/nr37/f03nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Parr/Badger 2014

Martin Parr en Gerry Badger, *The photobook: a history*, volume III, Londen 2014.

Patents 1979

Patents for Inventions, Abridgements of Specifications Class 98, Photography, Periods 1839-1900, two volumes, reprint, New York: Arno Press 1979.

Pelegrý 1885

Arsène Pelegrý, *La Photographie des peintres, des voyageurs et des touristes*, Paris 1885. 355 E 14 inc. Fondslijst *Catalogue de Photographie* (Librairie de Gauthier-Villars).

Pellerin/May 2014

Denis Pellerin en Brian May, *The poor man's picture gallery. Stereoscopy versus paintings in the Victorian era*, Londen 2014

Perceval 2008

Marion Perceval, Richard Leach Maddox (1816-1902) in: John Hannavy (red.), *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, New York/Londen 2008, pp. 884-885.

- Perego 1995
Elvire Perego, 'Intimate moments and secret gardens. The artist as amateur photographer', in Frizot 1995, pp.334-345.
- Photophilos 1894
Photóphilos, *Gids voor den amateur-fotograaf: eerste deeltje vooral ten dienst van beginnenden*, Utrecht 1909.
- Piek 1897
Catalogue de la collection importante de Dessins Anciens formée par M. W.F. Piek, Amsterdam bij Frederik Muller & Cie. 1-2 juni 1897.
- Pieters 2009
Harm Pieters, *Uitvinders in Nederland: vier eeuwen octrooien*, Den Haag (Nationaal Archief) 2009.
- Pohlmann 1999
Ulrich Pohlmann, 'Another Nature; or, Arsenals of Memory : photography as Study Aid, 1850-1900', in Dorothy Kosinski, *The Artist and the Camera*, Dallas/New Haven/Londen 1999, pp. 42-55.
- Poirot-Delpech/Avedon/Rice/Szarkowski 1992
Bertrand Poirot-Delpech, Richard Avedon Shelley Rice, John Szarkowski, *Jacques-Henri Lartigue. Le choix du bonheur*, Parijs/Besançon 1992.
- Poivert 1996
Michel Poivert, *La Révolution de la photographie instantanée : 1880-1900*, Parijs (Bibliothèque nationale de France) 1996.
- Van der Pol/Van Boxtel 2010
Pierre van der Pol en Harry van Boxtel, *Kapitein van Waegeningh, fotograaf*, Breda 2010.
- Pritchard 1882a
H. Baden Pritchard, *Year Book of Photography and Photographic News Almanac*, Londen 1882.
- Pritchard 1882b
H. Baden Pritchard, *The Photographic Studios of Europe*, Londen 1882.
- Pritchard 2008
Michael Pritchard, 'Patents', in: John Hannavy (red.), *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, New York/Londen 2008, p. 1054.
- Pritchard 2010
Michael Pritchard, *The Development and Growth of British Manufacturing and Retailing, 1839-1914*, Proefschrift De Montfort University, Leicester 2010 (ongepubliceerd).
- Pritchard 2014
Michael Pritchard, *A History of Photography in 50 Cameras*, Londen/New York 2014.
- Quack 1977
Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack, 1834-1914, Nijmegen 1977.
- Rapport 1939
Centraal instituut voor Industrieontwikkeling 's-Gravenhage, *De Fabricage van fototoestellen in Nederland*, DL II, Den Haag 1939, (ex. IISG BRO 1105- 1,- 2,- 3).
- Reflex-compagnie 1895
Nederlandsche fabriek van Fotografie-Toestellen Reflex Compagnie voorheen firma Loman & Co. (L.J.R. Holst) Amsterdam Heerengracht 259. Artikelen voor Fotografie, Amsterdam 1895 (herdruk 2003).
- Rhoen 2016
R.P.M. Rhoen, 'Jhr. Henry Pauw van Wieldrecht, een 19e-eeuwse getalenteerde amateurfotograaf', *Oud Utrecht*, juni 2016, pp. 100-106.
- Rice 2000
Shelley Rice, *Parisian Views*, Cambridge 2000.

Rijnbende 2007

Hans Rijnbende, *Het landgoed Heuven*, Arnhem 2007.

Ritchin 2009

Fred Ritchin, *After photography*, New York 2009.

Roelofs 1937

In Vogelvlucht. De Geschiedenis van de Nederlandse Lito-, Foto- en Chemigrafenbond, verteld door J. Roelofs, z.p., z.j. [1937].

Roh/Tschichold 1929

Franz Roh en Jan Tschichold, *foto-auge. 76 fotos der zeit*, Stuttgart 1929.

Roodnat 1957

Bas Roodnat, 'Uit de oude doos van een fotograaf', *Het Parool* (Wekelijks Bijvoegsel), 2 maart 1957.

Rooseboom 1994

Hans Rooseboom, 'P.J. Kaiser, of: het gebruik van de fotografie in de sterrenkunde, 1839-1880', *Bulletin van het Rijksmuseum* 42 (1994) 3, pp.263-286.

Rooseboom 1995

Hans Rooseboom, 'Wegner & Mottu', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofddred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 25 (1995). <http://journal.depthoffield.eu/vol12/nr25/f05nl/nl> [geraadpleegd 6-3-2017].

Rooseboom 2000

Hans Rooseboom, *Opgenomen 1850-1925: foto's van wetenschap, studenten en expedities: collectie Universiteit Utrecht*, Bussum/Utrecht 2000.

Rooseboom 2001

Hans Rooseboom, *100 jaar amateurfotografie in Rotterdam*, Rotterdam (AFVR) 2001.

Rooseboom 2007/2008

Hans Rooseboom, 'Autochromes in Nederland, of: het begin van de kleurenfotografie', I en II, *Bulletin van het Rijksmuseum* 55 (2007), pp. 352-383 en idem, 56 (2008), pp. 446-465.

Rooseboom 2008

Hans Rooseboom, *De schaduw van de fotograaf: positie en status van een nieuw beroep, 1839-1889*, Leiden 2008.

Rooseboom 2010

Hans Rooseboom, 'Henry Pauw van Wieldrecht', in: Ingeborg Th. Leijerzapf en Mattie Boom (hoofddred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 27 (2010). <http://journal.depthoffield.eu/vol27/nr42/f03nl/en> [geraadpleegd 6-3-2017].

Rooseboom 2011

Hans Rooseboom, 'Movement Studies in an Urban Setting. The photographs of George Hendrik Breitner', in: Elizabeth W. Easton (ed.), *Snapshot: painters and photography 1888-1915*, New Haven 2011, pp. 82-105.

Rooseboom 2012

Hans Rooseboom, 'Changing Amsterdam. A city photographed by Jacobus van Eck c. 1917-1940', in M. van den Heuvel (hoofddred.), *Depth of Field. Scherptediepte* 3 (2012) 1 <http://journal.depthoffield.eu/vol03/nr01/a01/nl> [geraadpleegd 6-3-2017].

Rooseboom/Montijn 2016

Hans Rooseboom en Ileen Montijn, *Nederland in kleur. The Netherlands in colour 1907-1935*, Amsterdam 2016.

Roscam-Abbing 2013

Laura Roscam-Abbing, *Colour in the Home. Autochromes by Jacob Olie Jr*, Amsterdam (Rijksmuseum Studies in Photography) 2013, Vol. 13.

Rosenbaum 2010

Alexander Rosenbaum, *Der Amateur als Künstler: Studien zu Geschichte und Funktion des Dilettantismus im 18. Jahrhundert*, Berlin 2010.

Rosenblum 1984

Naomi Rosenblum, *A World History of Photography*, New York 1984.

Rosengrenn/Westergren 2009

Annette Rosengrenn en Christina Westergren, *Amatörfotografernas värld*, Stockholm 2009.

Van Rossem 2009

Maarten van Rossem, *In Amerika*, Amsterdam 2009.

Ruitenbergh 2009

Liesbeth Ruitenbergh, 'The Gentlemen's Voyage 1889: Views of a Trip to Norway', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 57 (2009) 3, pp. 216-235.

De Ruiter 1984

Tineke de Ruiter, 'Alexandrine Tinne', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 1 (1984) <http://journal.depthoffield.eu/vol01/nr01/f06nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

De Ruiter 1994

Tineke de Ruiter, 'Foto's als schetsboek en geheugensteun', in: Rieta Bergsma en Paul Hefting (red.), *George Hendrik Breitner 1857-1923: schilderijen, tekeningen, foto's*, Bussum 1994, pp. 187-201.

De Ruiter 1996

Tineke de Ruiter, 'De Nederlandsche Fotografen Kunstkring, 1902-1948', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 20 (1996). <http://journal.depthoffield.eu/vol10/nr20/f03nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

De Ruiter 1997a

Tineke de Ruiter, 'Tussen dynamiek en verstillig. Breitners glazen foto's van Amsterdam', in: Anneke van Veen (red.), *G.H. Breitner. Fotograaf en schilder van het Amsterdamse stadsgezicht*, Bussum 1997, pp. 10-29.

De Ruiter 1997b

Tineke de Ruiter, 'Breitner en het fotografisch ambacht', in: Anneke van Veen (red.), *G.H. Breitner. Fotograaf en schilder van het Amsterdamse stadsgezicht*, Bussum 1997, pp. 105-116.

Rusticus 1917

Rusticus, 'Schetsen en typen uit de fotowereld, C.A.P.I.' in: *Focus* 1917-1918, pp. 319-321.

Sanders 2009

Ewoud Sanders, Ook het kiekje heeft een Joodse achtergrond, web column, 20 februari 2009 <http://www.crescas.nl/blogs/webcolumn Sanders>.

Van Santen 1964

Dr. J.J.M. van Santen, 'De Loman-reflex werd vijf en zeventig jaar geleden uitgevonden', in *Focus* 1964, no.14, pp. 7-13.

Sardanapalus 1891

Sardanapalus, 'Verschillende typen van Amateur-Fotografen', *Lux* (1891-1892), pp. 34-38.

Schaaf 1985

Larry Schaaf, *Sun gardens: Victorian photograms by Anna Atkins*, New York 1985.

Schaaf 2000

Larry Schaaf, *The photographic art of William Henry Fox Talbot*, Princeton 2000.

Schaap 1983

Dick Schaap, *Een eeuw wijzer 1883-1983. 100 Jaar Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB*, Den Haag 1983.

Van Scheepen 1995

Erik van Scheepen, 'Geneeskunde in de jaren '20', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 12, december 1995, p. 5.

Scheltema Beduin 1927

A.Scheltema Beduin, 'Herinnering', in: J.W. Boon, A. Scheltema Beduin, Henri van der Masch Spakler, Bram Loman et. al., *Veertig Jaren Fotografie. Gedenkboekje uitgegeven door de Nederlandsche Amateur-Fotografen-Vereeniging*, Amsterdam 1927, pp. 4-5.

Schot/Lintsen/Rip/Albert de la Bruhèze 1998

J.W. Schot, H.W. Lintsen, A. Rip, A.A. Albert de la Bruhèze (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, Zutphen 1998.

Schouten 1916

J.R.A. Schouten, 'Bij Ivens in de Kalverstraat', *Lux* 1916, pp. 181-183.

Schouten 2003

Rob Schouten, 'Breekbare relikwieën uit een koloniaal verleden. De glasnegatievencollectie van het Museon', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 39, augustus 2003, p. 19.

Schreurs 1989

Wilbert Schreurs, *Geschiedenis van de reclame in Nederland, 1870-1990*, Utrecht 1989.

Schulte Nordholt 1989/2013

J.W. Schulte Nordholt, 'Willem Arnoldus Witsen (1860-1923)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/witsen> [12-11-2013, geraadpleegd op 17-3-2017].

Scovill 1886

Catalogue Scovill's Amateur Photographic Requisites, 1886 (herdruk 1886 Hummelstown 2000)

Seiberling/Bloore 1986

Grace Seiberling en Carolyn Bloore, *Amateurs, Photography, and the Mid-Victorian Imagination*, Chicago/Londen, 1986.

Seijdel 2010

Jorinde Seijdel, *De waarde van de amateur*, Amsterdam (Fonds voor Beeldende Kunsten, vormgeving en Bouwkunst) 2010.

Van Senus 1914

Prijscourant van benodigdheden voor fotografie en projectie van dr. A.H.C. van Senus te Rotterdam, Rotterdam [1914].

Siegel/Di Bello/Weiss/Hofelt 2009

Elizabeth Siegel, Patrizia Di Bello, Marta Weiss, Miranda Hofelt, *Playing with Pictures. The art of Victorian photocollage*, Chicago/New Haven 2009.

Sillem 1997

Agnes Sillem (red.), *De reis om de wereld van Ernst Sillem, 1888-1890*, Amsterdam 1997.

Skrein 2004

Christian Skrein, *Snapshots. The Eye of the Century*, Ostfildern-Ruit 2004.

Schmid 2007

Joachim Schmid, *Photoworks 1982-2007*, Göttingen 2007.

Schmitz 2002

Erik Schmitz, Vier Amsterdamse stadsgezichten van George Hendrik Breitner gelokaliseerd, in *Bulletin van het Rijksmuseum* 50 (2002) 3, pp. 406-417.

Scholten 1929

François Scholten, *La Palestine illustrée: tableau complet de la terre sainte par la photographie, évoquant les souvenirs de la bible, du Talmud et du coran, et se rapportant au passé comme au présent*, Paris 1929.

Schutte 1994/2013

G.J. Schutte, 'Willem Johannes Leijds (1859-1940)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/leijds> [12-11-2013, geraadpleegd op 17 maart 2017]

Schuver 1891a

Christiaan J. Schuver, 'De Tentoonstelling van Fotografie en aanverwante Kunstnijverheid', *Lux* (1891-1892), pp. 372-379.

Schuver 1891b

Christiaan J. Schuver, 'Fotografie en Kunst', *Lux* (1891-1892), pp. 116-118.

Schuver 1904a

Christiaan J. Schuver, 'De geboorte van "Lux"', in *Lux* 1904, pp. 393-394.

Schuver 1904b

Christiaan J. Schuver, 'Over Kunst in de Fotografie', in *Lux* 1904, pp. 437-443.

Slagter/Wieringa/Enderman 1998

Jet Slagter, Henk Wieringa en Noortje Enderman, *Bloemendaal voor de lens. Ignatius Bispinck en het Gemeentelijk Fotoarchief*, Haarlem 1998.

Snelders 1979/2013

H.A.M. Snelders, Ernst Julius Cohen (1869-1944), *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/cohen> [12-11-2013 geraadpleegd op 17 maart]

Société d'Excursions des Amateurs de Photographie 1895-1896 ; 1897 ; 1898 ; 1899 ; 1900, 1901, 1902.

Soleil 1840

J.F. Soleil, *Guide de l'amateur de photographie*, Parijs 1840.

Staal 2005

Dr. P. E. Staal, 'Opvouwbare donkere kamers van de ANWB. Een wielrijdersbond in actie voor de reizende fotograaf', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 46, april 2005, pp. 22-23.

Starl 1995a

Timm Starl, *Knipser. Die Bildgeschichte der privaten Fotografie in Deutschland und Österreich von 1880 bis 1980*, München 1995.

Starl 1995b

Timm Starl, Die Kodak-Legende, in: Timm Starl, *Knipser. Die Bildgeschichte der privaten Fotografie in Deutschland und Österreich von 1880 bis 1980*, München 1995, pp. 45-50.

Statistiek 1912-1939

Statistiek van In-, Uit- en Doorvoer 1912 1939 IISG.

Statistiek 2001

Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen 1800-1999, CBS en Rijksuniversiteit Groningen, Voorburg /Heerlen 2001.

Sternberger

Paul Spencer Sternberger, *Between amateur and aesthete: the legitimization of photography as art in America. 1880-1900*, Albuquerque 2001.

Stirn 1888

Der Amateur Photograph: C.P. Stirn's patentirte photographische Geheim Camera, Berlijn (Rudolf Stirn) z.j. .

Stokvis 1987

P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog*, Zwolle 1987.

Stokvis 2007

Pieter Stokvis (red.) *Geschiedenis van het privéleven*, Nijmegen 2007.

Suermondt 1989

Rik Suermondt, 'Beeld, zetsel en wit. Het componeren van fotoboeken. Image, type and white space. The composition of photobooks', in: Mattie Boom en Rik Suermondt, *Foto in omslag. Het Nederlandse documentaire fotoboek na 1945. Photography between covers: the Dutch documentary photobook after 1945*, Amsterdam/Den Haag 1989, pp. 66-78.

Suermondt 1991a

Rik Suermondt, 'Willem Suermondt: Amateurfotograaf te Ravenstein (1907-1918)', *Historisch Tijdschrift Groniek*, nr. 111 (1991), pp. 45-54.

Suermondt 1991b

Rik Suermondt, *Willem Suermondt. Amateurfotograaf te Ravenstein*, Breda 1991.

Szarkowski 1966

John Szarkowski, *The photographer's eye*, New York z.j. [1966].

Szarkowski 1973

John Szarkowski, *Looking at photographs: 100 pictures from the collection of The Museum of Modern Art*, New York 1973.

Szarkowski 1989

John Szarkowski, *Photography until now*, New York 1989.

Tigelaar 1999Erik Tigelaar, *De wereld in een doosje: de fotoalbums van de familie Van Rheden, Utrecht/ Wijk bij Duurstede 1863-1876*, Utrecht 1999.

Toussaint 1892

Willem Toussaint, 'London', in Meinard van Os (red.), *Photographisch Jaarboek 1892*, Amsterdam 1892, pp. 113-118.

Van Uuden/Stokvis

Cornelie van Uuden en Pieter Stokvis, *De gezusters van Vloten. De vrouwen achter Frederik van Eeden, Willem Witsen en Albert Verwey*, Amsterdam 2007.

Varnedoe 1990

Kirk Varnedoe, *A fine disregard. What makes modern art modern*, New York 1990.

Varnedoe/Gopnik 1991

Kirk Varnedoe en Adam Gopnik, *High and low: modern art popular culture*, New York 1991.

Van Veen 2011

Anneke van Veen, 'Jan Adriaan van Eijk', in: Ingeborg Th. Leijerzapf en Mattie Boom (hoofddred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 43 (2011). <http://journal.depthoffield.eu/vol28/nr43/f05nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Van Veen 1993

Anneke van Veen, *Pieter Oosterhuis [1816-1885]*, Amsterdam z.j. [1993].

Van Veen 1997

Anneke van Veen (red.), *G.H. Breitner. Fotograaf en schilder van het Amsterdamse stadsgezicht*, Bussum/Amsterdam 1997.

Van Veen 2000

Anneke van Veen, *Jacob Olie Jbz (1834-1905)*, Amsterdam z.j. [2000].

Van Veen 2003

Anneke van Veen, *Bernard F. Eilers (1878-1951)*, Haarlem 2003.

Van Veen 2016

Anneke van Veen, *Amsterdam 1900. Foto's van Olie Breitner Eilers en tijdgenoten*, Bussum/Amsterdam 2016.

Veenendaal 1985/2013

A.J. Veenendaal Jr, 'Albertus Philippus Kapteijn (1848-1927)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/kapteijnap> [12-11-2013, geraadpleegd op 17 maart 2017]

Veenendaal 2009

Guus Veenendaal (uitgegeven en toegelicht door) met medewerking van H. Roger Grant, *Een Amsterdammer in Amerika 1866-1867. Verslag van de reis van Claude August Crommelin door de Verenigde Staten en Canada*, Amsterdam 2009.

Veertig Jaren 1927

J.W. Boon, A. Scheltema Beduin, Henri van der Masch Spakler, Bram Loman et. al., *Veertig Jaren Fotografie. Gedenkboekje uitgegeven door de Nederlandsche Amateur-Fotografen-Vereeniging*, Amsterdam 1927.

Vergeer 1985

Charles Vergeer, *Willem Witsen en zijn vriendenkring. De Amsterdamse bohème van de jaren negentig*, Amsterdam/Brussel 1985.

Vergeer 1990

Charles Vergeer, *Toen werden schoot en boezem lekkernij. Erotiek van de Tachtigers*, Amsterdam 1990.

Verhees 1900

Geïllustreerde prijscourant van fotografietoestellen en benodigdheden/A.C. Verhees, 's Hertogenbosch z.j. [1900].

Verkoren 1982

Luc Verkoren, 'Instantaneous photographs and the Loman Reflex Camera', in *The Photographic Collector* 3 (1982) 2, p. 193.

Verkoren 1987a

Luc Verkoren, 'Bram Loman', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofddred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 6 (1987). <http://journal.depthoffield.eu/vol04/nr06/f05nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Verkoren 1987b

Luc Verkoren, Willem Brandsma, in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofddred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 7 (1987). <http://journal.depthoffield.eu/vol04/nr07/f02nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Veynes 1886

Agenda de l'Amateur Photographe pour 1886 par François Veynes redacteur en chef de l'Amateur Photographe, Parijs 1886.

Vidal 1866

Léon Vidal, 'De photographie der toekomst', *Tijdschrift voor Photographie*, 1866, pp. 187-190, pp. 212-215.

Vidal 1885

Léon Vidal, *Manuel du Touriste Photographe*, Parijs 1885.

Vincenz/Hesse 2008

Kirsten Vincenz en Wolfgang Hesse, *Fotoindustrie und Bilderwelten. Die Heinrich Ernemann AG für Camerafabrikation in Dresden 1889-1926*, Bielefeld 2008.

Vink 2003

Steven Vink, *Daniel van der Meulen in Arabia Felix. Travels and Photographs of a Dutch Diplomat in Yemen, 1931-1944*, Amsterdam 2003.

Vink 2005

Steven Vink, 'Tussen goudkoorts en malaria. Wetenschappelijke expedities in Suriname', *Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 47, juli 2005, pp. 22-23.

Visser 2009

Hripsimé Visser, 'De voorgeschiedenis van de fotocollectie: tentoonstellingen voor 1958', in Hripsime Visser, *Fotografie in het Stedelijk. De geschiedenis van een collectie*, Amsterdam/Rotterdam 2009, pp. 56-59.

Visser 2010

Hripsimé Visser, 'De status van het snapshot', *Fotografisch geheugen. Nieuwsbrief Nederlands Fotogenootschap*, no. 67 (2010), pp. 10-11.

Visser 2011

Hripsimé Visser, 'Hans Aarsman', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (hoofddred.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, afl. 43 (2011). <http://journal.depthoffield.eu/vol28/nr43/f01nl/en> [geraadpleegd op 6-3-2017].

Vogel 1870

Hermann Vogel, *Lehrbuch der Photographie*, Berlijn 1870.

Vogel 1875

Hermann Vogel, *The chemistry of light and photography*, New York 1875.

Vogel 1878

Hermann Vogel, *La photographie et la chimie de la lumière*, Parijs (2de ed.) 1878.

Vogel 1891

H.W. Vogel, *Photographische Kunstlehre, oder Die künstlerischen Grundsätze der Lichtbildnerei*, Berlijn 1891.

Vogel 1894

H.W. Vogel, *Das Licht im Dienste der Photographie und die neuesten Fortschritt der photographischen Optik*, Berlijn 1894.

Vogel 1897-1899

H.W. Vogel en Paul Hanneke, *Die photographische Praxis*, Berlijn 1897-1899.

Voorthuysen 1989/2013

W.D. Voorthuysen, 'Johannes Luden, Johannes (1857-1940)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn3/luden> [12-11-2013, geraadpleegd op 17-3-2017]

De Vries 1970

Johan de Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)*, Utrecht 1970.

De Vries 1979/2013a

Johan de Vries, 'Jean Baptiste August Kessler sr, (1853-1900)'. *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/kessleribasr> [12-11-2013 geraadpleegd op 6-3-2017]

De Vries 1979/2013b

Joh. de Vries, 'Geldolph Adriaan Kessler (1884-1945)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/kesslerga> [12-11-2013, geraadpleegd op 6-3-2017]

De Vries 1986

Boudien de Vries, *Electoraat en elite: sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895*, Amsterdam 1986.

De Vries 1988

Boudien de Vries, 'Amsterdamse ondernemers en hun sociale positie, 1854-1884', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 5(1988), pp. 102-118.

De Vries 1998

Hugo de Vries, *"O, Wies! 't Is hier zo mooi!"*. *Reizen in Amerika*, Amsterdam/Antwerpen 1998.

De Vries 1991

T. de Vries, 'Geschiedschrijving en fotografie', *Historisch Tijdschrift Groniek*, nr. 111 (1991), pp. 7-22.

De Vries 2009

Simone de Vries, *De kijk van Kessels*, documentaire, Holland Doc 2009. <http://www.2doc.nl/documentaires/series/hollanddoc/2009/de-kijk-van-kessels.html> [geraadpleegd 6-3-2017].

Vuurman 2011

Corien J.M. Vuurman, *Nineteenth-century Persia in the Photographs of Albert Hotz. Images from the Hotz Photograph Collection of Leiden University Library, the Netherlands*, Rotterdam/Gronsveld 2011.

Vuurman 2015

Corien J.M. Vuurman, *Fascinatie voor Persepolis. Europese perceptie van Achaemenidische monumenten in schrift en beeld, van de veertiende tot het begin van de twintigste eeuw*, Nijmegen 2015.

Van de Waal 1958

Hans van de Waal, 'De functie van de foto in onze cultuur', in: P. Heyse en A.S.H. Craeybeckx (red.), *Encyclopedie voor Fotografie en Cinematografie*, Amsterdam/Brussel 1958, pp. 13-20.

De Waard 2009

Peter de Waard, 'Beurs meegaand bij uitverkoop joodse effecten', *Volkskrant*, 11 september 2009.

Waggoner 2007

Diane Waggoner, 'Photographic amusements 1888-1919', in: Sarah Greenough en Diane Waggoner, *The Art of American snapshot. From the Collection of Robert E. Jackson*, (tent. Cat. National Gallery of Art), Washington, 2007, pp. 7-71.

Van der Wal 2011

Durkje van der Wal, *Christiaan Snouck Hurgronje: The First Western Photographer in Mecca, 1884-1885*, Amsterdam (Rijksmuseum Studies in Photography Vol. 9.) 2011.

Ward 2008

John Ward, 'Dry Plate Negatives', in John Hannavy (red.), *Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography*, New York/Londen 2008, pp. 438-440.

Warner Marien 2002

Mary Warner Marien, *Photography : a cultural history*, Londen 2002.

Weaver 1992

Mike Weaver, *Henry Fox Talbot: selected texts and bibliography*, Oxford 1992.

Welsing 1902

E. Welsing, *Foto-nieuws*, Amsterdam augustus 1902.

Van West 1876

F.A. van West, 'De photographische excursie naar Velzer End', *Tijdschrift voor Photographie*, 1876, p. 180.

West 2000

Nancy Martha West, *Kodak and the Lens of Nostalgia*, Charlottesville (University of Virginia) 2000.

Van der Wiel 1981

Rein van der Wiel, 'Beelden van '80. Het oog van Joseph Jessurun de Mesquita (1865-1900)', *De Revisor* 8 (1981) 3, pp. 42-48.

Willink 2012

Robert Joost Willink, *Reis naar het noodlot. Het Afrikaanse avontuur van Alexine Tinne (1835-1869)*, Amsterdam 2012.

Van Wingerden 1988

D. van Wingerden, *Opsomming van Rotterdamse beroepsfotografen en belangrijke amateurfotografen 1850-1940*, Rotterdam (ongepubliceerde lijst Stadsarchief Rotterdam) 1988.

Wintle 2000

Michael Wintle, *An economic and social history of the Netherlands, 1800-1920. Demographic, economic and social transition*, Cambridge 2000.

Wisman 1994

Bram Wisman, *Argusogen: een documentaire over de persfotografie in Nederland*, Amsterdam 1994.

Witsen 2007

Volledige briefwisseling Willem Witsen (1877-1923) bezorgd door Leo Jansen, Odilia Vermeulen, Irene de Groot en Ester Wouthuysen, 2007 Stichting Willem Witsen en Digitale Bibliotheek voor Nederlandse letteren (DBNL) www.dbnl.org/tekst/wits009brie01_01/wits009brie01_01_0001.php [Geraadpleegd op 6-3-2017].

Woltring 1979

J. Woltring, 'Jhr. Frans Beelaerts van Blokland (1872-1956)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/beelaerts> [12-11-2013, geraadpleegd op 17 maart 2017]

Wood 1999

Paul Wood, *The Challenge of the Avant-Garde*, New Haven/Londen 1999.

Van der Woud 2015

Auke van der Woud, *Een nieuwe mens: de culturele revolutie in Nederland rond 1900*, Amsterdam 2015.

Van der Zanden/Verkoren 1980

P.J. van der Zanden en Luc Verkoren, 'De stikun-camera. De geschiedenis van Abraham Dirk Loman Jr. een Nederlandse camerabouwer (1868-1954)', in: *Camera's Oldtimer Club* 3 (1980) 6, p. 8.

Van der Zeijden 2004

Albert van der Zeijden, *Visuele cultuur: fotografie als historische bron en als medium voor etnologisch onderzoek*, Utrecht 2004.

De Zoete/Asser/Maes 2009

Johan de Zoete, Saskia E. Asser en Herman Maes, *'In het volle zonlicht': de daguerreotypieën van het Museum Enschedé te Haarlem*, Haarlem 2009.

Zuchold 1860

Ernst Amandus Zuchold, *Bibliotheca Photographica. Verzeichniss der auf dem Gebiete der Photographie, sowie der damit verwandten Künste und Wissenschaften seit Erfindung der Daguerreotypie bis zu Anfang des Jahres 1860 erschienen Schriften*, Leipzig 1860 (herdruk Oslo 1977).

Geraadpleegde tijdschriften en jaarboeken:

L'Amateur du Kodak, Brussel 1907

De amateur-fotograaf: geïllustreerd weekblad voor pasbeginners, (red. Laura de Berk e.a. , uitg. Laurens Hansma) Apeldoorn 1e jrg, 1904

L'Amateur Photographe 1890/1891

The American Amateur Photographer Vol. 3 (1891)

Annuaire Général et international de la Photographie, Paris 1896

Das Atelier des Photographen

Camera Obscura 1899-1901, Amsterdam

Deutscher Camera Almanach

De Indische Lux. Tijdschrift voor de lichtbeeldkunst in Nederlandsch-Indië, (UBL) 1903/1904/1905

De Kampioen

Kodak Trade Circulars (GEH)

Die Kunst in der Photographie (RRL)

Licht, tijdschrift voor Fotografie, Wetenschap, Nijverheid, 1 juli 1902

Lumen, Geïllustreerd tijdschrift voor Fotografie, Projectie Wielrijden, supplement op Ivens & Co's grooten catalogus II 3TR1L86 november 1897)no. 1 10.000 ex, en aug 1898 no. 3

Lux

Lux/De Camera

Tijdschrift voor Photographie, 1874 -1887 (UBL) Het eerste nummer verscheen in augustus 1872. Tot en met de 15de jaargang (afl. 12 december 1887) werd het uitgegeven door de Amsterdamsche Photographen-Vereeniging die zichzelf in 1887 ophief. Tijdschrift werd vanaf 1888 onder dezelfde naam geprolongerd: (Onder redactie van Het bestuur der Nederlandsche Vereeniging van Dilettant-Photographen HELIOS tevens orgaan van de Amateur-Fotografen-Vereeniging te 's -Gravenhage (vanaf 1888 orgaan van Helios) Haarlem 189 (Geïllustreerd) Weekblad voor Photographie vanaf 1894

Fotografisch Jaarboekje 1891, 1892, 1893-1894; 1895

Photograms of the Year

Camera Work

Focus

Fotografisch Jaarboek 1900; 1902/1903 onder redactie van J.J.M.M. van den Bergh (uitgever Laurens Hansma)

Op de Hoogte

Eigen Haard

Wereldkroniek

Het Leven

De Prins

Buiten

De Hollandsche Revue

Jaarboek der Nederlandsche Club voor Fotokunst 1908

The American Annual of Photography and Photographic Times

The Photographic Times Annuals 1889 en 1893 356 B15/16 met fondslijst Scovill Photographic Series

The Photogram. Vol. I, Londen 1894

Photograms of the Year 1896/1897/1900

The International Annual of Anthony's Photographic Bulletin dec. 1893/1894/1895 Anthony New York Wm. E. Peck, Londen

